
**PEDAQOJİ UNIVERSİTETİN
XƏVƏRLƏRİ**

**ИЗВЕСТИЯ
ПЕДАГОГИЧЕСКОГО УНИВЕРСИТЕТА**

**TRANSACTIONS
OF PEDAGOGICAL UNIVERSITY**

ISSN 2520-2014

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası

Серия гуманитарных, общественных и педагогико-психологических наук

Series of humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences

2019, С. 67, № 3

**Jurnal 24 may 1991-ci il tarixdə Azərbaycan Respublikası
Mətbuat Komitəsində qeydiyyatdan keçmişdir (şəhadətnamə №307)
(1953-cü ildən nəşr edilir)**

PEDAQOJİ UNİVERSİTETİN XƏBƏRLƏRİ

Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər seriyası, 2019, C.67, №3

Baş redaksiya heyəti

T.ü.e.d., prof. C.M.Cəfərov (*baş redaktor*), f.-r.e.d., prof. A.D.Zamanov (*baş redaktorun müavini*), f.e.ü.f.d. N.Q.Aslanova (*məsul katib*), b.e.d., prof. B.İ.Ağayev, f.-r.e.d., prof. M.S.Cəbrayilov, f.-r.e.d., prof. E.Ə.Eyvazov, AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. V.H.Əliyev, f.e.d., prof. N.M.Xudiyev, k.e.d., prof. Ə.N.Qurbanov, f.-r.e.d., prof. V.M.Qurbanov, f.ü.e.d., prof. F.Ç.Rzayev

Seriyanın redaksiya heyəti

F.e.d., prof. V.H.Əliyev (*redaktor*), p.ü.e.d., prof. M.İ.İlyasov (*redaktor müavini*), c.ü.e.d., dos. M.A.Abduyev, f.e.d., prof. M.A.Balayev, psix.e.d., prof. R.İ.Əliyev, p.ü.e.d., dos. Ş.Q.Əliyeva, f.ü.e.d., prof. F.R.Xəlilov, f.e.d., prof. B.Ə.Xəlilov, f.e.d., prof. Z.A.Xəlilov, p.ü.f.d., prof. İ.N.İsayev, f.e.d., prof. H.Ə.Qasimov, s.ü.e.d., prof. J.H.Qədimova, p.e.d., prof. F.A.Rüstəmov, f.ü.e.d., dos. N.M.Sadiqova

Редакционная коллегия

Д.н.и., проф. Дж.М.Джафаров (*главный редактор*), д.ф.-м.н., проф. А.Д.Заманов (*зам. глав. редактора*), д.ф.ф.н. Н.Г.Асланова (*ответственный секретарь*), д.б.н., проф. Б.И.Агаев, д.ф.-м.н., проф. М.С.Джабраиллов, д.ф.-м.н., проф. Э.А.Эйвазов, член корр. НАНА, д.и.н., проф. В.Г.Алиев, д.ф.н., проф. Н.М.Худиев, д.х.н., проф. А.Н.Гурбанов, д.ф.-м.н., проф. В.М.Гурбанов, д.н.ф., проф. Ф.Ч.Рзаев

Редакционная коллегия серии

Д.ф.н., проф. В.Г.Алиев (*редактор*), д.н.п., проф. М.И.Ильясов (*зам. редактора*), д.н.г., проф. М.А.Абдуев, д.ф.н., проф. М.А.Балаев, д.псих.н., проф. Р.И.Алиев, д.н.п., доц. Ш.Г.Алиева, д.н.ф., проф. Ф.Р.Халыгов, д.ф.н., проф. Б.А.Халилов, д.ф.н., проф. З.А.Халилов, д.ф.п., проф. И.Н.Исаев, д.ф.н., проф. Г.А.Гасымов, д.н.и., проф. Ж.Г.Гадимова, д.п.н., проф. Ф.А.Рустамов, д.н.ф., доц. Н.М.Садыхова

Senior Editorial Board

Prof. Dr. J.M.Jafarov (*editor-in-chief*), Prof. Dr. A.D.Zamanov (*deputy of editor-in-chief*), Phd N.G.Aslanova (*executive secretary*), Prof. Dr. B.I.Agayev, Prof. Dr. M.S.Jabrayilov, Prof. Dr. E.A.Eyvazov, Prof. Dr. V.Q.Aliyev, Prof. Dr. N.M.Khudiyev, Prof. Dr. A.N.Qurbanov, Prof. Dr. V.M.Qurbanov, Prof. Dr. F.Ch.Rzayev

Editorial Board of the series

Prof. Dr. V.Q.Aliyev (*editor*), Prof. Dr. M.I.Ilyasov (*deputy of editor*), Prof. Dr. M.A.Abduyev, Prof. Dr. M.A.Balayev, Prof. Dr. R.I.Aliyev, Ass. Prof. Dr. Sh.Q.Aliyeva, Prof. Dr. F.R.Khaligov, Prof. Dr. B.A.Khalilov, Prof. Dr. Z.A.Khalilov, Prof. Phd I.N.Isayev, Prof. Dr. H.A.Gasimov, Prof. Dr. J.H.Qadimova, Prof. Dr. F.A.Rustamov, Ass. Prof. Dr. N.M.Sadigova

©ADPU, 2019

©AGITV, 2019

©ASPU, 2019

MÜNDƏRİCAT

Humanitar elmlər

<i>Abdullayeva G.M.</i> İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ÖYRƏDİLMƏ ÜSLUBLARI	11
<i>Abdullayeva Ş.A.</i> XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏSNƏVİ YARADICILIĞINDA YUSİF-YAQBUB AYRILIĞININ SƏBƏBİ	21
<i>Əhməd V.</i> NƏSİMİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ	30
<i>Əsgərli F.F.</i> MÜASİR UŞAQ ƏDƏBİYYATINA YENİ ƏDƏBİ MÜHİT GƏTİRƏN SƏNƏTKAR	45
<i>Fərəcova Z.F.</i> İRŞAD QƏZETİNDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ	52
<i>Həsənova K.N.</i> AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ VƏ ONLARIN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI	63
<i>Hüseynova S.G.</i> ƏDƏBİYYATIN TARİX VƏ COĞRAFIYA FƏNNİ İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ	69
<i>Xalıqov F.R.</i> DİLDƏ NİSBİ SÖZLƏRİN TƏBİƏTİ VƏ MEYDANA GƏLDİYİ ŞƏRAİT	74
<i>İbrahimova T.T.</i> UİNSTON S.ÇÖRÇİLLİN YARADICILIĞINDA DÜNYA TARİXİNİN ƏDƏBİ- BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ	80
<i>Qasımova M.R.</i> İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞIRDLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI	85
<i>Mehdiyeva F.M.</i> MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİFƏT DƏRƏCƏLƏRİNİN PRİNSİPLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERIALLARI ƏSASINDA)	94
<i>Məhərrəmov Ş.Ə.</i> FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏRCÜMƏSİNDƏ ROLU	102
<i>Məmmədova Ş.N.</i> UŞAQ DRAMATURGIYASININ M.DİLBAZİ YARADICILIĞINDA YERİ	109
<i>Niftəliyeva E.G.</i> ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİ VƏ ONUN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU	116
<i>İctimai elmlər</i>	
<i>Adıgözəlova S.M.</i> MULTİKULTURALİZM FƏLSƏFƏSİ DÜNYADA	122
<i>Əhmədova N.Ə., Kərimov Z.H.</i> ŞƏKİ MƏLİKLİYİ: TARİXİ MÜLAHİZƏLƏR	131
<i>İbrahimov N.N.</i> AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PREZİDENTLİK İNSTİTUTUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ	136

Qəmbərli B.N. AZƏRBAYCANLILARIN HƏYATINDA OVÇULUQ VƏ ƏYLƏNCƏ XARAKTERLİ TƏLİM NÖVLƏRİ	147
Məhərrəmov R.İ. İSKİDLƏR HAQQINDA MƏNBƏLƏRİN DOĞRULUQ DƏRƏCƏSİ	157
Məmmədov E.Ə. AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAF STRATEGİYASI	166
Nəcəfli R.H. KƏLBƏCƏR MUZEYİNİN MATERİALLARI AZƏRBAYCANIN ARXEOLOJİ ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ	175
Niyazov X.Q. KİV SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	184
Rüstəmov C.Y. AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ İQTİSADI SİYASƏTİ: BÖHRANDAN ÇIXIŞ YOLLARI	193
Şükürov S.İ. XƏZƏR REGIONU GEOSİYASI MƏKANI	202
<i>Pedaqoji-psixoloji elmlər</i>	
Abasova S.A. UŞAQ SEREBRAL İFLİCİNİN TƏSNİFATI VƏ KLİNİKİ TƏZAHÜRÜ	213
İlyasov M.İ MÜASİR DƏRS VƏ ONA VERİLƏN TƏLƏBLƏR HAQQINDA	223
Məmmədova Y.X. MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIQ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFINDA OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ	234
Nəbiyeva G.M. İNTİBAH DÖVRÜ AVROPA HUMANİSTLƏRİNİN MÜTƏRƏQQİ İDEYALARININ XIX ƏSRİN II YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ-PEDAQOJİ MÜHİTİNƏ TƏSİRİ	241
Rzayeva P.H. XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAFINDA MƏTBUATIN ROLU	250
Nəsirova Q.N. TƏLƏBƏLƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ HÖRMƏT HİSSİNİN AŞILANMASI VƏ TOLERANTLIQ	259
<i>Sənətsünaslıq və memarlıq</i>	
Cəfərova C.F. MUSİQİ YÖNÜMLÜ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ KONSERTMEYSTERİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ	264
Mansurov M.M. AZƏRBAYCAN MUĞAM SƏNƏTİNDƏ TARZƏN AĞASƏLİM ABDULLAYEV ZİRVƏSİ	269
Vahabova E.R. TEATRİN TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (XIX ƏSRİN SONU – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)	282

СОДЕРЖАНИЕ

Гуманитарные науки

<i>Абдуллаева Г.М.</i> СТИЛИ ОБУЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА	11
<i>Абдуллаева Ш.А.</i> ПРИЧИНЫ РАЗЛУКИ ЙУСУФА И ЯКУБА В ПОЕМАХ-МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIII-XIV ВЕКОВ	21
<i>Ахмед В.</i> РЕЛИГИОЗНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НАСИМИ	30
<i>Аскерли Ф.Ф.</i> МАСТЕР, ПРИВНЕСШИЙ НОВУЮ ЛИТЕРАТУРНУЮ СРЕДУ В СОВРЕМЕННУЮ ДЕТСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ	45
<i>Фараджова З.Ф.</i> ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В ГАЗЕТЕ «ИРШАД»	52
<i>Гасанова К.Н.</i> РЕЧЕВЫЕ ЭТИКЕТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВЗАИМНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НА ОБШЕТУРЕЦКИЕ ЯЗЫКИ	63
<i>Гусейнова С.Г.</i> ВЗАИМОСВЯЗНОЕ ОБУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ С ИСТОРИЕЙ И ГЕОГРАФИЕЙ	69
<i>Халыгов Ф.Р.</i> ХАРАКТЕР И УСЛОВИЕ СОЗДАНИЯ СООТНЕСЕННЫХ СЛОВ В ЯЗЫКЕ ...	74
<i>Ибрагимова Т.Т.</i> ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ МИРОВОЙ ИСТОРИИ В ТВОРЧЕСТВЕ УИНСТОНА ЧЕРЧИЛЛЯ	80
<i>Касумова М.Р.</i> ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СИНТАКСИСА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ	85
<i>Мехтиева Ф.М.</i> ПРИНЦИПЫ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РАЗНО-СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ) ...	94
<i>Магеррамова Ш.А.</i> РОЛЬ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ В ПЕРЕВОДЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ....	102
<i>Мамедова Ш.Н.</i> МЕСТО ДЕТСКОЙ ДРАМАТУРГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ М.ДИЛЬБАЗИ	109
<i>Нифталиева Э.Г.</i> ПРОЦЕСС ЭНАНТИОСЕМИИ И РОЛЬ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ЕЕ СОЗДАНИИ	116

Общественные науки

<i>Адыгезалова С.М.</i> ФИЛОСОФИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В МИРЕ	122
<i>Ахмедова Н.А., Каримов З.Г.</i> ШЕКИНСКОЕ МЕЛИКСТВО: ИСТОРИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ	131
<i>Ибрагимов Н.Н.</i> СТАНОВЛЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНСТВА	

В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ	136
<i>Гамбарли Б.Н.</i> ТРАДИЦИОННЫЕ ВИДЫ ОБУЧЕНИЯ ОХОТЕ И РАЗВЛЕЧЕНИЯМ В ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ	147
<i>Магеррамов Р.И.</i> О СТЕПЕНИ НАДЕЖНОСТИ ДРЕВНИХ ИСТОЧНИКОВ О СКИФАХ	157
<i>Мамедов Э.А.</i> СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ	166
<i>Наджафли Р.Г.</i> МАТЕРИАЛЫ КЕЛБАДЖАРСКОГО МУЗЕЯ КАК ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА	175
<i>Ниязов Х.Г.</i> НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ	184
<i>Рустамова Дж.Я.</i> ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ПУТИ ВЫХОДА ИЗ КРИЗИСА	193
<i>Шукюров С.И.</i> ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕРРИТОРИЯ ПРИКАСПИЙСКОГО РЕГИОНА	202

Педагогико-психологические науки

<i>Абасова С.А.</i> КЛАССИФИКАЦИЯ И КЛИНИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕТСКОГО ЦЕРЕБРАЛЬНОГО ПАРАЛИЧА	213
<i>Ильясов М.И.</i> О СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ И ЕГО ТРЕБОВАНИЯХ	223
<i>Мамедова Е.Х.</i> ЗНАЧЕНИЕ ИГР В РАЗВИТИИ РЕЧИ ДЕТЕЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ШКОЛЕ	234
<i>Набиева Г.М.</i> ВЛИЯНИЕ ПРОГРЕССИВНЫХ ИДЕЙ ЕВРОПЕЙСКИХ ГУМАНИСТОВ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ НА КУЛЬТУРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ СРЕДУ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА	241
<i>Рзаева П.Г.</i> РОЛЬ ПРЕССЫ В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА	250
<i>Насирова Г.Н.</i> ПРИВИТИЕ СТУДЕНТАМ ЧУВСТВА УВАЖЕНИЯ К НАЦИОНАЛЬНО- МОРАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ	259

Искусствоведение и зодчество

<i>Джафарова Дж.Ф.</i> ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА В ВЫСШИХ МУЗЫКАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ	264
<i>Мансуров М.М.</i>	269

ВЕРШИНА АГАСАЛИМА АБДУЛЛАЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ
МУГАМСКОМ ИСКУССТВЕ .....

Вагабова Э.Р.

К ВОПРОСУ О ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ ТЕАТРА (КОНЕЦ XIX-
НАЧАЛО XX ВВ.) .....

282

TABLE OF CONTENTS

Humanitarian sciences

<i>Abdullayeva G.M.</i> LEARNING STYLES OF TEACHING ENGLISH	11
<i>Abdullayeva Sh.A.</i> THE REASONS FOR THE SEPARATION OF YUSIF AND YA`GUB IN POEMS- MASNAWI IN AZERBAIJANI TURKIC LITERATURE OF THE 13th AND 14th CENTURIES	21
<i>Ahmad V.</i> NASIMI'S RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL OPINIONS	30
<i>Asgerli F.F.</i> MASTER WHO BROUGHT THE NEW LITERARY ENVIRONMENT IN MODERN CHILDREN'S LITERATURE	45
<i>Farajova Z.F.</i> QUESTIONS OF LITERARY CRITICISM IN THE NEWSPAPER "IRSHAD"	52
<i>Hasanova K.N.</i> SPEECH TAGS IN THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE AND THEIR MUTUAL INTEGRATION IN GENERAL TURKISH LANGUAGES	63
<i>Huseynova S.G.</i> REATING TEACHING OF LITERATURE WITH HISTORY AND GEOGRAPHY .	69
<i>Xaligov F.R.</i> CHARACTER AND CONDITION OF CREATION OF RELATED WORDS IN LANGUAGE	74
<i>Ibrahimova T.T.</i> LITERARY-ARTISTIC EMBODIMENT OF THE WORLD HISTORY IN UINSTON S.CHURCHILLS ACTIVITIES	80
<i>Gasimova M.R.</i> THE WAYS OF DEVELOPMENT OF STUDENTS` SPEECH IN THE PROCESS OF TEACHING SYNTAX IN PRIMARY SCHOOL	85
<i>Mehdiyeva F.M.</i> PRINCIPLES OF ADJECTIVE DEGREES IN DIFFERENT LANGUAGE SYSTEMS (BASED ON THE MATERIALS OF AZERBAIJANI AND ENGLISH LANGUAGES)	94
<i>Maharramova Sh.A.</i> ROLE OF FIRIDUN BEY KOCHERLI IN THE TRANSLATION OF CHILDREN LITERATURE	102
<i>Mammadova Sh.N.</i> PLACE OF CHILD DRAMATURGY IN M.DILBAZI'S CREATION	109
<i>Niftaliyeva E.G.</i> THE PROCESS OF ENANTIOSEMIA AND THE ROLE OF SPEECH PARTS IN ITS CREATION	116

Social sciences

<i>Adigozalova S.M.</i> PHILOSOPHY OF MULTICULTURALISM IN THE WORLD	122
--	-----

<i>Ahmadova N.A., Karimov Z.H.</i>	
SHAKI MELIKATE: HISTORICAL CONSIDERATIONS	131
<i>Ibragimov N.N.</i>	
FORMATION AND FEATURES OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN	136
<i>Gambarli B.N.</i>	
ENTERTAINMENT AND HUNTING RELATED TRAINING TYPES ON THE LIFE OF AZERBAIJANIAN PEOPLES	147
<i>Maharramov R.I.</i>	
THE DEGREE OF ACCURACY OF SOURCES ON SCYTHIANS	157
<i>Mammadov E.A.</i>	
THE DEVELOPMENT STRATEGY OF EDUCATION IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC	166
<i>Najafli R.H.</i>	
MATERIALS OF THE KELBAJAR MUSEUM AS SOURCES OF STUDYING THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN	175
<i>Niyazov Kh.G.</i>	
SOME ISSUES OF STATE INFORMATION POLICY IN THE MEDIA	184
<i>Rustamova J.Y.</i>	
ECONOMIC POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: WAYS OUT OF CRISIS	193
<i>Shukurov S.I.</i>	
GEOPOLITICAL TERRITORY OF THE CASPIAN REGION	202

Pedagogical-psychological sciences

<i>Abasova S.A.</i>	
CLASSIFICATION AND CLINICAL MANIFESTATIONS OF CHILDREN'S CEREBRAL PARALICH	213
<i>Ilyasov M.I.</i>	
ABOUT MODERN CLASS AND ITS REQUIREMENTS	223
<i>Mammadova Y.Kh.</i>	
THE IMPORTANCE OF GAMES IN CHILDREN'S SPEECH DEVELOPMENT DURING SCHOOL PREPARATION	234
<i>Nabiyeva G.M.</i>	
INFLUENCE OF PROGRESSIVE IDEAS OF EUROPEAN HUMANISTS OF THE REVIVAL AGE ON THE CULTURAL AND PEDAGOGICAL ENVIRONMENT OF AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY	241
<i>Rzayeva P.H.</i>	
THE ROLE OF PRESS IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN THE EARLY 20th CENTURY	250
<i>Nasirova G.N.</i>	
TO IMPROVE RESPECT FOR STUDENTS OF RESPECT FOR NATIONAL- MORAL VALUES AND TOLERANCE	259

Art criticism and architecture

Jafarova J.F.

FEATURES OF THE CONCERTMASTER'S PROFESSIONAL ACTIVITY IN
HIGHER MUSICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS..... 264

Mansurov M.M.

THE SUMMIT OF AGASALIM ABDULLAYEV IN THE AZERBAIJANI
MUHAM ART 269

Vagabova E.R.

ON THE ISSUE OF THE EDUCATIONAL VALUE OF THE THEATER
(END OF XIX – M BEGINNING OF XX CENTURIES) 282

Humanitar elmlər

UOT 811.111

G.M.Abdullayeva

*Azerbaijan State Pedagogical University
gulhayat_j@yahoo.com*

LEARNING STYLES OF TEACHING ENGLISH

Keywords: *learning style, teaching style, related factors*

This article analyses key styles of learning English as the second language. It deals with the methods of improving students' learning skills and abilities. The most traditional and popular ways of learning styles are pointed out. The research also shows teaching approaches for matching and interaction of learning styles in different cultures.

G.M.Abdullayeva

İNGİLİS DİLİNİN TƏDRİSİNİN ÖYRƏDİLMƏ ÜSLUBLARI

Açar sözlər: *öyrənmə üsulu, öyrətmə üsulu, müvafiq amillər*

Məqalədə ingilis dilinin ikinci dil kimi öyrənilməsinin əsas üsulları təhlil edilir. Məqalədə tələbələrin öyrənmə vərdişi və qabiliyyətlərini inkişaf etdirmək metodlarından bəhs olunur. Öyrənmə üslubunun ənənəvi və yayılmış üsulları diqqətə çatdırılır. Tədqiqatda həmçinin müxtəlif mədəniyyətlərdə tədris yanaşmalarının müvafiq və qarşılıqlı öyrənmə metodları göstərilir.

Г.М.Абдуллаева

СТИЛИ ОБУЧЕНИЯ ПРЕПОДАВАНИЯ АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКА

Ключевые слова: *стиль обучения, стиль преподавания, связанные факторы*

В статье анализируются ключевые стили обучения английского как второго языка. Она связана с методами усовершенствования у студентов умения и способности обучения. Указаны наиболее традиционные и популярные способы обучения стилей. Исследование также показывает подходы к обучению для соответствия и взаимодействия способов обучения в различных культурах.

Introduction

A study of a foreign language as the means of communication and knowledge of the world has a special place in the system of modern education

because of its social, cognitive and developmental functions [1]. Students, learning English as a foreign language, have cultural characteristics that complicate the process of communicative foreign language teaching. To achieve the efficiency in learning English modern active methods of teaching are used [2]. The modern process of foreign languages teaching has a communicative orientation. Communicative competence is the main practical purpose of teaching a foreign language. According to methodologists and psychologists it is necessary to develop the ability to communicate in a foreign language, or, in other words, facilitate the acquisition of a foreign language communicative competence. We think that the problem of formation of foreign language competence in the process of teaching can be considered in two aspects: technological and optimization. The technological aspect is aimed at identifying the tools of teaching, that is, the methods and technologies needed to achieve the best results in the acquisition of knowledge, skills and abilities by students [3]. The optimization aspect is aimed at more efficient and consistent application of existing technologies, depending on the specific features of the educational process. This is particularly relevant in higher educational institutions, where there is a great number of foreign students.

Students have different ways in which they learn best, either through observing, listening, or touch. Odds are that each and every one of our students has a different way that they learn best, too. As we know, the more engaged a student is in his learning, the better his success rate is in the classroom. As teachers, we can use various teaching strategies to appeal to each of these different learning styles and provide our students with a unique experience that will meet all of their needs. Since we live in a digital world, our first thought may be, “How can I appeal to my students’ different learning styles through the use of technology?” While technology is wonderful tool to use in the classroom, the overuse of it has become a concern for many teachers. Here are a few teaching strategies in which you can accommodate students without the use of technology.

Teaching Strategies for Different Learning Styles

Firstly, in order to address to different learning styles, we must know what each student’s preferred learning style is. We can easily do this by having students take a questionnaire. Once you know if they are visual, auditory, or kinesthetic learners, then you can begin to accommodate to their specific learning style.

Students may fit into one, two, or all three of the learning style categories. Some students may learn best just through observation, while another may learn best by observing and listening. Every child learns differently. It may seem like a lot of planning on your part in order to meet the needs of all students’ learning styles. However, since research shows that the majority of students favor more than one learning style, one single approach is not the best way to reach each

student. These are three main learning styles and how each of these types of students learn best. In order to meet the needs of all students, you must incorporate each of these styles into your activities and lessons.

Visual Learners

A visual learner is someone who prefers seeing and observing things. They learn best by looking at pictures, videos, handouts, charts, diagrams, demonstrations or anything else that is visual. These students learn best by reading or watching someone else complete a task first.

Auditory Learners

Auditory learners prefer to hear information. They learn best by listening to themselves or others. These learners are great at remembering names and numbers and prefer listening to directions rather than reading them.

Kinesthetic Learners

Kinesthetic learners prefer a more hands-on experience to learning. These students like to touch, feel, and hold when learning and perform the best when it involves anything tactile. These students tend to “Try it out first” and prefer to learn as they go. They’d rather use their body or movement than read or hear information.

As we can see in the examples above, we do not need to use technology in order to appeal to each unique learning style. Regardless of their learning style, students learn best when they take part in a variety of multisensory activities. It’s best to try and plan out activities that are suited for visual, auditory, and kinesthetic learners. For example, you can create a variety of cooperative learning situations where each activity will appeal to a different learning style. You can have students work at one style where they may watch and listen to a video, while students at another style may use manipulatives to figure out a problem. By providing activities that appeal to all students as well as giving them the opportunity to use their strengths, you are able to meet all of their needs. And, when you are able to reach all learners within one activity, then you know you have done your job.

Most of our ESL teachers experience student resistance when they introduce an instructional activity in the classroom. Some students want more opportunities to participating in free conversations, expressing their wish towards a more communicatively oriented approach. On the other hand, there are those who would prefer more emphasis on grammar teaching. We believe that the teacher, in making decisions regarding the type of activities to conduct in a language classroom, should take into account such learner diversities. Learning styles play a vital role in students’ learning process. Colleges and universities today show an increasing disparity between faculty and students, between teacher and learning. What suffers as a consequence is the learning process itself and the natural differences in learning patterns exhibited by new students are often

interpreted by faculty as deficiencies. What may happen then, is a fundamental “mismatch” between the preferred styles of faculty and those of students. It is always important for teachers to teach this to their students. Teachers spare no efforts to refine their own teaching methods, keep on informing the students of various learning approaches, for example, how to build up word power, how to improve reading ability, etc. However, they forget one thing, the most important one, which one suits them most. Students won’t take the approach recommended by the teacher, and apply that to their learning practice. As a result, teachers are supposed to figure out their students’ learning styles—internally preferred learning styles, then the teaching styles can be compatible with the learning styles.

Previous Study of Learning Styles

Learning styles have major effects on material processing, exercises designing, teachers’ instruction options, performance assessments. Teachers must place emphasis on intuition, feeling, sensing, and imagination, in addition to the traditional skills of analysis, reason, and sequential problem solving. Teachers should design their instruction methods to connect with all learning styles, using various combinations of experience, reflection, conceptualization, and experimentation. Instructors can introduce a wide variety of experiential elements into the classroom, such as sound, music, visuals, movement, experience, and even talking. Teachers should employ a variety of assessment techniques, focusing on acquiring the essential language skills. Generally speaking, the learning-style research can be divided into three major categories: cognitive learning styles, sensory learning styles, and personality learning styles.

Definitions of learning styles

In order to implement learning styles theory to English learning and teaching, we must know what learning style is. Learning has taken place when we observe a change of learner behavior resulting from what has been experienced. Similarly, we can recognize the learning style of an individual student only by observing his behavior. Learning style is a consistent way of functioning that reflects the underlying causes of learning behavior (Keefe, 1987). Learning styles are internally basic characteristics of individuals for the intake or understanding of new information. Keefe (1991) describes learning style as both a student characteristic and an instructional strategy. As a student characteristic, learning style is an indicator of how a student learns and likes to learn. Each learner has distinct and consistent preferred ways of perception, organization and retention. These learning styles are characteristic, cognitive, affective, and physiological behaviors that serve as relatively stable indicators of how learners perceive, interact with and respond to the learning environment (Keefe, 1—87). Students learn differently from each other (Price, 1977). Talmadge and Shearer (1969) have determined that learning styles do exist. Their

study shows that the characteristics of the “content of a learning experience are a critical factor affecting relationships that exist between learner characteristics and instructional methods. Reiff (1992) claims that styles influence how students learn, how teachers teach, and how they interact. Each person is born with certain preferences toward particular styles, but these preferences are influenced by culture, experience and development.

The classification of learning styles

Students’ learning styles are multidimensional (Kinsella, 1996). Its elements can be classified into five stimulus categories: environmental elements (sound, light, temperatures, design), emotional elements (motivation, persistence, responsibility), physical elements (perception, intake, time, mobility), sociological elements (self, partner, team, mentor, varied), and psychological elements (global/analytical, impulsive/reflective) (Reiff, 1992). Clearly, learning styles include not only the cognitive domain, but also the affective and physiological domains (Oxford, Hollaway. Horton-Murillo, 1992). Generally speaking, the learning-styles can be divided into three major categories: cognitive learning styles, sensory learning styles, and personality learning styles. Cognitive learning styles include field-independent/field-dependent learning styles, analytic/global learning styles, reflective/impulsive learning styles and Kolb experiential learning model. Sensory learning styles also fall into the following four sub-styles: auditory learners, visual learners, tactile learners and kinesthetic learners. Temperament learning styles include Myers-Briggs temperament styles, tolerance of ambiguity styles, right-and left-hemisphere learners.

Factors related to learning styles

Research of learning styles shows stages of evolutionary development. The first wave of research was conducted in Sweden using qualitative methods with small samples (Marion &saljo,1976). From these early beginnings, subsequent researchers developed learning style inventories. Learning style inventories use self-report instruments that are distributed on mass to students to establish their learning styles. The use of inventories in establishing learning styles of large groups of students signaled a shift from qualitative to quantitative research methods. Essentially the shift to qualitative methods allowed researchers to perform data reductions and statistical examinations of larger sample sets with the view of advancing knowledge. Regardless of methodological approach, these studies have collectively revealed that learning styles have an impact on learning outcomes, furthermore background characteristics, such as age, gender, personality, hemispheric dominance, educational background are known to have an impact on learning style. In order to improve the quality of learning outcomes, it would be appropriate for educators to devise specific strategies in an effort to enhance learning outcomes for students with different characteristics.

The language learning strategy has been defined by many researchers. Wenden and Rubin (1987:19) define learning strategies as "... any sets of operations, steps, plans, routines used by the learner to facilitate the obtaining, storage, retrieval, and use of information," Richards and Piatt (1992: 209) state that learning strategies are "intentional behavior and thoughts used by learners during learning so as to better help them understand, learn, or remember new information, Faerch Claus and Casper (1983:67) stress that a learning strategy is "an attempt to develop linguistic and sociolinguistic competence in the target language." According to Stern (1992: 261), "the concept of learning strategy is dependent on the assumption that learners consciously engage in activities to achieve certain goals and learning strategies can be regarded as broadly conceived intentional directions and learning techniques. All language learners use language learning strategies either consciously or unconsciously when processing new information and performing tasks in the language classroom. Since language classroom is like a problem-solving environment in which language learners are likely to face new input and difficult tasks given by their instructors, learners' attempts to find the quickest or easiest way to do what is required, that is, using language learning strategies is inescapable. In short, learning strategy is an external skill that learners use, often consciously, to improve their learning.

Teaching styles

Teaching styles are made up of methods and approaches with which teachers feel most comfortable; if they try to change to completely different approaches, they would be forced to work entirely with unfamiliar, awkward, and uncomfortable methods. Fortunately, teachers who wish to address a wide variety of learning styles need not make drastic changes in their instructional approach, Regular use of some of the instructional techniques given below should suffice to cover some specified learning style categories.

1) Make liberal use of visuals. Use photographs, drawings, sketches, and cartoons to illustrate and reinforce the meanings of vocabulary words. Show films, videotapes, and live dramatizations to illustrate lessons in text.

2) Assign some repetitive drill exercises to provide practice in basic vocabulary and grammar, but don't overdo it.

3) Do not fill every minute of class time lecturing and writing on the blackboard. Provide intervals for students to think about what they have been told; assign brief writing exercises.

4) Provide explicit instruction in syntax and semantics to facilitate formal language learning and develop skill in written communication and interpretation.

Fostering guided style-stretching

Learning style is a consistent way of functioning which reflects cultural behavior patterns and, like other behaviors influenced by cultural experiences, may be revised as a result of training or changes in learning experiences. The

following are examples of teaching activities that guide students to alter their learning behaviors, stretch their learning styles and enable them to improve their language performance.

1) Groups of four or five learners are given cards, each with a word on it. Each person describes his word in the foreign language to the others in the group without actually using it. When all students have described their words successfully, the students take the first letter of each and see what new word the letters spell out. (Puzzle parts might also depict objects in a room; in this case, when all the words have been guessed, the group decides which room of the house has been described.)

2) Class members are placed in pairs or in larger groups. Each student has a blank piece of paper. He listens to his partner or the group leader who has a picture to describe (the teacher can provide the picture or students can choose their own). As his partner describes the picture, the student tries to draw a rough duplicate according to the description he hears.

Providing activities with different grouping in a class made up of students with various learning styles and strategies, it is always helpful for the teacher to divide the students into groups by learning styles and give them activities based on their learning styles. This should appeal to them because they will enjoy them and be successful. For example, the group made up of the extroverted may need to express some ideas orally in the presence of one or many class members. On the other hand, the group made up the introverted may need some encouragement to share aloud and may want the safety of jotting down a few notes first and perhaps sharing with one other person before being invited or expected to participate in a group discussion. No matter how students are to be grouped, teachers should make a conscious effort to include various learning styles in daily lesson plan. One simple way to do this is to code the lesson plans so that a quick look at the completed plan shows if different learning styles have been included. Putting "A" or "V" beside activities that denote whether they are primarily appealing to the analytic learner or the visual learner will serve as a reminder that there is a need for mixture of both kind of activities. Meanwhile, simply designating various parts of the lesson plan with letters (I for individual, P for pair, SC for small group, LG for large group) and other symbols reminds the teacher to pay attention to learning styles. If the coding system is used on a regular basis, it becomes very natural to think in terms of providing the setting and the activities by which all learners can find some portion of the class that particularly appeals to them.

1. Diagnostics of learning styles and the development of consciousness of students

Effective coordination between the teaching and learning styles can be achieved only when teachers, first of all, know the needs of their students, their

capabilities, potential, and their learning style preferences. Although it is not exhaustive, it helps to ensure a constructive feedback on the advantages and disadvantages of different styles. Before questioning the teacher should conduct a mini-lecture in order to:

- understand what learning styles are in the audience;
- conduct a survey;
- discuss what learning styles are defined and used by students and teachers;
- explain how to calculate the results of the survey;
- convince students of the benefits of identifying their learning styles. In the course of this lecture, the teacher might ask students to work in pairs and talk about their notes made during the survey. Thus, one can more accurately determine the learning styles. During pair work, the teacher should be prepared to answer any questions. Then the students have to fill in the questionnaire. Finally, students can individually formulate preferences and their individual learning style. The following step of the teacher is to organize a discussion with the whole group of students, discussing the results of the survey. When these discussions are constructive, students understand their importance and, consequently, improve their self-esteem. In addition, based on evaluation sheets, the teacher can create subgroups in a group, offering students to join those members of a group whose primary learning styles correspond to their own.

2. Diagnostics of learning styles and the development of consciousness of students

In all groups, regardless of what kind the subject is there will be students with different learning styles. An effective tool adapting to these styles of learning for teachers is to change their own learning styles and strategies to ensure different activities of students and meet their needs in a variety of learning styles. Then all the students will be able to work with those activities which will meet their learning styles, and they are likely to achieve success in these activities. In addition, the foreign language teachers should take into account cultural differences in a style. Here is a list of tasks from different learning styles that can be used for students from Asian-Pacific countries.

2.1 Tasks for the visual learning style:

1. Reading authentic materials to find new information.
2. Using the handouts.
3. Staging the scenes. Writing stories about any events.

2.2 Tasks for the analytic learning style:

1. Ask students to determine whether the sentence makes sense. If it does not make sense, the student changes it so that it would have made sense.
2. Give students a list of related words (such as a list of products, animals, gifts, etc.), and ask them to rank these words according to their personal preferences.

3. Give the students the questions that have two or three alternative answers. The task of students is to choose one of the options in answer to each question. Learning styles, methods and approaches are selected in such a way that teachers feel comfortable, so the use of global change in styles can make this method inconvenient and not understandable for use. Thus, teachers working with students from the Asian-Pacific region do not need to radically change learning styles [8]. To improve the efficiency of the educational process the teachers should use visual learning tools: photos, drawings, sketches and cartoons to illustrate and reinforce the visual meaning of the word. Show films, videos, and live dramatization to illustrate a lesson topic. They arouse students' interest and positive emotions. Videos offer meaningful information on various topics. Using repetitive training exercises will help to fulfill the basic vocabulary and grammar.

3. Assistance to students behavior change in relation to learning styles

The learning style is a consecutive course of actions, which can be changed as a result of training. With the help of special exercises unconscious styles can become conscious learning strategies. An example of such exercises is to avoid gradually the mechanical repetition and use real communication in authentic language situations. Below there are examples of teaching activity which allow Asian students to change their studying behavior and improve ability in mastering the language materials.

- Groups of four or five students are given cards on which the words are written. Everyone describes his/her word in a foreign language to other members without using this word. After this procedure, the group decides to which theme these words relate to and can make up their own story using those words. (For example, words can be objects in the room. In this case, when all the words have been guessed, the group decides which room in the house has been described.)

- Students are placed in pairs or larger groups. Each student has a clean sheet of paper. One of the students or the head of the group has a picture to describe. While one student is describing the picture, the other student is trying to draw it according to the description.

4. Assistance to students behavior change in relation to learning styles

During lessons with students of different learning styles and strategies it is recommended to divide the students into groups according to their learning styles. Usually, students like it, as they get assignments corresponding to their tendency to learn and they feel more comfortable. For example, a group of extroverts need to be able to express their ideas orally. On the other hand, a group consisting of introverts needs some encouragement to share ideas aloud: to write a few sentences at first, and then to talk to one of the group members before participating in a group discussion.

Conclusion

It should be noted that, regardless of how students are grouped, teachers should deliberately incorporate different learning styles into the daily lesson plan. Do not forget that a teacher is the main element responsible for the organization, effectiveness, efficiency and quality of the educational process. Methodically competent organization of the educational process will result in a high knowledge level of students.

REFERENCE

1. *Feng Zhiwei*. Applied Linguistics Overview. Guangzhou: Guangdong Educational Press. pp.45-46, 1999
2. *Gui Shichun*. Psychology of English Learners in China. Changsha: Hunan Educational Press. pp.21-30, 1992
3. *K.Kinsella, J.*, 6/1, 1996
4. *N.A.Kovalenko, A.Yu.Smirnova*, RPTSS, 166, Tomsk, 2014
5. *N.F.Liu, and W.Littlewood, S.*, 25/3, 1997
6. *B.Norton, Y.Gao, J.* of As. Pac. Comm., 18(1), 2008
7. *R. L.,Oxford, M.E.Hollaway, & D.Murillo, S.*, 20/4, 1992
8. *Reid. J.* Learning styles in the ESL-EFL Classroom. Beijing: Foreign Language Teaching and Research Press. pp. 81-84, 2002
9. *Stern, H.H.* Fundamental Concepts of Language Teaching. London: Oxford University Press. pp.3-14, 1983
10. *L.Van: A, A. & Authen.*, 1996
11. *R.Wei, & J.Su.*, Engl. Tod., 28(3), 2012

UOT 82 (091)

Ş.A.Abdullayeva

AMEA Nizami Gəncəvi adına Milli Azərbaycan Ədəbiyyatı Muzeyi
abdullayevashakhla@gmail.com

XIII-XIV ƏSRLƏR AZƏRBAYCAN-TÜRK MƏSNƏVİ YARADICILIĞINDA YUSİF-YAQUB AYRILIĞININ SƏBƏBİ

Açar sözlər: Yusif, Yaqub, ayrılıq, günah, cəza

“Yusif və Züleyxa” rəvayəti türkdilli xalqların ədəbiyyatında əsrlər boyu ən sevilən və ən çox işlənən mövzulardan biri olmuşdur. Bu mövzunun əsası Yusif peyğəmbərin həyat sərgüzəşti olub, “Tövrat”da “Yaradılış” kitabının 37-50-ci fəsillərində, daha sonra isə “Qurani-Kərim”in 12-ci surəsi “Yusif” surəsində gəlmişdir. Rəvayətin ilkin variantı zaman keçdikcə müəyyən dəyişikliklərə uğramışdır. Lakin bununla belə, əsas süjet və motivlər qorunub saxlanılmış və ədəbi əsərlərdə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında bu mövzuda ilk əsər Qul Əlinin (XIII əsr) “Qisseyi-Yusif” əsəridir. Qul Əlidən sonra kırım-tatar şairi Kırımlı Mahmud “Yusif və Züleyxa” əsərini yazmışdır. Əsər şairin vəfatı ilə yarımçıq qalmış və daha sonra Azərbaycan-türk şairi Xəliləoğlu Əli tərəfindən tamamlanaraq tərcümə olunmuşdur. Həmçinin Suli Fəqihin və XIV əsrin məşhur şairi və nasiri Mustafa Zəririn də eyniadlı məsnəviləri məlumdur.

Hazırkı məqalədə Yusif və Yaqubun ayrılıq səbəbi haqqında Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif”, Xəliləoğlu Əli, Suli Fəqih və Mustafa Zəririn “Yusif və Züleyxa” əsərlərində nəql olunmuş rəvayətlər araşdırılmışdır.

Ш.А.Абдуллаева

ПРИЧИНЫ РАЗЛУКИ ЙУСУФА И ЯКУБА В ПОЕМАХ-МАСНАВИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ТЮРКСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ XIII-XIV ВЕКОВ

Ключевые слова: Йусуф (Иосиф), Якуб (Иаков), расставание, грех, наказание

Легенда о Йусуфе и Зулейхе на протяжении столетий являлась одной из широко используемых и любимых тем в литературе тюркоязычных народов. Эта легенда берет свои истоки из истории об Иосифе Прекрасном в главах 37-50 «Берешит» в Торе и в 12-й суре Священного Корана. Со временем первоначальная версия притчи подверглась изменениям. Но, несмотря на это, основной сюжет и мотивы притчи были сохранены и отражены в литературных произведениях.

Первым произведением на данную тему в азербайджанской тюркской литературе является «Кысса-и Йусуф» Кул Али (XIII в.). После Кул Али крымско-татарским поэтом Махмудом Кырымлы была написана поэма «Йусуф и

Зулейха», которая осталась незавершенной из-за смерти автора, а позже была завершена и переведена азербайджанским тюркским поэтом Халилоглу Али. Также известны одноименные поэмы Сули Факиха и Мустафы Зарира, знаменитого поэта и прозаика XIV века.

В настоящей статье исследованы притчи о причинах разлуки Йусуфа и Якуба, данные в поэме «Кысса-и Йусуф» Кул Али, «Йусуф и Зулейха» Халилоглу Али, Сули Факиха, а также одноименного произведения Мустафы Зарира.

Sh.A.Abdullayeva

THE REASONS FOR THE SEPARATION OF YUSIF AND YAGUB IN POEMS-MASNAWI IN AZERBAIJANI TURKIC LITERATURE OF THE 13th AND 14th CENTURIES

Keywords: *Yusif (Joseph), Ya`gub (Jacob), separation, sin, punishment*

The legend about Yusif and Zulaikha was one of the commonly used and favorite themes in Turkish literature. The basis of this theme was taken from the life story of Prophet Joseph, narrated in Torah (Genesis, 37-50) and the 12th sura (chapter) of Holy Qur`an. With time, the original version of this parable, given in the sacred books, underwent changes. Though, the main motifs were preserved and reflected in literary works.

The first work on this theme in Azerbaijani Turkic literature is “Qissa-i Yusif” by Qul Ali (13th century). After Qul Ali, there was written the poem “Yusif and Zulaikha” by the Crimean-Tatar poet Mahmoud Crimly, which remained unfinished because of author’s death. This poem was later completed and translated by Azerbaijani Turkic poet Haliloglu Ali. Suli Faqih and Mustafa Zarir, a famous poet and prose writer of the 14th century also wrote the poem of the same name.

This paper dedicated to research of tales about the reasons for the separation of Yusif and Ya`gub, narrated in Qul Ali’s “Qissa-i Yusif”, “Yusif and Zulaikha” poems by Khaliloghlu Ali, Suli Fagih and the poems of the same name by Mustafa Zarir.

İstər Şərq, istər Qərblə xalqları ədəbiyyatında sevilən mövzulardan olan Yusif və Züleyxa rəvayətinin ilkin mənbəyi Yusif peyğəmbərin həyat sərgüzəşti olub, “Tövrat”da “Yaradılış” kitabının 37-50-ci fəsillərində, daha sonra isə “Qurani-Kərim”in “Yusif” surəsində gəlmişdir. Zaman keçdikcə əhvalatın müqəddəs kitablarda olan variantı müəyyən dəyişikliklərə uğrasa da, əsas süjet xətti saxlanılmış və təfsirlərdə nəql edilən rəvayətlər də əlavə olunmaqla müxtəlif müəlliflərin dünyagörüşü və təxəyyül gücünə uyğun olaraq fərqli məzmununda işlənilmişdir.

Təfsirlərdə əsas süjetə əlavə olunan epizodlardan biri Yusif peyğəmbərin Yaqub peyğəmbərdən ayrı düşməsi səbəblərindən bəhs edən rəvayətlərdir.

Müxtəlif təfsirlərdə gələn bu rəvayətləri ümumiləşdirsək, Yusif-Yaqub ayrılığının aşağıdakı səbəblərini göstərə bilirik:

1) Rəvayətə görə, Rahil vəfat etdikdən sonra Yaqub peyğəmbər körpə Yusifin qayğısına qalması üçün Yusif yaşlarında övladı olan bir kənz alır. Daha sonra kənzizin bütün diqqətinin Yusifə yönəlməsini istədiyi üçün onun oğlunu aparıb satır. Allah-taala da ona yalvaran kənzə vəd edir ki, Yaqubu da sevimli övladından ayıracaq və oğlu kənzə qovuşmayınca, Yaqub da Yusifə qovuşmayacaq [19, s.475].

2) Daha bir rəvayətə görə, bir gün Yaqub peyğəmbər övladları ilə birgə qoyun kəsb süfrə açır. Bu vaxt bir dilənçi gəlib onun qapısını döyür. Yaqubun başı qarışıq olduğu üçün ona əhəmiyyət vermir və qapısına gəlmiş dilənçini yedizdirməmiş yola salır. Allahdan vəhy gəlir ki, o fəqirin ürəyi yandığı kimi, sən də ürəyini yandıraçağam. Yaqub öz səhvini anlayır və günahını yumaq üçün tapşırır ki, hər gün evində yemək bişdikdən sonra ətrafa səs salınsın və ac olan hər kəs gəlib onunla yemək yesin [18, s.146; 20, s.170].

3) Başqa bir rəvayətə görə isə Yaqub peyğəmbər bir gün bir buzovu inəyin gözü qarşısında kəsir. İnek fəryad edir, lakin Yaqub ona fikir verməyərək buzovun başını bədəmindən ayırır. Bu rəhmsizliyi müqabilində Allah tərəfindən öz əziz balasından uzaq qalmaqla sınıdır [20, s.170].

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında mövcud “Yusif və Züleyxa” əsərlərində də Yaqub peyğəmbərin sevimli oğlundan ayrılması səbəblərinin şərhinə geniş yer verilmişdir.

Məlum olduğu kimi, Azərbaycan-türk və ümumiyyətlə, türk xalqları ədəbiyyatında ilk “Yusif və Züleyxa” məsnəvisi Qul Əliyə məxsus “Qisseyi-Yusif” (tam.h.609/m.1212) əsəridir. Araşdırmalara görə, sözlərinin 60%-i türk, 30%-i ərəb, 10%-i isə fars dilində olan [14, s.187] və heca vəznində yazılmış bu əsəri bəzi alimlər tatar ədəbiyyatının ilkin nümunəsi kimi öyrənsələr də [15; 16; 17, s.39-45], əsərin qırpaq və oğuz türklərinin (xüsusilə, Azərbaycan və türkmən) dilinə daha yaxın olduğu qəbul edilməkdədir [2, s.3; 6, s.34; 11, s.235; 13, s.45].

Qul Əlidən sonra bu mövzuya Krımlı Mahmud müraciət etmiş və əsərini krım-tatar dilinin çöl şivəsində qələmə almışdır. Əsər Krımlı Mahmudun vəfatı ilə yarımçıq qalmış və XIV əsr Azərbaycan-türk şairi Xəliloğlu Əli onu tərcümə ilə bərabər tamamlamışdır [8, s. 16]. Qeyd edək ki, Xəliloğlu Əlinin də əsəri heca vəznindədir.

Azərbaycan-türk ədəbiyyatında daha bir “Yusif və Züleyxa” əsəri Suli Fəqih tərəfindən nəzmə çəkilmişdir. Suli Fəqihin XIII əsr şairi olduğu haqqında bəzi iddialara rast gəlinə də [bax: 7, s.322], əksər araşdırmalara görə, o, XIV əsr şairi hesab olunur [3, s.49; 9, s.149; 12, s.129].

XIV əsrin məşhur şair və nasirlərindən olan Mustafa Zəririn də “Qisseyi-Yusif və Züleyxa” məsnəvisi olmuşdur. Rəməl bəhrində yazılmış bu əsərin yazılma tarixi h.768/m.1366-cı ildir [4, s.119-120].

Qul Əliyə görə, Hz.Yaqubla Hz.Yusifin ayrı düşməsinin səbəbi Yaqub peyğəmbərin bir günahı ilə bağlıdır. Bu günahın şərhini üçün şair Yusifin uşaqlıq illərinə geri dönür. Rahil vəfat etdikdən sonra Yusifin qayğısına qalmaq üçün Yaqub bir qaravaş satın alır. Qaravaşın da Yusif kimi körpə bir oğlu olur. Lakin Yaqub peyğəmbər qaravaşın yalnız Yusiflə məşğul olması üçün, bütün fikrini Yusifə yönəltməsi üçün onun körpəsini anasından ayıraraq satır. Qaravaş Allaha əl qaldıraraq öz halını bəyan edincə, Allah-taala Yaqubu da oğlundan ayıracağını, yetmiş il müddətinə onu həsrətdə qoyacağını bildirir:

Zarı qılıb ağladı ol qaravaş,
Kop döğüldi gözlərindən həm qanlı yaş,
İlahüna, bənim halim bilürsən xoş,
Sevdiğimdən ayırdı bəni imdi.

Xaliq aydur: Bir hökmilə buyuruvən,
Anı dəği sevdüğindən ayıruvən,
Firqət odın bağırına qoyıruvən,
Yetmiş yıl həm ağlaturam bilgil imdi [1, s.163]

Allah-taala onu övladına qovuşdurmamış Yaqubu Yusifə qovuşdurmayacağını vəd edir. On illər sonra, Yusif təsadüfən özünə həmin qaravaşın oğlunu qul olaraq alır və köynəyini atasına məhz həmin qulla – Bəşirlə yollayır. Bəşir Kənanaya yetişdikdə yol kənarında bir qadının paltar yuduğunu görür. Qadın Bəşirin Yaqub peyğəmbərə oğlu Yusifdən xəbər gətirdiyini duyunca, ağlayaraq yetmiş ildir övladından ayrı qaldığını və Yaradanın onu Yaqubdan öncə oğluna qovuşduracağını vəd etdiyini söyləyir:

Xaliq bənə eylə vədə qılmışıdı,
Səni öndən sevindirəm demişidi,
Uş Yusifin muştucısı ana gəldi,
Qanı bənim Bəşirim, der, ağlar imdi.

Bəşir aydur: Aya, anam, ağlamağıl,
Həsrətilə yürəğini dağlamağıl,
Həqq vədəsi xilaf degil, qəm yeməgil,
Həqiqət uş Bəşir oğlın bənəm imdi [1, s.165]

Beləliklə, Allahın vəd ediyi kimi, Yaqub öz günahı ucbatından sevimli oğlu Yusifdən yetmiş il ayrı düşür və yalnız körpə ikən anasından ayırdığı Bəşir anasına qovuşduqdan sonra onun da Yusif həsrəti sona yetir.

Eyni rəvayətə Xəliloğlu Əlinin əsərində də rast gəlinir. Qul Əlidən fərqli olaraq Xəliloğlu Əli rəvayəti daha geniş, bir sıra əlavələrlə təsvir edir: Yaqub Yusifə süd verməsi üçün aldığı qaravaşın yalnız bir sinəsi ilə Yusifi yedirdiyini, o biri sinəsini isə öz körpəsinə verdiyini görəncə qəzəblənir. Qadına bu hərəkətinə görə onun oğlunu satacağını söyləyir və o, nə qədər ağlayıb yalvarsa da, Yaqub fikrindən dönmür. Çünki o zamanlar körpənin dəyəi 40 altın idi və Yaqub Allahın seçilmiş bəndəsi olmasına baxmayaraq pula tamah edir və körpəni aparıb satır:

Ol oğlanın bəhası,
Qırx altın sərmayəsi,
Yə`qub ol Tanrı xası,
Altuna təmә`ləyü [10, s.557]

Bazardan geri dönan Yaqub cariyəyə oğlunu satdığını deyincə, cariyə Yaqubu Allahın peyğəmbəri ola-ola utanmadan haqsızlıq etdiyinə görə məzəmmət edir və onu qarğıyaraq oğlunu satdığı dinar sayında illərcə əziz övladına həsrət qalmasını istəyir:

Dedi: Oğlumı satdun,
Bəni qatı ağlatdun,
Dilərəm sən də ağla,
Qırx yıl heç əylənməyü.

Axırı gözsiz qalgil,
Yusifindən ayrılğıl,
Dürlü həsrətlər görgil,
Dilərəm əylənməyü [10, s.557]

Cariyənin sözləri Yaqubu da ağladır, lakin o, cariyəyə daha da pis davranaraq onu vurur və gedib Yusifi yedizdirməsini tapşırır. Cariyə Yusifi yedirdikdən sonra, öz-özünə düşünüb, bunun Allahdan bir işarə olduğu nəticəsinə gəlir. Üç gün evdə oturub çox düşüncələrə dalır, nəhayət, sübh tezdən durub üzünü torpağa qoyur, İslama iman gətirərək Haqqın birliyinə sığınır, qisasının alınması üçün Allaha dua edir:

Bir bəla vergil ana,
Ol zülm qıldı bana,
Haqq Tanrı dedim sana,
Hacətim qəbul qılu.

Yusifini ayırgil,
Anın qatından irgil,
Firqətinə yandırgil,
Ağlasun, "Oğul" deyü.

Gözləri nurun algil,
Bənim halım sən bilgil,
Ani bir həsrət qıldil,
Ya ulu Tanrı, deyü [10, s.558]

Səmadan bir səda gəlir və onun duasının qəbul olunması xəbəri verilir. Allah-taala qaravaşa vəd edir ki, Yaqubu da sevdiyindən ayracaq və yalnız onu sevindirəndən sonra Yaqubu da əzabdan azad edəcək:

Sevdigindən ayıram,
Yə`qubun gönlün əzəm,
Yusifini gidərəm,
Ağlasın sənciləyü.

Bən səni sevindirəm,
Oğluna qavuşduram,
Sonra anı göndürəm,
Yusifini gətirü [10, s.611]

Qul Əlidəki kimi eynilə bu əsərdə də Yusif sultan olduqdan sonra kimliyini bilmədən həmin qaravaşın oğlu Bəşiri özünə qul alır və həmin qulla köynəyini atasına göndərir. Bəşir Kənana yetişdikdə suda paltar yuyan qadınla rastlaşır və ondan Yaqubun evini soruşur. Qadın səbəbini bildikdə əlini göyə qaldırır: “Ya rəbbim, vədə tamamdır”, - deyə dua edir, “Yaqubu sevindirəcək xəbər gəldi, bəs mənim oğlum hardadır, bəs mən indi nə edirəm?”, - deyə üzünü göyə tutub soruşur. Bəşir qadının başına gələnləri öyrəndikdə özünü ona tanıdır və Allah-taalanın vədi yerinə yetmiş olur: Yusifdən qırx il ayrı qalmış Yaqub onun müjdəsini eşitməzdən öncə körpə balasından ayırdığı qaravaş öz övladına qovuşur.

Suli Fəqih də Qul Əli və Xəliloğlu Əli kimi Yusif dünyaya gələrkən anasının ölməsi, Hz.Yaqubun ona süd vermək üçün aldığı qaravaşın oğlunu satması və qaravaşın ona qarğıışı haqqında rəvayəti nəql edir. Yusif iki aylıq olarkən anası vəfat etdikdə Yaqub peyğəmbər körpəsi olan bir qaravaşı alır. Qaravaşın öz oğluna Yusifdən daha çox süd verdiyini gördükdə uşağı anasından ayırır və aparıb bazarda satır. Qaravaş Allaha üz tutub ağlayır, Yaqubun da onun kimi balasına həsrət qalması üçün dua edir:

Bəni nitə kim biçarə eylədi,
Bəndən oğlumu avarə eylədi.
Sevdüğündən bunu daxi ir,
Göz yaşı dəgməsin olmasın fəğir.
Həsrət alsun bu dəxi bənciləyin,
Ağlamaqda gözsüz olsun, ya müin [5, s.244-245]

Allah-taaladan səda gəlir ki, qaravaşın duası müstəcab olmuşdur və onun dərdinə dəva qılınacaqdır. Burada şair hər bir günahın cəzası olacağına, bir kimsənin haqqının yerdə qalmayacağına belə işarə edir:

Bən qomazam kimsənə həqqin kimsəyə,
Kişi bular nə ki, bunda eyləyə [5, s.245]

İllər keçir, Misirdə qardaşlarına kimliyini açıb söyləyən Yusif öz köynəyini ən sevimli qulu Bəşirlə Kənanə – atasına yollayır. Bəşir Kənanə yetişdikdə yol kənarında paltar yuyan qadına rast gəlir. Qadın paltarını yuya-yuya ağlayır, “Ey oğlum, hardasan, gəl artıq”, - deyə inləyirdi. Bu hissədə Bəşirlə anasının söhbəti Xəliloğlu Əlinin əsərində olduğu kimi cərəyan edir. Qaravaş Yaquubun oğlundan xəbər gəldiyi halda, onun övladından xəbər çıxmadığı üçün zar-zar ağlayır, Tanrının vədinin yerinə yetmədiyini söyləyir. Lakin Bəşir ona kimliyini açıqlayınca çox sevindir, ana-oğul qucaqlaşmış görüşürlər və birgə Yaquubun evinə gedirlər. Yaquub peyğəmbər Yusifin sağ-salamat olduğunu xəbər alıb köynəyi də gözünə sürtüncə gözləri açılır. Bu xoş müjdəni gətirənin kimliyini də öyrəninəcə Bəşirə üz tutub ondan bağışlanmasını istəyir və üzrə qəbul olunur:

Döndi Yə`qub yenə üzrin dilədi,
Ayıtdı: Oğul, sən kərəm eylə, dedi,
Suçumu bağışlagil, dedi, bənə.
Ta dua qılam olunca bən sənə.
Der Bəşir kim, dəxi bən bağışladum,
Ol keçəni əyillur ki, sağışlədüm [5, s.253]

Mustafa Zərirdə həmin rəvayət digər əsərlərdəkindən daha qısa verilmişdir. Yaquub qaravaşın südünün hər iki körpəyə yetmədiyini görüb qaravaşın oğlunu satır. Qaravaş da zar-zar ağlayıb Yaquba onun oğlunu satdığı kimi, Allahın da Yusifi satdıracağını söyləyir. Zərirə görə, Yusifin başına gələnələr fəlakətlər məhz bu hadisədən qaynaqlanır və şair oxucuya müraciətlə, onları kimsənin könlünü sındırmamağa səsləyir:

Netə kim məhrum qıldın sən bəni,
Satdıra oğlancığıni ol qəni.
Kim hacət qapısı açıq idi mægər,
Hacəti oldu qəbul, ey mötəbər.

Gəl sınıq könüldən özünü saqın,
Kim sınıq könül bilir Tanrı haqqın.
Eylə buyurdu xudavndi-kərim,
Bən sınıq könüldə oluram müqim [5, s.9]

Əsərin sonunda Zərir digərlərindən fərqli olaraq Bəşirin anası ilə görüşünü, söhbətini vermir. Oxucu birbaşa Yaquubun dilindən artıq Tanrı

vədinin yerinə yetdiyini və Bəşirlə anası görüşdüyü üçün Yaqubun da Yusifindən xəbər alma vaxtının, qovuşma zamanının yetdiyini öyrənir:

Yə`qub ol dəm Bəşirə aydır, ey qulam,
Tanrı xoş tutsun səni, olğıl səlam.
Sənin ucundan biz olduq fəraq,
Ta ki səni anadan etdik iraq.
Görməyincə sən ananı, bil yəqin
Kim, bizə göstərmədi Yusif üzün.
Səni, ananı gördük, ey Bəşir, əyan
Söyləgil Yusifi şərhi-bəyan [5, s.100]

Yuxarıda gətirilən nümunələrdən anlaşıldığı kimi, Yaqub peyğəmbərin Hz.Yusifin dayəsi olan qaravaşın körpə oğlunu sataraq dayənin qarğışına tuş gəlməsi və Tanrı tərəfindən etdiyi əməlin cəzası kimi eyni dərdə düşər olması, yalnız ayırdığı ana-oğul bir-birinə qovuşduqdan sonra özünün də dərd-qəmdən azad olması haqqında rəvayət XIII-XIV əsrlər Azərbaycan-türk ədəbiyyatında “Yusif və Züleyxa” mövzusunda yazılmış bütün əsərlərdə – Qul Əlinin, Xəliləoğlu Əlinin, Suli Fəqih və Mustafa Zəririn əsərlərində cüzi fərqlər və əlavələrlə qələmə alınmışdır. Bu şairlər həmin rəvayəti məşhur müfəssir Rəşidəddin Meybudinin (XII əsr) görkəmli mütəəvvif Xacə Abdullah Ənsarinin (1006-1089) təfsirinin şərhi hesab edilən “Kəşfül-əsrar və üddətül-əbrar” əsərindən əxz etmiş, lakin hər biri öz bədii təxəyyül gücü və bədii zövqünə görə cüzi də olsa dəyişiklik və əlavələrlə həmin rəvayəti yenidən işləyərək ona yeni ruh bəxş etməyə müvəffəq olmuşlar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Qul Əli*. Qisseyi-Yusif. Bakı: Şərq-Qərb, 2004
2. *Quliyev İlkin*. Qul Əlinin “Qisseyi-Yusif” poemasının dili (metodik vəsait). Bakı: Mütərcim, 2011
3. *Mirzəyev Ataəmi*. XIII-XVI əsrlər anadilli Azərbaycan epik şeiri (dərs vəsaiti). Bakı: Avropa, 2017
4. *Mustafa Zərir*. Yusif və Züleyxa. Transfoneliterasiya edən və ön sözün müəllifi: Şaməddin Xəlilov. Bakı: Şərq-Qərb, 2006
5. *Suli Fəqih*. Yusif və Züleyxa. Transliterasiya edən və ön sözün müəllifləri: Sənan İbrahimov, Səbuhi İbrahimov. Bakı: Bakı Universiteti, 2008
6. *Ayan, Gönül*. Ahmed Yesevi Etkisiyle Yazılan İki Yusuf u Züleyha // Türkiyat Araştırmaları Dergisi, sayı 3, Konya 1997, s.31-38
7. *Banarlı, Nihat Sami*. Resimli Türk Edebiyatı Tarihi. Destanlar Devrinden zamanımıza Kadar. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi, 1983
8. *Ertaylan, İsmail Hikmet*. Yusuf ile Züleyha. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1960

9. *Kocatürk, Vasfi Mahir*. Türk Edebiyatı Tarihi. Başlangıçtan Bugüne Kadar Türk Edebiyatının Tarihi, Tahlili ve Tenkidi. Ankara: Edebiyat Yayınevi, 1964
10. *Köktürk, Şahin*. Haliloğlu Ali'nin Yusuf ile Zeliha Hikayesi // Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic, Volume 2/4 Fall 2007, s.554-617
11. *Köprülü, Fuad*. Türk Edebiyatı Tarihi. İstanbul: Ötüken Neşriyat, 1980
12. *Levend, Agah Sırrı*. Türk Edebiyatı tarihi. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1988
13. *Mengi, Mine*. Eski Türk Edebiyatı Tarihi. 12. baskı. Ankara: Akçağ, 2006
14. *Yaman, Hakan*. Ali'nin Kıssa-i Yusuf unda Söz Varlığı Üzerine // Türkbilig, 2007/14, s.184-199
15. *Ахунов А.М.* Трактовка коранических образов в поэме «Кысса-и Йусуф» Кул Гали // Научный Татарстан, 2009, №4, с.39-45
16. *Кузьмина Х.Х.* Лексико-семантические и стилистические особенности поэмы XIII в. «Кысса-и Йусуф» Кул Гали. Автореф. диссертации к.ф.н. Казань, 1998
17. *Хисамов Н.Ш.* Поэма «Кысса-и Йусуф» Кул Али. Анализ источников сюжета и авторского творчества. Москва: Наука, 1979
18. تحقیق در تفسیر ابو الفتوح رازی. جلد سوم. بجمع و تالیف دکتر عسکر حقوقی. تهران: انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۴۶
19. میبیدی، احمد بن محمد. کشف الاسرار و عدة الابرار. در ۲ جلد، جلد اول. تهران: اقبال، ۱۳۶۹.
20. ابن اثیر، علی بن محمد. تاریخ کامل (الکامل فی التاریخ). جلد اول. برگردان سید محمدحسین روحانی. تهران: اساطیر، ۱۳۷۰

UOT 82-1.512.162

V.Ahmad

*Institute of Literature named after Nizami Ganjavi of ANAS
vuqar.ehmed.63@mail.ru*

NASIMI'S RELIGIOUS-PHILOSOPHICAL OPINIONS

Keywords: *messenger, predecessor, righteous, deed, almighty, prophet*

Nasimi's religious-philosophical opinions are studied in this article.

Seid İmadəddin Nasimi has benefited from the Holy Quran, which is the source of our life, human development program and source of guidance throughout his whole creative activity. To refer to only holy verses of the Quran is the main line of his creativity. During the Soviet period Nasimi's "Philosophy of the Truth" was faced on the basis of the demands of the atheism ideology. Of course, the government structure was based on the atheism, so literary researchers who loves and study Nasimi analysed the great poet's creativity in this direction. Otherwise, they could not bring Nasimi's creativity to future generations. Surely the time passed, the truth has found its way out, prohibitions were ended in the field of science as well as in other areas, at the same time everything began to look like it was and the truth in Nasimi's creativity appeared.

New scientific works on Nasimi emerged, and our scientists began to characterize Nasimi's creativity, reflecting the truth. Everyone began to approach Nasimi's creative work in a specific way, and all of this contributes to the revealing of Nasimi's artistic heritage codes. Nasimi's poetic skill was based on his absolute, sincere faith to God and his power. This belief and love to God enlightened and clarified his thinking. Love to God is everything for Nasimi. The poet does not want anything except God. His miraculous poems are a reflection of a particular mood: In that case, God's love was dominated by his entire existence, enlightened his mind and inspiration, and motivated his thought.

V.Əhməd

NƏSİMİNİN DİNİ-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ

Açar sözlər: *elçi, sələf, saleh, əməl, qüdrətli, peyğəmbər*

Araşdırmada İmadəddin Nəsiminin dini-fəlsəfi görüşlərinə nəzər salınır.

Seyid İmadəddin Nəsimi bütün yaradıcılığı boyu həyatımızın mənası, bəşəriyyətin inkişaf proqramı, hidayət qaynağı olan müqəddəs Qurani-Kərimdən bəhrələnmişdir. Məhz Qurani-Kərimin mübarək ayələrindən qaynaqlanmaq dahi şairin bütünlüklə yaradıcılığının ana xəttini təşkil etmişdir. Sovetlər dönməsi zamanında Nəsiminin "Ənəlhəqq" fəlsəfəsini ateizm ideologiyasının tələbləri əsasında tamamilə əks istiqamətə yönəldirdilər. Əlbəttə, quruluş özü ateizmə əsaslanan bir quruluş idi, bu səbəbdən də Nəsimisevər ədəbiyyatşünas-alimlərimiz böyük şairin yaradıcılığını məhz

bu istiqamətdən təhlil edirdilər. Əks-təqdirdə onlar Nəsimini gələcək nəsillərə çatdırma bilməzdilər. Şübhəsiz ki, zaman keçdi, haqq öz yolunu tapdı, başqa sahələrdə olduğu kimi, elm sahəsində də qadağalar götürüldü, hər şey olduğu kimi görünməyə başladı və Nəsimi yaradıcılığının gerçək üzü meydana çıxdı. Nəsimi haqqında yeni elmi-tədqiqat əsərləri yaranmağa başladı və alimlərimiz gerçəyi əks etdirən şəkildə Nəsiminin yaradıcılığını xarakterizə etməyə başladılar. Hər kəs özünəməxsus bir şəkildə Nəsimiyə yanaşmağa başladı və bütün bunlar Nəsiminin bədii irsindəki kodların açılmasına xidmət göstərməkdədir. Nəsiminin poetik hünərinin əsasında onun Allaha və onun qüdrətinə misilsiz, səmimi imanı və inamı dururdu. Onun təfəkkürünü işıqlandıran və aydınlaşdıran bu iman idi, Allaha hüdudsuz və şəriksiz bir sevgisi idi. Allah sevgisi Nəsimi üçün hər şeydir. Şair Allahdan və onun iqrarından başqa heç nə istəmir. Onun möcüzəyə oxşayan bəyan şeirləri xüsusi bir ruhi vəziyyətin əksidir: bu halda Allah sevgisi onun bütün varlığına hakim kəsilirdi, onun aqlını və ilhamını işıqlandırır, fikrini misilsiz dərəcədə itiləşdirirdi.

В.Ахмед

РЕЛИГИОЗНЫЕ И ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НАСИМИ

Ключевые слова: *посланник, предшественник, праведник, поступок, всемогущий, пророк*

В статье рассматриваются религиозно-философские взгляды Насими.

Сеид Имадеддин Насими извлек пользу из Священного Корана, который является источником нашей жизни, программой развития человеческого потенциала и руководством для всей его творческой деятельности. Ссылаться только на священные стихи Корана является основной чертой его творчества. В советский период «Философия правды» Насими столкнулась на основе требований идеологии атеизма. Конечно, структура правительства была основана на атеизме, поэтому литературные исследователи, которые любят и изучают Насими, проанализировали творчество великого поэта в этом направлении. Иначе они не смогли бы донести творчество Насими до будущих поколений. Конечно, прошло время, правда нашла выход, запреты прекратились как в области науки, так и в других областях, в то же время все стало выглядеть так, как было, и появилась правда в творчестве Насими. Появились новые научные работы о Насими, и наши ученые начали характеризовать творчество Насими, отражая правду. Каждый начал подходить к творчеству Насими особым образом, и все это способствует раскрытию кодов художественного наследия Насими. Поэтическое мастерство Насими основывалось на его абсолютной, искренней вере в Бога и его силу. Эта вера и любовь к Богу просветили и прояснили его мышление. Любовь к Богу – это все для Насими. Поэт не хочет ничего, кроме Бога. Его чудесные стихи являются отражением определенного настроения: в этом случае в Божьей любви господствовало все его существование, он просвещал его разум и вдохновение и мотивировал его мысли.

In all his works Seyed Imadeddin Nasimi used to understand the meaning of our life based on the guidance of the Quran, the source of human development and guidance. The use of the blessings of the Quran was the main activity of the poet. During the former Soviets, the “Enelhagga philosophy” of Nasimi was aimed at a completely radical approach based on the demands of the ideology of atheism. Of course, this government structure was essentially atheist, so Nasimi’s obeisances – literary critics thus analyzed the work of the great poet, otherwise they would not have been able to convey Nasimi to future generations. Undoubtedly, when the time came, the truth found its way, and in the fields of science, as well as in other areas, everything became obvious, and the true face of the works of Nasimi appeared. New scientific works about Nasimi began to emerge, and our scientists began to characterize Nasimi's work, reflecting the truth. Everyone began to approach Nasimi in a certain way, and they all served the open codes of Nasimi artistic heritage. The basic idea and idea Nasimi's activity is related to the blessed verses of Koran, rich in wisdom and amazement, as mentioned above. For example, at verse 84th the “Sad” of the Quran, God orders: This is the translation of “Halif al-Haq Al-Haq-Ahlul”. God said: "The truth is in me, and I say the truth. Nasimi declared it in the name of Almighty God. Just like poems:

“I am God, telling the truth

Truth I, truth in me, telling the truth!”

Without words, Nasimi, as well as his predecessors Khagani, Nizami and other powerful poets seized the Holy Quran, as God bestowed on him, and this book, which is the source of all sciences, and these verses are as his life slogan. In verses 223-227th of the Holy Quran, verse " Esh - Shu'ara", Almighty God orders: “They say, they heard from the highest point, and most of them lie. The Prophet is not a poet. Only villains can obey poets. Did they not see that they were in every valley? But the one who believes and does good deeds remembers God a lot and is offended (Writing verses against, responding to the prophet and islam religion) except those who revenge! The oppressors, they will soon find out how to get back to the turning point. When the verses are revealed, three poets came to the prophet Muhammad and asked: "God knew that how poets we were, when we wrote this lines, and now we ... which kind of poets are we now?" God's Messenger said: "With the exception of those who believe and do good deeds". At that time, during the period of ignorance, when the new religion of Islam was still beginning, pagan poets wrote lyrical poetry, propagandizing mischiefs and calling for evil deeds. Most polytheists, that is, idolaters, were considered a poet, because they did not believe that the blessed verses of the Holy Quran were revealed in the Quran, and they did not believe that the Messenger of God was God's prophet. However, Hazrat Muhammad was not a poet, he was superior than a poet. Almighty God orders in verses 41,

42 and 43 of the Holy Quran "Truth" (Resurrection of Truth): "It is not the word of the poet! How less do you believe! It is not the word of the priest! How less do you think! It was came from the Lord of the Worlds!" But the believers at that time, who believed in God and His Messenger, and were poets who did righteous deeds, prayed and praised, these poets wrote their verses about unbelief, being thankful, being his God and existence, being a prophet of truth, but also to the beautiful poems describing his Messenger as the prophet of truth. There is no doubt that with all its existence, to his messenger, since the story of the Prophet is a poet dedicated to Ahl al-Bayt, Nasimi is also a prisoner of lust, like his predecessors. He was not one of the poets who preached disgusting things, on the contrary, only those who remember Almighty God, thanks to God Almighty, that God is truth, all that is capable of, the limitless nature of his mercy and compassion, in short, his superior qualities are stated. Therefore, observing the work of the poet, we see that his highest goal is directly connected with the poetic lines of the direct participation of Almighty God:

Both worlds will get into me, but I can not get into this world...
I am, I am without a country, and I will not fit in being.

There is no doubt that the poet describes two worlds from the thoughts of Almighty God, that there is a material and spiritual world, and emphasizes that Almighty God does not get any world, no matter how big the world is. According to materialists, the universe has neither beginning nor end. That is, the universe is immaterial. Based on materialistic philosophy, this is the notion of a "static model of the universe". Is according to materialists, the universe is inactive. Nevertheless, the observations of our day convincingly show that the universe is the beginning. In addition, the universe moves, changes and expands every moment. Besides God, even the universe has a beginning and an end. For example, Almighty God says in Surah al-Isra, the 51st Surah of the Holy Quran, in verse 47th of Surah al-Zarriz (Winds of destruction): "We created heaven with our power, and we expand it". It should be noted that in many cases the word "heaven" in the Holy Quran means "the universe" and "space", which indicates the expansion of the universe. At the beginning of the twentieth century, the Russian physicist Alexander Friedman and the Belgian astrophysicist George Lemaitre continuously calculated and expanded the Universe, and this was completely subordinated to observations in 1929. However, Almighty is endless and flawless. The poet also emphasizes this strikingly: The poet also emphasizes this strikingly:

All that was, is and will be - everything is embodied in me
Do not ask! Follow me. I will not interfere with the explanation

When the poet called the throne, it meant heaven, and when he spoke on cover, he meant earth. Almighty Allah reveals in Sura al-Fatiha, verses 18-19 Surah al-Nuh: "Then God will bring you back to this again and take you out of on the day of the resurrection, and will take there from. Almighty God has made the cover, a place for you so that you can walk on its wide paths. "

"Kaf" ك and "Nun" ن are the letters of the Koran, meaning creation , the creation of the universe and the development of life with the angels in Levhi Mahfouz. Thus, in the first verse of Surah an-Nun, which is taken from the verses of Almighty God, "Huruf-Mahathir":

"Swearing by written and angels, or what is written in " on Levhi Mahfouz "

The universe is my forerunner, my beginning is your life, -
Recognize me by these signs, but I cannot enter the signs
By assumption and doubt, no one has come to the truths;
Who ever has learned the truth, he knows - I will not fit in the
supposition.

Take a deeper look at my image and try to understand the meaning, -
Being a body and a soul, I cannot fit into a soul with a body.
I am pearls, hidden in the sink. I am the bridge leading to hell and to
heaven.

So know that with such wealth I will not fit in the shops of the world.
I am the most secret treasure of all the treasures, I am the obviousness
of all worlds,

I am a source of jewels - I will not fit in the seas and the subsoil.
Although I am great and immense, but I am Adam, I am a man
I am the creation of the universe, - but I cannot fit in the creation.

"Judgment Day" and "the possible should go out", and Almighty God said: "The Day of Adam" when He created the Prophet (peace and blessings be upon him), and said: "Wounded Adam!" And immediately Khazrati Adam (the world of man) appeared.

All times and all ages – is me. Soul and peace - it's all me!
But is it not strange to anyone that I will not get into them either?
I am the sky, I am all the planets, and the Angel of Revelation is me.
Hold your tongue behind your teeth - and I will not get into your tongue,
I am a particle, I am the sun, I am the six sides of your land.
look at my clear face: I will not fit into this clarity
I immediately essence and character, I sugar with a rose in half,
I myself decide with justification - I can not fit into a small mouth.
I am a tree on fire, I am a stone that climbed to heaven.
You admire my flame - I will not get into this flame.

I am young at the same time, I am a bow with a tight bowstring,
I am the power, I am the eternal wealth, but I myself cannot fit for
centuries.

When he says: "Look at this amazement that I did not fit," the poet tells us that God did not get into time, was out of time and created time for his creations. Here, when the poet refers to "salvation for forgiveness" on the night of Kadr, which is the revelation of the holy Quran, and at the same time the word "salvation", meaning night of forgiveness.

Although today Nesimi I, Khashimi I and Koreish I
I am less than my own glory, but I will not fit into glory.

Many people, in particular believers, know that Khazrati Mohammed, is the mercy Almighty God's of the people of Hashimi and the "Quraysh" tribe So the great poet writes here in the language of Prophet Muhammad (blessing be upon him):

Oh, face like roses, lips like coral,
Oh, eyes like daffodils and flowing
Angel envies your face beauty
Devil would like denied Sajdah.
But the "nun" is the same with the Book of Truth.
The bright of face – is our Quran,
Truth is you beauty of my darling
The prophet's word is our Quran.

In these passages, Nasimi declares how closely he is attached to Islam, the Holy Quran. Nasimi was also a poet Ahl al-Bayt, because his love for Ahlul-Bayt in his work was characterized by his special sense of consciousness, harmony, poetic order, perfection and incredible fluidity, especially Khazrati Mohammed (blessing him) Ahlul Bayt characterizes his position luminous descendant with God:

I am a slave – dynasty, my lord is Ali,
I need him, my benefactor is Ali,
He made my heart my majesty, my Imam is Ali,
Mohammed my altar, my Imam is Ali.

They came from the truth, they revealed the secret,
They delighted the universe with their words.
Thank God, they made us merciful,
Mohammed my altar, my Imam is Ali.

From the beginning, Hassan was the benefactor of the universe.
Hussein - Karbala – is my best crown in the world.
Imam Zeynel - Ibad - the source of my light.
Mohammed my altar, my Imam is Ali

I heartly slave to Baqire - qulam- Jafer
to Musa Kazim and Imam Reza
Shah Tagi, on the road to Baba Nagi,
Mohammed my altar, my is Imam Ali.

The distance leaves us far as wings,
They are judges today, deserve respect.
Blabbing gets to effort in this world,
Mohammed my altar, my Imam is Ali

We are all soldiers of Imam Asker
And we all bow to Imam Mehdi Sahib
Thank goodness, Nasimi, we wait you...
Mohammed my altar, my im Imam Ali

Nasimi loved Khazrat Ali (blessing him) and gave his explanations on his gezels:

You are the sunset of God, Nasimi
You are the secret of religion Murtaza
You are the seeing the spirit with life
Sureing that many have come from Adam.
Overthrowing of the martyr, dying away of the body
In the dungeon prisons it was insulting.
Being visiter, Masihe
Poet, telling the truth everywhere
Without losing the whole moan
Telling secrets without losing secrecy
Guest of all those who understand
Head of believers, guest

Nasimi also wrote in a number of works with "siratul - mustagim"- that he lived on the path of God, not following devil, not blind in worldly possessions, his coming from Almighty God, the coming of our beloved Prophet in intercession on the Day of Judgmen, didn't expressed his own language and didn't thank another language, and the same time, the most

delisional, most impressive means of expressing himself in the face of Almighty God, wrote all these on his works for the readers.

I don't blame the rose in the thorn
I don't know Arabic, Persian and don't blame the language
I would like mercy from a narrow bridge for another world
I don't blame the path shown by the devil.
I got into trouble, everyone can help
Today I found, today I ate, tomorrow glory God
I don't any envy on the wealth of this world
I bon't blame the slave, It is God who feeds me,
This is Nasimi, the soul of Nasimi, as the wealth guest
While the defenders of tomorrow was Ahmadi-Mukhtar,
Giving all of us food, it was hidden wealth
Khalifa of the land, don't blame the nobility!

Believers know very well, that from the VIII century, when the people of Azerbaijan accepted the religion of Islam, we always gave "Fatah" to the souls of our dead, "Salavat" and read "Ya- sin".

"Fatah" is called the mother and key of the Holy Quran and consists of seven verses. We basically understood Surah Fatah, and we mastered the Arabic version of Khazrat Mohammed's allegorical narrative, and also translated the Azerbaijani language as a result of the efforts of our scholars and theologians. But since we understood it simply, we did not reach his philosophical depths, and why we did not think that Fatah was the key and the mother of the Quran. Nasimi researched declared specifically with his seven verses of this blessed Surah, open their knowledge, mean in meanings which was given him by Almighty God:

Show what is the verse "Fatiha Umm al-Kitab?"
What is the meanings of the letters "bist, hesht, siv ?"
Give something from nine dad, seven mam and four doubles,
What is the meaning of the "du, jahari, penc, shesh? "
Three hundred and sixty-six flats, forty-eight in order places
Which twelve characters show seventy-seven letters?
What is a thorny spring with fate?
Where is the place like the river galaxy stars
It is seven places, seven skies, seven seas, seven lines,
What are seven suras, seven verses and probability?

Literary critic Yaqub Babayev gives this clarity of numbers in this book of the great poet:

“Thus, according to the poet-philosopher, truths expressed by certain numbers in the existence do not lead to chaos, but to an orderly order, to serious harmony. These numbers indicate the following value: 1-jasat-tribe, tawhid, two-jahan, material and spiritual world, 4-four elements, 6 form and six days of peace, 8 paradise , 9-falak, 12-constellation or 12 imam, 17 and seven severe prayers and etc. For example: 5 five prayers for happiness, five emotional worshipers, 5 basic teachings of Islam, 5 principles for Shiites, and so on. Or the 14th, taken from Surat al-Fatih, the 7th verse, and the sum taken from the numbers given in Arabic letters in the Arabic dialect of 4 words (human self); 7 lines of people and their total number; 7 people on the face of the mother (linear - hope) and 7 fathers (linear - up); 14 letters written at the beginning of the 29th Surah of the Quran. "(3, p.93).

It should be noted that, according to secular sciences and theology, there are seven layers of the sky, seven layers of the earth and seven layers of the ocean! In addition, Almighty God revealed the blessed verses of the Holy Quran in seven letters, and when with the help of Almighty God Khazrati Mohammed climbed "Meraj", reached the top of "Sidratul-Muntah", although the angel could not reach this peak, and then was revealed "Fatiha", including "Kovsar", "Al-Bagara", "Ayetul-Kurs" - verses, 255-256 and 286th Surah "Aman - Rasulu ".

Our late scholar, Haji Mile, searched completely different version of a study on Surat al-Fath, which directly links Sura with the Messenger of God (blessing him) and his Ahl al-Byt.

It should be noted that Nasimi never betrayed poetry, despite the lessons he learned from his predecessors, and he used all the poetic forms and poetic expression skills to further enrich our poetic treasure.

"Preacher" is one of the main places of use of classical literary expressions. The preacher is the round of strip. This does not mean that you read or understood thoughts by this preacher, they don't losing its meaning. There are gazelles with such a rhythmic structure in the activities of Nasimi. By showing one of them, we clearly see the richness of the poet's art:

Oh my blooming, beloved, glamorous, witness
Oh my closely, elegant, my honor, my lover (5, p.98).

"Parable" is the widespread method in Azerbaijan poetry. There is no Azerbaijani poet whodoes not use the parable. Parable is also very strong in the emotional effect. By using parable poets can demonstrate the extent of their poetic power. The parable is already category of philosophical itself. According to Ibn Kuleib, "Comparison in poetry is not intended to create a simple analogy, but rather to identify and distinguish between predestinations, meanings, and events. Similar attributes and more features mean conditional nature. The more they are, the more is comparison. This judgment is brought to the argument as an argument to emphasize perfect the accuracy of the other judgment. The parable is itself philosophical category (Аль-Баян Ибн Кулейба, с.12, 99, 107).

Nasimi used parables extensively in his works, and this expression played a very important role in increasing literary expression:

My moon, my beloved angel, my elegant, my charming,
My meadow, the charming, with the pleasant aroma
My gentle, my sweetheart, my fascinate
My hijaz, Kaaba and Tur, my paradise, my angel.

Based on the Holy Quran, science decorates and enriches the classical literature of Azerbaijan.

Scientific meaning of the poetic poems of Azerbaijani poets were incredibly illuminated by the blessed verses of the Holy Quran and made it a wonderful example of all mankind. By the way, this had a very positive effect on the creation of a system of literary works, and inflused in the literary heritage of poets. That is why the system of literary description used to realize poetic imagination, also consists of these means of expressions. For example, "hosni-tealil" is used instead of the true reason as an adjective. The meaning of "eks" means to reverse the meaning, the word "tabdil" means "offset", and "tedvir" - as a period. Like many poetic means, these are literary illustrations taken from the Holy verse of the Quran. The Holy Quran has a number of verses that correspond to a poetic pattern called the "reverse", and are repeated

from beginning to next. So that Nasimi skillfully used these literary illustrations in his works. In classical and modern poetry, Husni - tallillar (true reason), Exler (reverse), tabdiller (offset), tedvirler (period), along with classical modern poetry are most often used. Even in modern poetry are used "istiralalar", "reflection", "tecirirler", "correction", which were decorations of his poems:

Muslims, see this hidden lover breaking up
How I can't cry, the body breaks up from the head
Oh, lover, I complain according breaking up,
You'll understand from my eyes that, sea and sky are crying of
breaking up
Salt tear, the ocean breaking up from the river
For the reason that I was crippled
The sadness of my heart, the way out of this pain breaks up

Khalil Ibin Ahmad created the preaching of the Aruz the in 767 year of VIII century. He created a complete arous preach system. Vowels have three positions of pronunciation: long, medium and short in arabic phonetics. Therefore, preach arous adapted very easy on arabic poetry. For this reason, Khalil ibn Ahmed identified 15 varieties of preach arouz. Later, four variatives were identified and increased to 19. "Knowledge of Books" (Science of Happiness), written by Hasib Balakaguni in Kashi in the XI century – is the first work on preach arous in Turkispeaking poetry. Azerbaijani poets, who wrote in Turkish, began to write on preach arous from XI century.

“It is for ages that preach arous is maintenance with our poetry. The works of all our great classics are written in this preach. Therefore, we need to study the theoretical foundations of this preach and be able to read the ghazals written on this” (4, p.3).

Nasimi created many works in various preach aruz, but the poet mainly used the “hajaz” (flow of words as music) and “ramal” (magnificence, pride). There are 70 hajjaz and 96 ramal poems in his books. However, the rajah (the expectation of a single rhythmic structure), munserikh (fluent and fast, with a free expression), mouzar (the same: ramal and hajaz), khafif (smooth, thin, moderate) and many other varieties. The literary and emotional capabilities of his gazelles are indefinable. The poet had brought rich style to Azerbaijani gazelles. One of his greatest achievements to our national poetry is ghazals, which created in folk style. These ghazals make up the majority in Nasimi's literary heritage and are mostly bright colorful examples, written in the style of aruz, on the spirit of mood and their heart rhythms:

Do my heart fall in love, or what?
Does it light like a weak candle or what?

You ashamed, oh my moon face
You burn like a candle, look how I rotate around your flame.

The ghazals of the poet, who perfectly mastered the secrets of Aruz, are rich in a series of colored adorns. The poet filled out and enriched this series from the vocabulary of the indigenous people, using art from traditions and literary forms. Sheikh-ul-Islam Allahshukur Pashazade writes in his book "Islam in the Caucasus", published in 1991, as Nasimi was a writer and a believer, following the dissolution of the Soviet Union: "Khakani, Nizami, Fizuli and Nasimi - God, blessing all of them! Those who believe in God, His Messenger and His Book, and who are adored, are believers, who have been rejected. For believers the most characteristic feature is the piety of religion. The basis of this humanity of the world is religion. At a result, their affairs and their origin come from religion. If we affirm their opposition against religion, we would reject their deeds and works!" (6, p.150).

According to historical sources, Nasimi was the successor Naimi Shahid Fazlullah ibn Muammad Tabrizi and after his murder by order of Miranshah, the son of the ruler Amir Teimour, Nasimi began to spread hurufism. "After the death of Shah Fazlulla, his thoughts and sects spread throughout the Islamic world. Ali-Aliyul-Ala, Seyid Imadeddin Nasimi and his other supporters and successor run to Anatolia, went to the Bektashi chapel and had began to promote khuryfizum instead of the Bektashi sect." (7, pp.225-257).

The sect created by Naimi, with the member Nasimi, "Khurifism", was a sect that displays verses from the Holy Quran, revealed by Holy God to the Prophet Mohammed (blessing him) containing world and universe.

The founder of "Khurifism" was an Azerbaijani writer and thinker, the founder - Fazlulla al-Huruf Naimi from Tabriz. He traveled to many countries of the East, for the dissemination of ideas and the organization of sects "Khurifizm". The main provisions of khurifism were interpreted in Naimi's book "Javidname" (Book of Eternity). Khurifas believe that the Arabic alphabet is sacred, and that they mean the discovery of the secrets of the world (1, p.219).

Naimi, who initiated Nasimi's Hurism Master Class, became deeply rooted and reached in his thoughts, sciences and knowledge, as well as in his works Javidani-Kebir and Javidani Sajir in the Islamic world, especially among Shiite sectarians. Who was the successor of Naimi - all of whose philosophical views continued with the glorious work of the Blessed One, devoted to solitude and the unsurpassed greatness of the Creator, Nasimi with honor submitted hurufism with invaluable work throughout his life.

Having said the true truth, I appeared hidden to the universe
Saying true, true me, and appeared as mankind (8, p. 107).

Naimi who was master of Nasimi founded the theoretical foundations of "Hurufizm" on the letters of Hurufi-Muhdam, which pointed to the beginning of the blessed heads of the Holy Quran, despite their own thoughts. Thus, many verses of the Holy Quran, such as Hurufi-Muhta, sad ص ayn ع qaf ق ra ر nun ن mim م lam ل elif ا etc. begin with these letters. The most readable prayers at the mourning ceremonies or on the graves of the dying "Ya-Sin" sura "يس" begin with the letters Hurufi-Muhdam. The difference between letters in verses with the letters "Hurufi-mukafir" is that they are read completely as written, as shown here. In other words, who reads the Holy Quran, they read the letters , in whole or in part, with the lengthy pronunciation. Nasimi emphasizes the sacred letters in his own way:

I am thirty-two letters "lem, ye, zell"
I have no partner, messenger, zeal.

Therefore, I am eternal, from the beginning
I am eternal, from beginning to end.

It is also worth mentioning that the secret of the letters of the "Kurufi-Mukta" lies in the symbols between God (blessing him) and God's messenger, who does not explain to anyone the meaning of these letters. Although commentators on the Qur'an always give different explanations for these letters, they are just speculations, because, as mentioned above, this is a secret between God and His Messenger, and, to tell the truth, so far no one has been able to reveal this secret.

Although Naimi, Master Nesimi, also in his own way perceived the secret of these letters, as the victory of his thoughts and created the sect of "Hurufism" on the basis of these letters. As mentioned above, Nasimi was very dependent on Almighty God and was so attached that he had a good sense of divine love. Therefore, the poet, who is already enjoyed greatly by the love of the Almighty Creator, expresses the power of Almighty God in all other ways in his work:

From the beginning this beauty has made me drunk,
From this source is worth being drunk,
As if I am so amazed at first sight,
The sky is drunk, the earth is drunk, the shining stars are drunk,
Oh Nasimi, you are a close person of truth,

You are the one who dares to say what it means to be drunk in the spirit
(2, p.35).

In this work, Nasimi spoke about the availability, above all, successors, praisers, preachers who liked Almighty God very much. The poet shows that the body of believers looked like a mountain Tour, but the heart to shine. When the Prophet Moses (blessing) left him as a sign of divine light, the Almighty God had covered with divine love in the light, he transformed his servant into his own light. Those who know about the Holy Quran know that in ayet 35 of Surat "an-Nur", which is the XXIV verses of the "Book of God", Almighty God declares: "God is the light in the light, and He reached to the light everyone whom He wishes".

Nasimi shows us the way! He tells us the truth about Almighty God, the Holy Quran, Hazrat Muhammad, Ahl al-Bayt, love our imams, our native land, land, language, religion, national and religious values, science, literature, traditions, our ancestors, our roots, our predecessors, he recognizes us with friends of God, the enemies of the Almighty God, He explains how to live according to the principle of Siratul-Mustaqim, independence, being guided by the Holy God, respecting the old, the elderly, as well as being close to the Almighty Creator, and declares the need to live all his life with absolution in this world. The works of the great poet, in fact, a lesson for us, a reminder, it is reminded, above all, Islamic is the mirror of rules and morals. For this reason, it is very important to read Nasimi, study Nasimi, research and analyze Nasimi with new perspectives.

Nasimi is the world, because if we can enter this world, we can do many for ourselves and for the people! Because there is nothing bad in Nasimi's world! Everything is very beautiful and very pure, because Nasimi claims that Almighty God is the only Creator and true God, the universe, life, existence, creator, creature and true God. The Holy Quran, which he gave to humanity, is an unprecedented Quran, the meaning of which is in each value of the ayet, Our beloved Prophet Muhammad, Almighty God, sent mercy to the world, the Prophet Muhammad (blessing him) The purification of the Ahl al-Bayt is a righteous judgment, with the exception of the liberation of humankind, with a pragmatic, transposed, shimmering, beautiful poetry model, and with the means of ethics. As the people of Azerbaijan, we must always be proud that we have great poets, not only Azerbaijani literature, but also Muslim Oriental literature, as well as Nizami, Fuzuli and Nasimi.

Let God have mercy!

Divine Amin! Amin or Rabbil- all!

REFERENCE

1. History of Azerbaijan (in three volumes). Publishing House of the Academy of Sciences of Azerbaijan SSR Baku, 1958, 444 p.
2. *Javad H.* The Look at Azerbaijani Literature. Baku: Writer, 1993, 176 p.
3. *Babayev Y.* Literature on Sect. Baku: Nurlan, 2007, 116 p.
4. *Guliyev T.* Practical Issues of Aruz (Study Guide) Baku: Science and Education, 2013, 182 p.
5. Nasimi's "Selected Works". Compiled by Hamid Arasli. Baku, 1973, 456 p.
6. *Pashazade Sh.A.* Islam in the Caucasus: history and modernity. Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1991, 223 p.
7. *Tarbiat M.* Danishmandani Azerbaijan. Outstanding Scientists and Artistics. Baku: Azerbaijan State Publishing House, 1987, 435 p.
8. *Ahmed V.* History of Literature. Faculty of Philology. The textbook for students. Baku: Publisher Teacher, 2008, 149 p.

UOT 82-053.2

F.F.Əsgərli

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
fizuli_1945@mail.ru*

MÜASİR UŞAQ ƏDƏBİYYATINA YENİ ƏDƏBİ MÜHİT GƏTİRƏN SƏNƏTKAR

Açar sözlər: uşaq poeziyası, nəsr və dram, tədqiqat, analitik analiz

Müəllif Zəhid Xəlilin poeziyasını, nəsrini və dramını təhlilə cəlb etməklə sənətkarlığını üzə çıxarmış və Zəhid Xəlilin uşaq ədəbiyyatının bütün janrlarda çağdaşlarından seçildiyini və uşaqların bədii zövqünün formalaşmasında xüsusi rol oynadığını bildirmişdir.

Ф.Ф.Аскерли

МАСТЕР, ПРИВНЕСШИЙ НОВУЮ ЛИТЕРАТУРНУЮ СРЕДУ В СОВРЕМЕННУЮ ДЕТСКУЮ ЛИТЕРАТУРУ

Ключевые слова: детская поэзия, проза и драма, исследование, аналитический анализ

Автор обнаружил творческое мастерство, применив к анализу поэзию, прозу и драму Захида Халила, и пришел к выводу, что З.Халил был выбран из современников во всех национальных жанрах детской литературы и сыграл особую роль в формировании художественного вкуса детей.

F.F.Asgerli

MASTER WHO BROUGHT THE NEW LITERARY ENVIRONMENT IN MODERN CHILDREN'S LITERATURE

Keywords: children's poetry, prose and drama, research, analytical analysis

The author discovered creative mastery, by involving Zəhid Khalil's poetry, prose and drama in to analysis and concluded that Z.Khalil was chosen from contemporaries in all national genres of children's literature and played a special role in shaping the artistic taste of children.

Uşaq yazıçısının yaranması üçün çox mühüm şərtlər vardır. Bu şərtləri özündə bir sintez halında birləşdirən, dünyaya göz açmış uşaqları söz sehrinə salaraq poetik təfəkkürün gücü ilə onların əxlaqi-mənəvi tərbiyəsini formalaşdıran, estetik-bədii zövqünü zənginləşdirən bir ədəbi sənətkarın

meydana gəlməsi üçün gərgin zəhmətə qatlaşmaq tələb olunur. Fitri istedad sahibi olmaq isə ilahi qüvvə tərəfindən verilir və bu fitri pay heç də hamının bəxtinə düşmür, müəyyən zaman kəsiyində, yalnız insanın müəyyən püxtələşmiş yaş mərhələsində özünü parlaq şəkildə büruzə verir.

Zahid Xəlil hələ Yevlax şəhərindəki M.Ə.Sabir adına 2 nömrəli orta məktəbin sonuncu sinfində oxuyarkən Tütün fermentasiya zavodunun mədəniyyət evində görkəmli şair Səməd Vurğunun “Vaqif” dramı tamaşaya qoyulur və məktəbli Zahid də Qacar rolu tapşırılır. Vaqiflə Qacarin qarşılaşma səhnəsi zamanı birdən necə olursa, taxta qılınc məktəbli Zahidin əlindən çıxır və birinci sıradadır oturmaşğuların qarşısına düşür. Gənc Zahid özünü itirmir, bir anlıq çevik düşüncəsini işə salır, necə etsin ki, tamaşaçılar qılıncın əlindən düşməsini təbii hal kimi qəbul etsinlər. Birdən hələ ona məlum olmayan gizlin fitri istedadı onun köməyinə çatır və beyninə bədahətən bu misralar gəlir:

Artıq qılıncım da düşür əlimdən,

Niyə yaşayıram, niyə sağam mən! –

deyərək çox arxayın, asta addımlarla səhnədən aşağı düşərək qılıncı tamaşaçuların qarşısından götürüb yenidən səhnəyə qayıdır, tamaşaçılar da bunu təbii mizan kimi qəbul edirlər.

Tamaşadan sonra Zahidin ədəbiyyat müəllimi onu yanına çağırır, soruşur ki, sən “Vaqif” əsərini hansı nəşrdən oxuyubsan, axı, bu əsərdə nə Qacarin əlindən qılınc düşmə səhnəsi, nə də sənin dediyin o misralar var. Məktəbli Zahid utancaq və səmimi şəkildə boynuna alır ki, qılınc onun əlindən təsadüfən düşmüşdü, ona görə də düşdüyü vəziyyətdən çıxmaq üçün iki misranı özündən uydurub. Müəllimi onun şairlik məharətinə heyran qalır, istedadı üzə çıxan şagirdini tərifləyir, onu şeir yazmağa həvəsləndirir. Bundan sonra məktəbli Zahid başa düşür ki, o, şeir yazmaq bacarığına malikdir, ondan şair ola bilər.

Bu əhvalatdan sonra poeziyaya daha çox həvəs göstərən məktəbli Zahid yorulmadan öz üzərində çalışır, hələ ona məlum olmayan şeiriyyətin sirlərinə yaxından bələd olmağı qarşısına məqsəd qoyur. Zahid Xəlilin poeziyası harada, hansı mətbuat səhifələrində dərc olunmasından asılı olmayaraq poetik siqləti və mənə dəyəri ilə oxucuların qəlbini oxşayır. Elə həmin il onun “Vətənim” şeiri “Yeni Yevlax” qəzetində dərc olunur və oxucuların diqqətini cəlb edir.

1969-cu ildə görkəmli şair İlyas Tapdığın tövsiyəsi ilə “Uçan çıraqlar” adlı ilk uşaq şeirlər kitabı çap olundu və bundan sonra müntəzəm olaraq 30-a yaxın şeir, nəsr və dramaturji əsərlər daxil edilmiş kitabları işıq üzə gördü. Onun kitabları qeyd etdiyimiz sayda olsa da, onun yaradıcılığı haqqında yazılan monoqrafiyaların sayı artdı: F.Əsgərlinin “Sənətkarın uşaq dünyası”, “Ömrün sözü, sözün ömrü”, “Zahid Xəlilin sənət dünyası”, “Sehrli dünyanın memarı”. Bu qədər tədqiqat aparılmasına baxmayaraq Zahid Xəlil sənətinin sirlərinin yalnız müəyyən bir qismini üzə çıxarmaq mümkün oldu. Həmişə də bu sualla

qarşılaşmalı oluruq: Zahid Xəlil haqqında nə çox yazılır?! Cavab isə birmənalı olub: Zahid Xəlilin bədii yaradıcılığı janrından asılı olmayaraq milli uşaq ədəbiyyatımızda yenidir, düşündürücü motivlərlə zəngindir, bu isə tədqiqatçılara yetərinə söz deməyə imkan verir. Elə bunun nəticəsidir ki, son illərdə onun yaradıcılığı yenə də tədqiqata cəlb edildi və tədqiqatçı Şöhrət Məmmədovanın “Zahid Xəlilin uşaq poeziyasının bədii xüsusiyyətləri” adlı dərs vəsaiti işıq üzü gördü (2017) və ali məktəb tələbələrinin ixtiyarına verildi. Bir ritorik sual hələ də öz aktuallığı ilə diqqət çəkir: Zahid Xəlilin yaradıcılığına, şeir və nağıllarına uşaqların bu qədər maraq göstərməyinin səbəbi nədir? Bu suala cavab tapmaq üçün istər-istəməz tanınmış ədəbiyyatşünasların tədqiqatlarını araşdırmaq lazım gəlir.

Görkəmli ədəbiyyatşünas, akademik Məmməd Cəfər yazırdı: “Uşaq ədəbiyyatı sahəsində çalışan Zahid Xəlil kimi yazarlar kiçik oxucularını dünya genişliyinə çıxaran, bir sözlə, uşağa yaxın olan obyektlərin təsvirindəki fikrə doğru gedən həyat həqiqətlərinin mahiyyətinə nüfuz edən sənətkar kimi qiymətləndirilməlidir” (5, s.243).

Akademik Bəkir Nəbiyev isə onun nəsr əsərlərini araşdıraraq qeyd edirdi ki: “...şeirləri ilə balacaları rıqqətə gətirən Zahid Xəlil “Ballıca” adlı yeni kitabındakı nağıl və hekayələrlə onları daha da sevindirdi. Bu əsərlər uşaqlar üçün “Məlik Məmməd” və “Cırtıdan” kimi, Andersen və Qrimm qardaşlarının nağılları kimi cazibədar və ürəkaçandır” (4, s.177).

Professor Qara Namazov yazırdı: “Zahid Xəlilin kiçik şeirləri və nağıllarından ibarət olan kitabları ədəbiyyatımıza maraqlı bir uşaq şairinin gəldiyini xəbər verirdi” (5, s.245).

Xalq yazıçısı Elçin qeyd edir: “Zahid Xəlil müasir ədəbiyyatımızın ən görkəmli nümayəndəsidir. O, istedadı ilə milli dəyərlərə, dünya ədəbiyyatına da yaxşı bələddir. Uşaq dünyasını əsl sənətkar kimi hiss edir, əsərləri balalarımızın ürəyinə yol tapıb, onları sevindirmiş, onların sevimlisinə çevrilmişdir” (5, s.245).

Professor Rafiq Yusifoğlu yazır: “...Zahid Xəlil bütün yaradıcılığı boyu kiçik açarlar böyük qapılar açmağa üstünlük vermiş, dünyaya heyran uşaq gözü ilə baxmış, bu yolda uğurlar qazanmışdır. Zahid Xəlilin uşaq ədəbiyyatının tədqiqində və təbliğində də böyük xidmətləri vardır” (5, s.248).

Z.Xəlilin “Detskaya literatura Azerbaydjana” kitabını rus dilinə tərcümə edən görkəmli rus tənqidçisi İ.Motyaysov Z.Xəlilin yaradıcılığı haqqında bir neçə məqalə yazmış, “Detskaya literatura”, “Literatura Azerbaydjana” jurnallarında və digər mətbuat səhifələrində çap etdirmişdir. İ.Motyaysovun fikrincə, “Zahid Xəlilin şeirlərində dünya olduqca mərhəmətli, işıqlı, rəngarəngdir, gur səslə, harmonikdir”.

Rus tənqidçisi M.Yampolskaya yazır: “Zahid Xəlilin lirik qəhrəmanı balaca bir xəyalpərəstdir, fantaziyaçdır, mərhəmətli qəlbə malikdir, baxışları itidir, gözəlliyə və ədalətli duyğulara malikdir” (2, s. 428).

Həmçinin S.Alekseyev, M.Vlasova, V.Aleksandrov, N.Filonova, Y.Kuşak, V.Rzayev, T.Ağayev və digər tənqidçilərin rus mətbuatında çap etdirdiyi məqalələrində kifayət qədər maraqlı elmi-nəzəri fikirlərə rast gəlmək olur.

Zahid Xəlilin yaradıcılıq sirrini üzə çıxarmaq üçün bir məsələnin üstündə dayanmaq istərdik. Şair “Uzun yol” şeirində balaca bir su damlasının gilə olmasına qədər keçən yolu təsvir etməklə təbiətin harmoniyasını poeziyasında əyaniləşdirmiş, artıq söz işlətmədən nəsihətamiz fikirlərini irəli sürmüşdür.

Yığcam poetik misralarla bütöv bir fikri tərənnüm etmək bacarığı şair Zahid Xəlilin tez bir vaxtda tələbkar oxucular arasında, ədəbi ictimaiyyətdə tanınmasına, bu mühitdə özünəməxsus layiqli yer tutmasına səbəb oldu. Çünki şair yaxşı başa düşür ki, obrazlılıq üslubda başlıca keyfiyyətdir. Ona görə onun şeirlərinin obrazlılığı, poetik deyim tərz, lirizmi və harmoniyası oxucuları özünə cəlb edir. Ədəbi tənqid şairin yaradıcılığını təhlilə cəlb etdi, gənc müəllif haqqında xoş sözlər söyləndi, “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzeti şairin poetik yaradıcılığını “uşaq şeirimizin yeni uğuru” kimi dəyərləndirdi.

Zahid Xəlilin nəsr əsərləri də poeziyası kimi beləcə son dərəcə əyani görünür. Bu nəsrin əsas sirri isə onun fantasmaqoriyasındadır. Müəllif adi hallarda bu fantasmaqoriyaya uşaqları inandırmağa çalışır. Lakin yazıçı təsvir etdiyi əhvalatlara oxucunu inandırmaq üçün müxtəlif ədəbi priyomlardan istifadə edir. Bu priyomlardan biri əsərin əvvəlində yaratdığı motivasiyalardır. Cəsarətlə deyə bilərəm ki, bu tipli motivasiyalar Azərbaycan uşaq nəsrində yeni hadisədir və bunun ədəbiyyatımızın zənginləşməsində, onun bir boy da yüksəlməsində rolu olduqca böyükdür. Bu motivasiyaların əsas məqsədi bir azdan söyləniləcək qeyri-adi əhvalatların, doğrudan da, həqiqət olduğuna inandırmaqdır. Məsələn, qeyri-adi bir fantaziya malik olan “Çınqı” povestindəki hadisələrin həqiqət olduğunu oxucuya inandırmaq üçün yazıçı bir anlıq nağıl dünyasından uzaqlaşır və belə bir real səhnə təsvir edir: “Bu nağıl başlayan gün qərribə bir hadisə oldu. Nəzarətçilər bir-birinə dəymişdi. Nədənə səhərin bütün işıqları səhərə kimi yanılı qalmışdı. İri proyektorlar heyətlə göz qamaşdıran bəbəklərini bir az da parıldadırdılar. Hətta şəhər parkında əkilən lələlər də qış olmasına baxmayaraq balaca qırmızı işıqlarını yandırmışdılar...”

“Qulamın qərribə qarnı” hekayəsində oxuyuruq: “Qulamın bu qərribə qarnı haqqındakı nağılı məni necə gülmək tutdusa, dişlərimin ikisi birdən düşüb itdi və nə qədər, nə qədər əlləşdimə onları tapa bilmədim”.

“Heç nə haqqında nağıl” hekayəsində oxuyuruq: “Biri var idi, biri yox idi, bir dənə heç nə var idi. Amma heç kəs bilmirdi ki, bu heç nə olan şeydir.

Bilmirdilər ki, məsələn, onun başı var, yoxsa yoxdur. Bədəni və quyruğu haqqında da bir şey bilən yox idi”.

“Ayaqqabıların söhbəti” hekayəsində: “Doğrusu bu əhvalatı eşidəndə tüklərim biz-biz oldu. Fikirləşdim ki, yəni, doğrudan, belə şey olar? Amma xidmətçi qadın dedi ki, əgər siz bu əhvalatın doğruluğuna inanmasanız, mən də məktəbimizdə oxuyan bütün şagirdlərə deyəcəyəm ki, sizin nağıllarınızı heç oxumasınlar. Əlacım kəsildi. Qələm, dəftər hazırlayıb dedim: – Danış nağılını”.

Şairin çoxsaylı və rəngarəng motivli əsərlərinin oxucular tərəfindən sevilməsinin sirri olduqca sadədir. Onun müasir uşaq ədəbiyyatı sahəsində ona görə özünəməxsus yeri vardır ki, o, öz əsərlərilə “cəmiyyətin şüuru, həqiqi güzgüsü” rolunu məharətlə oynayır, öz oxucularının mənəvi tələbatını həssaslıqla duya bilir, müasir ədəbi prosesin məfkurə istiqamətini, mənəvi-estetik dəyərini real şəkildə dərk etməkdə oxuculara yardımçı olur. Şair yaxşı bilir ki, uşaq ədəbiyyatı söz yığnağı olmamalıdır, onların kövrək sinirlərini tarıma çəkmək yox, söz seçimi, söz düzümü, mənalı fikir düzümü ilə onları oxşamaq, onların poetik duyumuna sığal çəkmək lazımdır. Kimisə yamsılamaqla deyil, yalnız obrazlı ifadələrin, illüstrativliyin və əyaniliyin bolluğu ilə, taptanmamış ədəbi cığırla Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının uğurlu gələcək inkişafına zəmanət vermək olar. Zahid Xəlilin bədii yaradıcılıq sirrini yalnız və yalnız burada axtarmaq lazımdır.

Buna görə də Zahid Xəlilin ədəbi yaradıcılığı dünya xalqlarının bir çox dillərinə – rus, belorus, litov, latış, eston, moldav, ukrain, gürcü, özbək, qazax, türkmən, alman, fin, yuqoslav, holland, hind və sair dillərə tərcümə olunduqca o, çoxmillətli oxucular arasında daha geniş miqyasda tanındı.

Zahid Xəlil dünya uşaq ədəbiyyatını müntəzəm tədqiq edən Beynəlxalq Cəmiyyətin keçirdiyi simpoziumların fəal iştirakçısılarından biri oldu və sonralar isə o, bu təşkilata üzv seçildi. Ümumittifaq müsabiqəsində rus dilində çap olunmuş “Salam, Cırtan!” adlı kitabı birinci yeri tutdu və dünya kitab sərgisində nümayiş etdirildi, “Ən yaxşı uşaq kitabı” diplomuna layiq görüldü. “Cırtanla Azmanın yeni sərgüzəştləri” adlı kitabı isə “Ən yaxşı uşaq kitabı” devisi altında keçirilən Respublika müsabiqəsində ilk yeri qazandı.

Bədii reallığa qətiyyətlə istinad edən Z.Xəlil maddi dünyada mövcud olan, tərənnüm etdiyi hər bir canlı və cansız varlıqları yaradıcı təxəyyülünün fantastik qüdrəti ilə bəzəyir, bədii təxəyyülünün gücü ilə həyatda mövcud olan gerçəkliyi qeyri-adi dərəcədə poetikləşdirə bilir. Şair yeni üslublu uşaq yaradıcılığında buna nail ola bilmişdir və bu gün uşaq şairi, yazıçısı və dramaturqu kimi tanınsa da, bu yaradıcılıq aləmindən bir anlığa ayrılaraq böyüklərin həmdəminə də çevrilmişdir.

“Zahid Xəlilin bədii yaradıcılığında xarakterik olan nədir?” – ritorik sualına belə cavab vermək mümkündür: bu yaradıcılıqda həyat hadisələrinin real tərənnümü əsas yer tutur və buradakı təsvir subyektivlikdən çox-çox

uzaqdır. O, maraqlı hadisələri, yaratdığı obrazları bizim hər birimizi əhatə edən mühtədən seçib götürmüş, gerçəkliyi bədii formada cilalamış və uşaqlara sevdirmişdir.

Milli uşaq ədəbiyyatımızın bugünkü, müasir dövr inkişafında öz yaradıcılıq axtarışları ilə müasirlərindən seçilən Zahid Xəlil uşaq dünyasının, uşaqların xəyal aləminin bədii inikasını yaratmaq üçün poetik sintaksisin sehrli və sirlı boyalarından məharətlə istifadə edir. O, uşaqların bədii zövqünü formalaşdırmaqdan ötrü bütün imkanlardan yararlanmaq qüdrətinə malik mahir yazıçıdır.

Z.Xəlilin dramaturji yaradıcılığında üç əsər diqqəti cəlb edir. Bu uşaq pyesləri mövzu, bədii-estetik baxımdan müxtəlif təsir qüvvəsinə malikdir. Maraqlı doğuran dramaturji əsərin ikisi – “Lampacıq” və “Küp” folklor motivləri əsasında, “Ata ocağı” isə müasir həyatdan götürülmüş mövzu əsasında qələmə alınmışdır.

Zahid Xəlilin dramaturji yaradıcılığında məzmun, hadisələrin inkişafına təkən verə biləcək qəhrəmanların monoloqları və ayrı-ayrı personajlar arasındakı dialoqlar, buradakı mükəlləmlərdə məharətlə verilmiş gərgin keçən dramatik mübarizənin oyatdığı xarakterik vəziyyətlər daha qabarıq görünür.

Gündən-günə püxtələşən Z.Xəlilin müxtəlif janrlı orijinal bədii yaradıcılığının əhatə dairəsi geniş vüsət aldı, Respublikamızın hüdudlarını aşaraq bir çox dünya xalqları arasında yayıldı. XX əsrin 70-ci illərində mütərəqqi rus ədəbi mühiti ilə daha yaxından təmas yaratdı. Görkəmli rus şairəsi A.Barto ilə yaxından tanış olduqdan sonra qarşılıqlı ədəbi əlaqələr imkanları daha da genişləndi.

Az bir müddət içərisində qələmə aldığı əsərlərlə Azərbaycan və rus oxucularının sevimli sənətkarına çevrildi. “Günəbaxanlar böyüyəcək” şeirlər kitabı rus dilinə tərcümə olundu və 1992-ci ildə görkəmli rus uşaq yazıçılarının əldə edə bilmədiyi fantastik bir tirajla – iki milyon tirajla çap olundu. Bu, Respublikamızın müstəqilliyi illərində inanılmaz bir ədəbi hadisə idi. Rus tənqidçisi M.Yampolskaya bu əsəri təhlilə cəlb edərək Z.Xəlilin rus oxucularının qəlbinə yol tapdığını xüsusi olaraq qeyd etmişdir (2, s.427-430). Belə ki, uşaq qəlbinə nüfuz edən Z.Xəlil üçün heç vaxt oxucu məhdudiyyəti olmamışdır və o, indi də həmin səviyyəni saxlaya bilər, milliyyətindən asılı olmayaraq oxucuların mənəvi tələbatını duyur, məharətlə qələmə aldığı əsərlərlə onları söz sehrinə salmaq iqtidarına malikdir.

Rus şairləri S.Baruzdin, S.Mixalkov, Y.Yevtuşenko, Y.Kuşak, türkmən şairi A.Qarayev, moldav yazıçısı F.Mironov, eston şairi X.Myand, Litva ədəbiyyatşünası V.Aurila, yazıçı-tərcüməçi Q.Kobetskayte, başqırd şairi M.Kərim, M.Qali və digər sənətkarlar onun çoxjanrlı yaradıcılığı haqqında xoş sözlər söyləmişlər.

Z.Xəlil bu gün də yeni əsərlərinin ərsəyə gəlməsi üçün yorulmadan çalışır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Cabbarov X.* Bədii ədəbiyyatda obrazlılıq. Bakı: Yazıçı, 1989, 221 s.
2. *Əsgərli F.* Sehrli dünyanın memarı. Bakı: ADPU, 2012, 444 s.
3. *Məmmədova Ş.* Zahid Xəlilin uşaq poeziyasının bədii xüsusiyyətləri. Bakı, 2017, 160 s.
4. *Nəbiyev B.* Söz ürəkdən gələndə. Bakı: Yazıçı, 1984, 284 s.
5. *Zahid Xəlilin sənət dünyası.* Bakı: ADPU, 2010, 323 s.
6. *Захид Халил.* Детская литература Азербайджана. Москва: Детская литература, 1987, 224 с.

UOT 82-09

Z.F.Fərəcova

*AMEA Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu
ferecovazohre@rambler.ru*

İRŞAD QƏZETİNDƏ ƏDƏBİ TƏNQİD MƏSƏLƏLƏRİ

Açar sözlər: poeziya, üslub, ədəbi-tənqid, tənqidçi, qəzet

“İrşad” (1905-1908) XX əsrin əvvəllərində poeziya nümunələrinə səhifələrində ardıcıl yer verən qəzetlərdən biri idi. Bu qəzetin ictimai-siyasi mübarizəsində poetik əsərlər əhəmiyyətli yer tuturdu. Onların içərisində “tazə şeir”in tələbləri ilə səsleşən əsərlər daha çox idi. Burada, şübhəsiz, yeni əsrin inqilab, mübarizə əhval-ruhiyyəsinin böyük təsiri vardır. Eyni fikirləri “İrşad”ın bədii publisistik və nəsr nümunələri haqqında da söyləmək lazım gəlir. Təsvirçilikdən uzaq əsərlərin meydana çıxmasını tələb edən zamanın çağırışlarına cavab verməyən müəlliflər bu qəzətdə tənqid olunurdular. “İrşad”ın ədəbi-bədii nümunələrinin janrları, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətləri, müəllifləri haqqında ilk fikirlər də elə bu qəzetin özündə yer almışdır.

З.Ф.Фараджова

ВОПРОСЫ ЛИТЕРАТУРНОЙ КРИТИКИ В ГАЗЕТЕ «ИРШАД»

Ключевые слова: поэзия, стиль, литературная критика, критик, газета

В начале XX века «Иршад» (1905-1908) была одной из газет, дающая последовательное место примерам поэзии на своих страницах. Поэтические произведения занимали важное место в общественно-политической жизни этой газеты. Среди них также было много произведений, которые созвучны с требованиями «тазе шеир». Здесь, несомненно, революция и настроенность борьбы нового века оказывали большое влияние. То же самое следует сказать о художественных, публицистических и прозаических примерах газеты «Иршад». Авторы, требующие выхода работ, далеких от описания и не отвечающие вызовам времени, подвергались критике в этой газете. В газете получили место жанры литературно-художественных примеров газеты «Иршад», идейно-художественные, литературно-эстетические особенности, первые мысли об авторах.

Z.F.Farajova

QUESTIONS OF LITERARY CRITICISM IN THE NEWSPAPER "IRSHAD"

Keywords: *poetry, style, literary criticism, critic, newspaper*

At the beginning of XX century newspaper "Irshad" (1905-1908) was one of the newspapers, giving a consistent place to examples of poetry on its pages. Poetic works took an important place in the social and political life of this newspaper. There were also many works that were accordant with the requirements of "taze sheir". Here, undoubtedly, the revolution and mood of the struggle of the new century had a big influence. The same ideas should be said about the artistic publicistic and prose examples of the newspaper "Irshad". Authors who demanded the publication of works that were far from the description and did not meet the challenges of time have been criticized in this newspaper. Genres of literary and artistic examples of the newspaper "Irshad", ideological and literary, literary and aesthetic features, the first thoughts about the authors got a place in this newspaper.

Millətin tərəqqisinə rəvac verən ən təsirli vasitələrdən biri, bəlkə də birincisi sözü qüdrətindən istifadə etməkdir. "İrşad" qəzetinin (1905-1908) yazarlarının fikrincə, bunların sırasında ədəbiyyatın müstəsna yeri və xidmətləri vardır. Lakin bu məqamda da fikirlər bəzən haçalanırdı. Doğrudur, irşadçıların əksəriyyəti ədəbiyyatda yenilikləri başlıca şərt hesab edirdi. Bunun üçün şair, tənqidçi Abbas Səhhətin ortaya atdığı, bütün ədəbi tənqidin fikirlərini məşğul edən bir məsələ onların da düşüncələrinə müvafiq idi. Belə ki, XX əsrin ilk onilliyində ədəbi-tənqiddə "köhnə şeir" problemlərindən daha kəskin şəkildə danışıldığı, poeziyada yeni üslub və qaydalar barədə düşünülərək yollar axtarıldığı vaxtlarda – 1905-ci ildə şair Abbas Səhhətin "Həyat" qəzetində "Tazə şeir necə olmalıdır?" adlı məqaləsi dərc edilmişdir. Müəllif yazırdı: "Şüərayi-sabiqəmizin əşar və əbyatı təbii əhvala müğayir olduğundan, oxuyan kəsalət və nifrət gətirməyi və heç hüsulə gəlmədiyi məlumdur. Məsələn, qəddin sərvi ağacına oxşadılması, ya məhbubun üzünü bədri-aya bənzətdikləri kimi və yainki qaşları yaya və kirpikləri oxa təşbih tutduqları qəbil. Və bu qədər ki, təzə səpkidə bu anacan bizim şüəralardan bir nəfər olmayıb ki, bu mətləbə mültəfit olub, öz şeirini təbii hissiyatın məzmununa dair nəzm etmiş olsun (1, s.243). Bu məqalə geniş müzakirələrə səbəb olmuşdur: "XX əsrin ilk illərindən başlayaraq tənqidi-realist şeirin yaranması uğrunda fikir gün-gündən daha da dərinləşir. Görkəmli lirik şair Abbas Səhhət 1905-ci ilin əvvəllərində dərc etdirdiyi "Tazə şeir necə olmalıdır?" məqaləsində M.F.Axundov tərəfindən yaradılan realist poeziya haqqında nəzəri təlimi ardıcılıqla davam etdirirdi" (2, s.46).

Əlbəttə, ədəbiyyatımızın Nizami Gəncəvi, İmadəddin Nəsimi, Məhəmməd Füzuli və digər klassikləri unudulmamışdır. Onların yaradıcılığı yenə dövrün şairlərinin poetik düşüncəsinə istiqamət verirdi. Lakin XX əsrin başlanğıcından

millətlərin özünü təsdiqi uğrunda mübarizələri yüksəlir, milli kimlik məsələsi getdikcə aktuallaşır. Bu, ictimai, siyasi, sosial sahələrdə olduğu kimi, mədəni həyatda da öz əksini tapır. Hər zaman dövrü ilə ayaqlaşdığı bacaran ədəbiyyatda böyük canlanma müşahidə olunurdu. Lakin onun da yolu hamar, axarlı deyildi. Əsrlərdən bəri davam edən varislik ənənəsinə sadıq qalan ədəbiyyatımızda “İrşad”ın fəaliyyət göstərdiyi illərdə həm də yeni ədəbi meyillər güclənməkdə idi. Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist xətt-hərəkatın inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı. Əslində, bu yol ədəbiyyatımız üçün tamamilə yeni deyildi. Tənqidi-realist meyillər Azərbaycan ədəbiyyatında zaman-zaman olmuş, XIX əsrin birinci yarısında yazıçı-dramaturq M.F.Axundzadənin yaradıcılığı ilə daha da genişlənmiş, XX əsrin ilk illərindən isə artıq həm nəsr, həm də nəzm əsərlərində aparıcı xətt olaraq önə çıxmışdı. Ədəbiyyatşünas alim İslam Ağayevin qeyd etdiyi kimi, “XX əsrin əvvəllərindən başlayaraq Azərbaycan şeiri forma cəhətdən yenilənməyə başlayır (2, s.46).

Ümumiyyətlə, XX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafında bir sıra istiqamətlərdə daha çox irəliləyiş müşahidə edilirdi. Bu, ilk növbədə, dövrün əhval-ruhiyyəsinə, inqilabi dəyişikliklərə meydan açmasından qaynaqlanırdı. Belə vaxtlarda ədəbiyyatımızda tənqidi-satirik xəttin inkişafı xüsusilə nəzərə çarpırdı. Qeyd edək ki, Azərbaycan satirik şeirində hələ XIX əsrdən açıq-aydın duyulan mübarizə əhval-ruhiyyəsi XX əsrdə yeni mərhələyə qədəm qoymuşdu.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatında tənqidi-realist, satirik-maarifçi meyillərin güclənməsini, ilk növbədə, ədəbiyyatın ən gözəl xüsusiyyətlərindən birində – onun qədim ənənəyə söykəndiyi qədər müasir olmağı bacarmağında axtarmaq lazımdır. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda nəşr olunan mətbu orqanlar arasında böyük nüfuzu və özünəməxsus dəst-xətti olan “İrşad” böyük bir yol keçib gələn Azərbaycan ədəbiyyatının nailiyyətlərinə ehtiramla yanaşırdı. Qəzetin səhifələrində yer verilən müxtəlif janrlı ədəbi-bədii nümunələr içərisində də klassik üslubda olanlar vardı. Lakin əsas yeri məzmun, dil və üslubuna görə müasir dövrə uyğun əsərlər tuturdu. Yeni yaranan ədəbi-bədii nümunələrdə dövrün ovqatı, ab-havası öz əksini tapırdı. Bu mənada, qeyd etdiyimiz kimi, “İrşad” qəzetində yer verilmiş ədəbiyyat nümunələrini araşdırarkən o illərin ədəbi-bədii, mədəni mühiti ilə yanaşı, ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi vəziyyətini də nəzərdən keçirmək vacibdir.

“İrşad”ın fəaliyyət göstərdiyi illərdə ictimai-siyasi hadisələrin kəskinləşməsi, çar idarə üsuluna qarşı etirazların güclənməsi, mövcud vəziyyətlə barışmayanların sayının gündən-günə artması, bununla yanaşı, hələ də zamanın tələblərini anlamayanların, haqq-hüququnu tələb etməyi bacarmayanların sayının çox olması və digər mühüm məsələlər Azərbaycan ədəbiyyatının əsas mövzularına çevrilmişdi. Yaranan əsərlərdə əvvəlki kimi aşiqanə-lirik düşüncələr deyil, daha çox ciddi ictimai-siyasi, mədəni-mənəvi problemlər əksini tapırdı. Bu təzələnmə poeziyada daha qabarıq nəzərə çarpırdı. Köhnə şeir

ənənələri tamamilə unudularaq həmişəlik ədəbiyyat tarixi kitablarının səhifələrinə köçməyə də, ilk onilliyini yaşayan əsrin poeziyası yeni üsul və istiqamətlərini müəyyənləşdirirdi. Gülün gözəlliyindən, bülbülün ah-fəqanından, nakam sevdası yolunda çəkdiyi əzablardan, məşuqun vəfasızlığından, aşıqın cəfasından bəhs edən şeirlər əvvəlki şöhrətini itirirdi. Yeni dövrün tələblərinə uyğun poeziya nümunələri yaranırdı.

Bir məqamı da diqqətə çatdırmaq ki, ümumiyyətlə, “İrşad” XX əsrin əvvəllərində poeziya nümunələrinə səhifələrində ardıcıl yer verən qəzetlərdən biri idi. Belə demək olar ki, bu qəzetin ictimai-siyasi mübarizəsində poetik əsərlər əhəmiyyətli yer tuturdu. Onların içərisində “tazə şeir”in tələbləri ilə səsleşən əsərlər daha çox idi. Burada, şübhəsiz, yeni əsrin inqilab, mübarizə əhval-ruhiyyəsinin böyük rolu vardır. Eyni fikirləri “İrşad”ın bədii publisistik və nəsr nümunələri haqqında da söyləmək lazım gəlir.

Azərbaycan nəsrinə hələ XIX əsrdən yeni inkişaf yoluna qədəm qoymuş, əsrin ikinci yarısında M.F.Axundzadə ədəbiyyatımıza yeni ənənələr gətirmişdir. Onun bu sahədə gördüyü işlər çoxlarını nəsr əsərləri, xüsusilə pyeslər yazmağa həvəsləndirdi. XIX əsrin sonlarında, eləcə də XX əsrin ilk illərində isə ədəbiyyatımızın digər sahələri kimi, Azərbaycan nəsrinə də axtarışda idi. Tədqiqatçılar haqlı olaraq XX əsrin Azərbaycan nəsrinin janr və mövzuya inkişafı, zənginləşməsi dövrü hesab edirlər: “Bu dövrdə milli nəsrimizdə M.F.Axundov ənənələri genişlənir, yeni realist və romantik roman, povest, hekayə, novella və parodiya kimi müasir janrlar yaranır, “əsrin dərdi” ön plana çəkilir. Lakin bütün bunlar nəsrimizə birdən-birə gəlməmiş, mühüm bir təkmilləşmə yolu keçmişdir” (17, s.41).

Dövrün tənqidçiləri mətbuatda, əsasən də, “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnallarda köhnə ənənələrə kortəbii əməl edən müəllifləri, onların bu cür əsərlərini tənqid atəşinə tutur, eyni zamanda, ədəbiyyatın keçdiyi tarixi yolu araşdırır, qarşıda duran vəzifələri müəyyənləşdirirdilər. Şamil Vəliyev XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemlərindən bəhs edərkən yazır: “Həyat”, “İrşad”, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi qəzet və jurnalların meydana gəlməsi bir tərəfdən milli tənqidi və poetik fikrin inkişafında yeni təmayüllərin yaranmasına səbəb oldusa, digər tərəfdən köhnə qəlibə daxil olan qəhrəmanların bədii ədəbiyyatdan çıxmasına güclü təsir göstərirdi” (21, s.30).

Yazılan hər yeni əsər mövzusunda, tarixi və ya müasir hadisələri əks etdirməsindən asılı olmayaraq öz dövrünün yaşığıdır. Çünki bu yazılarda zamanın ruhu var. XX əsrin ilk onilliyində ədəbiyyatımıza daxil olan yeni nəsr əsərləri də ideya baxımından dövrü ilə səsleşirdi. Qələmə alınan yeni maarifçi-satirik, tənqidi-realist əsərlər müxtəlif qəzet və jurnalların səhifələrində yer alırdı: “Tənqidi realist nəsrin ideya-estetik məzmunu inqilabi pafosa malikdir”

(17, s.22). “İrşad”a gəlincə, qəzet bu məsələlərdə də ön sıralarda möhkəm yer tuturdu.

XX əsrin ilk dövrlərində Azərbaycan nəsrinə M.F.Axundzadə yaradıcılığının təsiri davam edirdi. Lakin öz siyasi, ictimai, sosial, mədəni mənzərəsi ilə fərqli əsr gəlmişdi və bütün sahələrdə olduğu kimi, Azərbaycan nəsrində də yeni düşüncə sahibləri meydana çıxmışdı. Onların sayəsində Azərbaycan ədəbiyyatı yeni əsərlərlə zənginləşirdi. Artıq maarifçi-satirik nəsrə yanaşı, tənqidi-realist nəsr də ədəbiyyatımızda aparıcı xətt olaraq önə çıxırdı ki, bu da M.F.Axundzadədən sonra ədəbiyyata gələn yazıçıların əməyi sayəsində mümkün olurdu.

“İrşad”da ədəbi-bədii əsərləri dərc olunan yazıçı və publisistlərin çoxu yaradıcılıqlarına M.F.Axundzadənin təsirini özləri də qeyd edirdilər. Onlardan biri – Ü.Hacıbəyli illər sonra, 1938-ci ildə Şuşa şəhərində keçən uşaqlıq illərini, ziyalıların M.F.Axundzadənin əsərini tamaşaya qoyduqlarını xatırlayırdı: “Mirzə Fətəli pyesləri məndə birinci dəfə teatr əsəri yaratmaq həvəsi oyatdı. ...Şuşada Haşım bəy Vəzirovun rəhbərliyi ilə o zamankı intellegensiyanın bir yerə yığılıb M.F.Axundovun “Vəzirxan Sərabı” komediyasını tamaşaya qoyduqları yaxşı yadımdadır” (4, s.4).

Yaşadıqları dövrə qədərki Azərbaycan ədəbiyyatının təcrübəsindən və nailiyyətlərindən bəhrələnməklə yanaşı, irşadçıların əksəriyyətinin ədəbi üslubunda, dəst-xəttində özünəməxsusluq vardır. Bu qəzetin ədəbi-bədii nümunələrinin əksəriyyəti aktuallığı, müəlliflərin problemlərə dərinədən yanaşmaları ilə diqqəti cəlb edir. “İrşad”da dövrün böyük tarixi hadisələrindən tutmuş məişət məsələlərindək hər mövzu diqqətdə saxlanır, sadəcə, janr, ifadə tərz, üslub, dil xüsusiyyətləri dəyişirdi. Həcmindən asılı olmayaraq “İrşad”ın bir çox yazıları millətin özünüdərk, özünüdədiqi baxımından vacib, əhəmiyyətli idi. Lakin bəzi mövzular bu qəzetin daimi mövzuları idi. Bunun səbəbini onların millətin taleyində oynadığı rolla əlaqələndirə bilərik.

XX əsrin əvvəllərində realizm cərəyanı ilə bərabər, romantizm cərəyanı da inkişaf edirdi. Lakin “Hər bir yeni ideya yeni forma və üslub tələb etdiyi kimi, XX əsr Azərbaycan romantizmi də öz növbəsində yeni forma və üslub axtarışlarında idi” (13, s.43).

K.Talıbzadənin yazdığı kimi, “...ədəbi fəaliyyətə XIX əsrin 90-cı illərində başlamış və ilk şeirlərini əsasən klassik poeziyanın qəzəl, qəsidə kimi yayılmış şəkillərində” (20, s.73) yazmış A.Səhhət öz bədii yaradıcılığı ilə də dövrün çağırışına ilk səs verən şairlərdən biri oldu. “Səhhətin “yeni səpgidə” yazdığı şeirlərinin bir qismi təbiət mənzərələrinin təsvirinə həsr edilmişdir. “Tazə şeir necə olmalıdır?” məqaləsinin sonunda nümunə üçün verilən şeir də bu mövzuda idi:

Yaz mövsümü endikcə səmadan yerə axşam,
Gün nuru verir dağlara min rəngi-dilaram.

Ahəstəliyiynən üfiqə eyləyir ahəng,
Şəffaf səmada görünür şövqi-fəzarəng.

...A.Səhhətin “yeni səpgidə” – “üsuli-cədid” üzrə yazdığı şeirlərin ikinci qismi ictimai-siyasi mövzularda idi” (20, s.72-73).

Zaman artıq təsvirçilikdən, seyrçilikdən uzaq əsərlərin meydana çıxmasını istəyirdi. Dövrün tənqidçilərinin mətbuatda, əsasən də “Həyat”, “İrşad” kimi qəzetlərdə, “Molla Nəsrəddin”, “Füyuzat” kimi jurnallarda çap edilən ədəbi-tənqidi məqalələrində belə əsərlər və müəllifləri tənqid hədəfinə çevrilir, ədəbiyyatın qarşısında duran yeni vəzifələrdən bəhs olunurdu. “İrşad”ın poeziya nümunələrinin janrları, ideya-bədii, ədəbi-estetik xüsusiyyətləri, müəllifləri haqqında ilk fikirlər elə bu qəzetin özündə yer almışdı. Nəşrinin ilk ilində M.Ə.Rəsulzadənin “Hafizdən tərcümə” adı, M.Ə.Rəsulzadə imzası ilə belə bir şeiri dərc olunmuşdur:

“Bu nə qovğadır, qəmər dairəsindən görürəm,
Hamu afaqi dolu fitneyi-şərdən görürəm.
Hər kəs yaxşılıqın istiyor əyyamından,
Əlbət oldur ki, bitir, mən günü-gündən görürəm.
Cühələ şərbəti olmuş həmə qənd ilə gülab,
Üqəla qüvvətini mən çox cigərdən görürəm.
Əsbi tazə palan altında olubdu yaralı,
Eşşəgin zivərini sim ilə zərdən görürəm.
Analar ilə qızın cəngü-cidal varlarıdır,
Hamı oğlanları rəncur atalardan görürəm.
Qardaşın qardaşına zərrəcə rəhmi yoxdur,
Nə də şəfqət oğula, mən atasından görürəm
(Hafiz)in pəndin eşit, (Razi), gedib yaxşılıq et,
Bu nəsihətdir, gözəldir və gövhərdən görürəm” (18, s.3).

Məşhur şair Hafiz Şirazidən edilmiş bu tərcümə birmənalı qarşılanmamışdır. Ə.Hüseynzadə “İntiqad” adlı məqaləsində tərcümə sənətinə layiq olmayan cəhətlərinə, nöqsanlara yol verildiyinə görə, “Hafizdən tərcümə”ni çox ciddi, hətta sərt şəkildə tənqid etmişdir. Tənqidçi tərcüməçinin xətalərini, misraların müqayisəli tərcüməsindəki yanlışlıqları diqqətə çatdırır, hər bir bədii əsərin elə-belə, kor-koranə, ucdantutma tərcüməsini orijinala, eləcə də doğma dilə və mədəniyyətə qəsd sayırdı. Ə.Hüseynzadə diqqətə çatdırırdı ki, belə başabəla tərcümə doğma dili korlayır, son dərəcə mənasız, dolaşiq ifadələrlə, birləşmələrlə onu zibilləyir, quru, cansız edir, bədiiyini, gözəlliyini aşağı salır (8, s.3).

Tənqidçi tərcümənin əvvəldən axıra qədər qüsurlu olduğunu göstərir, “Hafiz əşarının heç bir surətlə hərcü-mərc ediləcəyini ümid etməzdik”, deyər təəssüflənirdi. Müəllif nəzmdəki vəznin itməsi, sözlərin yerinə düşməməsi, türk dilinin morfoloji qayda-qanunlarının pozulması, ədəbi dilin normalarına

əməl edilməməsi və digər məsələlərin zəif tərcümədən irəli gəldiyini yazır, fikirlərini “Hafizdən tərcümə”dən gətirdiyi sitatlarla əsaslandırır: “Mənzumə elmi-əruzə müxalif olduğu kibi, qafiyələr də dürüst degildir. Hərgiz “dairəsindən”, “şərdən”, “gündən”, “atalardan”, “atasından”, “görürəm” bir-birinə qafiyə ola bilməz. “Dən” qafiyə degil, vəli ancaq şerin nəqəratıdır” (12, s.134).

Tərcümə üçün təkə dil bilməyin kifayət etmədiyini, həm də sənətkar olmağın lazım gəldiyini nəzərə çatdıran tənqidçinin bu qeydləri ümumilikdə tərcüməçilik sənəti barədə deyilmiş dəyərli fikirlərdir: “Tərcüməçinin ən əsas xidməti, həm də ən vacib, ən gərəqli yaradıcılıq xidməti ondan ibarət olmalıdır ki, o, başqa xalqın dilində mövcud olan, lakin mütərcimin dilində bu vaxtadək işlənməmiş ifadə vasitələrini dilə gətirsin. Onları ümumxalqın fəal dilinə salsın, yaxud da dildə belə ifadə vasitələri aşkar etsin. Çünki ədəbi dili yaradıcılıq, bədii yaradıcılıq, müntəzəm olaraq yeni ifadə vasitələrinin kəşfi inkişaf etdirir” (3, s.27).

Təqdirəlayıqdır ki, o dövrdə bir məqsəd uğrunda çalışan ziyalıların əksəriyyəti sənətə münasibətdə obyektivliyi qoruyur, güzəştə getmirdilər. Bu kəskin tənqiddə də eyni yanaşmanı görürük: “Ə.Hüseynzadə tənqiddə və satirik əsərlərdə subyektivizmə mənfi münasibət bəsləyirdi. O belə hesab edirdi ki, şəxsi mülahizələrə görə, bu və ya digər müəllifi gülünc yerə qoymaq ciddi ədəbiyyat üçün nöqsandır (19, s.240). M.Ə.Rəsulzadənin söz ustası olması danılmazdır və istedadını müxtəlif janrlı əsərlərində göstərmişdi. Tərcümə üçün müraciət etdiyi müəllif və əsər də onun yüksək ədəbi zövqündən xəbər verir. Lakin “Hafizdən tərcümə”ni təhlil edərkən Ə.Hüseynzadənin düşüncələrinə haqq qazandırmamaq mümkünsüzdür. Tərcümə zəif alınmış, tərcüməçilik sənətinin qaydaları yetərinə gözlənilməmiş, qafiyələr arasında uyğunsuzluğa yol verilmişdi.

Tənqidçinin obyektivliyini qoruması, həqiqət müstəvisində çıxış etməsi, şəxsi qərəzə yol verməməsi ədəbi-tənqidin əsas şərtlərindədir. Lakin Ə.Hüseynzadədən fərqli olaraq Ə.Kamal 1906-cı ildə “Füyuzat” jurnalında dərc olunmuş “İbrahim Tahir” adlı məqaləsində bu prinsiplərə əməl etməmişdir. Həmin tənqidi yazısında o, şairin yaradıcılığından verdiyi nümunələri bilərəkdən düzgün təhlil etməmiş, iradlarını ciddi şəkildə əsaslandırmamış, yersiz, hətta bəzən təhqiramiz səslənən ifadələr işlətməmişdi. “Tənqidçinin qeyri-səmimiliyi, dost, qələm yoldaşı mövqeyində dayanmadığı aydın şəkildə ifadə olunmuşdu. Bir tənqidçiyə yaraşmayan kobudluq, istehza ilə yanaşma tənqidi məqalənin və müəllifin səviyyəsini şübhə atında qoyur. Müəllifin mövqeyi, tənqid etdiyi şəxsə münasibəti əsl ədəbiyyata və ədəbi-tənqidin qaydalarına yaddır. Şiddətli tənqiddə məruz qalan İbrahim Tahir də bu hədyanları cavabsız buraxmayıb “İrşad”da ona cavab vermişdi. İ.T.Musayev

Bakıya yeni gələn Ə.Kamalın milli ədəbiyyatımıza gərəyincə bələd olmadığı qənaətini irəli sürmüşdü” (16, s.10-11).

Ə.Kamalın dillə bağlı düşüncələri ilə razılaşmayan İ.T.Musayev yazırdı: “Əfəndim, biz Qafqaz şairləri isək məqsədimiz açıq bir lisan ilə milli nəzmlər deyib də əbnayi-vətənimizi təqazayi-zamanca tərəqqi və təali yoluna sövq etməkdir” (104, 4). İ.T.Musayev “Bir neçə söz” adlı həmin məqaləsində səbrli davranmağına, sərt çıxış etmədiyini baxmayaraq, onun cavabı Ə.Kamalı daha da qəzəbləndirmişdi. “Füyuzat”ın 21-ci sayında “Müxtəsər bir cavab” adlı məqaləsi ilə yenidən İ.T.Musayevi tənqid atəşinə tutmuşdu. “...heç də müxtəsər olmayan məqaləsində Ə.Kamal – İ.T.Musayevi tənqid edən müəllif olduqca əsəbi və hikkəli təsir bağışlayır” (7, s.326).

Ə.Kamal ədəb çərçivəsini aşmış, tənqidi yanaşmanın qaydalarını pozmuş, həm də yalnız İbrahim Tahiri yox, bütövlükdə Azərbaycan türklərinin tarixinə, ədəbiyyatına, dilinə həqarət etməkdən çəkinməmişdi.

Araşdırıcı S.Hüseynova qeyd etmişdir ki, “Füyuzat” jurnalındakı həmin məqalədən alınmış “Sənin ayrıca milli bir lisanın yoxdur” cümləsindəki fikir “təhrif olunaraq “bəzədilmişdir”. Burada söhbət türk dilindən ayrı olmayan bir dildən – Azərbaycan dilindən gedir və bu, təbiidir. Bizim dilimizi böyük türk millətinin (soy-kökümüzün) dilindən kim ayırır, ya ayırmaq istəyir və ya nə üçün? Bir ağacın budağını kökündən ayırmaqla onun yaşamasının mümkün olmayacağı nəinki başbilənlərə, hətta “anlamaq istedadı”ndan məhrum olanlara da bəllidir. Bu, “iki dəfə iki dörd edər” məntiqi qədər sadə bir şeydir. Məsələnin mahiyyət fərqi varə bilməyən və ya varmaq istəməyənlər həmin fikri tamamlayan sonrakı cümləyə ya əhəmiyyət verməmiş, ya da bunu istəməmişlər (11, s.113). Lakin Ə.Kamalın haqqında yazıları bu fikrin əksini göstərir. “Bən səndə təhqirə dəyə biləcək bir mövcudiyət və mahiyyət görməm ki, hətta səni təhqir edəyim” (7, s.326) yazsa da, Ə.Kamalın təhqirləri, həqarətləri həddini aşmışdır. Bu məqalələrlə o, prinsipial və peşəkar tənqidçi olduğunu şübhə altında qoymuşdur. Bu qədər kobud, böhtan, şər dolu məqalələrin “Füyuzat” kimi bir jurnalda dərc olunması təəssüf doğurur. Maraqlıdır ki, başqalarını suçlayan Ə.Kamalın öz dili heç də rəvan, sadə və oxunaqlı deyil. V.Quliyevin bildirdiyi kimi, “...Əhməd Kamalın Osmanlı türkcəsi kimi təqdim etdiyi və öz yazıları ilə guya mükəmməl örnəklərini ortaya qoyduğu dil dövrün Azərbaycan ədəbi türkcəsi ilə müqayisədə qat-qat qəliz, anlaşılmaz idi. Burada yerli-yersiz milli təfəkkürə yad olan ərəb və fars sözləri, ifadələri işlənidir” (16, s.10-11).

İ.T.Musayev şeirlərində soydaşlarını maariflənməyə, tərəqqiyə səsləyir, milli birliyi, insanların azad yaşamasını, ölkədə qanunların aliliyinin qorunmasını təbliğ edirdi. “Şeiriyyət, poetik texnika baxımından onun yaradıcılığına müəyyən iradlar tutmaq mümkündür. Bu da tamamilə təbiidir. Anlaşılmayan Əhməd Kamalın Bakıda bütün tənqidçilik fəaliyyətini İbrahim Tahirə həsr etməsidir. Əsl ədəbiyyat və böyük sənət barəsində

danışacağına vəd edən tənqidçi nə üçün özünü sadəcə bir nəfərin yaradıcılığı ilə məhdudlaşdırır? Aydın məsələdir ki, həmin dövrdə İbrahim Tahir Azərbaycan ədəbiyyatının yeganə təmsilçisi deyildi (14, s.14-15).

Əslində, Ə.Kamalı şairə qəzəbi, həddini aşan kobudluğu, ilk növbədə, dil məsələsində, dilə münasibətdə tamamilə fərqli mövqelərdə dayanmaları idi. “İbrahim Tahir Azərbaycan türkcəsini tam müstəqil dil sayır, İstanbul şivəsini yamsılamağın əleyhdarı kimi çıxış edirdi. Özünün və qələm yoldaşlarının qarşısında duran ən ümdə vəzifəni oxucularının anladığı dildə xalqın və Vətənin dərdlərindən söz açmaq bilirdi” (15, s.161-162).

Araşdırıcı Vüsalə Əsədzadə yazır ki, “Ə.Kamalın “Füyuzat”da çıxan sonuncu – “İsbati-iştibah” məqaləsinin tənqid hədəfi yenə Tahir Musayevdir” (10, s.168). Lakin Ə.Kamalın İ.T.Musayevi qaraladığı açıq-aydın ortada olsa da, əslində, o, Azərbaycanın digər şairləri haqqında da yüksək fikirdə deyildi. V.Əsədzadə haqlı olaraq yazır: “Ə.Kamalın ədəbiyyatşünaslıqla bağlı məqalələrini nəzərdən keçirib belə qənaətə gəlmək olar ki, o, M.Hadi, S.Səlimasi və H.Qüdsidən danışib əsərlərini bəyəndiyini dilə gətirsə də, ümumiyyətlə, Azərbaycan ədəbiyyatı və dilini bəyənməmiş, M.Hadi kimi mütəfəkkir bir sənətkarın və eləcə də digər Azərbaycan şair və yazıçılarının onun “Füyuzat”a dəvət olunmasından sonra jurnalda çapına məhdudiyətlər qoyulmuş, bunların əvəzində sənətkarlıqca o qədər də kamil olmayan osmanlı şairlərinə və onların əsərlərinin təbliğinə geniş meydan verilmişdir” (10, s.169).

Ə.Kamalın “İrşad” qəzetində, əsasən, 1908-ci ildə, “Füyuzat” bağlanıb bu qəzetə gəldikdən sonra bir sıra tənqidi məqalələri dərc olunmuşdur. Ədəbiyyat, mədəniyyət, məktəb məsələlərindən bəhs etdiyi “Lövheyi-tənqid!” adlı silsilə məqalələrinin biri 1908-ci ildə, “İrşad”ın 4-cü sayında verilmişdir. Ə.Kamal bu məqaləsinə kövrək notlarla başlamışdır: “Dün... bu Qurban bayramının birinci günü idi. Böylə günlər qürbətdə nə qədər həzin oluyor... yaxud qürbət böylə günlərdə insana nə qədər atəşin gəliyor!... İnsanlar, ümumiyyətlə, böylə günlərdə şadan və xəndan olur. Bu günlərdə sevinmək insanlar üçün adət olmuş kibidir. Ən əməli könullərdə bu bu günlərin xənde və mərurinə aldanmaqda biixtiyardır. Lakin bən nə üçün bilməm ki, böylə günlərdə məzhun olurum” (5, s.2-3). Müəllif “Lövheyi-tənqid!” adlı məqaləsinin ilkini bu misralarla tamamlamışdır:

Ey bu qapıdan duxul edənlər
Ümidinizə verin nəhayət!
Yoq qurtuluş artıq atəşimdən
Yoq dəst əzadən istirahət!” (5, s.2-3).

“Lövheyi-tənqid” adlı ikinci məqaləsində müəllif tənqidin faydalarından bəhs etmişdir. Əhməd Kamal imzası ilə verilmiş bu məqalədə müəllif öz mövqeyini yenə də bir qədər gərgin, çılğın şəkildə ifadə etmişdir: “Biz tənqidin əhəmiyyəti bir maşın vəsaiti tərəqqi içində nə qədər mühüm bir mövqe

tutduğunu mərhum (Füyuzat)da əzmlə bildirmiş idik. İştə bu qənaəti fikriyyəməzə bəaəndir ki, hər nəradə olursaq olalım biz tənqiddən əl çəkmiyoruz. İslamiyyətə, insaniyyətə faydalı gördüyümüz yollardan heç bir maneə bizi geri çevirməz. Bu yollarda biz bəpərva əcaleyi-qələm edəriz. Gördüyümüz qaimeyi-tənqid ilə qayeyi-iftixarımız olan şani sütunə islami gücümüz çatdığı qədər iləri götürməyə çalışacağız. Bunu biz özümüzə vəzifeyi ədiniyə və vəzifeyi insaniyyətə biliriz. Məqsədlərini aləmi islamın qəflət və cəhalətindən bəkləyənlər bundan münqəbil oluyorlarmış. O da bizim işimiz degil!” (6, s.2-3). Məqalənin sonunda yazılmışdı: “İdarədən: Bu məqalənin təxirinə mühərririnə aid olmayan ittifaqlar səbəb olmuşdur” (6, s.3). Ə.Kamalın “İrşad”da “Mühərriri Ə.K” imzası ilə başqa bir silsilə məqaləsi isə “İrşad”ın munəti-ədəbiyyatı”dır. Həmin silsilədən olan birinci məqaləsində yazılmışdır: (42-ci nömrədəki “Səna baxarkən” sərlövəhəli şerir tənqidi). Müəllif bu şeririn tənqidinə sərlövəhədən başlayacağını, sərlövəhənin imlasının doğru olmadığını bildirirdi: “Bu mükəlimə nə üçün böylə yazılınsın?

Kəlmənin əslini aryalım:

Sənə (sən) zəmiri şəxsiyyəsinin məful ileyhi halında olmasdır.

Qaidə Türkiyə üzrə bir ismi məful ileyhi halinə qoymaq üçün axırına bir (ə) gətirilir. Bu qaidə etizasınca bu kəlməni (sənə) surətində yazmaq lazım gəlir və toğrusu da budur. Bu gün bu kəlmənin (n)nı ağır tələffüz edən şöbəyi ətrak olduğu kibi bu haldə mənə (sənə) surətində nazik tələffüz edənlər də vardır. Hətta bu qism Qafqazda və xüsusilə Bakı civarındadı. Kəlmənin (sənə) surətində yazılmasını qaideyi eqtiza etdigi kibi bu iqtzayi bir şöbəyi ətrakın bu kəlməyi bu surətlə tələffüzü bir qaidə ilə təqviyə ediyor. İsimlərin məful ileyhi halinə intiqalında birdən ziyadə təbir hasil olmaz. Bu da axırında (q) olan kəlmələrin məful ileyhi halında bu (q)ları (ğ)ya təbəddül edir, məsələn:

(Pıçaq) kəlməsi məful ileyhi (yönlük_hal) (pıçağə) olur. Məfəhul bihalində dəxi böylədir: bıçağı olur. Bu hal türkcə isimlərə məxsusdur. Türkcədə istimal olunan ərəbi kəlmələrin nə (məfəhul ileyhi), nə də məful biyə də (izafət) hallarında əslən bir təsələn hüsulə gəlməz. Misal: (haqq) kəlməsinin məfəhil bihalı (haqqı) və məfəhul ileyhi halı (haqqa) və izafət halı (haqqın) surətində halında olur” (9, s.2).

Tənqidçi bu ifadəni ahəng qanunu və türk şivələri baxımından da düzgün hesab etmirdi.

“İrşad”da 1907-ci ildə dərc olunmuş başqa bir silsilə məqalənin – “Tarixi-mədəniyyəti-islam” adlı məqalələrin müəllifi Cövdət bəy isə Şərqin – farsların, rumların, ərəblərin, həmçinin İslam mədəniyyəti haqqında geniş məlumat verirdi.

Qənaətimiz belədir ki, “İrşad” qəzeti ədəbiyyatın inkişafına, onun öz vəzifəsini layiqincə yerinə yetirməsinə böyük diqqət və əhəmiyyət vermişdir. Doğrudur, bəzi müəlliflər həqiqət hesab etdikləri yanlışları da yazılarında əks

etdirmişlər. Lakin bütövlükdə bu qəzetin ədəbi-tənqid sahəsində gördüyü işlər geniş və zəngin olmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbas Səhhət*. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Lider, 2005, 456 s.
2. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri: 3 cildə, II c., Bakı: Elm, 1985, 204 s.
3. *Arzulu H.* Alman klassik poeziyasının Azərbaycan dilinə tərcüməsinin nəzəri və praktik prinsipləri. Bakı: Elm, 2003, 256 s.
4. *Üzeyir Hacıbəyli*. / “Ədəbiyyat” qəz., 22 dekabr 1938-ci il, №60
5. *Əhməd Kamal*. Lövhəyi-tənqid! / “İrşad” qəz., 8 yanvar 1908, №4
6. *Əhməd Kamal*. Lövhəyi-tənqid / “İrşad” qəz., 24 yanvar 1908, №11
7. *Əhməd Kamal*. Müxtəsər bir cavab // Füyuzat, 1907, №21, s.326
8. *Əli bəy Hüseynzadə*. İntiqad / “Həyat” qəz., 1905, №129
9. “İrşad”ın munəti-ədəbiyyatı / “İrşad” qəz., 12 aprel 1908, №49
10. *Əsədzadə Vüsalə*. “Füyuzat” məcmuəsində ədəbiyyat məsələləri. Bakı: Elm və təhsil, 2016. s 204
11. *Hüseynova Sədaqət*. “Füyuzat” jurnalı və dil problemləri. Bakı: Elm, 2006, 298 s.
12. *Hüseynzadə Əli bəy*. Türklər kimdir və kimlərdən ibarətdir? Bakı: Mütərcim, 1997, 292 s.
13. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri: 3 cildə, III c., Bakı: Elm, 1989, 232 s.
14. *Quliyev Vilayət*. “Füyuzat”ın başqa bir müəllifi – Əhməd Kamal / 525-ci qəz., 2013, 3 avqust
15. *Quliyev Vilayət*. “Füyuzat”ın iki yazarı. Bakı: Elm və təhsil, 2017, 224 s.
16. *Quliyev Vilayət*. “Füyuzat”ın ən fəal müəllifi / 525-ci qəz., 2013, 6 iyul
17. XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı məsələləri: 3 cildə, I c., Bakı: Elm, 1979, 260 s.
18. *M.Ə.Rəsulzadə*. Hafizdən tərcümə / “İrşad” qəz., 23 dekabr 1905, №5
19. *Talibzadə Kamal*. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidi (1905-1917-ci illər). Bakı: Azərb. SSR EA, 1966, 540 s.
20. *Talibzadə Kamal*. Abbas Səhhət. Bakı: Gənclik, 1986, 276 s.
21. *Vəliyev Şamil*. XX əsr Azərbaycan ədəbi tənqidində poeziya problemləri (1895-1917). Bakı, 2004

UOT 81

K.N.Həsənova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
hasanovakonul35@yandex.ru

AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ NİTQ ETİKETLƏRİ VƏ ONLARIN ÜMUMTÜRK DİLLƏRİNƏ QARŞILIQLI İNTEQRASIYASI

Açar sözlər: nitq, etiket, funksiya, formullar, müraciət

İstər tarixən, istərsə də müasir dövrdə türkcələrdə nitq etiketlərinin müxtəlif münasibətləri əhatəlidir. Bunları bəy, ağa, nazir, cənab, adam, qaqa, qardaş, əmi, bacı, cici, ata, ana, dost, baba, dayı, dədə, nənə, bacanaq, kürəkən, prezident, cumhurbaşqanı, başqan, bala, quda, yeznə, baldız, ağsaqqal və s. kimi nitq etiketləri yerinə yetirir və bunların hər biri ümumtürk dillərinə qarşılıqlı bir şəkildə inteqrasiya olunmuşdur. Müraciət nitq etiketlərinin müxtəlif funksiyaları mövcuddur ki, bunları bir sıra formullar yerinə yetirir. Həmin formulların isə işlənmə sahəsinə uyğun olaraq müxtəlif növləri var. Bu baxımdan nitq etiketlərinin müraciət, salamlaşma (görüşmə), vidalaşma, təbrik, alqış və s. növləri ümumtürk dillərində geniş yayılmışdır. Məqalədə onların arasında mühüm yer tutan müraciət etiketləri türkcələrin materialları əsasında təhlil edilmişdir. Ümumtürk dillərində elə müraciət formaları vardır ki, onların tədqiqi türkologiyada hərtərəfli və sistemli bir şəkildə tədqiq edilməlidir.

K.H.Гасанова

РЕЧЕВЫЕ ЭТИКЕТЫ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ ЯЗЫКЕ И ИХ ВЗАИМНАЯ ИНТЕГРАЦИЯ НА ОБЩЕТУРЕЦКИЕ ЯЗЫКИ

Ключевые слова: речь, этикет, функция, формулы, обращение

Как в исторические времена, так и в современном периоде речевые этикетные охватывали различные отношения в тюркологии. Их выполняют (заменяют) такие речевые этикетные, как: «bəy, ağa, nazir, cənab, adam, qaqa, qardaş, əmi, bacı, cici, ata, ana, dost, baba, dayı, dədə, nənə, bacanaq, kürəkən, prezident, cumhurbaşqanı, başqan, bala, quda, yeznə, baldız, ağsaqqal» и каждая из них был интегрирован в общий турецкий язык. Этикетные речевых обращений имеют различные функции, их выполняют разные формулы. У этих формул то же есть свои разные виды по месту использования. С этой точки зрения, этикетные речевых обращений, приветствий (встречные), прощальные, поздравительные, похвальные и другие виды были широко распространены в общетурецких языках.

В статье были проанализированы этикетные обращения на основе турецких материалов, которые занимают очень важное место в этой области. В

общетурецких языках есть такие формы обращения, исследование которых должны быть исследованы в тюркологии всесторонне и систематичным путем.

K.N.Hasanova

SPEECH TAGS IN THE AZERBAIJANIAN LANGUAGE AND THEIR MUTUAL INTEGRATION IN GENERAL TURKISH LANGUAGES

Keywords: *speech, tag, function, formulas, application*

Historically, and in the modern era, Turkish speech labels cover different attitudes. These include: mrs, agha, minister, mr, man, gagha, brother, uncle, sister, daddy, father, mother, friend, dad, daughter, grandmother, groom, president, baby, bald, sister-in-law, elder, and so on., and each of them has been integrated into the Turkish language interactively. There are various functions of speech labels that apply a number of formulas. These formulas have different types, depending on the area of work. From this point of view, speech tags, greetings, funerals, greetings, applause and so on. Types are broadly written in Turkish languages. In the article, the application labels, which occupy an important place among them, were analyzed on the Turkish content. There are some forms of appeal in Turkish language that their study should be studied in Turkology thoroughly and systematically.

Nitqimizdə, gündəlik həyatımızı əhatə edən danışığımızda, bədii ədəbiyyatda, Azərbaycan aşığı və el şairlərinin yaradıcılığında xalqımızın ümumi mənəvi sərvətinin bir hissəsi olan nitq etikətləri demək olar ki, indiyə kimi tədqiqat obyektinə çevrilməmişdir. Halbuki fonetik, leksik, morfoloji, sintaktik vahidlər kimi, nitq etikətləri də dil sistemində xüsusi lay təşkil edir və bunlar nitq mədəniyyətini şərtləndirən əsas amillərdəndir. Mənəvi sərvətimiz olan bədii əsərlər, dastanlarımız və günümüzə qədər şifahi yolla çatan digər bədii örnəklərdə mövcud olan surətlərin, obrazların, personajların nitqi də rəngarəng ifadələrlə zəngindir. Bu rəngarənglik içərisində nitq etiket vahidləri də xüsusilə seçilir, obrazların qarşılıqlı anlaşılmasını təmin edən vasitələr kimi çıxış edir. Nitq etikətləri eyni zamanda xalqın mənəvi dəyərlərindən xəbər verir və xalqın böyük milli dəyərlərə sahibliyini üzə çıxarır.

Ümumtürk dillərinin qarşılıqlı inteqrasiyası fonunda türkcələrin ümumi və ortaq mənəvi sərvətinin bir hissəsi olan nitq etikətləri demək olar ki, indiyə kimi türkologiyada araşdırma obyektinə çevrilməmişdir. Halbuki innovativ vasitələrin ən yüksək səviyyədə inkişaf etdiyi bir zamanda, türk xalqlarının sosial, mədəni, siyasi, iqtisadi sahələrdə güclü şəkildə bir-birlərinə yaxınlaşdıqları bir dövrdə belə bir mövzunun araşdırılması zəruriliyi və aktualığı meydana çıxır.

A.Axundov “Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti”ndə etiket sözünün 2 anlamda işləndiyini göstərir: 1. Etikət – fransız sözü olub, “özünü necə aparmaq barədə qoyulmuş ciddi və möhkəm qaydalar; 2. Etikət – malın və onun yerləşdiyi

qabın üstünə yapışdırılmış əmtəə işarəsi (çəkisi, hazırladığı müəssisə və ya qiymət barədə məlumat) deməkdir (1, s.90).

Məlumdur ki, türkcələrdə canlı xalq danışığı dili öz sərbəstliyi ilə təzahür edir və bu təzahür etmədə hər bir ümumtürk ailəsinin, onun hər bir üzvünün təhsilindən, tərbiyəsindən, ümumi mədəni səviyyəsindən asılı olaraq dillərin lüğət tərkibini layları üzrə nitq-müraciət etiketləri işlədirlər. Müraciət etiketləri türk xalqlarının ümumi mədəniyyətlərinin bir hissəsidir. “Türk xalqları və dillərinin istifadə etdikləri nitq etiketləri müstəsna (fövqəladə) dərəcədə zəngindir. Həmin zənginliyi, rəngarəngliyi böyük kəmiyyətdə sözlər, birləşmələr və bu ifadələrin işlənməsi üçün mövcud şərait və müxtəlif situasiyaları yaradır. Hər bir insan bu etiket formullarını bilir və uşaq ikən mənimsəyib öz nitqində düzgün istifadə edir” (4, s.4)

M.N.Hüseynova “Müasir Azərbaycan dili: Aşıq və el şairlərinin yaradıcılığının dil üslub xüsusiyyətləri” adlı dərs vəsaitində yazır: “Aşıqların yaratdıqları dastanlarda canlı xalq danışığı dili öz sərbəstliyi ilə təzahür edir. Bu təzahüretmədə hər bir personajın nitq aktında nitq-müraciət etiketləri də geniş şəkildə işlədilir. Personajların müraciəti onların bir-birinə münasibətindən asılı olur. Münasibətlər müxtəlif olduğu kimi, müraciətlər də müxtəlif olur. Apardığımız araşdırmalar göstərir ki, XIX-XX əsrlər söz sənətkarlarının yaradıcılığında işlənən etikətlər daha çox qohumluq, yaxınlıq, isti, səmimi və eyni zamanda münasibətlər ifadə edən sözlərdə təzahür edir. Dastanların dialoji nitq aktlarında işlədilən etikətlər *ustad, bəy, kalvayı, əzizlərim, cocuq, ə, ay, əyə, ay gedə, lələ, qağa, dədə, ağa* və s. onlarla belə leksik vahidlər təbii müraciət vasitəsi kimi son dərəcə rəngarəng üslubi çalarlara malik olur” (2, s.313).

Daha çox müsbət effekt yaradan bəzi müraciət nitq etiketləri personajların bir-birinə münasibətindən asılı olaraq mənfəi planda da işlədilir. Bəzən danışıda, bədii ədəbiyyatda, xüsusən dastanların dilində müraciət obyektinə mənfəi münasibəti ifadə edən belə nitq etiketi vahidləri də çoxluq təşkil edir. Məsələn: – *Ə, cocuq!* Necə deyərlər: “Adın nədir Rəşid, birini de, birini eşit.” İndi də fürsət mənimdir.

Nitq davranışının fəaliyyət sferaları genişdir. Bunlar əsasən sosial-məişət, sosial-mədəni, elmi-tədris, ictimai-siyasi, rəsmi-işgüzar sahələrdə fəaliyyət göstərir. Məsələn, Azərbaycan dilində eyni formalı şəxs adının daşıyıcıları bir-birinə “*adaş*” sözü ilə müraciət edirlər. Bu nitq etiketi Azərbaycan türkcəsində *adaş*, Türkiyə, qırğız, tatar türkcələrində də eyni formada, başqırd türkcəsində *azaş*, qazax türkcəsində *attaş*, özbək türkcəsində *ədəş*, türkmən türkcəsində *atdaş*, uyuğur türkcəsində *isimdaş* (3, s.210) fonetik variantlarında işlənir.

Müasir türk dillərində nitq etiketləri müxtəlif münasibətləri əhatə edir. Azərbaycanda övladlar valideynlərinə müraciət edərkən “*ata*” və “*ana*” sözlərindən istifadə edirlər. *Ata* sözü başqırd türkcəsində *ata* və *atay*, qazax türkcəsində *əke* və *ata*, qırğız türkcəsində *ata*, özbək türkcəsində *ata*, tatar

türkcəsində *əti* və *ata*, Türkiyə türkcəsində *baba*, türkmən türkcəsində *kaka*, uygur türkcəsində *dada* və *ata* (3, s.240) formalarında çıxış edir.

Ümumtürk dillərində bəzi fonetik hadisələri və istisnaları çıxmaq şərtilə *ana* sözündə də elə bir dəyişiklik müşahidə olunmur. Belə ki, bu nitq etiketi Azərbaycan dilində *ana*, Türk dilində *ana* və *anñe*, başqırd dilində *asə*, *əsəy* və *inəy*, qazax dilində *ana*, *şese*, qırğız dilində *ene*, *apa*, özbək dilində *ənə*, tatar dilində *əni*, *ana*, *inə*, türkmən dilində *ese*, *ene*, uygur dilində *ana* və *apa* (3, s.34) şəkillərində çıxış edir.

Bütün dünya xalqlarında *salamlaşmaq* sevginin, səmimiyyətin, mehribanlıqın etalonu olduğu kimi, türk xalqlarında da belədir. Məhəmməd peyğəmbərimiz də buyurur ki, salam verib, salam almaq insanlar arasında sevgini, səmimiyyəti artırır. Ona görə də salam verin və salam verməyi təbliğ edin! “Salam verməyin ən qısa şəkli belədir: “*Əssalam aleykum*”, yəni sizlərə salam olsun. Qarşılığı isə belə verilir: “*Və aleykum salam*”, yəni sizə də salam olsun. “*Əssalam aleykum*” deyənə eyni cavabı qaytarmaqdansa, “*Aleykum salam*” söyləmək daha uyğundur.

Bəzən biri “Əssalam aleykum və rəhmətullah” deyir. Yəni, Allahın salamı və mərhəməti sizin üzərinizə olsun. Peyğəmbərimiz də buyurur ki, salamı ya eyni dərəcədə qarşılığı ilə, ya da daha çox bəlağətlə və daha çox dua ilə qarşılamaq lazımdır. Yəni bu cür salam verən birinə “Və aleykum salam və rəhmətullah” və ya “Və aleykum salam və rəhmətullah və bərəkətuhu” kimi qarşılıq vermək olar (4, s.22).

Yuxarıda nəzərdən keçirdiyimiz formaların hər biri ayrı-ayrılıqda bu və ya digər şəkildə türk xalqlarının dillərinə güclü bir şəkildə inteqrasiya edilmişdir. Ərəb dilindən alınma olan bu söz Azərbaycan türkcəsində *aleykəssalam*, Türkiyə türkcəsində *aleykümselam*, başqırd türkcəsində *vəğələyküməssələm*, qazax türkcəsində *assalaveykime atsalam*, özbək türkcəsində *və ələyküm əssələm*, tatar türkcəsində *vələəyküməssələm*, türkmən türkcəsində *valeykimessalam*, uygur türkcəsində *və ələyküm əssələm* (3, s.340-341) variantlarında çıxış edir.

Azərbaycanda müraciət forması kimi “sədr” sözündən istifadə edilir. Bu söz əslində türkcələrin heç birinə demək olar ki, inteqrasiya olunmamışdır. Türkiyə türkcəsində *başkan*, başqırd türkcəsində *başlık* və dialektlərində *hiya*, *yitaksi*, qazax türkcəsində *bastık*, dialektlərində *töraqa*, qırğız türkcəsində *başkarma*, *başçı*, dialektlərində *töraqa*, özbək türkcəsində *başlık*, *rəhbür*, tatar türkcəsində *başlık*, *hısa*, *citäkri*, türkmən türkcəsində *başlık*, *yolbaşçı*, uygur türkcəsində *başlık*, *başçı* (3, s.52-53) variantlarında işlənir.

Bəy sözü ilə müraciətdən ölkəmiz müstəqillik qazandığı illərdə olduqca aktiv bir şəkildə istifadə olunmuşdur. Bu nitq etiketi Türkiyə türkcəsinə *bay*, Azərbaycan türkcəsinə *bəy*, başqırd türkcəsinə *bey*, tatar türkcəsinə *bay*, *bey*, uygur türkcəsinə *buy* cüzi fonetik variantlarla inteqrasiya edilmişdir. Digər türkcələrdə *bəy* müraciət nitq etiketini *mirzə*, *hiya* (başqırd dilində), *mirza* (qazax

dilində), **mirza, törö** (qırğız dilində), **cənab** (özbək dilində), **äfəndi, hisa** (tatar dilində), **ağa** (türkmən dilində), **afun** (uyğur dilində) sözləri də əvəz edir.

Bu gün Azərbaycanın teleməkanlarında, radio dalğalarında və eyni zamanda şifahi nitq aktlarında alqış çalarına malik **afərin** və **bravo** sözlərindən olduqca intensiv bir şəkildə istifadə olunur. Bu sözlər Türkiyə türkcəsində **bravo**, başqırd türkcəsində **afərin**, qazax türkcəsində **berekeldi**, qırğız türkcəsində **barakelde**, özbək türkcəsində **afərin**, tatar türkcəsində **afarin**, uyğur türkcəsində **apirin** şəkillərində işlədilir.

Xudafiz və **salamat qalın** kimi müraciət nitq etiketlərini dostlar, qohumlar, tanışlar və b. bir-birindən ayrılan zaman işlədirlər. Bu söz və ifadə Türkiyə türkcəsində Allaha ismarladık, başqırd türkcəsində huş, han (isən) bulğız, türkmən türkcəsində hoş, salamat bolın, uyğur türkcəsində hoş, hayırhoş, salamat bolın (3, s.320) formalarında çıxış edir.

Türk xalqlarında qohumluq münasibəti bildirən müraciət nitq etiketləri geniş bir şəkildə yayılmışdır ki, bunların da əksəriyyəti ta qədimdən türkcələrə inteqrasiya edilmişdir. Məsələn, **dayı** müraciət formuluna nəzər salağ. Bu nitq etiketi Türkiyə türkcəsində **dayı**, başqırd türkcəsində **ağay, ağa**, qazax türkcəsində nağaşı, dayı, qırğız türkcəsində tayake, tağa, özbək türkcəsində tağa, tatar türkcəsində ağa, abzıy, abıy, türkmən türkcəsində dayı, uyğur türkcəsində tüğa şəkillərində işlənir. Və yaxud: Azərbaycan dilində **bacanaq** sözü ilə müraciət edilən nitq etiketi Türkiyə türkcəsində **bacanak**, başqırd türkcəsində **baya, bayau**, qazax türkcəsində **baja**, qırğız türkcəsində **Baca**, özbək türkcəsində **bacə**, tatar türkcəsində **Baca, bacay**, türkmən türkcəsində **Baca**, uyğur türkcəsində **Baca** (3, s.310) formalarında işlənir.

Qeyd etməliyik ki, "... nitq etiketi insanların gündəlik praktiki həyatında müxtəlif ünsiyyət situasiyalarına uyğun istifadə olunan dil vahidləridir. Onun elementləri ünsiyyət zamanı nitq axınında bu formulları asanlıqla seçən və həmsöhbətindən onları müvafiq situasiyalarda önləyən (o cümlədən normanı zərflə bilən) hər bir dil daşıyıcısının gündəlik təcrübəsində mövcuddur. Bu da onu göstərir ki, nitq etiketi elementləri və onların işlənmə normaları az və ya çox dərəcədə cəmiyyət üzvləri tərəfindən mənimsənilir və onların gündəlik təbii və qanunauyğun davranışlarının bir hissəsinə çevrilir. Deməli, nitq etiketi gündəlik dil praktikası kimi dil normasını da səciyyələndirir. Elə bil dil mədəniyyəti yoxdur ki, nitq fəaliyyəti üçün etiket norması tələb olunmasın. Düzgün, mədəni, ədəbi dil normalarını gözləyən nitq özünə nitq etiketi sahəsindəki norma haqqında müəyyən təsəvvürü də daxil edir" (4, s.44). Məsələn, Türkiyə vətəndaşı türk dilində **hoca** sözünün iki mənada işləndiyini bildirir: **hoca** (dini termin); **hoca** (müəllim). Maraqlı cəhət budur ki, türklər həkimə də **xocam** deyər müraciət edirlər. **Hoca** sözü demək olar ki, digər türk dillərinə inteqrasiya olunmamışdır. Bu söz Azərbaycan dilində **müəllim**, başqırd **möğallim**, qazax türkcəsində

muğallim, tatar türkcəsində *möğallim*, türkmən türkcəsində *muğallim* (4, s.344-345) fonetik variantlarında çıxış edir.

Bütövlükdə götürsək, el ədəbiyyatı, aşığı və el şairlərinin yaradıcılığı salamlamaq, ayrılan zaman işlədilən razılıq və narazılıq məqamında, təşəkkür etmə məqamında istifadə edilən müraciət nitq etiketləri ilə zəngindir. Şübhəsiz ki, bunları bir məqalə çərçivəsinə sığdırmaq qeyri-mümkündür. Danışıda, el ədəbiyyatında, aşıqların və el şairlərinin nitq aktlarında istifadə olunan müraciət etiketlərinin əhatə dairəsinin hərtərəfli şəkildə öyrənilməsi dilçiliyimizin qarşısında duran ən mühüm məsələlərdən biridir. Bu məsələni hərtərəfli şəkildə tədqiq etməklə dastan personajlarının, poetik örnəklərdəki lirik “mən”in xarakterini açmaq, onların ətrafındakılara və hadisələrə münasibətini asanlıqla təyin etmək mümkündür.

Ümumiyyətlə, türkdilli xalqlarda nitq etiketlərinin çoxlu sayda funksiyaları mövcuddur ki, onların arasında müraciət nitq vahidləri mühüm yer tutur və onların demək olar ki, əksəriyyəti türkcələrə inteqrasiya edilməsi formasındadırlar. Həmsöhbətlər arasında ünsiyyətin yaranmasına və saxlanmasına yardım edən, dinləyənini diqqətini cəlb edən, onu digər potensial həmsöhbətlər arasından seçən və ünsiyyətə girməyə təhrik edən, həmsöhbətə hörmətli, nəzakətli münasibəti nümayiş etdirən, insanlar arasında ünsiyyət üçün xoş, emosional şərait yaradan, dinləyiciyə müsbət təsir göstərən, ünsiyyətin statusunu müəyyənləşdirməyə kömək edən, danışanın xarakterini nümayiş etdirən və s. kimi formaları yerinə yetirən bu cür söz və ifadələrin türkologiyada hərtərəfli tədqiqi öz vacib həllini gözləyir.

Müasir türkologiyanın aktual məsələləri, araşdırmaya cəlb edilməli problemləri olduqca çoxdur. Bütün bu qeyd olunanlar və əhatə edə bilmədiyimiz işlər fonunda öz inkişaf tarixlərində müəyyən səbəblər ucbatından bir-birindən ayrılmış və uzaq düşmüş türk xalqlarının dillərinin oxşar və fərqli cəhətləri barədə çoxlu sayda aktual mövzular mövcuddur və milli-mədəni, siyasi-ideoloji baxımdan bu məsələlər böyük önəm daşıyır. Məqalədə bu önəmli məsələlərdən birinə az da olsa aydınlıq gətirməyə çalışdıq.

ƏDƏBİYYAT

1. *Axundov A.* Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2006, 744 s.
2. *Hüseynova M.* Müasir Azərbaycan dili: aşığı və el şairlərinin yaradıcılığının dil-üslub xüsusiyyətləri. Bakı, 2018
3. Karşılaştırmalı türk lehceleri sözlüğü. I cild. Ankara, 1993
4. *Kazımov İ.* Nitq etiketləri – universal dil hadisəsi kimi. Azərbaycan dilində nitq etiketləri (Məqalələr toplusu). Bakı, 2016, 144 s.

UOT 82:91

S.Q.Hüseynova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
edebiyattt@adpu.edu.az

ƏDƏBİYYATIN TARİX VƏ COĞRAFIYA FƏNNİ İLƏ ƏLAQƏLİ TƏDRİSİ

Açar sözlər: fənlərarası əlaqə, ədəbiyyat, tarix, tərcümeyi-hal, məzmun, dövr, icmal mövzular, coğrafiya

Məqalədə ədəbiyyat fənninin tarix və coğrafiya ilə əlaqəli tədrisi məsələlərinə toxunulur. Qeyd edilir ki, ədəbiyyatda məkan və zaman anlayışlarının öyrədilməsində bu fənlərlə əlaqə yaradılması tədrisin keyfiyyətinə müsbət təsir edir. Ölkə, şəhər, çay, dağ toponimlərinin bədii izahı zamanı onların tarixi-coğrafi mənalарının şərhində tarixi və coğrafi biliklərdən istifadə mövzunun qavranılmasında önəmli rol oynayır.

С.Г.Гусейнова

ВЗАИМОСВЯЗНОЕ ОБУЧЕНИЕ ЛИТЕРАТУРЫ С ИСТОРИЕЙ И ГЕОГРАФИЕЙ

Ключевые слова: межпредметная связь, литература, история, автобиография, содержание, период, обзорные темы, география

В статье затрагиваются вопросы преподавания литературы во взаимосвязи с историей и географией. Отмечено, что связь этих предметов в преподавании пространственно-временных понятий в литературе оказывает положительное влияние на качество преподавания. При художественном осмыслении топонимов: страна, город, река, гора в интерпретации их историко-географических значений использование исторических и географических знаний играет важную роль в восприятии темы.

S.G.Huseynova

REATING TEACHING OF LITERATURE WITH HISTORY AND GEOGRAPHY

Keywords: interdisciplinary communication, literature, history, autobiography, content, period, review topics, geography

The article addresses the issues of teaching literature in conjunction with history and geography. It is noted that the relationship of these subjects in the teaching of space-time concepts in the literature has a positive effect on the quality of teaching. In the artistic interpretation of toponyms: country, city, river, mountain in the

interpretation of their historical and geographical meanings, the use of historical and geographical knowledge plays an important role in the perception of the topic.

Müxtəlif dövrlərdə xalqımızın tarixi inkişafı, mədəniyyəti, məişət tərzini, yadelli işğalçılara qarşı azadlıq uğrunda apardığı mübarizə və s. ədəbiyyatımızda bədii ifadəsini tapmışdır. Bir xalqın ədəbiyyatı həmin xalqın tarixində baş vermiş hadisələri bədii şəkildə nəsilərdən-nəsilərə çatdıran vasitədir. Eyni zamanda ədəbiyyatı xalqın tarixi ilə əlaqədar hadisələri bu və ya digər şəkildə əks etdirən güzgü, milli-mədəni sərvətini mühafizə edib saxlayan xəzinə adlandırmaq olar.

Ədəbiyyatda zaman və məkan anlayışlarından geniş istifadə olunması onun tarix fənni ilə əlaqəli tədrisini zəruri edir. Bəzən sənətkar bu və ya digər hadisəni tam təfərrüatı ilə qələmə almağı qarşıya məqsəd qoymasa da, yeri gəldikcə, bir misrada, bir beytdə yaxud bir epizodda tarixə ekskursiya edir, hadisəni yada salır, oxucunun diqqətini həmin hadisəyə yönəldir. Məsələn, V sinifdə S.Vurğunun “Azərbaycan” şeirinin aşağıdakı bəndi üzrə iş apararkən sonuncu 3 misranın izahı ilə bağlı Azərbaycanın müxtəlif dövrlərində işğallara məruz qalması, xanlıqlara parçalanması, vahid olması, sonradan Cənubi və Şimali Azərbaycana bölünməsi və s. kimi tarixi məlumatları şagirdlərin yaş səviyyəsinə uyğun nəzərə çatdırılmağı zəruri edir:

“Böyük bir keçmişin vardır!
Bilinməyir yaşın sənini,
Nələr çəkmiş basin sənini.

Ədəbiyyat dərslərində tarixlə fənlərarası əlaqənin yaradılması imkanlarını bu cür qruplaşdırmaq olar:

- a) icmal materiallarının tədrisi zamanı;
- b) tərcümeyi-hal materiallarının tədrisi zamanı;
- c) bədii əsərdə baş verən hadisələrin izahı zamanı;
- ç) bədii əsərdəki obrazlarla bağlı.

A) Metodiki ədəbiyyatda göstərildiyi kimi, icmal mövzularının öyrədilməsində məqsəd ədəblərin yaşadığı dövr haqqında şagirdlərdə ümumi təsəvvür yaratmaqdır. Bu baxımdan təsvir olunan dövrlə bağlı tarixə ekskursiya etmək, nəzər salmaq ehtiyacı yaranır. Müəllim ədəbiyyat dərslərində icmal mövzularının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin tarixdən həmin dövrün mədəniyyətinə, inkişaf səviyyəsinə aid aldıkları biliklərdən istifadə etməklə həmin dövrlə bağlı onlarda tam təsəvvür yaratmış olur. Daha yaxşı nəticə əldə etmək üçün şagirdlərə müxtəlif mənbələrdən – ensiklopediya, məlumat kitabı, sənədlərdən istifadə etməklə mövzu ilə bağlı təqdimat, referat hazırlatdırmaq məqsəduyğundur. Məsələn, IX sinif “Ədəbiyyat” dərslərində verilmiş “İctimai-siyasi ziddiyyətlər və repressiya dövründə ədəbiyyat (1920-1940) icmal mövzusunun tədrisi zamanı şagirdlərin diqqətini “Azərbaycan tarixi 9”

dərslərində verilmiş “Avtoritar rejiminin qurulması/Kütləvi repressiyalar” mövzuna yönəldir, onlara müvafiq sənədlərdən istifadə etməklə “Repressiya və Azərbaycan ədəbiyyatı” mövzusunda təqdimat və ya referat hazırlamağı tövsiyə edir.

B) Bildiyimiz kimi, orta ümumtəhsil məktəblərində tədris olunan ədəbi əsərlərin əksəriyyəti tarixlə əlaqəlidir. Yazıçının yaradıcılıq xüsusiyyəti onun yaşadığı dövrlə ayrılmaz şəkildə bağlı olur. Onu hər hansı bir qənaətə gətirən, bu və ya başqa əsərini yazmaq ideyasını doğuran yazıçının yaşadığı ictimai quruluşa, o dövrdə baş verən ictimai-siyasi hadisələrə göstərdiyi münasibətdir. Buradan aydın olur ki, yazıçının yaradıcılığında diqqəti cəlb edən problemlərin başa düşülüb dərk edilməsi üçün onun yaşadığı dövr haqqında şagirdlər məlumatlandırılmalıdır. Bu məqsədlə də sənətkarın əsəri öyrədilməmişdən əvvəl dərslərdə onun həyatı haqqında məlumat verilir. Lakin ədəbiyyat tariximizdə, xüsusilə orta məktəb üçün ədəbiyyat dərslərində bəzi yazıçıların həyatı haqqında kifayət qədər məlumat verilmədiyindən tərcümeyi-hal materialının öyrədilməsi zamanı onu şagirdlərin tarixdən aldıkları biliklərlə əlaqələndirmək zərurəti meydana çıxır. Məsələn, IX sinif ədəbiyyat dərslərində Almas İldırımın həyatına aid verilən məlumat şagirdlərdə şairin yaşadığı dövr haqqında dolğun təsəvvür yaratmır. Şagirdlər bir mühüm cəhətə başa düşməkdə çətinlik çəkirlər: Almas İldırım nə üçün vətən həsrəti ilə yaşamışdır? Belə halda müəllim şairin tərcümeyi-halına aid verilən materialı tarixi faktlarla əlaqələndirməklə qarşıya çıxan çətinliyi aradan qaldırır.

C) Ayrı-ayrı konkret bədii əsərdə danışılan əhvalatı əsərin məzmununu tarixdən qazanılmış biliklərlə əlaqələndirmək lazım gəlir. Bədii əsərlərin məzmununun tarixi faktlarla əlaqələndirilməsi iki halda tələb olunur:

1. Orta məktəbdə tədris olunan əsər müəyyən bir tarixi hadisəyə, tarixi şəxsiyyətin həyat və fəaliyyətinə həsr olunur. Müəllim əsərin tədrisi zamanı tarix fənni ilə əlaqə yaratmalı, şagirdlərin diqqətini hadisələrin başvermə səbəbinə yönəltməlidir. Məsələn, V sinifdə S.Əhmədlinin “Şəhidlər xiyabanı” hekayəsinin tədrisi zamanı şagirdlər tarix fənnindən qazanılmış məlumata əsaslanmaqla əsərdə təsvir olunan hadisələrin başvermə səbəblərini ətraflı şəkildə mənimsəyir. Bu zaman əsərdəki 1990-cı il 20 Yanvar hadisələri barədə məlumatlar tarixi faktlar, sənədlərlə əlaqələndirilməlidir.

2. Tarix fənni ilə əlaqənin yaradılmasını zəruri edən səbəblərdən biri də bədii əsərdəki obrazlarla bağlıdır. Ədəbi əsərlərdə onların yaşadığı dövr əks olunur. Oxucu həmin əsərdə baş verən hadisələrin mahiyyətini daha yaxşı dərk etmək üçün obrazların yaşadığı dövrə müraciət etməli, onu araşdırmalıdır. Məsələn, V sinifdə M.Çəmənlinin “İgid Mübariz” əsərinin tədrisi zamanı bu gün hələ də ermənilər tərəfindən işğal altında olan Qarabağ uğrunda aparılan döyüşlərlə bağlı məlumatın verilməsi, VI sinifdə Zahid Xəlilin “Zeynalabdin” əsəri ilə bağlı tarix muzeyinə ekskursiyanın təşkil olunması məqsədəuyğundur.

Ədəbiyyat dərslərində Kurikulumun tələbinə uyğun olaraq fənlərarası əlaqədən istifadə şagirdlərdə məlumat toplama, sistemləşdirmə, ümumiləşdirmə və s. kimi bacarıqların formalaşmasına zəmin yaradır.

Müasir dərsə verilən tələblərdən biri odur ki, bu və ya digər fənn üzrə veriləcək bilik başqa elm sahələri üzrə verilmiş biliklərin vasitəsilə dərinləşdirilsin, möhkəmləndirilsin. Orta məktəbdə ədəbiyyat fənni altıncı sinifdən başlayaraq tədris olunur. Ədəbiyyatdan öyrəniləcək mövzuların daha yaxşı mənimsənilməsi üçün müəllim şagirdlərin digər fənlər üzrə qazandıqları biliklər ilə əlaqə yaratmalıdır. Altıncı sinifdən başlayaraq şagirdlərə həm ədəbiyyat, həm də coğrafiya fənni tədris olunur. Ədəbiyyat fənninə aid olan materiallarda çoxlu coğrafi anlayışlara – ölkə, yer, şəhər, vilayət, dağ, çay və s. adlarına rast gəlirik. Bu anlayışları şagirdlərə izah etmək lazımdır. Ona görə də ədəbiyyatın coğrafiya fənni ilə əlaqəli tədris edilməsi çox önəmlidir. Yazıçıların tərcümeyi-halını tədris edərkən sənətkarın dünyaya göz açdığı məkan yada salınır. Məsələn, N.Gəncəvinin həyatı haqqında şagirdlərə məlumat verərkən XII əsr Gəncə ədəbi mühiti xatırlanır. Gəncə şəhərinin ölkəmizin hansı hissəsində yerləşməsi, təbiəti, iqlimi haqqında şagirdlər məlumatlandırılır.

Professor B.Əhmədov fənlərarası əlaqə haqqında yazır: “O əlaqələr mənimsənilir ki, onlar köhnə və yeni bilik arasında keçid yarada bilir”. Ədəbiyyat müəllimi bu keçidi yarada bilmək üçün tədris etdiyi əsərdəki coğrafi anlayışları şagirdlərə izah etməlidir. Məsələn:

Heydərbaba, göylər bütün dumandı,
Günlərimiz bir-birindən yamandı.
Bir-birinizdən ayrılmayın, amandı.
Yaxşılığın əlimizdən alıblar,
Yaxşı bizi yaman günə salıblar.

Müəllim M.Şəhriyarın “Heydrbabaya salam” poemasını tədris edərkən bilavasitə coğrafiya fənninə müraciət edir. Belə ki, Şəhriyarın doğulub boya başa çatdığı Cənubi Azərbaycan haqqında məlumat verir, Heydərbaba dağının yerləşdiyi ərazini xəritədə şagirdlərə nümayiş etdirir. Azərbaycan torpaqlarının Rusiya və İran arasında (1813, Gülüstən; 1828, Türkmənçay) qanunsuz bölünməsindən sonra Araz çayı sərhəd olmaqla xalq ikiyə bölünür. Yeri gəldikcə müəllim Şimali və Cənubi Azərbaycan torpaqları haqqında, iqlimi, təbii sərvətləri barədə şagirdləri məlumatlandırır.

S.Vurğun “Azərbaycan” şeirində sanki sözün qüdrəti ilə vətənimizin xəritəsini çəkmişdir. Şeirdə coğrafi adlardan çox düzgün istifadə olunmuşdur. Belə ki,

Lənkəranın gülü rəng-rəng,
Yurdumuzun qızları tək
Dəmlə çayı tök ver görək,

Anamın dilbər gəlini,
Yadlara açma əlini.

Bu bənddə sənətkar yurdumuzun gözəl guşələrindən olan Lənkəranın ətirli çayı ilə məşhur olduğuna işarə edir. Müəllim Lənkəranın hansı iqlim qurşağında yerləşməsi barədə şagirdlərə məlumat verir.

Mın Qazaxda köhlən ata,
Yalmanına yata-yata,
At qan-tərə bata-bata,
Göy yaylaqlar belinə qalx,
Kəpəz dağdan Göygölə bax.

Müəllim şagirdlərə Qazax və Gəncə şəhərinin harada yerləşməsini, Kəpəz dağı, Göygöl haqqında məlumat verərək sanki şairin həmin şəhərlərin, dağların təbii gözəlliklərinin rəsmini çəkdiyini bildirir.

Könlüm keçir Qarabağdan,
Gah bu dağdan, gah o dağdan.
Axşamüstü qoy uzaqdan
Havalansın xanın səsi,
Qarabağın şikəstəsi.

Vətənimizin dilbər guşəsi olan Qarabağın yerləşdiyi ərazi, iqlimi, zəngin təbii sərvətləri haqqında şagirdlər məlumatlandırılır. Beləliklə, əsərdə olan coğrafi anlayışların izahı həm dərsi şagirdlər üçün daha maraqlıdır, həm də coğrafiyadan qazandıqları bilikləri möhkəmləndirir.

Buradan belə bir nəticə çıxarıb deyə bilərik ki, ədəbiyyat fənni öz mahiyyəti, təbiəti etibarilə integrativ səciyyə daşıyır. Belə ki, bədii ədəbiyyatın həyatı obrazlı şəkildə əks etdirməsi artıq onun integrativlik xüsusiyyətinin ifadəsidir və bu, təlim prosesində də öz əksini tapmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Ədəbiyyat: V sinif üçün dərslik / Tərtibçilər: Hüseynoğlu S., Həsənli B., Səfərova Ə., Quliyev Ə. Bakı, 2012
2. Ədəbiyyat: VI sinif üçün dərslik / Tərtibçilər: Həsənli B., Quliyev Ə., Hüseynoğlu S. Bakı, 2008
3. Ədəbiyyat: VII sinif üçün dərslik / Tərtibçilər: Hüseynoğlu S., Həsənli B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Bakı, 2014
4. Ədəbiyyat: VIII sinif üçün dərslik / Tərtibçilər: Hüseynoğlu S., Həsənli B., Mustafayeva A., Məmmədova S. Bakı, 2015
5. Ədəbiyyat: IX sinif üçün dərslik / Tərtibçilər: Həsənli B., Nəcəfov N. Bakı: Xəzər, 2016
6. *Hüseynova S.Q.* Ədəbiyyat tədrisində fənlərarası əlaqənin bəzi məsələləri // Azərbaycan məktəbi, №1, Bakı, ADPU, 2017

UOT 81

F.R.Xalıqov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
arzu.k@mail.ru

DİLDƏ NİSBİ SÖZLƏRİN TƏBİƏTİ VƏ MEYDANA GƏLDİYİ ŞƏRAİT

Açar sözlər: nisbi sözlər, işarə əvəzlilikləri, sadə nisbi sözlər, tərkibi nisbi sözlər, asılı komponent

Məqalədə Azərbaycan dilinin materialları əsasında nisbi sözlərin bağlayıcı sözlərlə oxşar və fərqli cəhətləri, həmin sözlərin türk dillərinin qrammatikasındakı mövqeyi, ifadə vasitələri, nisbi sözlərin baş cümlənin mərkəzini təşkil etməsi, nisbi sözlərin baş və budaq cümləni əlaqələndirmə imkanları və başqa sintaktik funksiyaları öyrənilmişdir.

Ф.Р.Халыгов

ХАРАКТЕР И УСЛОВИЕ СОЗДАНИЯ СООТНЕСЕННЫХ СЛОВ В ЯЗЫКЕ

Ключевые слова: относительные слова, указательные местоимения, простые относительные слова, составные относительные слова, зависимый компонент

В статье исследуются сходства и различия относительных слов на основе материалов азербайджанского языка, их положения в грамматике тюркских языков, средств выражения, центральности относительных выражений, возможностей связывания относительных и простых предложений.

F.R.Xaligov

CHARACTER AND CONDITION OF CREATION OF RELATED WORDS IN LANGUAGE

Keywords: relative words, punctuation marks, simple relative words, compound relative words, dependent component

The article explores the similarities and differences of relative words based on the materials of the Azerbaijani language, their position in the grammar of the Turkic languages, the means of expression, the centrality of the relative expressions, the possibilities of linking the relative and prime sentences.

Dildə sözlərin təbiəti kontekstindən asılı olaraq dəyişə bilər. Məsələn, adi bir əvəzlik cümlədəki mövqeyindən asılı olaraq nisbi sözə çevrilə bilər, mücərrəd məfhumları ifadə edir. Bu zaman sözün funksiyası da, təbiəti də

dəyişə bilir. Demək, “bir söz və ya ifadəni əvəz edən əvəzlik nisbi bir söz ola bilməz, bunun üçün o, bütün cümləni əvəz etmək xüsusiyyətinə malik olmalıdır” («местоимение, заменяющие одно слово или словосочетание, не может быть относительным словом, для этого оно должно обладать способностью заменять целое предложение») (1, s.342).

Nisbi sözlər inkişaf etmiş dillərin hamısında müşahidə olunur. Məsələn, ingilis dilində «qui, que» nisbi əvəzlilikləri daha çox işlədilir. Bu əvəzliliklər budaq cümlə ilə baş cümləni bir-birilə əlaqələndirir.

Alman dilində nisbi əvəzliliklər cümlənin tərkibləri arasında relyativ əlaqə yaradır. Həmin nisbi sözlər bunlardır: der-die, das. Alman dilində bu nisbi sözlər sual cümləsinin hissələri, sintaqmların arasında da əlaqə yaradır. Nəzərdə tutduğumuz nisbi sözlər aşağıdakılardır: volsher, ver und cas. hansı ki, kim, nə əvəzliliklərinin mənasını ifadə edir. Bu sözlər bir qayda olaraq *kim*, *nə* sual əvəzliliklərinin mənasını ifadə edir.

Rus dilində nisbi əvəzliliklər baş və budaq cümlə arasında sintaktik münasibətləri yaratmağa xidmət edir: что, тех, тот, такой, столько, которая, который və s.

Q.Kazımov budaq cümləni baş cümləyə bağlayan vasitələrdən danışarkən bağlayıcıları, qəlib sözləri və bağlayıcı sözləri doğru olaraq bir-birindən fərqləndirir. Nisbi sözlər – bağlayıcı sözlər haqqında yazır: “Budaq cümlə+baş cümlə” quruluşlu tabeli mürəkkəb cümlələrdə budaq cümlələri baş cümləyə bağlayan əsas vasitə bağlayıcı sözlərdir. Bağlayıcı sözlər, adətən, budaq cümlənin əvvəlində işlənir və onu baş cümləyə bağlayır. Budaq cümlədəki bağlayıcı sözə müvafiq olaraq baş cümlədə qarşılıq bildirən söz (korrelyativ) işlənir. Bağlayıcı sözlər qarşılıq bildirən söz binar (cüt) üzvlər kimi çıxış edir, baş və budaq cümlənin daha möhkəm bağlanması səbəb olur. Q.Kazımov bu məsələyə tənqidi yanaşır, bir çox məsələlərlə razılaşmır. Onun fikrincə, elmi ədəbiyyatda bağlayıcı sözlər mənşə etibarilə yalnız nisbi əvəzliliklərlə məhdudlaşdırılır. Verilən fakt və nümunələr isə bağlayıcı sözlərin əvəzliyin başqa növləri və başqa nitq hissələri ilə bağlı olduğunu göstərir. Müəllif fikrini sübut etmək üçün aşağıdakı cümlələrdən istifadə edir: *O gündən ki mənim atam ölüb, mən (o gündən) yetim qalmışam.* (Ə.Haqverdiyev); *–Nə zaman ki, mənim atam ölüb, mən (o zamandan) yetim qalmışam. Hər kəs bu dünyada gülərsə artıq, Ondan uzaq olar, mənçə, xoşbəxtlik.* (Nizami). *Bir yerdə ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz. – O yerdə ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz. – Harada ki böyüyə hörmət yoxdur, orada iş getməz.*

Müqayisəli şəkildə bu cümlələrdən birincisində bağlayıcı sözlər *o gündən ki*, *nə zaman ki*, ikincisində *hər kəs*, *hər kim*, üçüncüsündə *bir yerə ki*, *o yerdə ki*, *harada ki* sözlərindən ibarətdir. Nümunələrdən də aydın görünür ki, eyni cümlədə işlənən sinonim bağlayıcı sözlər heç bir məna dəyişikliyinə uğramadan bir-birini əvəz edə bilmişdir. Onların yalnız sonuncularının (*nə*

zaman ki, hər kim, harada ki) əsasında nisbi əvəzliliklər durur. Bağlayıcı sözlər rus və Azərbaycan dilçiliyində yalnız nisbi əvəzliliklərdən yaranmır, semantik cəhətdən ümumiləşmiş və ümumiləşməkdə olan başqa nitq hissələri, o cümlədən isimlər əsasında da yarana bilər (2, s.315-316).

“Mənşəcə sual əvəzlilikləri və zərflər olan nisbi sözlər müəyyən mənada öz sual mənasını saxlaya bilər. Belə hallarda budaq cümlə vasitəli ola bilər” («Относительные слова, являясь по происхождению вопросительными местоимениями и наречиями, могут в известной мере сохранять иногда свое вопросительное значение. В таких случаях придаточное предложение может быть косвенным вопросом») (3, s.160).

M.Hüseynzadə yazır: «Tabeli mürəkkəb cümlədə işlənib sual bildirməyən, yalnız onun komponentlərinin bir-birinə bağlanmasına kömək edən nisbi əvəzliliklər mənşəyinə görə sual əvəzliliklərindən törəmişdir» (4, s.132)

B.Xəlilov nisbi əvəzliliklər haqqında M.Hüseynzadənin məlum fikirlərini sadəcə olaraq təkrarlayıb (5, s.162).

Demək, nisbi sözlər öz mənşəyini sual əvəzliliklərindən alır. Bu mənşə nisbi əvəzliliklərə aiddir. Sual əvəzliyi kimi tarixən formalaşmış *kim, nə, necə, nə cür, hansı, nə vaxt, nə zaman* və s. əvəzliliklər zaman keçdikcə öz funksiyasını dəyişmiş və mətn daxilində yeni anlamlarla çıxış etmişlər. Məsələn, *kim* sözünün dildə funksiyalarına nəzər salaq: *kim* – əvəzlik kimi. 1. Cümlədə sual mənasında işlənib, insan adlarını və insan təsəvvürü verən varlıqların adlarını əvəz edir: *Kim gəlib? O sözü kim dedi? Bu gün kim növbə çəkəcək?*; 2. İki və daha artıq cümləni qarşılaşdırdıqda bölgü bildirmək üçün işlədilir: *Kim öl, kim qala* (Atalar sözləri), *Zinyyət xanım: Nə bilmək olar kim öləcək, kim qalacaq.* (N.Vəzirov). *Görüşən, ayrılan kim, vidalaşan kim.* (Mir Cəlal); 3. İnkariyyət bildirən feillərlə işlənib, «heç kəs» sözünü əvəz edir: *Kim duymamış ilq səhərlərin dadını?* (R.Rza); 4. «Hər kəs» sözü əvəz edir: *Kim baxarsa gəc bir gün belə; Şərəfsiz olacaq ömrünün sonu.* (M.Rahim); *Xıdırlı kəndində bir qayda var. Gecə əvvəlcə kimin qapısını döysən, gərək orada gecələyəsən.* (S.Rəhman); 5. «Adam», «tanış», «qohum», «dost» mənalarında işlənib inkar feili cümlələrdə təsdiq, təsdiq feili cümlələrdə inkar məzmunu yaradır: *Burada sən kimin var? Onun kimi yoxdur? –...Yazıq bir qızam, kimim vardır?* (M.S.Ordubadi); 6. Cümlədə müəyyən şəxslər haqqında eyham və işarə məzmununu ifadə edir (əsasən cəmdə işlədilir); *Pavluşa: ...Sizin nə üçün və kimlər üçün işlədiyinizi bilirəm.* (M.S.Ordubadi); 7. *Kimi, bəzisi, kimisi*, adətən, iki və ya daha artıq cümlə qarşılaşdırıldıqda bölgü bildirmək üçün işlədilir. Məsələn: *Kimi xörək yeyir, kimi içir, kimi qəlyan və çubuq çəkir.* (Ə.Haqverdiyev)

Necə zərfləri sual məqamında da işlənir: *Necə getdin?* Bu sözün derivatları (*necə ki, necə də*) cümlələri və ibarələri bir-birinə birləşdirən bağlayıcı söz kimi çıxış edir. Məsələn: *Müsəlman papaqlarının ağırlığı, böyüklüyü və formaları*

Molla Nəsrəddinin dostlarına, necə ki, lazımdır, əyandır. (C.Məmmədquluzadə), *Qəribə axmaq olubsan, necə ki, sən məni öz evimə qoymazsan...* (İ.Musabəyov), *Necə olursa-olsun, nə vasitə ilə (nə yola) olursa-olsun; hər halda, mütləq – Zərintac xanım Şuşa qalasına yola düşməyi, necə olursa –olsun «ayrı adamlar» görüşməyi qət edirdi.* (S.Rəhimov), *Necə olmuş olsa, yenə də, hər halda, buna baxmayaraq. Necə olmuş olsa, o, bizim yoldaşımızdır. Hamı necə, mən də elə, hamının etdiyi kimi, bir cür, bir qaydada, bir sıradadır. Aslan köntöy-köntöy cavab verdi: – Getmirəm. Hamı necə, mən də elə.* (M.Hüseyn)

Nə sözü sual əvəzliyi kimi: Bu və ya digər əşyanı, vəziyyəti, halı, hadisəni müəyyənləşdirmək üçün sual məqamında işlədilir: *Nə olub? Bu nə məktəbdir?*

Nə sözü nisbi söz kimi işləndə tərkib şəklində də düşür: *nə kimi, hər nə qədər, nə qədər, mümkün qədər* mənasında. *Nə ki gözəl görmüşəm mən, Hamısından başdı Gözəl.* (Aşıq Ələsgər), *Nə olursa-olsun, hər necə olsa, hər nə olsa da. Durnanı möhkəm qucmuş Xasay bu il nə olursa-olsun toy etmək fikrində idi.* (Ə.Vəliyev)

İşarə əvəzlilikləri mürəkkəb cümlənin komponentlərinin əlaqələnməsinə kömək edərək baş cümlənin daxilində işlənir, əvvəl gələn əvəzliliklər baş cümlədə buraxılan cümlə üzvünün yerində işlənilib «qəlib» vəzifəsini görür, baş cümlədə olmayan üzvün məzmununu budaq cümlədə ifadə edir.

Mürəkkəb cümləni təşkil edən komponentlər bir-birilə qarşılıqlı əlaqədə olur. Onların bir-birinə bağlılıq dərəcəsi müxtəlifdir. Tabeli mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrində – baş cümlə hadisə düzünə, budaq cümlədə isə dolayısı ilə iştirak edir; yəni baş cümlədə fikir formalaşması və tamamlanması prosesində iştirak edir. Tabeli mürəkkəb cümlədə baş cümlənin zamanı mütləq zamandır, hadisədir, lakin budaq cümlənin zamanı nisbi zaman hesab edilir, çünki onun zamanı baş cümləyə münasibətdə müəyyənləşir.

Hər iki mürəkkəb cümlənin formalaşmasında nisbi sözlərin rolu danılmazdır. Bu vasitələr arasında fərqlər də mövcuddur. Tabeli mürəkkəb cümlənin komponentlərini bağlamaqda bağlayıcı sözlər – nisbi sözlər (kim, kim ki, nə, neçə, necə və s.) mühüm rol oynayır. Belə nisbi sözlər tabeli mürəkkəb cümlənin komponentləri arasında da özünü göstərir.

Bağlamaqda rolu olan nisbi sözlərin funksiyaları arasında da diferensial xüsusiyyətlər mövcuddur. Bəllidir ki, mürəkkəb cümlənin komponentlərini bir-birilə əlaqələndirməkdə əvəzliliklərin mühüm rolu vardır. Amma nisbi sözlər tabesiz mürəkkəb cümlədə bir funksiyada, tabeli mürəkkəb cümlədə isə digər funksiyada gerçəkləşir.

“Tabesiz mürəkkəb cümlədə iştirak edən əvəzlilik özündən əvvəl deyilənə işarə edir və əvəzliyin məzmununu özündən qabaqkı hissədən bəllidir. Buna görə də özündən sonra onun izahata ehtiyacı olmur. Tabeli mürəkkəb cümlənin baş

cümləsində əvəzlik ona görə işlədilir ki, orada buraxılan üzvün yerini tutsun və məzmunu özündən əvvəl söylənmədiyi üçün, özündən sonra budaq cümlə vasitəsilə izah edilsin. Beləliklə, tabeli mürəkkəb cümlədə komponentlərin əlaqələnməsinə xidmət edən işarə əvəzlilikləri məlumatlara işarə edir, tabeli mürəkkəb cümlədə isə belə əvəzliliklər məzmunca izah edilməli olur, yəni məchullara işarə etmiş olur” (6, s.353).

Ə.Abdullayev müasir türk dillərindəki tabeli mürəkkəb cümlələri quruluş tiplərinə görə iki qismə ayırmış, birincilərin yaranma qaydasını nəzərdən keçirərək məsələyə belə bir aydınlıq gətirmişdir ki, onların özlərinin də iki növü mövcuddur: birincisi budaq cümləsində nisbi əvəzliliklərdən biri iştirak etməklə qurulan tabeli mürəkkəb cümlələr, ikincisi isə budaq cümləsində nisbi əvəzlik olmayıb, yalnız feilin şərt şəkli ilə formalaşan tabeli mürəkkəb cümlələr. Bu növ tabeli mürəkkəb cümlələrin hər iki növü ən qədim dövrlərdən belə türk dillərində olmuş və indi də vardır.

Ə.Abdullayev fikrini davam etdirərək yazır ki, “...nisbi əvəzliliklərlə düzələn tabeli mürəkkəb cümlələr daha qədimdir. Belə cümlə növləri qədim türk yazılı abidələrində işlənmiş və indi də bütün türk dillərində işlənməkdədir. Bunların hansı yolla əmələ gəlməsi olduqca maraqlı bir məsələdir. Ə.Abdullayevin fikrincə, nisbi əvəzliliklər sual əvəzliliklərindən əmələ gəlmişdir. Belə bir sual ortaya çıxır: nə üçün sual əvəzliyindən nisbi əvəzlik əmələ gəlir? Nisbi əvəzliyin əmələ gəlməsi dildə hansı ehtiyacla əlaqədardır?”

Ə.Abdullayev məsələyə münasibətini belə bildirir: “Buna səbəb – tabeli mürəkkəb cümlənin yaranması ilə sual əvəzliyindən nisbi əvəzliyin yaranması eyni inkişaf prosesinin iki ayrı-ayrı nəticəsidir” (7, s.382).

Sual əvəzliyi nəticə etibarilə dəyişmiş, nisbi sözə – əvəzliyə transformasiya olunmuş, eyni zamanda tabeli mürəkkəb cümlənin yaranmasına xidmət göstərən bir vasitəyə çevrilmişdir.

Rus dilçiliyində nisbi sözlər nitq hissələri əsasında qruplaşdırılmışdır. Rus dilçilərindən V.N.Sidorov belə təşəbbüslə çıxış etmişdir. O, nisbi sözləri isim, sifət, əvəzlik, zərfdən ibarət olmaqla bir sıra bölgülərə ayırmışdır (8, s.64).

Azərbaycan dilində də nisbi sözləri nitq hissələri üzrə aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

1) nisbi isimlər: *kim, nə*.

Kim hazırdır, o da danışıq (danışıq dilindən), *Nə sifarişin olsa, onu yerinə yetirə bilərik* (danışıq dilindən);

2) nisbi sifətlər: *necə, nə cür, hansı, nə kimi* və s.

Nə cür desən, elə də hərəkət edərik (danışıq dilindən), *Hansı üzüyə barmağını qoysan, onu da alarıq* (S.Əhmədov);

3) nisbi əvəzliliklər: *kimindir, kimin, kiminki* və s. Nisbi əvəzliliklər cümlədə kimin olursa, olsun, kim qalib gəlir gəlsin tipli qəliblərdə işlədilir;

4) nisbi zərf: *haçan, nə vaxt, nə zaman, heç bir vaxt, heç birvəclə, harada, hansı* və s.

Haçan fikrini bilsəm, o zaman rəyimi deyə bilərəm (danışığ dilindən), Harada səsini-sorağını eşitsəm, bir quş olub yanına qonaram (Azərbaycan nağıllarından).

Nisbi zərflər dilimizdə harada olursa olsun, haralarda, haraları, bir para yerdə, bəzi yerdə, harada isə, məlum olmayan bir yerdə, bir zaman kənddə yaşamamısan? Bir vaxtlar kasıb idi. Bir zamanlar mənə dədə deyərdi, indi...qəbildən olan tərkiblərlə işlənir.

Azərbaycan dilində *nə vaxt, nə vaxtdan* nisbi sözləri budaq cümləni baş cümləyə bağlayır və budaq cümlədəki ismi qovuşuq cümlə ilə əvəz edir. Məsələn, *Muzey yerləşən bina bərpa edilmişdir. Nə vaxtdan? nisbi sualının cavabı kimi dünəndən, keçən aydan, bir il bundan əvvəl və s. tipli* sözlər tapmaq mümkündür.

Beləliklə, nisbi sözlərə dilçilik ədəbiyyatında əvəzlilər, bağlayıcı sözlər də deyilir. Nisbi əvəzlilər sual əvəzliləri əsasında formalaşmışdır. Nisbi əvəzlilər bütün hal şəkilçilərini qəbul edir. Həmin sözlər cəm şəkilçisi ilə də işlənir.

Nisbi sözlər (bağlayıcı sözlər) tabeli mürəkkəb cümlələrinin tərkib hissələrini bağlayan vasitə kimi çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Татарская грамматика: в 3-х частях, II ч., Морфология. Казань: Татарское Книжное Издательство, 1993, 584 с.
2. *Kazımov Q.* Seçilmiş əsərləri: 10 cilddə, V c., Bakı: Nurlan, 2008, 499 s.
3. Современный русский язык. Синтаксис. Москва: Государственное учебно-педагогическое издательство Министерства Просвещения РСФСР, 1958
4. *Hüseynzadə M.* Müasir Azərbaycan dili: 4 cilddə, III c., Morfologiya, Bakı: Maarif, 1983, 314 s.
5. *Xəlilov B.* Müasir Azərbaycan dilinin morfoloqiyası: 2 cilddə, II c., Bakı: Nurlan, 2007, 352 s.
6. Müasir Azərbaycan dili: 3 cilddə, III c., Sintaksis. Bakı: Elm, 1981, 442 s.
7. *Abdullayev Ə.* Müasir Azərbaycan dilində tabeli mürəkkəb cümlələr. Bakı: Maarif, 1974, 418 s.
8. *Сидоров В.Н.* Очерк грамматики русского литературного языка: в 2-х частях, I ч., Фонетика и морфология. М.: Учпедгиз, 1945, 236 с.

UOT 821.111

T.T.İbrahimova
Qərbi Kaspi Universiteti
ibrahimovaturkana.86@gmail.com

UINSTON S.ÇÖRÇİLLİN YARADICILIĞINDA DÜNYA TARİXİNİN ƏDƏBİ-BƏDİİ TƏCƏSSÜMÜ

Açar sözlər: bioqraf, memuarlar, müasir yazıçılar, onun ədəbi həyatı, eyniadlı qəhrəman, ədəbi tarix və siyasət, tarixin interpretasiyası, humanist ənənələr, fəlsəfi şərh

Məqalədə Uinston S.Çörçillin ədəbi yaradıcılığında xüsusi yeri ilə seçilən ədəbi memuar janrında yazılmış əsərlərinin spesifikası və bu əsərlərdə ədibi yazmağa sövq edən məsələlər gündəmə gətirilmiş, müəllif açıqlamalarının təhlil və şərh verilmişdir. “İngilisdilli ölkələrin tarixi”, “Mənim erkən həyatım”, ələxsus “II Dünya müharibəsi” adlı əsərlərində tarixiliklə ədəbi-bədii sintezin konturlarının əsas meyarları müəyyənləşdirilmişdir.

Ədibin “II Dünya müharibəsi” kitabı bu gün də əhəmiyyətli və aktual əsərlərdən biri kimi dəyərləndirilir. Müəllif bu kitabında dünya oxucusunun diqqətini çəkən bir çox hadisə və məqamların təfərrüatlı, ədəbi-bədii əksini yaratmışdır. Bu baxımdan Uinston S.Çörçillin yaradıcılığında dünya tarixinin ədəbi-bədii əksinin elmi-filoloji aspektdə öyrənilib tədqiq edilməsi müasir ədəbiyyatşünaslığın qarşısında duran mühüm vasitələrdən biri hesab edilə bilər.

T.T.Ибрагимова

ЛИТЕРАТУРНО-ХУДОЖЕСТВЕННОЕ ВОПЛОЩЕНИЕ МИРОВОЙ ИСТОРИИ В ТВОРЧЕСТВЕ УИНСТОНА ЧЕРЧИЛЛЯ

Ключевые слова: биограф, мемуары, современные писатели, его литературная жизнь, одноимённый герой, литературная история и политика, гуманистические традиции, философское объяснение

В статье актуализирована специфика произведений Уинстона С.Черчилля, занимающих особое место в его творчестве и написанных в жанре литературных мемуаров и вопросы побудившие литератора написать эти произведения, а также проанализированы и разъяснены авторские комментарии. Определены основные критерии контуров литературно-художественного синтеза с историчностью в следующих произведениях автора: «История англоязычных стран», «Мои ранние годы» и особенно «II Мировая война».

Книга писателя «II Мировая война» и сегодня оценивается как одна из значимых и актуальных произведений. В этой книге автора нашли свое литературно-художественное отражение детали множества явлений и событий,

притягивающих внимание мирового читателя. С этой точки зрения изучение и исследование научно-филологического аспекта литературно-художественного отображения мировой истории в творчестве Уинстона С.Черчилля можно считать одним из важных задач, стоящих перед современным литературоведением.

T.T.Ibrahimova

LITERARY-ARTISTIC EMBODIMENT OF THE WORLD HISTORY IN WINSTON S.CHURCHILLS ACTIVITIES

Keywords: a biographer, memoirs, modern writers, his literary life, hero of the same name, literary history and politics, humanistic traditions, philosophical explanation

The thesis discusses the specification of literary memoir works of Winston S. Churchill, which have a special place among his literary works, and issues that triggered the author to write these works, as well as an analysis and interpretation of author's explanations. In his works titled "A History of the English-Speaking Peoples", "My Early Life" and in particular "The Second World War", the key criteria of the contours of literary-artistic synthesis with historicism are defined.

Author's "The Second World War" book is still regarded as one of the important and topical works. In his this book, author created the details and a literary-artistic reflection of many events and moments attracting the attention of readers all over the world. In this regard, study and research of the literary-artistic reflection of the world history in Winston S. Churchill's works in the scientific-philological aspect may be regarded as one of the important means of the modern literature studies.

Tarixdə yadda qalan çıxışları ilə seçilən dünya şöhrətli ictimai-siyasi xadim və yazıçı Uinston S.Çörçill söyləmişdir ki, "məndən siqarlarımı alsanız, sizə müharibə elan edərəm", "Uzunömürlü olmağım ilə idmana borcluyam, çünki onunla heç vaxt məşğul olmamışam", "Hakimiyyət bir narkotikdir, onu bir dəfə dadan onun aludəçisinə çevrilir", "Axmaq o adamdır ki, heç vaxt öz fikrini dəyişmir" [1].

Uinston S.Çörçillin tarixdə dərin iz buraxmış "İngilisdilli ölkələrin tarixi" ("The History of English Speaking Peoples") adlı dörd hissəli kitabı indi də aktuallığını və əhəmiyyətini itirməmişdir. Əsərin I hissəsi "Britaniyanın yaranışı" adı ilə təqdim edilmişdir. Bu hissədə Britaniyanın erkən tarixindən başlayaraq onun inkişafına təkan verən tanınmış şəxsiyyətlərdən söhbət açılır. Ədib bu hissədə konstitusiyalı monarxiyanın və parlament sisteminin yaranmasını alqışlayaraq bu işdə xüsusi köməyi olan kral və kraliçaları da dəstəklədiyini bəyan etmişdir.

Əsərin II hissəsi "Yeni Dünya" ("The New World") sərlövhəsi ilə diqqətə çatdırılmışdır. 1509-1547-ci illərdə İngiltərə VIII Henrinin hakimiyyəti altında

protestant ölkəsinə çevrilmişdir. Bu illər ərzində İngiltərə Oliver Kromvelin başçılığı altında qanlı vətəndaş müharibəsi aparmışdır.

Kitabın III hissəsi “İnqilab əsri” (“The Age of Revolution”) adı ilə təqdim olunmuşdur. 1704-cü ildə Malboların Blenhemdəki qələbəsindən tutmuş, Vellingtonların 1815-ci ildə Vaterlo döyüşündə Napaleona qalib gəlməsindən söhbət açılır.

“Böyük demokratiya” (“The Great Democracies”) adlanan IV hissədə 1815-1901-ci illəri əhatə edən tarixi dövrün təsvirinə xüsusi yer ayrılmışdır. “İngilisdilli ölkələrin tarixi”ndə yalnız bu ölkələrin tarixi deyil, eləcə də burada məskunlaşmış xalqların tarixi də araşdırılır.

Uinston S.Çörçill ingilisdilli xalqların tarixi köklərini araşdırmaqla yanaşı, onların Kanada, Cənubi Afrika və digər ölkələrdən köçü haqqında bəhs edir. Ədib Almanıyanın yüksəlişini, İtaliyanın birləşməsinə əsərdə özünəməxsus siyasətçi və yazıçı qələmi, təfəkkürü ilə diqqətə çatdırır. Müasir dövrdə Uinston S.Çörçillin ən parlaq ədəbi əsərlərindən biri “Mənim erkən həyatım” (“My Early Life”) sayılır. Kitabda ədib uşaqlıq və məktəb illərini, Kubada iştirak etdiyi fəal döyüşlərin, eyni zamanda Misir, Hindistan və digər ölkələrdə fəaliyyətinin bədii panoramını yaratmışdır. Uinston S.Çörçill eyniadlı kitabında ömrünün ən yaddaqalan məqamlarını da qələmə almışdır.

Bu bir tarixi həqiqətdir ki, Uinston S.Çörçill dünyanın nəhəng simalarından hesab olunur. Bir gün ondan soruşurlar: “Sosialistlə kommunist arasındakı fərq nədir?”. O, cavabında söyləmişdir: “Sosialist axmaq fikirləri, kommunist isə məcburi fəaliyyəti ilə bizi bədbəxtçiliyə aparır”.

“Mənim erkən həyatım” (“My Early Life”) avtobiografik romanında Uinston S.Çörçill qeyd etmişdir ki, uşaqlıq illərindən ömrünün ən məhsuldar dövrünədək yaddaqalan hadisələri cəm halında toplayaraq maraqlı bir əsər halına gətirmişdir. O, əsərinin hər hissəsində uşaqlıq illərindən müharibə iştirakçısı və gənc siyasətçi kimi fəaliyyət göstərdiyi vaxtlara qədər unudulmaz anları oxucuyla bölüşmüşdür. Ədib müharibə dövründə Britaniyanın aparıcı qüvvələrinin özlərinə inam hissini xüsusi vurğulamışdır. Onlar belə düşünürdülər ki, dünyada hakimiyyətin incəsənətini, iqtisadiyyatın elmini öyrədə bilərlər. Lakin onlar inamla suda böyük üstünlüyə sahib olduğunu, eyni zamanda evdə əmin-amanlıq içində yaşadığını söyləyə bilərdilər.

Uinston S.Çörçill Britaniya tarixinin ən nüfuzlu şəxsiyyətlərindən biri kimi 1940-1945-ci illərdə Birləşmiş Krallığın baş naziri olmuşdur. 1951-1955-ci illərdə yenidən Baş nazir vəzifəsini icra etmişdir. Onun XX əsrin ən qabaqcıl liderlərindən hesab edilməsi heç də təsadüfi deyildir. Bütün bunlarla yanaşı, Böyük Britaniya ordusunun zabiti, tarixçi, yazıçı və rəssamı kimi də tarixdə özünəməxsus iz qoymuşdur. Uinston S.Çörçill ədəbiyyat sahəsində Nobel mükafatına ilk yeganə dövlət xadimi kimi layiq görülmüş, eyni zamanda

ABŞ-ın ilk fəxri vətəndaşı seçilmişdir. 2002-ci ildə BBC-nin apardığı sorğuya əsasən, tarixin ən nüfuzlu britaniyalısı hesab edilmişdir.

Uinston S.Çörçill “II Dünya müharibəsi” (“World War II”) adlı əsərində göstərmişdir ki, demək olar ki, bütün rəsmi işlərini katiblərə göstəriş verməklə həll etmişdir. Ədib vurğulamışdır ki, şahid olmadığı heç bir hadisəyə mənfi, yaxud müsbət rəy verməmişdir.

Uinston S.Çörçill “II Dünya müharibəsi” kitabında yazmışdır ki, bir dəfə prezident Ruzvelt ondan müharibəyə necə ad verə bilməsi haqqında fikrini soruşmuşdur. Cavabında o, “Lazımsız müharibə” deyə rəyini söyləmişdir.

“Bütün cəhd və qurbanlara baxmayaraq hələ də təhlükədən tam sovuşa bilməmişik. Bizi qarşıda öhdəsindən gəldiyimizdən də böyük təhlükə gözləyir. Bəşəriyyətin ən böyük faciəsi də elə budur”. O, eyni zamanda gələcəyə ümid bəsləyərək qeyd etmişdir ki, keçmişdə buraxılmış səhvləri yeni nəsil düzəltməyə qadir olacaqdır. “II Dünya müharibəsi” əsərində ədib İngiltərənin döyüşlərdə göstərdiyi fəaliyyətini və rəşadətini xüsusi dəyərləndirmişdir. Onu da qeyd etmişdir ki, ingilis təyyarələri alman təyyarələrindən az fərqlənmişdir. Alman təyyarələri sürət və yüksəklik həddinə çatmasına baxmayaraq ingilis təyyarələri manevr və yaxşı silahlanmasına görə seçilmişdir. Alman təyyarəçiləri Polşa, Norveç, Belçika, Hollandiya və Fransa üzərində qalibiyətindən fəxr, qürur duymuşlar. Uinston S.Çörçill əsərində İngiltərənin müharibədə keçdiyi bütün yolları böyük siyasət və sənətkarlıqla qələmə almışdır. Onun 20 avqust 1941-ci il tarixdə Parlamentdə çıxışı böyük maraqla dinlənilmişdir.

“Düşmən, əlbəttə ki, bizdən daha böyük gücə sahibdir. Lakin bombardir aviasiyamızın sayı həmişəkindən daha çoxdur. Biz hesab edirik ki, lazım gələrsə, hava müharibəsini dayanmadan apara bilərik”.

İngilis hərbi hava qüvvələrinin darmadağın olunmasına baxmayaraq onlar qələbəni qazana bildilər. Hava qüvvələrinə yeni, hazırlıqlı təyyarəçilər göndərilirdi. Lakin Hitler İngiltərəni nə diz çökdürə, nə də məğlub edə bildi.

Əsərdə eyni zamanda Almaniya ilə Rusiya əlaqələri də gündəmə gətirilmişdir. Alman hərbi hissələri İngiltərə ilə apardığı müharibəyə son qoymamışdan əvvəl Rusiyanı da zəbt etməli idi. Rumıniya, Finlandiya da Sovet Rusiyasına qarşı döyüşəcəkdi. Almaniyanın SSRİ-yə qarşı həyata keçirdiyi ildırımsürətli müharibə planı “Barbarossa əməliyyatı” adlandırılmışdır. Əməliyyatın adı Müqəddəs Roma imperiyasının imperatoru I Fridrix Barbarossanın adından götürülmüşdür. Uinston S.Çörçill də əsərində “Barbarossa əməliyyatı”nı tarixin ən böyük hücum əməliyyatı kimi təsvir etmişdir.

II Dünya müharibəsində Böyük Britaniya mühüm dayaq nöqtələrini, o cümlədən kommunikasiya xətlərini əlində saxlamaqla müqaviməti davam etdirsə də, Fransanın Almaniya təslim olması ilə Hitler qərbdə məqsədinə

çatdığını güman edirdi. İndi Avropada tam hakim qüvvə olmaq üçün o, öz qüvvələrini SSRİ-yə qarşı yönəlmişdi.

Nəhayət ki, uzun mühasirədən sonra 1941-ci ilin sonlarında almanların Moskva ətrafındakı döyüşlərdə geri oturulmasından sonra əməliyyatın tam uğursuz olduğu məlum oldu.

Uinston S.Çörçill “II Dünya müharibəsi” adlı kitabında bir çox tarixi görüşlərdən bəhs etmiş, İngiltərənin müharibə dövründə oynadığı fəal rolunu ustalıqla qələmə almışdır. Bu hadisələrdən biri də Pörl-Harbora hücumdur.

Pörl-Harbora hücum Yaponiya imperiyası silahlı qüvvələrinin Havay adaları qrupuna daxil olan, Oahu adasında yerləşən ABŞ ordusunun Sakit okean donanmasının Pörl-Harbor hərbi dəniz bazasına 7 dekabr 1941-ci il tarixli gözlənilməz hücumudur. Çörçill əsərində yazmışdır ki, “bu gözlənilməz xəbəri alar-almaz o, dərhal lazımı yerlərə məlumat ötürür”. Ədib israrla qeyd edirdi ki, “heç bir amerikalı onun haqqında pis düşünə bilməz. Çünki Birləşmiş Ştatların bizim tərəfimizdə olması məni çox qürurlandırır. Mən hadisələrin necə cərəyan edəcəyini deyə bilmirdim. Lakin əmin idim ki, Birləşmiş Ştatlar müharibədə əlindən gələni edəcəkdir və sonda biz qalib olduq. İngiltərə əbədi yaşayacaq! Biz yer üzündən silinməyəcəyik. Tariximiz sona yetməyəcək!”. Uinston S.Çörçill ölümün qaçılmaz olduğunu da yaxşı başa düşürdü.

Uinston S.Çörçillin oğlu Randolf yazdığı məktublarının birində özünün rəsmi bioqrafiyasının qələmə alınması haqqında qeyd edirdi ki, “Sən mənə məsləhət bildiklərinə diqqətlə kitabımda əks etdirmişəm. Amma mənə elə gəlir ki, Derbi haqqında çox gözəl bioqrafiyanı yazsan, özümü xoşbəxt sanardım”.

Bütövlükdə ümumdünya tarixində və ədəbiyyatında həm hərbi-siyasi, həm də ədəbi fəaliyyəti ilə böyük xidmətləri ilə birincilər sırasında dayanan Uinston S.Çörçillin ədəbi yaradıcılığı, xüsusilə onun memuarları tarixi əhəmiyyəti və aktuallığı ilə seçilir. Elə hesab edirik ki, onun ədəbi yaradıcılığına xas əsas məsələlərin, xüsusilə dünya tarixinin II Dünya müharibəsi mövzusunun diqqətlə öyrənilməsi müasir müqayisəli ədəbiyyatşünaslığın qarşısında dayanan mühüm məsələlərdən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Winston S. Churchill. The Great Democracies (History of the English-Speaking Peoples #4)*
2. <https://quote-citation.com/en/topic/winston-churchill4>
3. <http://www.new.dli.ernet.in/handle/2015/462479>
4. <https://winstonchurchill.hilldate.edu>
5. <https://pda.litres.ru>

UOT 81

M.R. Qasımova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
maya0866@gmail.com

İBTİDAİ SİNİFLƏRDƏ SİNTAKSİSİN TƏDRİSİ PROSESİNDƏ ŞAĞİRDLƏRİN NİTQİNİN İNKİŞAF ETDİRİLMƏSİ YOLLARI

Açar sözlər: sintaksis, nitq inkişafı, ibtidai məktəb, kurikulum, söz birləşməsi, cümlə, cümlə üzvləri, durğu işarələri

Məqalədə ibtidai məktəbdə sintaksisin tədrisi prosesində şagirdlərin nitqinin inkişaf etdirilməsi yollarından bəhs edilir. Qeyd edilir ki, sintaktik biliklərə yiyələnməklə şagirdlər oxşar və fərqli cəhətlərini göstərməklə söz birləşməsi və cümləni müqayisə etmək, suallar vasitəsilə cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək, nitqində məqsəd və intonasiyasına görə müxtəlif növ cümlələrdən istifadə etmək, cümlənin sonunda qoyulacaq durğu işarəsini müəyyənləşdirmək, fərqli cümlələr (həmcins üzvlü, sadə, geniş, mürəkkəb və s.) qurmaq və s. bacarıqlara yiyələnirlər. Əldə etdikləri sintaktik bilik və bacarıqlar şagirdlərin şifahi və yazılı nitqdə cümlədən şüurlu istifadəsini təmin edir. Məqalədə “Sintaksis” bəhsinin tədrisi prosesində şagirdlərin nitqini inkişaf etdirmək məqsədilə nümunə üzrə konstruktiv və yaradıcı çalışma növlərindən istifadənin əhəmiyyəti qeyd edilir, konkret iş növləri təklif edilir.

M.P. Касумова

ПУТИ РАЗВИТИЯ РЕЧИ ШКОЛЬНИКОВ В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ СИНТАКСИСА В НАЧАЛЬНОЙ ШКОЛЕ

Ключевые слова: синтаксис, развитие речи, начальная школа, курикулум, словосочетание, предложение, члены предложения, знаки препинания

В статье рассматриваются пути развития речи школьников в процессе обучения синтаксису в начальной школе. Подчеркивается, что ученики, осваивая синтаксические знания приобретают умения сравнивать словосочетания от предложений называя их сходства и различия, с помощью вопросов устанавливать связь между словами в предложении, использовать в своей речи разнообразные предложения по интонации и по цели высказывания, определять знак конца предложения, составлять разные предложения (однородные, простые, распространённые, сложные) и т.д. Приобретённые синтаксические знания и умения обеспечивают осознанное владение предложением в устной и письменной речи учащимися. В статье также в процессе преподавания раздела «Синтаксис» с целью развития речи учеников отмечается польза использования упражнений на

основе образца конструктивных и творческих, предлагаются конкретные виды работ.

M.R.Gasimova

THE WAYS OF DEVELOPMENT OF STUDENTS' SPEECH IN THE PROCESS OF TEACHING SYNTAX IN PRIMARY SCHOOL

Keywords: *syntax, speech development, primary school, curriculum, the expression, sentence, sentence members, punctuation marks*

In the article is spoken about the ways of developing students' speech in the process of teaching syntax in a primary school. It is emphasized that by getting knowledge of syntax the students have ability to compare phrase and sentence by showing similar and different features, by asking questions to determine relations among words in a sentence, to use different types of sentences according to communication purpose in their speech, to identify punctuation mark at the end of sentence, to construct different types sentences (simple, composite and so on). Syntactic knowledge and ability that students get provide conscious use of sentence in spoken and written language. In the article is emphasized the significance of using imitative, constructive and creative types of exercises in order to develop students' speech in the teaching process of "Syntax", concrete work types are offered.

Müasir dövrdə ana dili təlimi məqsədlərinin dəyişməsi və kurikulum proqramına əsasən dil təlimində əldə olunacaq nəticələrə yeni tələblərin qoyulması digər bölmələr kimi sintaksisin tədrisində də daha kreativ yolların axtarışını aktuallaşdırır. Sintaksis qrammatikanın bir şöbəsi kimi sözlərin söz birləşmələri və cümlələr şəklində birləşmə qaydalarından bəhs edir və dilçilikdə çox əhəmiyyətli bir sahədir. "Çünki dilin ən başlıca funksiyası – ünsiyyət vasitəsi olmaq funksiyası məhz sintaksis vasitəsilə reallaşır" [1, 459].

İbtidai məktəbdə sintaksisin tədrisi prosesində şagirdlərdə bir sıra bacarıqların formalaşdırılması nəzərdə tutulur:

- oxşar və fərqli cəhətlərini ayırmaqla söz, söz birləşməsi və cümləni müqayisə etmək bacarığı ("söz birləşməsi", "cümlə" qrammatik anlayışına xas olan əlamətlərin dərk olunması);
- sualların köməyi ilə söz birləşməsi və cümlə daxilindəki sözlər arasında əlaqəni müəyyənləşdirmək bacarığı (söz birləşməsi və cümlənin strukturunun mənimsənilməsi);
- məqsəd və intonasiyasına görə cümlələri klassifikasiya etmək, verilmiş məndə nəqli, sual, nida cümlələrini tapmaq bacarığı;
- öz nitqində məqsəd və intonasiyasına görə müxtəlif növ cümlələrdən istifadə etmək, məqsədə görə cümləyə düzgün intonasiya vermək bacarığı;

- mətndə müəyyən xüsusiyyətlərə malik cümləni tapmaq bacarığı (məsələn: sadə, geniş, mürəkkəb və s. cümlələri; tərkibində əvəzlilik (say, sifət və s.) olan cümlələri);
- cümlənin sərhədlərini müəyyənləşdirmək, həmçinin cümlənin sonunda qoyulacaq durğu işarəsini seçmək bacarığı;
- cümlənin baş üzvlərinin tapılması yollarını izah etmək bacarığı (cümlənin qrammatik əsasının, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin xüsusiyyətlərinin dərk olunması);
- həmcins üzvlü cümlələri mətndə tapmaq, müstəqil qurmaq və cümlədə həmcins üzvlər sırasını davam etdirmək bacarığı;
- həmcins üzvlü cümlələrdə lazımi durğu işarəsini seçmək və bunu izah etmək (əsaslandırmaq) bacarığı.

Qeyd olunan bacarıqlara lazımi səviyyədə yiyələnmiş ibtidai sinif şagirdləri sintaksisin mənimsənilməsi üzrə planlaşdırılmış təlim nəticələrinə kifayət qədər müvəffəqiyyətlə nail ola bilərlər. İbtidai məktəbdə “Sintaksis və punktuasiya” bəhsi özündə aşağıdakı mövzuları ehtiva edir:

1. Söz birləşməsi; 2. Cümlə; 3. Cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri (nəqli, sual, nida cümlələri); 4. Cümlənin sonunda qoyulan durğu işarələri; 5. Cümlə üzvləri: baş üzvlər (mübtədə, xəbər) və ikinci dərəcəli üzvlər (ayrı-ayrılıqda terminlər verilmədən); 6. Cümlənin həmcins üzvləri və bu cümlələrdə istifadə edilən durğu işarələri; 7. Nöqtə, sual, nida, tire, üç nöqtə, dırnaq – durğu işarələri.

Azərbaycan dili dərslərində qarşıya qoyulan əsas vəzifələrdən biri ibtidai sinif şagirdlərində öz fikirlərini ifadə etmək üçün söz birləşməsi və cümlələrdən düşünülmüş şəkildə istifadə etmək bacarığını formalaşdırmaqdan ibarətdir. Bu səbəbdən ibtidai məktəbdə bu sintaktik vahidlər üzərində iş mərkəzi yerlərdən birini tutur. Belə ki, məhz sintaktik əsas üzərində fonetika, morfolojiya, leksika, orfoqrafiyanın paralel olaraq mənimsədilməsi həyata keçirilir. Cümlə ibtidai sinif şagirdlərinə ismin, feilin, sifətin, əvəzliyin dildəki əhəmiyyət və yerini əsaslı şəkildə dərk etməyə kömək edir. Dilimizin leksik tərkibinə də şagirdlər cümlə sayəsində yiyələnirlər. Belə ki, sözün leksik mənası məhz cümlə daxilində açılır, dəqiqləşir; cümlədən kənarda bir neçə mənası olan söz kontekst daxilində həmişə bir mənanı ifadə edir. “Sintaksis qrammatikanın elə bir sahəsidir ki, məhz leksik vahidlər, morfemlər, frazemlər – bir sözlə, bütün dil faktları burada reallaşır və ünsiyyət prosesinə daxil olur. Buna görə də belə bir hökmü cəsarətlə vermək olar ki, sintaksis üçün yaramayan bir dil faktı, geniş mənada dil işarəsi dildə yaşaya bilməz. Bu, onunla izah olunur ki, sintaksis elə dil quruluşunun özüdür” [1, s.459].

“Cümlə” mövzusu üzrə iş ibtidai məktəbdə dörd il boyunca davam edir. Əvvəlki sinifdə cümlə ilə bağlı əldə olunmuş biliklər sonrakı siniflərdə daha da dərinləşdirilir. Şagirdlər bitmiş bir fikri ifadə edən nitq vahidi kimi cümlə

haqqında elementar təsəvvürlərdən, baş və ikinci dərəcəli üzvlərin öyrənilməsinə, cümlədə sözlərin əlaqəsinə, həmcins üzvlü, sadə, geniş, mürəkkəb cümlələrlə tanışlığa qədər inkişaf yolu keçirlər.

İbtidai məktəbdə tədris olunan sintaktik materialın həcmi az olsa da, cümlə üzrə iş bütün təlim ili boyunca digər mövzuların tədrisinə nüfuz edir.

Cümlə üzrə işin ilkin mərhələsi savad təlimi dövrünə təsadüf edir. Məhz həmin dövrdə şagirdlər praktik olaraq cümlənin əsas xüsusiyyətləri ilə tanış olurlar: cümlə üçün fikir və müəyyən intonasiya bitkinliyi xarakterikdir. Əgər bu xüsusiyyətlər yoxdursa, onda sözlər cümlə daxilində birləşməyib, onlar sadəcə söz yığıdır. Həmçinin I sinifdə şagirdlərin fonematik qavrayışı inkişaf etdirilir: onlar cümləni sözlərə ayırmağı, hər bir cümlədə sözlərin sayını və ardıcılığını müəyyənləşdirməyi, cümlədə kimin, nəyin haqqında və nə danışıldığını göstərən sözləri fərqləndirməyi öyrənirlər. Bu, cümlənin qrammatik əsasının dərk olunmasına hazırlıq mərhələsi olmaqla, baş üzvlərin öyrənilməsi üçün “prepedvtik” kurs təşkil edir.

II sinifdə şagirdlər cümlə məfhumunun mənimsənilməsində *empirik* mərhələdən *anlayış* mərhələsinə qalxırlar. Bu sinifdə cümlə daxilində sözlərin əlaqəsinin dərk olunmasına, söz birləşmələri ilə bağlı biliklərin verilməsinə daha çox diqqət yetirilir. II sinif dərslərində “Qaydalar” başlığı altında söz birləşmələri haqqında bəsit nəzəri məlumat və müvafiq tapşırıqlar verilir [2, s.141]. Bununla da II sinif şagirdləri praktik olaraq söz birləşməsinin aşağıdakı vacib əlamətlərinin dərk olunmasına yönəldirlər:

1) Söz birləşməsi – bir-biri ilə mənə və qrammatik cəhətdən bağlı olan iki sözdür;

2) Söz birləşməsində sözlərdən biri əsas, digəri – asılıdır. Biz əsas sözdən asılı sözə sual veririk, asılı söz həmin suala cavab verir.

Şagirdlər növbəti siniflərdə (cümlə üzvləri ilə tanışlıqdan sonra) öyrənirlər ki, cümlənin baş üzvləri (mübtədə və xəbər) birlikdə söz birləşməsi yaratmır. Çünki onlar bir-birinə münasibətdə bərabərhüquqludurlar və qarşılıqlı əlaqədədirlər. Cümlə daxilində söz birləşmələrini ayırmaq bacarığı tədricən formalaşır və uzunmüddətli məşq tələb edir.

II sinif şagirdləri cümlənin məqsəd və intonasiyaya görə növləri (nəqli, sual, nida, əmr cümləsi), cümlə sonunda qoyulan durğu işarələri (., ?, !) ilə də tanış olurlar [2, s.166-169]. Həmçinin bu sinifdə şagirdlər cümlədəki sözlərin qrammatik əlaqəsinin əsasında duran şəkilçilərlə bağlı biliklərə yiyələnirlər.

III-IV sinifdə şagirdlərdə cümlə üzvləri haqqında təsəvvür formalaşdırılır. Şagirdlər öyrənirlər ki, cümlənin bütün üzvləri: baş və ikinci dərəcəli olmaqla iki böyük qrupa bölünür. İbtidai sinif dərslərində ikinci dərəcəli üzvlərin ayırı-ayrılıqda adlarına rast gəlinmir. Burada cümlənin dərk olunması üçün baş və ikinci dərəcəli üzvlərin sadəcə mahiyyəti açılır: baş üzvlər cümlənin struktur əsasını təşkil edir və əksər hallarda cümlənin mənə yükünü daşıyır [3, s.170].

İkinci dərəcəli üzvlər isə dəqiqləşdirici funksiya icra edir (bu da fikrin dəqiq ifadəsi üçün vacibdir). İkinci dərəcəli üzvlərin mahiyyətini dərk etmək üçün şagirdlər cümləni təhlil edirlər və cümlənin hansı üzvlərinin ikinci dərəcəli üzvlərlə dəqiqləşdiyini müəyyənləşdirirlər. Baş üzvlərdən ibarət sadə cümlənin genişləndirilməsi prosesində ikinci dərəcəli üzvlərin rolu və spesifik xüsusiyyətləri daha əyani şəkildə şagirdlərin nəzərinə çatdırılır [3, s.173].

III sinifdə şagirdlərdə səbəb-nəticə əlaqəli mürəkkəb cümlə qurmaq bacarıqları formalaşdırılır. Bu məqsədlə şagirdlər mətndəki hadisələrə və ya verilmiş şəkillərə istinadən səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyən edərək nöqtələrin yerinə “çünki”, “ona görə ki” sözlərindən uyğun gələnini artırmaqla cümlələri tamamlayırlar [3, s.165-166].

Şagirdlərdə düzgün sintaktik konstruksiyada cümlə qurmaq bacarıqlarını formalaşdırmaq məqsədilə III sinif dərslində “Qaydalar” başlığı altında cümlədə söz sırası ilə bağlı nəzəri məlumat və çalışmalar yer alır: “Cümlə üzvləri cümlədə müəyyən ardıcılıqla düzülür. Adətən, mübtədə cümlənin əvvəlində, xəbər sonunda gəlir. Əlamət bildirən sözlər aid olduqları sözdən əvvəl gəlir” [3, s.177].

IV sinifdə şagirdlər praktik olaraq xəbər əsasında formalaşan təktərkibli cümlələrlə tanış olur, mübtədəsi olmayan, lakin onun bərpası mümkün olan cümlələr haqqında məlumat əldə edirlər (*Orfoqrafiya lüğətindən tez-tez istifadə edirik.*) [4, s.177].

Dərsləyin 139-cu səhifəsində şagirdlərdə qurduqları cümlələrdə mübtədə ilə xəbəri kəmiyyətə görə düzgün uzlaşdırmaq bacarıqları formalaşdırmaq məqsədilə nəzəri məlumat verilir. Şagirdlərə izah olunur ki, mübtədə heyvan və quş adları bildirirsə, xəbər həm cəmdə, həm də təkdə ola bilər (*Qoyunlar mələşirdilər. Qoyunlar mələşirdi*); mübtədə cansız varlıq bildirdikdə isə xəbər həmişə təkdə olur (*İşıqforda maşınlar dayandı*) [4, s.139].

Şagirdlərin obrazlı ifadələrdən istifadə edərək cümlə qurmaq bacarıqlarını inkişaf etdirmək üçün dərsləkdə bənzətmə (*Qarpız bal kimi şirindir*) [4, 152], epitet (*Döyüşə aslan ürəkli oğullar gedir*) [4, s.161] kimi bədii ifadə vasitələri haqqında bəsit məlumat yer alır.

IV sinifdə şagirdlərə mürəkkəb cümlə ilə bağlı sadə nəzəri məlumat verilir: “Hər bir cümlənin baş üzvləri olur. Bəzən sadə cümlələr bir-biri ilə mənə və intonasiyaya görə bağlanaraq mürəkkəb cümlə yaradır” [4, s.157]. Şagirdlərə mürəkkəb cümlənin tərkib hissələrinin ya vergüllə, ya da köməkçi nitq hissəsi olan bağlayıcı (*və, amma, çünki*) ilə bağlandığı öyrədilir [4, s.165].

Göründüyü kimi, ibtidai sinif dərslərində söz birləşməsi və cümlə ilə bağlı verilən nəzəri və praktik material şagirdlərin nitqində həmin məfhumlarla bağlı dil bacarıqlarının formalaşdırılmasına imkan verir. Sadəcə olaraq ibtidai sinif müəllimi hər bir dil qaydasının öyrədilməsi zamanı şagirdlərin nitq inkişafı üzrə paralel olaraq iş aparmağın vacibliyini unutmamalı, əldə etdikləri nəzəri

biliklərin fəal nitq praktikasında tətbiqi üçün konkret situasiyaların yaradılmasına xüsusi diqqət yetirməlidir. Bunun üçün şagirdlərə söz birləşməsi və cümlə ilə bağlı (həmçinin istənilən qrammatik kateqoriya ilə bağlı) verilən nəzəri biliklər təcrid olunmuş şəkildə deyil, “uşaqların canlı nitqi üzərində müşahidələr, ... oyun və əyləncələrindən, şəxsi fəaliyyətlərindən, ailələrindən gətirdikləri misallar, ...rabitəli mətnlər əsasında verilməlidir” [5, s.283].

Müxtəlif tipli cümlə qurmaq bacarıqları şagirdlərin rabitəli nitqinin əsasını təşkil edir. Belə ki, cümlədən kənarında hər hansı bir fikrin konkret ifadəsi mümkün deyil. “Məhiyyət etibarilə nitq fəaliyyətinin istənilən forması – cümlə qurmaq, fikri cümlələrdə ifadə etməkdir. İstər müsahibə, istər oxunmuş mətnin təkrar söylənməsi, istər nağıletmə, istərsə də inşa – bir sözlə, nitq fəaliyyətinin bütün formaları cümlə tərtibini vacib həlqə kimi özündə ehtiva edir” [6, s.67]. Cümlə tərtibi zamanı şagirdin dəqiq söz seçmək, lazımi forma yaratmaq bacarığı reallaşır.

İbtidai sinif şagirdlərinin idrak fəallığı və müstəqillik dərəcəsindən asılı olaraq “Sintaksis” bəhsi üzrə çalışmaları üç əsas qrupa bölmək olar:

1. Nümunə və ya təqlid əsasında çalışmaları – düzgün qurulmuş sintaktik konstruksiyaların şagirdlər tərəfindən praktik şəkildə mənimsənilməsini nəzərdə tutur.

2. Konstruktiv çalışmaları – mənimsənilmiş qanunauyğunluqlar əsasında cümlə qurulmasını nəzərdə tutur. Bu çalışmaları köməyi ilə şagirdlər nümunə olmadan öyrəndikləri nəzəri məlumatlara istinad edərək cümlə qurmağı öyrənirlər. Bu zaman onlar cümləni genişləndirir, yenisini qurur, mürəkkəb cümləni sadə cümlələrə ayırır və ya sadə cümlələri mürəkkəb cümlədə birləşdirirlər.

3. Yaradıcı çalışmaları isə nə nümunələrin təkrarını, nə də xüsusi konstruktiv vəzifələrin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutur. Bu çalışmaları icrası zamanı şagirdlərə hər hansı bir nümunə verilmir, onlar cümlələri tam sərbəst şəkildə, dil duyumuna, öyrəndikləri qanunauyğunluqlara istinad edərək qururlar. Bu zaman şagirdlərə:

- qurulacaq cümlə üçün sadəcə mövzu verilir;
- vizual obyekt (məsələn: şəkil, əşya və s.) əsasında cümlə qurmaq tapşırılır;
- qurulacaq cümlədə işlədilməsi zəruri olan “dayaq” sözlər verilir;
- qurulacaq cümlədə işlədilməsi zəruri olan hər hansı bir söz birləşməsi, frazeoloji birləşmə, obrazlı ifadə və s. verilir;
- əvvəli verilmiş hekayənin sonunu iki-üç cümlə ilə bitirmək tapşırılır;
- verilmiş şeirin nəsrə çevirərək məzmununu düzgün qurulmuş cümlələrlə yazmaq tapşırığı verilir və s.

Göstərilmiş çalışma növlərindən ibtidai məktəbdə təlimin bütün mərhələlərində paralel olaraq istifadə olunur. Birinci və ikinci qrupdan olan çalışmaları arasında hazır cümlələrin dinlənməsi, oxunması, müşahidəsi, təhlili

(analizi) ilə bağlı çalışmalar xüsusi yer tutur. Yaradıcı çalışmalar nitq inkişafı baxımından daha qiymətli olsa da, onların nümunə üzrə və konstruktiv çalışmalarla müqayisədə bəzi çatışmayan cəhətləri vardır. Belə ki, ilk iki qrupdan olan çalışmaların icrası zamanı ibtidai sinif şagirdlərinin işinin nəticəsini obyektiv olaraq dəyərləndirmək olur: qurulmuş cümlələr qoyulmuş məqsədə cavab verirmi, cümlə üzrə tapşırıq düzgün yerinə yetirilmişdir? və s. Yaradıcı çalışmalar üçün isə belə bir kriteriya yoxdur. Lakin bunu bilmək vacibdir ki, cümlənin yaradıcı şəkildə qurulması yalnız o zaman əhəmiyyət kəsb edir ki, şagird onun icrası üçün potensial imkanlarından maksimum istifadə etmiş olsun. Yəni şagirdlərdə sözü duymaq, sözlə düzgün işləmək bacarığı formalaşdırılmalıdır.

Nitq çalışmaları üzrə aparılan işə verilən əsas tələb – onların sistematikeyi, ardıcılığı, varisliyi, müxtəlif çalışmaların qarşılıqlı əlaqəsi, onların vahid tələbə tabe etdirilməsidir. İbtidai sinif müəllimi hər bir nitq tapşırığının konkret məqsədini görə bilməli, bu və ya digər çalışmadan istifadə edərək şagirdlərdə əvvəlki bacarıqlardan fərqli hansı yeni bacarığı formalaşdıracağını dəqiqləşdirməlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, ibtidai məktəbdə şagirdlər sintaksisin tədrisi ilə paralel olaraq bir sıra durğu işarələri ilə də tanış olurlar. İbtidai siniflərdə öyrədilən punktuasiya qaydalarının həcmi az olsa da və əsasən cümlənin sonunda qoyulan durğu işarələri ilə bağlı biliklər mənimsənilsə də, müəllim, yeri gəldikcə, yazılı nitqdə durğu işarələrinin rolu və təyinatının şagirdlərə izahı ilə bağlı ciddi iş aparmalıdır. Bu, Azərbaycan dili dərslərində fəndaxili integrasiyanın həyata keçirilməsinə də imkan yaradır. Belə ki, durğu işarələrinin yazıdakı təyinatı və rolu ilə bağlı dil qaydalarını dərinlən dərk edən ibtidai sinif şagirdi ifadəli oxuya daha tez yiyələnir, sintaksislə bağlı əldə etdiyi biliklər onun şifahi və yazılı nitqdə cümlədən şüurlu istifadəsini təmin edir.

İbtidai məktəbdə “Sintaksis” bəhsinin tədrisi zamanı cümlə qurmaq bacarıqlarının inkişafı məqsədilə istifadəsi səmərəli ola biləcək çalışma sistemi təklif edirik:

1. Nitq axınından cümlənin ayrılması. Bunun üçün şagirdlərə cümlələrinin sərhədi pozulmuş (yəni baş hərfi və nöqtəsi olmayan) mətn verilir və mətndə cümlələrin sərhədini müəyyənləşdirmək tapşırılır. Sınıfdən-sinfə keçdikcə bu qəbildən olan çalışmalarını bir qədər mürəkkəbləşdirmək, çalışmalara kakoqrafik xarakter verərək verilmiş mətndə cümlə sərhədləri və sonda qoyulan durğu işarələri ilə bağlı müəyyən səhvlər etmək, şagirdlərə isə mətndəki səhvləri düzəldərək yazmağı tapşırmaq olar.

2. Cümlənin tamamlanması. Bunun üçün şagirdlərə yarımçıq və ya müəyyən sözü ötürülmüş cümlə verərək həmin cümlələri bitirmək tapşırığı verilir. I, II siniflərdə verilmiş cümlədə nöqtələrin yerinə uyğun sözün artırılması; III, IV

siniflərdə isə işi bir qədər mürəkkəbləşdirərək sadə cümləni mürəkkəb cümlədə tamamlamaq tapşırığı verilə bilər.

3. Verilmiş sözlərin cümlədə birləşdirilməsi. Bu tapşırığı yerinə yetirərkən şagirdlər verilmiş ayrı-ayrı sözləri müəyyən bağlayıcı və şəkilçilərlə bağlayaraq cümlədə birləşdirməlidirlər. Məsələn: *Qara, birdən, üzünü, göy, aldı, buludlar* (*Birdən göy üzünü qara buludlar aldı*). Pərakəndə verilmiş sözlər müəyyən bir mövzu ilə bağlı verilərsə, tapşırığın bu cür icrası şagirdlərdə yalnız cümlə qurmaq bacarıqlarının deyil, həm də cümlələri müəyyən məzmun ətrafında birləşdirmək bacarığının – rabitəli nitqin inkişafına kömək edir.

4. Verilmiş sxem və ya suallar (Kim? Harada? Nə edir?) əsasında cümlə tərtib edilməsi. Verilmiş bu və ya digər konstruksiyaya əsasən cümlə tərtibinə səy göstərən şagird cümlənin mənasını düşünməyə çalışır, uyğun dil vahidləri axtarır. Bunun üçün “mötərizədə verilmiş sözlərdən məzmunu daha uyğun olanını seç” tipli çalışmalardan da istifadə etmək olar.

5. Cümlənin genişləndirilməsi ilə bağlı çalışmalar. Bu zaman yaxşı olar ki, şagirdlər cümləyə hansı üzvü artırıdıklarını, artırıdıkları sözün konkret olaraq hansı cümlə üzvünü dəqiqləşdirdiyini izah etsinlər.

6. Hazır verilmiş cümlənin şagirdlər tərəfindən təhlil olunması və sxeminin tərtib olunması. Cümlənin təhlili zamanı şagirdlər əvvəl cümlənin baş üzvlərini (yəni əsasını), sonra mübtədanı aydınlaşdıran ikinci dərəcəli üzvü, daha sonra xəbəri aydınlaşdıran ikinci dərəcəli üzvü, sonda digər ikinci dərəcəli üzvü aydınlaşdıran ikinci dərəcəli üzvü ayırırlar. Bununla onlar tədricən cümlədəki söz birləşmələrini müəyyənləşdirirlər və hər bir cümlə üzvünün altından çəkilən xəttə əsasən sxemini tərtib edirlər.

7. Eyni məzmunun müxtəlif cümlələrlə ifadə olunması. Bu çalışmaların əhəmiyyəti uşaqların nitqini müxtəlif sintaktik konstruksiyalarla zənginləşdirməsi, sözlər arasında əlaqənin müxtəlif ifadə vasitələrindən istifadə verdişləri formalaşdırmasıdır. İbtidai sinif Azərbaycan dili dərslərində “mətnə altından xətt çəkilmiş cümləni öz sözlərinlə ifadə et” tipli tapşırıqlara rast gəlinir ki, bu da eyni fikrin müxtəlif cümlələrlə ifadəsini öyrətmək, müxtəlif sintaktik konstruksiyalardan istifadə yolu ilə düzgün cümlə qurmaq verdişlərini inkişaf etdirmək üçün yararlı material ola bilər.

8. Şagirdlər tərəfindən hekayə qurulması və bu hekayədəki müəyyən strukturda cümlələrin təhlili. Məsələn, şagirdlərlə hekayə qurulub yazdırıldıqdan sonra onlara mübtədə ilə, xəbərlə, ikinci dərəcəli üzvlə başlayan cümlələri ayırmaq təklif oluna bilər. Yaxşı olar ki, cümlədə sözlərin bu ardıcılıqda istifadəsinin hansı səbəbdən məqsədəuyğun olması da aydınlaşdırılsın.

İbtidai məktəbdə sintaksisin mənimsənilməsi müəyyən çətinliklərlə müşayiət olunur. İbtidai sinif müəllimi şagirdlərdə sintaktik və punktuativ bacarıqların formalaşdırılması yolunda rast gəldiyi çətinlikləri dəf etməyi bacarmalıdır. Unutmamalıdır ki, cümlə üzərində sistemik iş şagirdlərin əqli

fəallığının inkişafına səbəb olur. K.D.Uşinski qeyd edirdi ki, uşaq təbiətinə xas olan əsas qanun odur ki, “uşaq daim fəaliyyət tələb edir və o, fəaliyyətdən deyil, fəaliyyətin rəngsizliyindən, yeksənəkliyindən yorulur. Özü də bilmədən uşaq ona inkişaf etmə imkanı verən fəaliyyətə can atır”. Ona görə də inkişaf hər bir dərs üçün tapşırıq və çalışmalar hazırlayarkən qarşıya qoyulan əsas məqsəd olmalıdır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Babayev A.* Azərbaycan dili və nitq mədəniyyəti. Bakı: Təhsil İKM, 2008, 621 s.
2. *İsmayilov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z.* Azərbaycan dili: 2-ci sinif üçün dərslik. Bakı: Altunkitab, 2018, 208 s.
3. *İsmayilov R., Orucova G., Cəfərova D., Xəlilov Z.* Azərbaycan dili: 3-cü sinif üçün dərslik. Bakı: Altunkitab, 2018, 208 s.
4. *İsmayilov R., Abdullayeva S., Orucova G., Cəfərova D.* Azərbaycan dili: 4-cü sinif üçün dərslik. Bakı: Altunkitab, 2015, 224 s.
5. *Kərimov Y.Ş.* İbtidai siniflərdə Azərbaycan dilinin tədrisi metodikası. Bakı: Səda, 2013, 551 s.
6. *Львов М.Р.* Речь младших школьников и пути ее развития. М.: Просвещение, 1975, 176 с.
7. *Фролова Л.А.* Обучение русскому языку в современной начальной школе. М., 2002, 192 с.
8. *Фомичева Г.А.* Работа над словосочетанием и предложением в начальных классах. М., 1981, 159 с.

UOT 811

F.M.Mehdiyeva
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ingilis-331@mail.ru

MÜXTƏLİF SİSTEMLİ DİLLƏRDƏ SİFƏT DƏRƏCƏLƏRİNİN PRİNSİPLƏRİ (AZƏRBAYCAN VƏ İNGİLİS DİLLƏRİNİN MATERİALLARI ƏSASINDA)

Açar sözlər: *sifət, adi dərəcə, müqayisə dərəcəsi, üstünlük dərəcəsi, şəkilçi, əlamət*

Məqalədə Azərbaycan və ingilis dillərində sifətlərin yaradılması yolları araşdırılır. Eyni zamanda Azərbaycan və ingilis dillərində sintaktik və morfoloji yollarla düzəldilən sifətlər tədqiq edilmişdir. Azərbaycan dilində sifətin dərəcələrinin sayına münasibətdə fərqli fikirlərin olduğu göstərilmişdir. Sifətin dərəcələrinin sayının 3, 4, 5, 6, və 7 olduğu qeyd edilmişdir. İngilis dilində isə bu dərəcələrin sayı bir qayda olaraq 3 göstərilir: 1) adi dərəcə; 2) müqayisə, 3) üstünlük.

Azərbaycan və ingilis dillərində sifət dərəcələrinin əmələgəlmə yollarında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlərin müşahidə edildiyi nəzərə çatdırılmışdır. Fərqlər iki dilin materialları əsasında müəyyən edilmiş, nümunələr göstərilmişdir.

Ф.М.Мехтиева

ПРИНЦИПЫ СТЕПЕНЕЙ ПРИЛАГАТЕЛЬНЫХ В РАЗНО-СИСТЕМНЫХ ЯЗЫКАХ (ПО МАТЕРИАЛАМ АЗЕРБАЙДЖАНСКОГО И АНГЛИЙСКОГО ЯЗЫКОВ)

Ключевые слова: *прилагательное, положительная степень, сравнительная степень, превосходная степень, суффикс, знак*

В статье рассматриваются способы образования прилагательных в азербайджанском и английском языках. В то же время изучены синтаксические и морфологические признаки азербайджанского и английского языков. Существуют разные взгляды на количество прилагательных в азербайджанском языке. Количество оценок было записано как 3, 4, 5, 6 и 7. В английском языке число этих степеней обычно составляет 3: 1) положительная степень; 2) сравнительная степень, 3) превосходная степень.

Отмечено, что сходство наблюдается как в английском, так и в азербайджанском языках. Различия основаны на материалах двух языков, приведены примеры.

F.M.Mehdiyeva

**PRINCIPLES OF ADJECTIVE DEGREES IN DIFFERENT
LANGUAGE SYSTEMS (BASED ON THE MATERIALS OF AZERBAIJANI
AND ENGLISH LANGUAGES)**

Keywords: *adjectives, the positive degree, the comparative degree, the superlative degree, suffix, sign*

The ways of the information adjectives in Azerbaijani and English language are explored in the article. At the same time, the syntactic and morphological attributes of the Azerbaijani and English languages have been studied. There are different views on the number of adjectives in Azerbaijani. The number of grades has been recorded as 3, 4, 5, 6, and 7. In English, the number of these degrees is usually 3: 1) the Positive Degree; 2) the Comparative Degree, 3) the Superlative Degree.

It has been noted that similarities are observed in both English and Azerbaijani languages. The differences are based on the materials of the two languages, examples are shown.

Azərbaycan dilində sifətin dərəcələrinin sayına münasibətdə fərqli fikirlər vardır (1; 2; 3). Sifətin dərəcələr sayı 3, 4, 5, 6, və 7 göstərilmişdir. B.Xəlilov Azərbaycan dilində sifətin dərəcələri barədə fikirlərin qısa xülasəsini vermiş və belə bir qənaətə gəlmişdir ki, sifətin dərəcəsi əlamətin müqayisəsi əsasında yaranır. Müqayisə zamanı əlamət üç dərəcədə – adi, çoxaltma, azaltma dərəcəsinə olur. Yerdə qalan dərəcə əlamətləri (şiddətləndirmə, üstünlük, nisabət, bənzərlik və s.) üç dərəcənin çalarları kimi çıxış edir. İngilis dilində isə bu dərəcələrin sayı bir qayda olaraq 3 göstərilir:

- 1) adi dərəcə (the Positive Degree);
- 2) müqayisə dərəcəsi (the Comparative Degree);
- 3) üstünlük dərəcəsi (the Superlative Degree).

Azərbaycan və ingilis dillərində sifət dərəcələrinin əmələgəlmə yollarında həm oxşar, həm də fərqli cəhətlər müşahidə olunur.

Hər iki dildə adi dərəcəni ilkin sifətlər yaradır. Yəni dilin lüğət tərkibinə daxil olan sifət bildirən sözlərdir. Bu sifətlər heç bir şəkilçi qəbul etməmiş sözlərdir. Əlbəttə, burada söhbət nitq hissəsi kimi sifətin heç bir şəkilçi qəbul etməmiş formasından gedir. Məsələn, *beautiful-gözəl, pleasant-xoşagələn, üild-vəhşi, difficult-çətin, important-vacib* və s.

Ağıl+lı-ağıllı, duz+lu-duzlu, yağ+lı-yağlı, duz+suz-duzsuz, yağ+sız-yağsız kimi sözlərdə sonuncu şəkilçi qəbul edib sifət olmuş sözlərdir.

İngilis dilində birhəcalı sifətlərin müqayisə dərəcələri adi dərəcədə olan sifətə şəkilçinin artırılması ilə düzəldilir.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
Short - qısa High - hündür	Shorter - daha qısa Higher - daha hündür	Shortest - çox qısa, lap qısa, ən qısa Highest - çox hündür, lap hündür, ən hündür

Bir sıra sonluqlarla (-le, -er, -ow) bitən ikihecalı sifətlərdə müqayisə dərəcələri eyni üsulla əmələ gəlir: Məsələn, simple - sadə, humble - ciddi, happy - xoşbəxt, heavy - ağır, clever - ağıllı, bitter - acı, kəskin, narrow - dar, shallow - dayaz və s.

İngilis dilində sifətlərin müqayisə dərəcələrinin şəkilçilərin artırılması ilə düzəldilməsi zamanı yazılış qaydasında dəyişmə baş verir. Belə cəhət Azərbaycan dili üçün səciyyəvi deyil, leksik səviyyədə dəyişmə kimi qiymətləndirilməlidir. Çünki müqayisə dərəcəsinə istifadə olunan sifətlərə dilin ayrıca leksik elementi kimi baxmaq olar (2, s.76).

İngilis dilində müqayisə dərəcəsi cümlədə işlədilərkən “than” bağlayıcısından istifadə olunur. Azərbaycan dilində bu məqamda çıxışlıq hal şəkilçisi (-dan, -dən) istifadə edilir. Məsələn, *The line AB is longer than the line CD.* AB xətti SD xəttindən uzundur. Nümunələrdən görüldüyü kimi, ingilis dilində adi dərəcədə olan sifət -er şəkilçisi qəbul etmişdir və cümlədə “than” sözü işlənmişdir. Azərbaycan dilində isə müqayisə zamanı sifətin adi dərəcəsinə olan sözdən və çıxışlıq hal şəkilçisindən istifadə edilmişdir. Azərbaycan dilində adi dərəcədə olan sifət forması cümlədə müqayisə olunan keyfiyyət, əlamət məqamında durur. Burada müqayisə olunan iki obyektə hər hansı birində hansı keyfiyyətin çoxluğu cümlənin digər üzvlərinin köməyi ilə aydınlaşır. *Bu bina o binadan hündürdür. Prospekt küçədən genişdir.* Azərbaycan dilində sifətin qəbul etdiyi şəkilçi müqayisə haqqında heç bir informasiya vermir. İngilis dilində isə şəkilçi belə bir funksiyanı da yerinə yetirir.

İngilis dilində müqayisə və üstünlük dərəcəsinin iki forması: sadə və mürəkkəb formaları vardır.

Sadə, müqayisə və üstünlük dərəcələri uyğun olaraq -er və -est şəkilçilərinin artırılması ilə düzəlir.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
Cold	colder	the coldest
Warm	warmer	the warmest
Cool	cooler	the coolest
Big	bigger	the biggest
Hot	hotter	the hottest

Easy	easier	the easiest
Happy	happier	the happiest
Simple	simple	the simplest
Gay	gayer	the gayest
Large	larger	the largest
Clear	clearer	the clearest

Cədvəldən görüldüyü kimi, müqayisə dərəcəsinin sadə forması aşağıdakı quruluşa malikdir: sifət+ “-er”.

He is younger than my brother. O, qardaşımdan cavandır. This new building is larger than that one. Bu yeni bina o birisindən böyükdür. Moscow is bigger than Kiev. Moskva Kiyevdən böyükdür. My brother is five years older than me. Qardaşım məndən beş yaş böyükdür.

İngilis dilində sifətin sadə üstünlük dərəcəsi belə düzəlik: the+sifət+ “est”.

This is the biggest circus in the world. Bu dünyada ən böyük sirkdir. It is the largest building I've ever seen. Bu mənim haçansa gördüyümdən böyük binadır. What's the temperature? I think today is the hottest day of this summer. Temperatur neçə dərəcədir? Mənə elə gəlir ki, bu gün (bu) yayın ən isti günüdür.

İngilis dilində sifətlərin müqayisə dərəcəsi başqa şəkildə də ifadəsini tapa bilər. Məsələn, much safer place - daha təhlükəsiz yer, much bigger area - daha böyük ərazi və s.

Müxtəlif sistemli dillərdə müqayisə eyni əlamət və keyfiyyət üzrə aparılır. Bu isə eyni bir sifətin müqayisəyə cəlb olunması deməkdir. Məsələn, *Bu otaq o birisindən böyükdür. Bu otaq o birisindən kiçikdir. Bu otaq o birisindən xırdadır.*

Hər iki dildə müqayisə prosesində bir əlamətin digərindən az və ya çox olması, eləcə də üstün və ya əskik olması faktı dəqiqləşdirilir. Bu baxımdan ingilis dilinin müqayisə dərəcəsi üçün Azərbaycan dilinin həm çoxaltma, həm də azaltma dərəcələri qarşılaşdırma obyektinə ola bilər. (3, s.82) Lakin konkret misallar əsasında aparılan qarşılaşdırma Azərbaycan dilində çoxaltma dərəcəsinin ingilis dilinin üstünlük dərəcəsi ilə eyni müstəvidə durmasını təsdiq edir. *This is the biggest circus in the world.- Bu dünyada ən böyük sirkdir. I think today is the hottest day of this summer.*

Azərbaycan dilindən fərqli olaraq ingilis dilində müqayisə və üstünlük dərəcələrinin mürəkkəb formaları da vardır. Bu formadan sözdəki hecaların sayından asılı olaraq istifadə edilir. Müqayisə dərəcəsinin əmələ gəlməsinin bu yolu sintetik yoldur. Burada yeni sözün əlavə olunması hadisəsi baş verir. Xüsusi sözlərin artırılması ilə həm müqayisə, həm də üstünlük dərəcəsi əmələ gəlir. Çoxhecalı sözlərin böyük əksəriyyətinin müqayisə dərəcələri bu yolla əmələ gəlir.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
useful - lazımlı, faydalı	More useful - daha lazımlı	The most useful - çox, lap, ən lazımlı
beautiful-gözəl	More beautiful - daha gözəl	The most beautiful - ən gözəl
difficult-çətin	More difficult - daha çətin	Most difficult - ən çətin

Müqayisə dərəcəsinin mürəkkəb formasının quruluşu belədir: more+sifət

She is more beautiful than I used to think. The Russian language is more difficult than the English one.

Üstünlük dərəcəsinin mürəkkəb formasının quruluşu belədir: the+most+sifət

This is the most interesting book I read in all my life! Bu, həyatımda oxuduğum ən maraqlı kitabdır. We work in the most profitable company in the world! Biz dünyanın ən məşhur şirkətində işləyirik; It's the most rule of all. Bu, bütün qaydalardan ən çətinidir.

İngilis dilində müqayisə və üstünlük dərəcəsinə bir sıra sifətlərin iki adekvat, dublet forması ola bilər. Məsələn, *clever-ağıllı, cleverer-daha ağıllı, more clever-daha ağıllı; common-ümumi, the commonest-ən ümumi, daha çox yayılmış, lap geniş yayılmış, the most common- ən ümumi, daha çox yayılmış, lap geniş yayılmış* və s. *Friendly* sözünün yalnız mürəkkəb formaları vardır: *more friendly, most friendly*.

Azərbaycan və ingilis dillərinin materialları əsasında müqayisə apardıqda aydın olur ki, ingilis dilində müqayisə və üstünlük bildirən mürəkkəb formaların ifadə etdiyi mənalarda fərqli cəhətlər üzə çıxır (5, s.78).

Bu kitab ondan lazımlıdır. Bu cümlədə müqayisə öz yerini almışdır. Lakin cümlənin ingilis dilinə tərcüməsi və ya ingilis dilində eyni müqayisə bir qədər fərqli şəkildə özünü göstərir. Bu zaman *daha lazımlı* quruluşundan istifadə etmək lazım gəlir. İngilis dilindəki *this book more useful than that book* cümləsi Azərbaycan dilinin – *Bu kitab ondan lazımlıdır* cümləsinə uyğun gəlir. Eyni zamanda, *Bu kitab o kitabdan daha lazımlıdır* tərcüməsi də mümkündür. Deməli, Azərbaycan dilində *Bu kitab o kitabdan lazımlıdır* və *Bu kitab o kitabdan daha lazımlıdır* cümlələri arasında məzmun fərqi aydın görünür. Onlar semantik baxımdan eyni məzmunlu cümlələrə çevrilmiş olurlar. Halbuki bu cümlələr arasında müəyyən fərq vardır. Yəni *lazımlıdır* və *daha lazımlıdır* eyni mənalı deyillər.

İngilis dilində predmetə aid keyfiyyətin və əlamətin azalmasını göstərən müqayisənin yaradılması üçün müqayisə dərəcəsində *less* üstünlük dərəcəsində *least* sözündən istifadə olunur.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
difficult - çətin considerable - əhəmiyyətli	less difficult - az çətin less considerable - az əhəmiyyətli	least difficult - ən az çətin least considerable - ən az əhəmiyyətli

İngilis dilində müqayisə dərəcələrinin qeyri standart formada əmələ gəlməsi də özünü göstərir. Bu tipli formaların əmələ gəlməsinin heç bir qaydası yoxdur və onu yalnız yadda saxlamaq lazımdır.

Bu xüsusiyyət rus dilində də vardır. Azərbaycan dili üçün isə belə bir cəhət qeydə alınmır.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
Good - хороший	Better - лучше	Best - лучший, самый лучший, наилучший
Bad - плохой	Worse - хуже	Worst - худший, самый худший, наихудший
Little - маленький	Less - меньше	Least - самый маленький, наименьше
much, many - много	More - больше	Most - наибольший

Azərbaycan dilində müqayisə və müvafiq üstünlük dərəcəsini düzəltmək üçün sintaktik yoldan istifadə olunur. Yəni adi dərəcədə işlənən sözdən əvvəl başqa bir söz istifadə olunur. Konkret predmetlərin bu əlamətlərinin müqayisəsi zamanı isə vəziyyət dəyişir.

Adi	Müqayisə	Üstünlük
Good - yaxşı	Better - daha yaxşı	Best - ən yaxşı
Bad - pis	Worse - daha pis	Worst - ən pis
Little - kiçik	Less - daha kiçik	Least - ən kiçik
Much, many - çox	More - daha çox	Most - ən çox

I think the weather will get worse. – Mənə elə gəlir ki, hava daha pis olacaq. You would be better if you stay at home. – Evdə qalsan sən daha yaxşı olarsan.

İngilis dilində üstünlük dərəcəsinə olan sifətlərlə təyin olunan isimlər müəyyən artikllə işlənir. *Baikal is the largest freshwater lake in Europe and Asia. Baykal Avropa və Asiyada ən böyük şirinsulu göldür. The most common acceleration is that of freely falling bodies. – Ən adi təcil, sərbəst düşən cisimlərin təcilidir.*

Qeyd etmək lazımdır ki, üstünlük dərəcəsinə olan sifətlərlə təyin olunan isim cümlədə bilavasitə istifadə edilmədikdə, onun varlığı başa düşüldükdə də artikl sifətin qarşısına əlavə olunur.

At present he was just one of the mechanics, the youngest and least experienced. İndi o, ən gənc, ən təcrübəsiz adi mexaniklərdən bir idi.

Adi dərəcədə *most* sözü ilə sifətin birləşməsi predmetin başqa predmetlərlə müqayisə keyfiyyətinin yüksək dərəcəsini deyil, onda, yəni həmin predmetdə başqa predmetlərdən asılı olmayaraq keyfiyyətin yüksək dərəcədə olmasını göstərir. Bu halda təyin olunan isim qeyri-müəyyən artikl qəbul edir: *a most interesting article - olduqca maraqlı məqalə, a most difficult problem - çox çətin problem.*

Most cəm halda olan ismin qabağında həmin ismin təyini kimi işlənə bilər. *Not long ago space travel seemed to most people a fantastic idea. – Planetlər arası uçuşlar çox da uzaq olmayan keçmişdə adamların əksəriyyətinə fantastik ideya kimi gəlirdi. Even today we cannot directly measure the dimensions of most molecules-Hətta indi biz molekulların çoxunu (əksəriyyətini) ölçə bilmirik.*

Most of birləşməsi Azərbaycan dilinə çoxu, əksəriyyəti kimi tərcümə olunur. *Most of them were factory girls aged from twelve to twenty- Onlardan çoxu 12-dən 20 yaşınadək olan fabrik qızları idi.*

Qeyd olunduğu kimi, müqayisə dərəcəsinin cümlədə işlədilməsi, yaxud iki predmetin müəyyən əlamət və keyfiyyətinin müqayisəsi zamanı *than* bağlyıcısından istifadə olunur. *A small lamp has a higher resistance than a large oneş –Kiçik lampanın müqaviməti böyük lampadan çoxdur. Müqayisə dərəcəsinin gücləndirilməsi zamanı sifətlərdə qabaq *more* əhəmiyyətli dərəcədə, *olduqca, by far* əhəmiyyətli dərəcədə, *olduqca, still* daha, *ever* daha və sair sözlər istifadə edilir. Bu cəhət Azərbaycan dilində də özünü göstərir.*

Much more	Əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) çox
Much less	Əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) çox
Much shorter	Əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) çox
Much more useful	Əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) çox
Still (yet) colder	Daha soyuq
Still (yet) more important	Daha çox vacib
Far better	əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) çox
Ever closer	Daha dar

*In technics we have to do with pressure much greater than that of air-
Texnikada biz havanın təzyiqindən əhəmiyyətli dərəcədə (olduqca) böyük
təzyiqlə iş görürük. The devouring flames were repelled by the yet more po
werful wind. – Hər şeyi yandıran yanğın daha güclü küləklə ətrafa yayılırdı.*

Yuxarıda qeyd olunduğu kimi ağıl+lı-ağıllı, duz+lu-duzlu, yağ+lı-yağlı, duz+suz-duzsuz, yağ+sız-yağsız sözlərində sonuncular şəkilçi qəbul edib sifət olmuş sözlərdir. İlkin sifət kimi onların neytral dərəcədə olması qəbul edilmişdir. Lakin bu tipli sözlərin özündə də müəyyən müqayisə mənası vardır.

Sifətin dərəcələrinin əmələ gəlməsinin bir yolu da semantik üsuldür. Əlbəttə, burada sifətin dərəcələrinin semantik yolla əmələ gəlməsi sifətlərin leksik-semantik xüsusiyyətləri ilə qismən əlaqələndirilə bilər. Nəyə görə qisməndir? Bu əlaqələnmə əlamətin özünəməxsusluğunu və onun qradasiyasını (dərəcələnməsini) göstərməyə xidmət edir: az şirin, şirin, çox şirin, lap şirin, ən şirin və s.

ƏDƏBİYYAT

1. *Hüseynzadə M.* Müasir Azərbaycan dili. Bakı, Maarif, 1973, 280 s.
2. *Tağıyev B.M.* Azərbaycan dilçiliyində sifət dərəcələri məsələsinin qoyuluşu və sifət dərəcələrinin təsnifi / Gənc alimlərin elmi-nəzəri konfransının materialları. V kitab, İctimai elmlər seriyası. I hissə, Bakı: Azərb. SSR EA, 1967, 400 s.
3. *Vəliyev S.Ə.* Sifətin dərəcələri haqqında bəzi qeydlər // ADU-nun elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat seriyası, 1964, s.220
4. *Xəlilov B.* Müasir Azərbaycan dilinin morfologiyası: 2 cilddə, II c., Bakı: Nurlan 2007, 352 s.
5. *Musayev O.* İngilis dilinin qrammatikası: Ali məktəb tələbələri üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1979, 359 s.

UOT 82-053.2

Ş.Ə.Məhərrəmova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.shahana1982@mail.ru

FİRİDUN BƏY KÖÇƏRLİNİN UŞAQ ƏDƏBİYYATININ TƏRCÜMƏSİNDƏ ROLU

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, ədəbi əlaqə, tərcümə əsərləri, ana dilli oxucusu, mütərcim, müəllim

XIX əsrin ikinci yarısı – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ədəbiyyatının inkişafını daha irəliyə aparmaq üçün ədəbi əlaqələri genişləndirmək lazım idi. Xalqlar arasında ədəbi əlaqələri inkişaf etdirməkdə tərcümə əsərlərinin böyük rolu vardır. Tərcümə xəzinəmizin inkişafında, milli uşaq ədəbiyyatımızın yeni-yeni tərcümə əsərləri ilə zənginləşməsi yolunda F.Köçərlinin diqqətəlayiq fəaliyyəti danılmazdır.

Ш.А.Магэррамова

РОЛЬ ФИРИДУН БЕКА КОЧАРЛИ В ПЕРЕВОДЕ ДЕТСКОЙ ЛИТЕРАТУРЫ

Ключевые слова: детская литература, литературные связи, переведенные произведения, читатель на родном языке, переводчик, чтение

В конце XIX – начале XX века для более интенсивного развития азербайджанской литературы необходимо было расширять литературные связи. Большую роль в процессе развития литературных связей между народами сыграли произведения, переведенные с других языков. Необходимо особо подчеркнуть огромную роль Ф.Кочарли в деле развития сокровищницы переведенных произведений, обогащения национальной детской литературы новыми произведениями.

Sh.A.Maharramova

ROLE OF FIRIDUN BEY KOCHERLI IN THE TRANSLATION OF CHILDREN LITERATURE

Keywords: children literature, literary relation, translation works, native language reader, translator, reading

In the second half of XIX century and beginning of XX century, it was necessary to extend literary relations in order to make further progress in Azerbaijan literature. Translation works have a great role in the development of literary relations among

peoples. Firidun Bey Kocherli has a notable role in the development of translation treasury, our national children literature becoming rich with new translation works.

XIX əsrin ikinci yarısının və həmçinin XX əsrin ilk iki onilliklərinin qarşıya qoyduğu əsas problemlərdən biri də Azərbaycan oxucularının tələblərini daha hərtərəfli və yaxşı mənada ödəmək, eləcə də ədəbiyyatın inkişaf sürətini daha müsbət və intensiv zəmin üzərində irəliyə doğru aparmaq üçün ədəbi əlaqələri genişləndirmək məsələsi idi.

Ədəbi əlaqələri inkişaf etdirməkdə tərcümə əsərlərinin böyük rolu vardır. Ümumiyyətlə, tərcümə əsərlərinin əhəmiyyətinə bir neçə mənada yanaşmaq lazım gəlir. Bu, bir tərəfdən, milli həyatda ana dilli oxucu kütləsinin mənəvi ehtiyaclarını ödəməyə, oxucuları başqa xalqların ədəbiyyatı, həyat və yaşayışı, adət-ənənələri və s. tanış etməyə imkan verir. Digər tərəfdən, milli dildə mövcud olan ədəbiyyatı zənginləşdirir. Həmçinin yaradıcı şəxsiyyətlər üçün öyrənmək, mənən qidalanmaq və öz yaradıcı fəaliyyətini istiqamətləndirmək, cilalamaq üçün örnək və mənbə rolunu oynayır.

Dövrün qabaqcıl ziyalıları başqa xalqların ədəbiyyat nümunələrini və bu məsələ ilə bağlı mövcud həyatın tələblərini yaxşı başa düşürdülər. Onlar tərcümə əsərlərini həm milli ədəbiyyatı zənginləşdirməkdə, həm də başqa xalqları tanımaqda, tərəqqi və mədəniyyət yoluna çıxarmaqda əhəmiyyətli vasitə hesab edirdilər. Bu yolda işgüzar fəaliyyət göstərənlərdən biri də F.Köçərli idi. Firidun bəy yüksək əqidəyə və geniş dünyagörüşünə malik bir ziyalı kimi belə bir həqiqəti aydın dərk edirdi ki: "Bir ədəbiyyatın başqa ədəbiyyata nüfuz etməsində əsas vasitə, şübhəsiz, bədii tərcümədir. Lakin tərcüməçi həm də həmişə sadəcə olaraq "vasitəçi" rolunu oynayır. Başqa dildə yazılmış ədəbi əsəri öz ana dilində səsləndirmək həmişə yaradıcılıq aktıdır. Tərcümənin meydana çıxması bu və ya digər şəkildə milli ədəbiyyatın zənginləşməsi deməkdir. Ədəbi əsər milli dil dairəsində onunla qırılmaz əlaqədə yaranır, başqa ədəbiyyata məxsus əsərin bir ölkənin dilində meydana çıxması həmin əsəri bu ölkənin ədəbiyyatı sferasına daxil edir. Ona görə də hər bir ölkədə ədəbiyyat xadimləri təkcə yazıçılar yox, həm də tərcüməçilərdir" (4, s.291).

Görkəmli ədəbiyyatşünas ədəbi-mədəni inkişaf üçün tərcümə əsərlərinin oynadığı rolu yaxşı anladığına görə 1903-cü ildə nəşr olunan "Литература азербайджанских татар" kitabında tərcümə əsərlərinə xüsusi diqqət yetirir, o vaxta qədər başqa dillərdən Azərbaycan dilinə çevrilmiş əsərlərin xeyli hissəsinin siyahısını verir və bu sahədə az iş görüldüyünü təəssüf hissi ilə qeyd edir: "Rus ədəbiyyatından və xarici ədəbiyyatdan tərcümə edilmiş əsərlər haqqında danışarkən qeyd etməmək olmaz ki, bu sahədə hələ çox az iş görülmüşdür" (5, 8).

Köçərliyə yaradıcılıqla məşğul olduğu tarixi şəraitdə, xüsusilə də Birinci rus inqilabına qədərki dövrdə Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatı hələ özünün ilkin

mərhələsini yaşayırdı. Əlamətdar haldır ki, tərcümə peşəkarlığının yenidən formalaşdığı və bu sahədə təcrübənin hələ istənilən səviyyədə zəngin olmadığı bir zamanda Firidun bəyin milli dilə çevrilən əsərlərdən bir sıra qanunauyğun və çox doğru görünən tələbləri var idi. Bu mənada tənqidçinin 1904-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində Haşım bəy Vəzirovun “Otello” faciəsini azərbaycancaya tərcüməsi ilə bağlı yazdığı “Təzə kitab” adlı məqaləsindəki mülahizələri çox tipik görünür. Haşım bəy Vəzirovun “öz öhdəsinə götürdüyü mühüm əmri layiqincə yerinə yetir”diyini “kəməli-cürət ilə” bəyan edən tənqidçi bu kitabın “ədəbiyyat xəzinəmizə daxil olmasını” da “kəməli-iftixar”la (5, s.92) qeyd edir və əsərin tərcümə xüsusiyyətləri barədə öz qənaətlərini də şərh edirdi.

Firidun bəyin milli dilə çevrilmiş əsərlərdən ən mühüm tələbi dilin sadəliyi və aydınlığı idi. Tənqidçi “Otello”nun tərcüməsinin bu məziyyətini nəzərə çatdıraraq yazırdı: “O çox gözəl və sadə dildə tərcümə olunubdur. Hər kəs mütaliə etsə, başa düşər” (5, s.97). Əlbəttə, dilin aydınlığı və oxucu tərəfindən başa düşülməsi tərcümə üçün son dərəcə vacib keyfiyyətdir. Lakin Köçərli ifrat sadəlik naminə tərcümə olunan əsərin dilinə məhəlli sözlər daxil etməyin əleyhinə çıxır.

Firidun bəyin mütərcim qarşısında qoyduğu başqa bir tələb də mənəni dürüst şəkildə oxucuya çatdırmaq tələbi idi. Müəllif faktlarla göstərirdi ki, “bir para əlfaz və ibarələri cənab mütərcim eyni ilə rusdan türk (Azərbaycan – Ş.M.) lisanına tərcümə etməkləri ilə əsil mənəni dolaşdırıb çətinə salıbdır və bir neçə yerlərdə kəlamdan əsla mənə çıxmayıb” (5, s.96).

Köçərli səriştəli bir tənqidçi kimi hərfi tərcüməni də qəbul etmir və bunun çox zaman namünasib, anlaşılmaz vəziyyət yaratdığını söyləyirdi. Bu münasibətlə müəllif “Otello”nun tərcüməsindən tipik bir misal verirdi: “...və salisən bir para eyham və kinayələr ki, rus dilində onların məxsusi mənaları var, türk dilində ola bilər ki, onlardan mənə çıxmasın. Məsələn, 89-cu səhifədə: “Otello – Onu tikə-tikə eləyəcəyəm, o mənə buynuz qayırır?” Rus dilində filan arvad ərinə buynuz qoyubdur demək, ona işarədir ki, öz zövcü haqqında xəyanət edib, kənarda özünə aşna tutubdur. Amma türk dilində buynuz qayıрмаğın əsla mənası yoxdur” (5, s.96). Belə çıxır ki, Firidun bəy bir dildə anlaşılan mətləbin başqa dildə də başa düşülməsi üçün mütərcimin üzərinə ciddi məsuliyyət düşdüyü qərarına gəlir, tərcümə zamanı yuxarıdakı vəziyyətlərdə mənə paralelləri tapmağı tövsiyə edirdi.

Firidun bəyin bir sıra qiymətli tərcümələri vardır. Özünün mütərcimlik fəaliyyəti ilə müəllif milli tərcümə ədəbiyyatımızı xeyli zənginləşdirmişdir. Həm də o, bu məsələ ilə daha çox yaradıcılığının əvvəlki dövrlərində, yəni ziyalıların deyilən sahədə daha az fəaliyyət göstərdikləri dövrlərdə məşğul olmuşdur.

Müəllifin yunan filosofu Sokratdan tərcümə etdiyi və 1891-ci ildə kitab şəklində çap olunan “Təlimati-Sokrat” kitabı ədəbi-ictimai mühitdə rəğbətlə qarşılanmışdı. Həmin tərcümə münasibətilə Mirzə Mehdi Vəlizadə Köçərliyə

məktubunda yazırdı: “Sokratı başdan ayağa oxudum. Onun haqqında rusca da oxumuşdum. Türkçəyi (azərbaycancanı – Ş.M.) oxumaqda muradım əhvalı bilmək degil idi. Ancaq sizin inşanızın təhər-tövrünə baxıb, aşına olmaq idi. Doğrusu, çox xoşuma gəldi” (1, s.7).

“Kəşkül” qəzetinin 1887-ci il 28 aprel tarixli nömrəsindəki məlumatdan aydın olur ki, Firidun bəyin ruscadan çevirdiyi “Təlimati-Sokrat” nəşr ediləndən bir neçə il əvvəl tərcümə olunmuşdur.

Köçərlinin tərcümələri sırasında Şopenhauerin “Dahi” əsəri də vardır.

Maraqlıdır ki, Firidun bəy elmi-texniki sahədə də öz mütərcim qələmini sınınamış, mühəndis-mexanik N.Fadeyevin ev tikmək qaydaları ilə bağlı əsərini R.Əfəndizadə ilə birlikdə tərcümə edərək 1911-ci ildə “Mücərrəd düsturül-əməldir” adı ilə kitab halında çapdan buraxdırmışdır.

Köçərlinin tərcümələrinin çoxu rus ədəbiyyatından edilmişdir. Rus şair və yazıçıları ilə əlaqədar dəyərli məqalələr yazan və onları Azərbaycan oxucusuna tanıtdırmağa cəhd edən alim, həmçinin bir sıra rus sənətkarlarının əsərlərini də ana dilimizə çevirməyə təşəbbüs göstərmişdir. Görkəmli tənqidçinin rus ədəbiyyatı ilə bağlı fəaliyyətindən danışarkən Şamil Qurbanovun belə bir fikri ilə tamamilə razılaşmaq lazım gəlir: “Bizim ədəbiyyatların əlaqələri haqqında ilk qeydləri görkəmli Azərbaycan ədəbiyyatşünası, pedaqoqu və ədəbiyyat tarixçisi Firidun bəy Köçərli etmişdir” (6, s.19). Deməli, Köçərli rus ədəbiyyatının təbliği sahəsində həm bir tənqidçi, həm də tərcüməçi kimi fəaliyyət göstərmişdir. Onun Lev Nikolayeviç Tolstoydan çevirdiyi “Şərab və tənbəkinin zərəri” böyük yazıçıya məhəbbətin ifadəsi idi.

1904-cü ildə “Şərqi-rus” qəzetində (16 iyul) A.P.Çexovun ölümü münasibətilə F.Köçərlinin məqaləsi dərc olunmuş, məqalədən sonra isə qəzetin 104-105-ci nömrələrində onun Çexovdan tərcümə etdiyi “At ailəsi” hekayəsi nəşr edilmişdir.

İvan Andreyeviç Krılovun “Ağacın yarpaqları və kökləri” təmsilini də Firidun bəy mənsur şəkildə azərbaycancaya çevirərək oxuculara çatdırmışdır. Lakin başqa tərcümələrdən fərqli olaraq həmin təmsildən mütərcim “Qaranlıqda qalanlarımız” adlı məqaləsində fikrin daha aydın və obrazlı ifadəsi üçün istifadə etmiş, bir sıra xalqa dönük ziyalıları tənqid məqsədilə təmsilin tərcüməsini məqaləsinin əvvəlində vermişdi. Həmin təmsildəki ideya mütərcimin oxucuya çatdırmaq istədiyi fikirlə çox yaxşı uzlaşırdı.

Köçərli tərcümələrinin, demək olar ki, çoxunu rus dilindən azərbaycancaya çevirmişdir. Lakin bəzən o milli dildən rusçaya da əsər tərcümə etməklə rus dilli oxucuları Azərbaycan ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək məqsədi güdmüşdür. Mirzə Fətəli Axundovun “Aldanmış kəvakib” povesti bu qəbildəndir. Həmin povest 1901-ci ilin may ayında “Кавказски вестник” jurnalının 5-ci nömrəsində Firidun bəyin tərcüməsi ilə nəşr edilmişdir.

Firidun bəy uşaqların mütaliəsi üçün də bir sıra qiymətli tərcümələr etmişdir. Bununla bir tərəfdən kiçik yaşlıların mənəvi ehtiyaclarını ödəmək, digər tərəfdən başqa xalqların ədəbiyyat nümunələri ilə onları tanış etmək istəmişdir.

Haqqında danışılan dövrdə Aleksey Sergeyeviç Puşkin yaradıcılığına böyük maraq yaranmışdı. XIX əsrin sonu və XX əsrin ilk onilliklərində Cəlal Ünsizadə, Rəşid bəy Əfəndiyev, Abbas Səhhət, Məhəmməd Həsən Əfəndizadə, Əbdürrəşid İbrahimov və b. Puşkindən bir sıra tərcümələr etmişlər. Böyük şairin yaradıcılığına müraciət edənlərdən biri də F.Köçərli idi. Azərbaycanlı ziyalı Puşkinin “Balıqçı və balıq nağılı” (“Сказка о рыбаке и рыбке”) əsərini “Torçu və balıq” adı ilə ana dilimizə çevirərək 1892-ci ildə Yerevanda kitabça şəklində nəşr etdirmişdir.

Firidun bəyin bu əsəri tərcümə etməsi təsadüfi deyildi. Rus şairinin xalq nağılı əsasında yazdığı bu əsərdəki sənətkarlıq məziyyəti balaca oxucular üçün əhəmiyyəti, ibrətamiz ruhu və tərbiyəvi ideyası, yaddaqalan süjeti mütərcimin diqqətini cəlb etmişdi.

Vissarion Qriqoryeviç Belinski Puşkinin qələmə aldığı bu nağılın uşaqlar üçün əhəmiyyətini xüsusilə qeyd edirdi: “Bəs uşaqlara oxumaq üçün nə vermək olar?... Onlara Puşkinin xalq nağıllarından bəzilərini, məsələn, “Balıqçı və balıq” nağılını verin; yüksək şeiriyətə malik olan bu əsər nəhayətsiz xəlqiliyi sayəsində bütün yaşlar və bütün təbəqələr üçün uyğundur və əxlaqi bir ideyaya malikdir” (3, s.128). Lakin görkəmli maarifçinin Puşkin yaradıcılığına marağı yalnız bu əsərlə məhdudlaşmır. O, müxtəlif məqalə və məktublarında şairdən dərin məhəbbət hissi ilə danışır, onun yaradıcılığındakı bir sıra nümunəvi cəhətləri təqdir edir. “Литература азербайджанских татар” kitabında tərcümə əsərlərindən danışarkən Firidun bəy özünün Puşkinin “Oleq haqqında mahnı” əsərini də Azərbaycan dilinə çevirdiyini qeyd edir.

“Torçu və balıq”ın nəşri ziyalı ictimaiyyətinin diqqətini cəlb etmiş və razılıq hissi ilə qarşılanmışdı. Eynəli bəy Sultanov 1892-ci ildə “Novoye obozreniye” qəzetinin 31 yanvar tarixli nömrəsində kitabçanın nəşrini alqışlamış, qısa şəkildə tərcümənin uğurlu və kəsirli cəhətləri ilə bağlı öz mülahizələrini söyləmişdi.

Bəzi tədqiqatlarda Köçərlinin bu tərcüməsi Puşkindən Azərbaycan ədəbiyyatına ilk tərcümə kimi qiymətləndirilir. Akademik Bəkir Nəbiyev də həmin fikrə tərəfdar çıxır: “Təkcə bunu göstərmək kifayətdir ki, Köçərli “Balıqçı ilə qızıl balığın nağılı”nı tərcümə etməklə Azərbaycanda Aleksandr Sergeyeviç Puşkinin ilk mütərcimi olmaq şərəfini qazanmışdır”. Bu fikri onun Lermontov və Koltsovdan etdiyi tərcümələrə də şamil etmək olar (7, s.129). Doğrudur, Koltsovun ilk mütərcimi Firidun bəydir. Lakin faktlar göstərir ki, Lermontovun ilk tərcüməçisi Köçərli olmadığı kimi, “Torçu və balıq” da Puşkindən ilk tərcümə deyil (Bax: 2, s.47-60, 101-103).

“Balıqçı və balıq nağılı” Azərbaycan dilində bir neçə mütərcimin qələmindən çıxmışdır. Köçərlidən sonra Rəşid Əfəndiyev də həmin əsəri tərcümə edərək “Bəsirətül-ətfal” (1901) dərsliyinə salmışdı. Bu mənzum nağıl 1927-ci ildə İsmayıl Hikmətin tərcüməsilə ayrıca kitabça şəklində nəşr olunmuşdur. Əsəri daha sonra dilimizə Mirağa Seyidzadə çevirmiş və onun tərcüməsində nağıl bir neçə dəfə (1937, 1945, 1951, 1976 və s.) çapdan çıxmışdır.

F.Köçərlinin “Asari-Əhməd bəy” (Tiflis, 1906) kitabına yazdığı “Mərhum Əhməd bəy Cavanşirin tərcümeyi-halı” adlı müqəddimədən aydın olur ki, Puşkinin nağılını dilimizə Əhməd bəy Cavanşir də tərcümə etmişdir. Təəssüf ki, indi həmin tərcümə əldə yoxdur.

“Balıqçı və balıq nağılı”nın Azərbaycan dilindəki tərcümə variantları içərisində daha mükəmməl və orijinala yaxın olanı son, yəni Mirağa Seyidzadənin tərcüməsidir. İsmayıl Hikmətin tərcüməsində isə diqqəti cəlb edən üstün bir cəhət var ki, bu da nağıl ritminin və nağılvari təhkiyənin tərcümədə daha çox qorunub saxlanmasıdır.

Əlbəttə, biz Köçərlinin tərcüməsinə bu günün tələbləri səviyyəsində yanaşa bilmərik. Əsərin milli dilimizə çevrildiyi dövrdə Azərbaycan tərcümə ədəbiyyatının yenicə inkişaf tapdığını, bu sahədə elə bir təcrübə və nümunənin qərar tutmadığını, nəhayət, Firidun bəyin özünün şair olmadığını nəzərə alsaq, onda tərcümədə bir sıra nöqsan və kəsirli cəhətlərin olması da təbii görünür. Doğrudur, Köçərli orijinaldakı forma gözəlliyini, obrazlılığı, təravəti saxlaya bilməmişdir. Lakin əsas məzmun və ideyanı öz oxucusuna çatdırmağa, əsasən, nail olmuşdu.

1895-ci ildə Köçərlinin Mixail Yuriyeviç Lermontovdan tərcümə etdiyi “Üç xurma ağacı” (“Три пальмы”) və Aleksey Vasilieviç Koltsovdan çevirdiyi “A kişi, niyə yatıbsan?” (“Что ты спиш, мужичок?”) şeirləri bir yerdə kitabça halında nəşr olunmuşdur. Bu şeirlərin hər ikisi yalnız böyüklərdən ötrü deyil, uşaqlar üçün də gözəl, faydalı mütaliə materialı sayıla bilər.

O dövrlük ədəbi-ictimai mühitdə ən çox tərcümə və təbliğ olunan rus sənətkarlarından biri də Mixail Yuriyeviç Lermontov idi. Onun şeirlərindəki mübariz ruh, dərin xəlqilik, yüksək ideyalılıq və sənətkarlıq, şərə, bədxahlığa nifrət və s. Azərbaycan ziyalılarının diqqətini cəlb edirdi.

“Üç xurma ağacı” dərin və ibrətli məzmunla malik Şərq süjeti idi. Xeyirxah arzu və niyyətlə bədxah əməlin üzləşdiyi bu süjetdə Lermontovu özünə çəkən də məhz həmin düşündürücü ideya olmuşdu. Firidun bəyin də tərcümə üçün şairin yaradıcılığından bu şeiri seçib götürməsi, yəqin ki, deyilən məziyyətlə bağlı ola bilərdi.

XX əsrin əvvəllərində həmin şeiri A.Səhhət də Azərbaycan dilinə tərcümə edərək “Məğrib günəşləri” (1912) kitabına salmışdır. Yenə Köçərlinin yazdığı Əhməd bəy Cavanşirin yuxarıda adını çəkdiyimiz tərcümeyi-halından məlum

olur ki, həmin şeiri Ə.Cavanşir də azərbaycancaya çeviribmiş. Tərcümə hal-hazırda əldə yoxdur.

Sovet dövründə “Üç xurma ağacı” Məmməd Rahimin tərcüməsində oxuculara çatdırılmışdır. O, əsəri “Üç palma” adı ilə tərcümə etmişdir.

Lermontovdan tərcümə zamanı da Firidun bəy ciddi sərbəstliyə yol vermiş, bunun nəticəsində əsərin həcmi artmışdır. Belə ki, orijinalda şeir 60 misra, A.Səhhətin tərcüməsində 64, M.Rahimdə 59, Köçərlidə isə 102 misradır. Doğrudur, həcmnin artması üçün bir səbəb mütərcimin bəzən əsərə özündən yeni misra və beytlər artırmasıdır. Lakin bu xüsusiyyət tərcümədə çox az hiss olunur. Buna başlıca səbəb isə Firidun bəyin bir misra və ya beytdəki məzmun və fikri bir neçə misra və beytdə ifadə etməsidir.

Qeyd etmək lazımdır ki, Köçərlinin bu əməliyyatı nəticə etibarı ilə müvəffəqiyyətlidir. Belə hallarda həcm artsa da, fikir daha dəqiq və məzmunlu ifadə olunur.

Ümumiyyətlə, “Balıqçı və balıq nağlı”na nisbətən Firidun bəyin bu tərcümləri daha uğurlu və qənaətbəxşdir. Burada müəllifin mütərcimlik səriştəsində ciddi bir irəliləyiş nəzərə çarpır. Bu cəhət Koltsovdan tərcümə zamanı daha qabarıq şəkildə özünü göstərir.

Rus poeziyasında gözəl təbiət və əmək nəğmələrinin müəllifi kimi tanınan Aleksey Vasilieviç Koltsov şeirinin canlılığını, oynaq və səlis ritmini, şux və axarlı çalarını Köçərli Azərbaycan dilində çox ustalıqla canlandırma bilmişdir. Sanki şeirin mütərcimi ədəbiyyatşünas alim deyil, yüksək poetik istedadla malik şairdir. Biz cəsarətlə həmin şeiri tərcümə ədəbiyyatımızın ən müvəffəqiyyətli nümunələrindən saya bilərik. Bu cür səviyyəli və bədii cəhətdən mükəmməl tərcümə nədənsə o dövr ədəbi əlaqələrimizi tədqiq edən mütəxəssislərimizin diqqətini az cəlb etmiş, onlar ən uzağı bu tərcümənin adını çəkməklə kifayətlənmişlər.

Müqayisə göstərir ki, Köçərli “A kişi, niyə yatıbsan?” şeirini orijinala çox yaxın və onun dil, üslub xüsusiyyətlərinə uyğun bir tərzdə tərcümə etmişdir.

Tərcümə zamanı Köçərli əsas mətləblə yanaşı, forma gözəlliyini də saxlaya bilmiş, münasib və uğurlu ifadələr seçmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. AMEA Məhəmməd Füzuli adına Əlyazmalar İnstitutu: Ağazadə F. (Şərqli). F.Köçərlinin bioqrafiyası. Arx.24, Q-7 (176), f.19
2. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: 3 cildə, II c., B.: Azərbaycan SSR EA, 1960, 906 s.
3. *Belinski V.Q.* Seçilmiş məqalələr. B.: Uşaqgəncnəşr, 1948, 141 s.
4. *Конрад Н.И.* Запад и Восток. М.: Наука, 1972, 496 с.
5. *Köçərli F.* Seçilmiş əsərləri. B.: Az. SSR EA Nəşriyyatı, 1963, 340 s.
6. *Qurbanov Ş.* Əsərləri: 3 cildə, III c., B.: Azərnəşr, 1969, 504 s.
7. *Nəbiyev B.* Firidun bəy Köçərli. B.: Gənclik, 1984, 228 s.

UOT 82-053.2

Ş.N.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
ingilis-331@mail.ru

UŞAQ DRAMATURGIYASININ M.DİLBAZİ YARADICILIĞINDA YERİ

Açar sözlər: uşaq ədəbiyyatı, sənətkar, dramaturgiya, pyes, tərbiyə, əxlaq, nümunə, zəngin ədəbiyyat, M.Dilbazi

XX əsr ədəbiyyatımızın sovet dövründə yaşayıb-yaratmış istedadlı qələm sahiblərindən biri də Mirvarid Dilbazidir. Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixi boyunca yaşayıb-yaratmış qadın şairlər nəslinin parlaq simalarından olan bu görkəmli ədəbi şəxsiyyət həm “böyüklər üçün” kamil sənət nümunələri yaradan, həm də uşaq ədəbiyyatımızı zənginləşdirən, ona yeni-yeni töhfələr verən bir sənətkar olmuşdur. M.Dilbazi uşaqların bədii-estetik zövqünü oxşamaq, onların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə yardım göstərmək məqsədi ilə dramaturgiyanın imkanlarından da bəhrələnməyə çalışmışdır. Sənətkar uşaqlar üçün beş pyes yazmışdır: "Gül bağında el bayramı", "Bahar", "Muğanda bahar", "Bahar gəlir", "Göyçək Fatma nağılı". Məqalədə Mirvarid Dilbazinin qələmə aldığı uşaq pyesləri tədqiqata cəlb olunmuş, elmi araşdırma aparılmışdır.

Ш.Н.Мамедова

МЕСТО ДЕТСКОЙ ДРАМАТУРГИИ В ТВОРЧЕСТВЕ М.ДИЛЬБАЗИ

Ключевые слова: детская литература, мастер, драматургия, пьеса, воспитание, мораль, пример, богатая литература, М.Дильбази

Мирварид Дильбази – один из талантливых мастеров Азербайджанской литературы XX века, который жил и творил в советское время. Эта яркая литературная личность, яркая фигура поколения поэтов-женщин, которые жили и создавали на протяжении веков в азербайджанской литературе, была мастером, который создал совершенные образцы и для «взрослых», внес вклад в детскую литературу и обогатил ее. М.Дильбази чтобы имитировать художественный и эстетический вкус детей, содействовать их духовному и нравственному воспитанию пыталась воспользоваться возможностями и драматургии. Она написала пять пьес для детей: «Народный праздник в розарии», «Весна», «Весна в Мугане», «Наступает весна», «Сказка о милой Фатме». В статье исследованы детские пьесы Мирварида Дильбази, было проведено научное исследование.

PLACE OF CHILD DRAMATURGY IN M.DILBAZI'S CREATION

Keywords: *child literature, master, dramaturgy, play, upbringing, morality, example, rich literature, M.Dilbazi*

Mirvarid Dilbazi is one of the talented masters of 20th century Azerbaijani literature who lived and worked in Soviet times. This bright literary person, a bright figure of the generation of women poets who lived and created over the centuries in Azerbaijani literature, was a master who created perfect samples for “adults”, contributed to children's literature and enriched it. In order to imitate the artistic and aesthetic taste of children, to promote their spiritual and moral education, M.Dilbazi tried to take advantage of the possibilities and drama. She wrote five plays for children: “Folk festival in the rosary”, “Spring”, “Spring in Mugan”, “Spring is coming”, “The tale of cute Fatma”. The article explores the children's plays of Mirvarid Dilbazi, a scientific study was conducted.

XX əsr ədəbiyyatımızın sovet dövründə yaşayıb-yaratmış istedadlı qələm sahiblərindən biri də Mirvarid Dilbazidir. Azərbaycan ədəbiyyatının çoxəsrlik tarixi boyunca yaşayıb-yaratmış qadın şairlər nəslinin parlaq simalarından olan bu görkəmli ədəbi şəxsiyyət həm “böyüklər üçün” kamil sənət nümunələri yaradan, həm də uşaq ədəbiyyatımızı zənginləşdirən, ona yeni-yeni töhfələr verən bir sənətkar olmuşdur. Tanınmış tənqidçi alim M.Arifin sözləri ilə desək: “Mirvarid Dilbazi oxucular tərəfindən həmişə rəğbətlə qarşılanan, orijinal yaradıcılığa malik şairələrimizdəndir. Qəlbini ilhama gətirən mövzuları özünəməxsus təsirli bədii dillə, yeni boyalar və obrazlı ifadələrlə əks etdirmək, dərin ümumiləşdirmə, xoş lirizm onun yaradıcılığının məziyyətlərindən biridir” (1, s.16).

Dediyimiz kimi, M.Dilbazi uşaqların bədii-estetik zövqünü oxşamaq, onların mənəvi-əxlaqi tərbiyəsinə yardım göstərmək məqsədi ilə dramaturgiyanın imkanlarından da bəhrələnməyə çalışmışdır. Sənətkar uşaqlar üçün beş pyes yazmışdır: "Gül bağında el bayramı"(1946), "Bahar" (1946), "Muğanda bahar" (1957), "Bahar gəlir" (1968), "Göyçək Fatma nağılı" (1972).

Bunlardan birincisi, "Gül bağında el bayramı" natamam, qalanları isə bütövdür. Pyeslər mövzu, məzmun və ideyasına görə, əsasən, kiçik və ortayaşlı uşaqların səviyyəsinə uyğundur. Bu beş pyesdən əvvəl sənətkarın bir sıra əsəri – poema və mənzun nağılları da səhnələşdirilərək o zaman məktəb və klublarda tamaşaya qoyulmuş, radioda səsləndirilmişdir.

"Bal arısı və eşşək arısı", "Günəşin eşqi", "Raymonda", "İki qonşu", "Əlcəzairli qız", "Balaca nümayəndə", "Xeyir və şər", "Babaların su həsrəti", "Qaranquş və qara ilan", "Reyhan", "Sevincin dünyası", "Qardaşlar" və s. səhnələşdirilən həmin əsərlər sırasına daxildir.

Mirvarid xanımın uşaq dramları içərisində "Göyçək Fatma nağılı" xüsusilə diqqəti cəlb edir. Bir pərdə, altı şəkildən ibarət pyes həcminə görə də müəllifin uşaqlar üçün qələmə aldığı ən irihəcmli səhnə əsəridir. Əsər eyniadlı xalq nağılının süjeti əsasında yazılmışdır. Sənətkar geniş yayılmış və balacalar arasında məşhur olan bu Azərbaycan nağılının əsas məzmun və ideyasını da, demək olar ki, saxlamışdır. Şairənin məhz bu mövzuya müraciət etməsi heç də təsadüfi deyildir. M.Dilbazi haqqında yeganə monoqrafiyanın müəllifi Ə.Əhmədova düzgün qeyd edir ki, "Göyçək Fatma" pyesinin mövzusu xalq nağıllarından alınmışdır. Burada yaxşılıq, xeyirxahlıq, əməyə məhəbbət kimi nəcib əxlaqi sifətlər təbliğ edilir, tənbelliyin, pisiyin aqibəti göstərilir... M.Dilbazi şifahi xalq ədəbiyyatının... imkanlarından istifadə edərək, gözəl və məzmunlu bir pyes yaratmağa müvəffəq olmuşdur" (8, s.71). Onu da deyək ki, pyes Azərbaycan Dövlət Kukla Teatrının və başqa uşaq teatrlarının və klubların səhnələrində də uzun müddət oynanılmışdır. Həmin ənənə bu gün də davam edir.

Əsər yarı nəzm, yarı nəsr şəklindədir. Müəllif həm poeziyanın, həm də nəsrin imkanlarından istifadə etmişdir. Burada mübarizə xeyirlə şər arasında gedir. Xeyrin təmsilçisi yetim qız Fatma, şərin təmsilçisi isə onun ögey anası Xanımdır. Xeyrin, yəni Fatmanın himayədarı və tərəfdarı çoxdur. Qarı nənə, qızıl inək, xoruz, cücəli toyuqlar, cücəli hinduşka, kənd qızları – hamısı Fatmanın tərəfini tutur və ona kömək edirlər. Xanımın tərəfində olan isə yeganə qızı Sənəmdir. Fatma özü ağıllı, nəcib, təmiz qəlbli, xeyirxah, zəhmətkeş və gözəl qızıdır. Xanımın təhqir və hədələri, işgəncələri onu cana doydurmuşdur. Lakin ağıl, xeyirxahlığı və cəfəkeşliyi nəticəsində o, işıqlı həyat yoluna qədəm qoyur. Qarı nənəyə, Qızıl inəyə və başqalarına etdiyi yaxşılıqlar itmir. Sonradan qarı nənə başda olmaqla xeyirxah qüvvələrin köməyi ilə nicat tapır və uğura qovuşur. Bədxah Xanımın pis niyyəti isə puç olur və o, öz çirkin əməlinin cəfasına tuş gəlir. Əlbəttə, bütün uşaq folkloru nümunələrində hifz olunan "nikbin final" ənənəsi burada da gözlənilir. Əsərin sonunda Qarı nənənin dili ilə müəllif əsas ideyanı bir daha uşaqların nəzərinə çatdırır. Sanki bu məramı onların yaddaşına hopdurmaq istəyir:

"Ay uşaqlar, Fatma ədəbli, çalışqan qız idi. O, heç kəsi incitməzdi. O, hamıya kömək edərdi. O, təkcə özünü yox, hamını sevərdi. Ona görə də hamı onu sevirdi. Fatma yaxşı xasiyyətli olduğu üçün xoşbəxt oldu. Sizdə çalışın, hamıya yaxşılıq edin. Göyçək Fatmanın nağılını da yadınızdan çıxarmayın" (5, s.445).

M.Dilbazinin uşaqlar üçün qələmə aldığı beş pyesin üçünün mövzusu baharla əlaqəlidir. "Muğanda bahar", "Bahar gəlir" və "Bahar". Əvvəldə sənətkar üçün doğma olan bu mövzuya onun poeziya yaradıcılığında da tez-tez müraciət olunduğunu gördük.

Adıçəkılən pyeslər içərisində 1957-ci ildə qələmə alınmış “Muğanda bahar” adlı birpərdəli, üçşəkili mənzum alleqorik pyes daha çox məşhurdur. Həmin ildə Mirvarid xanım “Ədəbiyyat və incəsənət” qəzetində (6 yanvar, 1957) “Yaradıcılıq planlarımız” adlı hesabat xarakterli bir yazısında belə məlumat verirdi: “Uşaq opera və baletin librettosu ola biləcək “Muğanda bahar” adlı birpərdəli, üçşəkili mənzum əsərimi bitirmişəm” (7).

Bu mənzum pyes maraqlı məzmun və mündəricəyə malikdir. Burada sənətkar “Mingəçevir dənizinin əhəmiyyətini, onun respublikamızın xalq təsərrüfatına verdiyi xeyri uşaqlara başa salmaq üçün orijinal bir formadan istifadə etmiş, əsəri uşaqların başa düşə biləcəyi bir şəkildə, sadə dildə yazmış, burada onların görüb tanıdığı bitki və həşəratı “danışdırmışdır”. Əsərdə süjet xətti maraqlı qurulmuş, surətlər təbii və canlı verilmişdir” (8, s.73).

Alleqorik səciyyəli bu əsərdə Mil, Muğan, Bahar, Bulud, Məhsul, Qaranquş, Çəltik, Pambıq və s. kimi müsbət, Səmum yeli, Milçək, İlan, Əqrəb, Çəyirtkə və s. mənfi xarakterli obrazlar və onların arasındakı xeyir və şər istiqamətli mübarizə verilir. Qoca Mil və Muğan min illərdir ki, suya və yaşıllığa həsrətdir. İndi onlar yenidən tikilməkdə olan Mingəçevir gölündən imdad umurlar.

Mənim adım qoca Mildir,
Susuz yandım yüz min ildir.
Mingəçevir bizi güldür,
Sula Milin torpağını!
Açsın güllər torpağını!

Burada Bahar həm həqiqi, həm də rəmzi mənada çıxış edir. Belə ki, qışın çıxması ilə Mil və Muğana Bahar gəlir. Bu onun həqiqi gəlişidir. Lakin Səmum yelinin və onun atəş dolu nəfəsinin zühur etməsi ilə Bahar və onun gözəlliyi Mili, Muğanı tərək etməli olur. Çünki Səmum yeli bunların qəsdinə durmuşdur:

Mənim isti nəfəsimlə
Yan, ey Muğan, yan ey Muğan!
Göy bağları, bağçaları
Göz yaşınla an, ey Muğan!

Səmum yelinin bu hökm-fərma hərəkəti və nitqi ilə milçəklər, ilanlar, əqrəblər, çəyirtkələr Muğanı çulğalayır. Ancaq insan əlinin qüdrəti, insan əməyinin bəhrəsi ilə Mingəçevirdə Kür çayı bəndə salınır, böyük göl yaradılır və həmin göldən Muğana su gəlir. Suyun gəlişi Səmum yelini və onun gətirdiyi bədxah qüvvələri qorxuya salır və qaçırır. Muğanda yeni həyat canlanır. Bahar yenidən qayıdır. Baharın bu ikinci gəlişi simvolik xarakter daşıyır:

Kürdən Muğan düzlərinə
Axıb gəlir şirin sular.
Mən onların nəfəsiyəm!
İlk baharın şən səsiyəm.

Bahar yelinin bu müjdəsi əsərin əsas məramını ifadə edən həyat və şənlik nəğməsidir. Pyesin sonunda verilən:

Köksündə nərgizlər, tər bənövşələr
Muğan düzlərinə şən bahar gəlir.

mahnısı da Muğanda rəmzi mənada baharın başlamasını xəbər verir. Bu əsərin quruculuq işlərinin, insan zəhməti ilə yaradılan abadlığın, aparılan tikintilərin əhəmiyyətini uşaqlara başa salmaqda müəyyən dəyərə malikdir.

Birpərdəli, “Bahar gəlir” mənzum pyesi də alleqorikdir. Əsər ilk dəfə 1968-ci ildə “Göyərçin” (№3) jurnalında çap edilmişdir. Əslində bu, kiçikyaşlı uşaqların səviyyəsinə uyğun, yığcam həcmli gözəl bir səhnəcikdir. Əsərdə qışın sonu və yazın ilk gəlişi ilə bağlı təbiət hadisələri maraqlı və anlaşıqlı bir planda təsvir edilir. Süjet sadə və uyarlı, hadisələr təbiət reallıqlarına uyğun kiçiklərin anlam səviyyəsinə müvafiqdir. Budur qışın ağır günləridir. Kiçik Çillə Boran, Şaxta, Bulud kimi köməkçilərin yardımı ilə havanı soyudur, yazın gəlişinə mane olmaq istəyir. Kiçik Çillə özünün döyüş ruhunu ifadə edən monoloqunda deyir:

Yaman döyüşdük,
Lap əldən düşdük.
Çıxmışığı taxta.
Möhkəm ol Şaxta!
Günlər azalır,
Yaza az qalır.
Dondur torpağı,
Bağcanı, bağı.
Ot göyərməsin,
Dən cücərməsin.
Əriməsin qar,
Geciksin bahar.

Göründüyü kimi, Kiçik Çillənin mətləb və arzusunu dolğun şəkildə ifadə edən bu poetik monoloq həm də sənətkarlıq baxımından səciyyəvidir. Birhecalı və zəngin qafiyə sisteminə malik misralar ahəngdar və axıcıdır. Əzbərləmək, yadda saxlamaq üçün əlverişlidir. Əsərin süjeti dinamik, kompozisiya quruluşu cazibədar və özünəməxsusdur. Şaxta və boran Kiçik Çillənin buyruğuna müvafiq olaraq soyuğun və qarın, buzun şiddətini artırır. Çox keçmir ki, Leylək Bahardan xəbər gətirir, onun gələcəyini xəbər verir. Kiçik Çillə və tərəfdarları əl-ayağa düşüb mübarizəyə hazırlanırlar. Lakin onların niyyəti baş tutmur. Bulud Baharın tərəfinə keçir. Günəş şaxtanı məğlub edir. Boran da zəifləyib məğlub olur. Beləliklə, Bahar ilk gəlişi ilə öz tərəvətini göstərir. Qar çiçəyi, Bənövşə və başqa güllər torpaqdan baş qaldırır. Bahar təbiətə öz bərəkət və gözəlliyini bəxş edir.

Nikbin finalla qurtaran və yaddaqalan ideyaya malik pyesdə müəllif, əsasən uşaqların səviyyəsinə uyğun olaraq beş və yeddihecalı misraya malik şeir formalarından istifadə etmişdir.

Şairənin “Bahar” adlı birpərdəli mənzum pyesi də mövzu və ideyaca “Bahar gəlir”ə yaxındır. Burada hadisələr qışın sonu və yazın ilk çağlarında baş verir, əhvalatlar yazın gəlişi və təbiət varlıqlarının sevinməsi ilə bağlıdır. İştirakçıların əksəriyyətini isə alleqorik personajlar təşkil edir. Sadəcə olaraq fərq burasındadır ki, “Bahar gəlir”də dramatik konflikt iki tərəf – qışa və yaza məxsus təbiət hadisələri arasında gedir. Burada ziddiyyət və mübarizə var. “Bahar”da isə konflikt yoxdur. Əhvalatlar qışın soyuğundan cana gəlmiş meşə və erkən baharda açan güllərin zühuru ilə əlaqəlidir.

“Bahar” əslində kiçik səhnəcikdir. Əsər ilk dəfə 1946-cı ildə ayrıca kitabça halında nəşr edilmişdir. “Bahar” sırf təbiətlə əlaqəli əsər olduğundan burada təbiət təsvirləri bolluq təşkil edir.

M.Dilbazinin bizə gəlib çatan beşinci uşaq pyesi natamamdır. “Gül bağında el bayramı” adlanan həmin pyesdən bir parça 1946-cı ildə “Pioner” (№1) jurnalında çap edilmişdir. Burada belə bir qeyd də verilmişdir:

“Şairə Mirvarid Dilbazi uşaqlar üçün “Gül bağında el bayramı” adlı pyes yazmaqla məşğuldur. Həmin pyesin bir səhnəsi burada dərc edilir”. 1947-ci ildə “Ədəbiyyat qəzeti”ndə (1 yanvar) müəllifin “Uşaqlara hədiyyə” adlı yazısında belə deyilir: “Mən hazırda pioner və məktəblilərimizin həyatından alınmış bir pyes üzərində çalışıram. Mən bu pyesdə uşaqlarımızın elmə olan sonsuz meyllərini, məktəbdə müəllimin böyük bir qüvvə olmasını və təsərrüfat işlərində uşaqların canlı iştirakını göstərəcəyəm” (5). Sənətkar pyesinin adını çəkməsə də, çap olunmuş parçadan hiss olunur ki, söhbət “Gül bağında el bayramı” pyesindən gedir. Müəllifin sonra bu əsəri tamamlayıb-tamamlamadığı bəlli deyil. Əgər tamamlayıbsa da, pyes çap olunmayıb. Əsərin çap olunmuş hissəsində sabah taxıl biçininə başlayacaq camaatın el şənliyi, kənd məktəbində təhsilə maraq, orta məktəbi qızıl medalla bitirən Gülbahar adlı yetim qıza camaatın, Polad müəllimin və el ağsaqqalı Elnur dədənin münasibəti təsvir olunur. Burada, əsasən, adamların məhsula, təhsilə və ümumiyyətlə, məktəbə marağı qabardılmışdır. Əsas personaj el ağsaqqalı Elnur dədədir.

M.Dilbazi uşaqlar üçün yüzlərlə poeziya, xeyli sayda nəsr və dram nümunələri yaratmışdır. Onun uşaq əsərləri mövzuca rəngarəng, məzmunca müxtəlif, ideyaca fərqli, formaca əlvandır. Doğrudur, sənətkarın əsərlərini mövzu və ideyaca müəyyən qruplara ayırmaq mümkündür. Məsələn, vətən, qəhrəmanlıq, valideynə məhəbbət, təbiət, müsbət insani keyfiyyətlərə çağırış, əxlaqi-didaktika, məktəb və maarifin təbliği və s. Lakin bu cür mövzu qrupları onun əsərlərinin mövzu və məzmunca yeknəsəkliyinə dəlalət etmir. Əksinə bəzən müəllif eyni mövzuda bir-birindən daha maraqlı bədii nümunələr yaradır.

ƏDƏBİYYAT

1. *Arif M.* Ədəbi-tənqidi məqalələr. Bakı: Azərnəşr, 1958, 448 s.
2. Azərbaycan folkloru antologiyası: 2 kitabda, I kitab, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1968, 291 s.
3. Azərbaycan nağılları: 5 cildə, I cild. Bakı: Azərbaycan EA-nın nəşriyyatı, 1961-1965
4. *Dilbazi M.* Bahardan məktub. Bakı: Uşaqgəncnəşr, 1942
5. *Dilbazi M.* Ana qanadı. Bakı: Gənclik, 1972, 489 s.
6. *Dilbazi M.* Uşaqlara hədiyyə: Aliyə adlı poemanın yazılışı haqqında / “Ədəbiyyat” qəz., Bakı, 1947, 1 yanvar
7. *Dilbazi M.* Yaradıcılıq planlarımız / “Ədəbiyyat və incəsənət” qəz., Bakı, 1957, 6 yanvar
8. *Əsgərli F.* Ədəbi düşüncələr. Bakı: ADPU, 2004, 224 s.

UOT 811.512.162

E.G.Niftəliyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
muasirdil-338@mail.ru*

ENANTİOSEMİYA HADİSƏSİ VƏ ONUN YARANMASINDA NİTQ HİSSƏLƏRİNİN ROLU

Açar sözlər: fonetik tərkib, leksikologiya, enantiosemiya hadisəsi, omonim, antonim

Enantiosemiya – (yunan dilində enantios - qarşı, sema - əks işarə) antonimik mənanın inkişafı və sözün mənasını qütbləşdirmək deməkdir. Leksik yolla əmələ gələn enantiosemiya hadisəsi (eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlər) içərisində öz milli orijinallığı ilə dilimizin saflığını qoruyan feillər üstünlük təşkil edir. Həmin feillər dilimizin lüğət tərkibinin eyni səs kompleksinə malik əksmənalı sözlər hesabına zənginləşməsində xüsusi rol oynayır və əmələgəlmə yollarına görə təsnif olunur. Leksik üsulla yaranan enantiosemiya alınan alınma sözlərlə müqayisədə çoxluq təşkil edir. Alınmalarda ərəb dilinə məxsus eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlər – enantiosemiya üstünlük təşkil edir.

Э.Г.Нифталиева

ПРОЦЕСС ЭНАНТИОСЕМИИ И РОЛЬ ЧАСТЕЙ РЕЧИ В ЕЕ СОЗДАНИИ

Ключевые слова: фонетический состав, лексикология, процесс энантиосемии, омоним, антоним

Энантиосемия – (по гречески enantios – против, sema – противоположный знак) означает развитие антонимического смысла и поляризацию смысла слова. В процессе энантиосемии, образованная лексическим путем (противоположные слова с одинаковым звуковым составом) преобладают глаголы, которые сохраняют чистоту нашего языка и его национальную самобытность. Эти глаголы играют особую роль в обогащении словарного запаса нашего языка за счет использования нескольких слов с одним и тем же звуковым комплексом и классифицируются в соответствии с тем, как они образованы. Энантиосемия, вызванная лексическими средствами, больше по сравнению с производными словами. В производных словах преобладает энантиосемия – противоположные слова с одинаковым звуковым составом, принадлежащие арабскому языку.

E.G.Niftaliyeva

THE PROCESS OF ENANTIOSEMIA AND THE ROLE OF SPEECH PARTS IN ITS CREATION

Keywords: *phonetic composition, lexicology, enantiosema process, homonym, antonym*

Enantiosema - (in Greek *enantios* - against, *sema* - the opposite sign) means the development of antonymic meaning and polarization of the meaning of the word. In the process of enantiosema formed by the lexical path (opposite words with the same sound composition) verbs prevail that preserve the purity of our language and its national identity. These verbs play a special role in enriching the vocabulary of our language through the use of several words with the same sound complex and are classified according to how they are formed. Enantiosema, caused by lexical means, is greater than derivative words. Derivative words are dominated by enantiosema - opposite words with the same sound composition, belonging to the Arabic language.

Dünya dilçiliyində, o cümlədən türkoloji dilçilikdə son illər eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlərin sistemli və elmi tədqiqinə geniş yer verilir. Azərbaycan dilində də eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlər, yəni enantiosemiya hadisəsi diqqəti çox cəlb edir. Bu sahədə dünya dilçiliyində V.İ.Şerçl, K.Abelyan, V.N.Proxorova, M.N.Mayakovski, M.Y.Brodskov, L.E.Bessonovna, E.X.Jarkova, O.M.Sokolov, İ.Pete, Azərbaycan dilçiliyində isə H.Həsənov, B.Ə.Xəlilovun araşdırmaları olub. Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi dilçiliyimizdə geniş şəkildə tədqiq olunmamışdır.

Müasir Azərbaycan ədəbi dili əsrimizin ən mürəkkəb hadisələrini, cəmiyyətin inkişaf qanunlarını əks etdirməyə, dərin elmi nəzəriyyələri ifadə etməyə qadir bir dildir. Hər bir dilin sürətlə inkişaf edən, dəyişən hissəsi lüğət tərkibidir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili lüğət tərkibi baxımından zəngin dillərdən biridir. Dilimizin lüğət tərkibi həyat inkişaf etdikcə, xalqın mədəni səviyyəsi yüksəldikcə artır, çoxalır və eyni zamanda zənginləşir.

Azərbaycan dilində nitq hissəsinə görə isim olan, eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlər lüğət ehtiyatının zənginləşməsində xüsusi rol oynayır və ismə məxsus bütün qrammatik kateqoriyalar üzrə dəyişə bilir. Enantiosemiya hadisəsi əsasında yaranan düzəltmə isimlər sadə və mürəkkəb isimlərlə müqayisədə üstünlük təşkil edir isim düzəldən şəkilçilərin dilimizdə enantiosemiya əsasında yaranan sözlərin söz yaradıcılığında fəal iştirakını göstərir. Bu dil hadisəsini təmsil edən sözlər kəmiyyət kateqoriyasının morfoloji göstəricilərini qəbul edir, mənsubiyyət kateqoriyasının morfoloji və sintaktik üsulları ilə ifadə olunur, ismin bütün halları üzrə dəyişir və həmçinin, xəbərlilik kateqoriyası şəkilçiləri ilə işlənə bilir.

Nitq hissəsinə görə sifət olan, eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlərin morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlərinə nəzər yetirdikdə aydın olur ki, sifətə məxsus bütün əlamətlər eynilə bu qrup sözlərə də aid edilir, belə ki, bu sözlər sifətin lüğəvi məna qrupları üzrə təsnif olunur. Həmçinin quruluşca sadə, düzəltmə və mürəkkəb deyə üç növə ayrılır və adlardan düzələn eyni səs tərkibinə malik əksmənalı düzəltmə sifətlərin digər növlərə nisbətən zəngin olduğu aydınlaşır. Eyni səs tərkibli, ək mənalı sözlər, sifətin dərəcə əlamətləri üzrə də dəyişə bilir və substantivləşir, və bu zaman sintaktik vəzifəsinə görə mübtəda, xəbər və tamamlıq vəzifəsində işləndiyi kimi, adverbiallaşmaya da meyil edərək, zərflik vəzifəsində çıxış edir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində nitq hissəsinə görə say olan eyni səs tərkibinə malik əksmənalı sözlər olduqca azdır. Buna görə də say olan belə sözlər haqqında məlumat verərkən sayın bütün xüsusiyyətlərindən bəhs olunmur.

Azərbaycan dilinin izahlı lüğətində eyni səs kompleksinə malik əksmənalı sözlərdən nitq hissəsinə görə əvəzlik olan yalnız bir söz müəyyən edilib. Bu əvəzliyin söz yaradıcılığında passiv iştirakı ilə bağlıdır. Belə ki, əvəzlilərin ümumi mənası olur. Ümumi mənalı sözlərdən isə yeni mənalı söz yaratmaq mümkün deyildir. Bu səbəbdən əvəzliyin morfoloji-qrammatik xüsusiyyəti haqqında müxtəsər məlumat verilir.

Eyni səs tərkibli əksmənalı köməkçi nitq hissələrinin morfoloji-qrammatik xüsusiyyətlərini tədqiqi göstərir ki, bütün köməkçi nitq hissələri deyil, yalnız ədat, modal söz və nida olan sözlərdə enantiosemiya hadisəsi güclüdür. Eyni fonetik tərkibə malik köməkçi nitq hissələri içərisində əksmənalı ədatlar digərlərinə nisbətə çoxluq təşkil edir. Beləliklə, aydın olur ki, enantiosemiya yalnız əsas nitq hissələrinə deyil, eyni zamanda köməkçi nitq hissələrinə də xas dilçilik hadisəsidir.

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinin uzun bir inkişaf tarixi vardır. Lüğət tərkibi ya başqa dillərdən hazır leksik vahidlər almaqla, ya da dilin öz daxili imkanları, sözlərin mənacə dəyişməsi ilə əlaqədar zənginləşir.

Hər bir müasir dildə bu və ya digər məfhumu ifadə etmək üçün yeni-yeni sözlər və ifadələr meydana çıxır, dilin lüğət tərkibini inkişaf etdirir [5, s.426].

Başqa müasir dillər kimi, Azərbaycan ədəbi dili də, başlıca olaraq, öz daxili imkanları və başqa dillərdən alınmalar hesabına inkişaf edir və lüğət tərkibini zənginləşdirir [3, s.394].

Azərbaycan dili dünyanın inkişaf etmiş və zəngin dillərindən biridir. Dilimizdə olan bütün sözlərin hamısı birlikdə Azərbaycan dilinin lüğət tərkibini təşkil edir. Dilimizin lüğət tərkibindəki sözlərin hamısının mənasını bilmək o qədər də asan deyildir. Ancaq dilimizdə elə leksik sfera vardır ki, oraya daxil

olan sözlərin mənasını hər bir azərbaycanlı həmişə və hər yerdə bilir. Bu dairəyə daxil olan sözlər dilimizin əsas lüğət fondunu təşkil edir.

Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası bu dildə danışan xalqın tarixi ilə əlaqədar olaraq yaranmış lüğət tərkibinin müasir vəziyyətini öyrənir. Lüğət tərkibində maraqlı söz qruplarından biri də eyni səs kompleksinə malik olan sözlərin bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir. Belə sözlər dildə enantiosemiya hadisəsini yaradır [6, s.10]

Enantiosemiya nədir? Enantiosemiya – (yunan sözü enantios-qarşı, əks+sema-işarə) sözdə antonimik mənaların inkişafı, mənaların qütbləşdirilməsi deməkdir.

Müasir Azərbaycan dilində enantiosemiya hadisəsi maraqlı bir dil hadisəsi kimi mövcuddur. Ancaq indiyə qədər bu hadisə diqqətdən kənar qalmış, Azərbaycan dilçiliyində araşdırılmamışdır. Qeyd etdiyimiz kimi, enantiosemiya eyni səs kompleksinə malik olan sözün bir-birinə əks olan mənaları bildirməsidir.

Enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər eyni səs kompleksinə malik olub müxtəlif mənaları bildirməsinə görə omonimlərə yaxınlaşır. Lakin omonimlərdən fərqli olaraq burada bir-birinə əks olan mənalar bildirilir. Bir-birinə əks olan mənaları bildirməsinə görə enantiosemiya hadisəsi ilə yaranan sözlər antonimlərlə də yaxınlaşır. Ancaq antonimlər müxtəlif səs kompleksinə, fonetik tərkibə malik olan əksmənalı sözlər olduğu halda, onlar isə (enantiosemiya) eyni fonetik tərkibli, əks mənalı sözlərdir [4, s.176].

Enantiosemiya hadisəsi dilin lüğət tərkibində gedən bir prosesdir. Bu prosesin tarixi dilin qədim dövrləri ilə bağlıdır [3, s.59].

Enantiosemiya hadisəsinin nitq hissələri üzrə əhatə dairəsi genişdir. Bu hadisə ayrı-ayrı nitq hissələrində özünü göstərir.

Azərbaycan dilində nitq hissələrində enantiosemiya.

1. İsimlərdə enantiosemiya

Nitq hissələri içərisində ən zəngin olanlardan biri isimdir. İsim həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən zəngindir. İsimləri leksik-semantik cəhətdən zənginləşdirən hadisələrdən biri də enantiosemiyadır. Məsələn:

1. İsimlərdə.

acgözlük:

1. Tamahkarlıq, hərislik.

2. Çox böyük maraq, həvəs (məcazi məna).

dad:

1. nəşə, ləzzət.

2. fəryad, fəğan.(1,31)

2. Sifətlərdə enantiosemiya

Sifət lüğəvi məna qrupu baxımından başqa nitq hissələrindən fərqlənir. Həmin lüğəvi qrupu zənginləşdirən bir hadisə də enantiosemiyaadır. Məsələn:

acıca:

1. Azca acı, acıtəhər.
2. Çox acı.

ağbəniz:

1. Üzü ağ, sifəti ağ (göyçək).
2. Üzü solğun, solğun sifətli.

başıdolu: [2, s.241]

1. ağıllı, dərrakəli.
2. sərxoş, kefli.

canalan: [2, s.282]

1. cəllad, adam öldürən, qanıçən.
2. füsunkar, dilbər.

yaman:

Yaman sözünün ifadə etdiyi mənalara diqqət yetirək: “Yaman günün ömrü az olur” - pis mənada; “O, yaman şəkil çəkə bilir” - yaxşı mənada ifadə olunmuşdur [3, s.59].

3. Saylarda enantiosemiya

Sayların məna növü başqa nitq hissələrində yoxdur. Enantiosemiya sayların məna növünü zənginləşdirən bir hadisədir.

bir:

1. Birgə, çoxluq.
2. Tək mənasında.

4. Feillərdə enantiosemiya

Feillər milliliyi ilə digər nitq hissələrindən fərqlənir. Semantik məsələlər feildə daha zəngindir. Feillərdə semantik zənginliyi enantiosemiya hadisəsi də yaradır.

abırlanmaq:

1. Danlamaq.
2. Layiqli şəkil almaq, düzəlmək.

ağarmaq:

1. Parıldamaq.
2. Rəngi getmək, solmaq, bozarmaq.

boğmaq:

1. Nəfəsini kəsmək, öldürmək.
2. Xam atı öyrətmək, sakitləşdirmək.

buyurmaq:

1. Əmr etmək.
2. Təklif etmək.

5. Zərflərdə enantiosemiya

Zərflər əsas nitq hissəsi kimi nisbətən sonralar formalaşmışdır. Ona görə də zərflərlə başqa nitq hissələrinin əlaqəsi təbii bir haldır. Həm də zərflərdəki enantiosemiya prosesi də təbii bir prosesdir.

sabahdan:

1. Günün ilk saatlarından.
2. Ertəsi gündən.

6. Digər nitq hissələrində enantiosemiya

Digər nitq hissələri dedikdə, köməkçi nitq hissələri nəzərdə tutulur. Köməkçi nitq hissələrinin leksik mənası olmadığı üçün enantiosemiya hadisəsi zəif şəkildə özünü göstərir.

Ədatlarda:

bircə:

1. Arzu bildirir. Məs: Bircə görsəydim.
2. Hədə, təhdid, təkid bildirir. Məs: Bircə bura gəl, gör sənə nə edərəm.
7. Dildə ayrıca nitq hissəsi hesab olunmayıb, ayrıca sual tələb etməyən bir sıra sözlər vardır ki, bunlar “predikativ” sözlər adlanır. Məsələn:

Dünyanın həşmətli şahı canlılarçındır günəş,

Yox elə bir fikri ki, məclis, döyüş meydan deyil! [1, s.55]

Buradakı yox “var” mənasındadır.

Gül dərək bir gülüstandan keşikçi var ikən,

Yox keşikçi, indi gül dərmək bizə asan deyil [1, s.54].

Buradakı yox “yox, deyil” inkar mənasındadır. Məhz bu qəbildən hesab olunan “yox” sözündə də enantiosemiya hadisəsi müşahidə olunur. I mənada bu söz “var” mənasını; II mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

Beləliklə, “enantiosemiya” bir sözün iki mənə daşdığı situasiyanı ifadə etmək üçün istifadə olunan terminlərdir: birinci mənada enantiosemiya “var” mənasını, ikinci mənada isə “deyil” anlayışını ifadə edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatından seçmələr: 3 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2005, 424 s.
2. *Babayev A.* Azərbaycan dili. Bakı: Nurlan, 2004, 392 s.
3. *Həsənov H.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikası: Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Maarif, 1988, 306 s.
4. *Xəlilov B.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Zərdabi LTD, 2015, 444 s.
5. *Qurbanov A.M.* Müasir Azərbaycan ədəbi dili: 2 cildə, I c., Bakı: Nurlan, 2003, 45 s.
6. *Cəfərov S.* Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası: 2 cildə, II c., Bakı, 2007, 192 s.

İctimai elmlər

УДК 1(091)

С.М.Адыгезалова

*Азербайджанский государственный педагогический университет
asveta53@mail.ru*

ФИЛОСОФИЯ МУЛЬТИКУЛЬТУРАЛИЗМА В МИРЕ

Ключевые слова: мультикультурализм, иммигранты, культурное разнообразие, права человека, социальные группы, права нации

В статье представлены позиции западных и российских исследователей, поддерживающих и критикующих практику развития мультикультурализма. Отмечается, что противниками мультикультурализма как в России, так и на Западе выступают так называемые патриоты и националисты. Их позиция вызвана массовой миграцией в их государства представителей бедных стран, против чего они выступают. Однако есть и серьезные исследователи, которые считают, что мультикультурализм в западных странах потерпел неудачу и более применяться не будет. Такой позиции У.Хупера противостоит известный последователь мультикультурализма У.Кимлик, считающий, что предстоит новый этап, который он называет пост-мультикультурализм.

В статье с позиций сравнительного анализа проведено обобщение классических и современных зарубежных исследований в области межкультурных, этно-конфессиональных взаимоотношений. Также рассмотрена эволюция понятия «мультикультурализм» от простейшего требования терпимости к проявлениям чужих ценностей в сфере межкультурного взаимодействия до признания многообразия культур важной движущей силой общественного развития. Рассмотрены особенности проявления мультикультурализма в различных странах мира. Показаны причины, тормозящие распространение принципов мультикультурализма в государствах, вступивших на путь независимости. Даны некоторые рекомендации по дальнейшему развитию мультикультурализма.

Современную концепцию мультикультурализма можно рассматривать, как продолжение попыток на качественно новом уровне разрешить проблему сосуществования сообществ с разными системами ценностей.

S.M.Adıgözalova

MULTİKULTURALİZM FƏLSƏFƏSİ DÜNYADA

Açar sözlər: multikulturalizm, immiqrantlar, mədəniyyət müxtəlifliyi, insan haqları, sosial qruplar, millətin haqları

Məqalədə multikulturalizm praktikasını dəstəkləyən və tənqid edən Qərb və Rusiya tədqiqatçılarının mövqeləri əks olunub. Qeyd edilir ki, Rusiyada və Qərbdə multikulturalizmə qarşı çıxanlar “vətənpərvərlər” və millətçilərdir. Onların mövqeyinə zidd olan ölkələrin nümayəndələrinə qarşı olduqları kütləvi miqrasiya səbəb olur. Bununla yanaşı, Qərb ölkələrində multikulturalizm uğursuzluğuna və artıq istifadə olunmayacağına inanan ciddi tədqiqatçılar vardır. W.Hooperin belə bir mövqeyinə postmodernizm mədəniyyəti adlandırılan yeni bir mərhələ olduğunu düşünən multikulturalizmin tanınmış tədqiqatçısı W.Kimlik qarşı çıxır.

Məqalədə müqayisəli təhlil baxımından mədəniyyətlərarası, etno-konfessiyalı münasibətlər sahəsində klassik və müasir xarici tədqiqatların ümumiləşdirilməsi aparılmışdır. Həm də "multikulturalizm" anlayışının tolerantlığın sadə tələbindən, mədəniyyətlərarası qarşılıqlı sahədə digər insanların dəyərlərinin təzahürlərinə qədər mədəniyyətlərin müxtəlifliyini və sosial inkişafın mühüm hərəkət edən bir qüvvəsi kimi qəbul edilməsi nəzərdən keçirilir. Dünyanın müxtəlif ölkələrində multikulturalizmin təzahür xüsusiyyətləri nəzərə alınır. Müstəqilliyə gedən dövrlərdə multikulturalizm prinsiplərinin yayılmasına mane olan səbəblər göstərilir. Multikulturalizmin daha da inkişaf etdirilməsi üçün bəzi tövsiyələr verilmişdir.

Müasir multikulturalizm konsepsiyası müxtəlif dəyər sistemləri ilə bir yerdə yaşamaq problemini həll etmək üçün keyfiyyətə yeni səviyyədə cəhdlərin davamı kimi qiymətləndirilə bilər.

S.M.Adıgozalova

PHILOSOPHY OF MULTICULTURALISM IN THE WORLD

Keywords: multiculturalism, immigrants, cultural diversity, human rights, social groups, national rights

The article presents the positions of Western and Russian researchers who support and criticize the practice of multiculturalism. It is noted that the opponents of multiculturalism both in Russia and in the West are the so-called patriots and nationalists. Their position is caused by mass migration of representatives of poor countries to their states, which they oppose. However, there are serious researchers who believe that multiculturalism in Western countries has failed and will no longer be applied. Such a position of U. Hooper is opposed by a well-known follower of multiculturalism W. Kimlik, who believes that a new stage is ahead, which he calls post-multiculturalism.

The article summarizes the classical and modern foreign studies in the field of intercultural, ethno-confessional relations from the standpoint of comparative analysis.

The evolution of the concept of "multiculturalism" from the simplest requirement of tolerance to the manifestations of other people's values in the sphere of intercultural interaction to the recognition of cultural diversity as an important driving force of social development is also considered. There are considered the features of manifestation of multiculturalism in different countries of the world. Are shown the reasons hindering the spread of the principles of multiculturalism in the states that have embarked on the path of independence. Some recommendations for the further development of multiculturalism are given.

The modern concept of multiculturalism can be seen as a continuation of attempts at a qualitatively new level to solve the problem of coexistence of communities with different systems of values.

Процессы глобализации сыграли решающую роль в изменении мира и мирового порядка. В ходе разворачивания этого грандиозного процесса постепенно утрачивали свое значение многие социальные, политические и экономические реалии старого мирового порядка и одновременно происходило становление новых реалий в этих областях. Глобализация, породив масштабные эмиграционные потоки по всему миру, актуализировала процессы мультикультурализма, интеграции и ассимиляции различных групп и этносов как в отдельно взятом государстве, так и в целом по планете. В этом контексте мультикультурализм, возникнув как средство защиты прав этнических и религиозных меньшинств, под которые попадали иммигранты и коренные малочисленные народы, первоначально развивался как метод противодействия ассимиляции этих групп. Той ассимиляции, которая применялась всеми государствами с целью защиты культурной идентичности своих титульных наций. И в случаях ассимиляции, и в случаях мультикультурализма предполагалось достичь некоей интеграции как коренных жителей, так и иммигрантов, однако эти типы интеграции решительно отличались друг от друга. Ассимиляция предлагала интеграцию за счет подведения всех групп населения под единые стандарты ценностей, норм и прав конкретного государства и его общества. Ярким примером такой интеграции является американская модель, известная как «плавильный котел». Надо отметить, что хотя в США, как в иммигрантской стране, такая политика до определенной поры имела успех, в дальнейшем эта страна в силу известных обстоятельств вынуждена была обратиться и к политике и практике мультикультурализма, правда, как отмечают многие исследователи, скорее в декларативных целях.

Сегодня проблема мультикультурализма, возникшая примерно во второй половине XX века, породила немалое число как своих

сторонников, так и противников, выступающих со своими доводами в защиту или же с критикой этого, довольно по-разному понимаемому феномену. Разнообразные оценки и определения, а главное – разброс понимания мультикультурализма, раздаются не только из стана политиков, партий и представителей общественных организаций, но и из среды достаточно авторитетных ученых и исследователей широко представленного гуманитарного знания.

В обобщенном виде мультикультурализм представляется как: «Политика, направленная на развитие и сохранение в отдельно взятой стране и в мире в целом культурных различий, и обосновывающая такую политику теория или идеология» (1). Таким образом, мультикультурализм в первую очередь является задачей государства, заинтересованного в консолидации общества. Заинтересованность государства, кроме того, заключена в том, что «...иммигранты приносят с собой более высокий уровень человеческого капитала и могут легко его использовать» (2, с.76).

Согласно «Википедии»: «Мультикультурализм – один из аспектов толерантности, заключающийся в требовании параллельного существования культур в целях их взаимного проникновения, обогащения и развития в общечеловеческом русле массовой культуры» (3). Следовательно, государство, проводящее политику мультикультурализма, должно пропагандировать в обществе идеи толерантности и закреплять их в законодательном порядке.

Принципы мультикультурализма зародились в развитых странах, в которые направлялись основные потоки иммигрантов в качестве трудовых и интеллектуальных ресурсов, а также различных групп беженцев. В числе этих стран находятся Австралия, Канада, частично США и догоняющие их в последнее время страны Европейского Союза, в которые устремился почти неконтролируемый поток иммигрантов из «третьего мира». В Канаде в 1971 году был даже принят специальный Акт о мультикультурализме, что дает основание считать это государство основателем мультикультуральной политики. Считается, что «Канада, наверное, единственная из западных стран, где сила национальной идентичности положительно коррелирует с поддержкой иммиграции. И эту вещь трудно объяснить, кроме как отсылкой на мультикультурализм» (2, с.77).

Если обратить внимание на время сворачивания политики мультикультурализма, берущего начало с 2010 года, то становится понятным его основные причины: мировой экономический кризис, многочисленные войны, породившие нескончаемые волны беженцев в развитые страны. И хотя лидеры ЕС – Германия, Франция и

Великобритания – пытались связать провал политики мультикультурализма с активным нежеланием иммигрантов вписываться в культурные и социальные традиции стран пребывания, причины, как представляется, более глубокие. Не случайно, что именно в то же время о негативных последствиях трудовой миграции заговорили в России, находящейся под прессом демографических проблем и заинтересованной в постоянном притоке трудовых ресурсов.

Мнение российских патриотов выражено в статье «Мультикультурализм» и «права человека» Алексея Абанина (4), связывающего неотчуждаемые права человека с его ответственностью перед законами страны пребывания и рядом обязанностей, которым, иммигранты, по его мнению, отказываются следовать.

Автор с иронией пишет о своеобразно понимаемом им «европейском опыте»: «На этом и порушилась современная концепция «мультикультурализма», подразумевавшая возможность сосуществования разных народов в рамках единого экономического, политического и правового пространства без какой-либо культурной унификации - с сохранением своей «самобытности» и прочих «уникальных» особенностей. Только в больной фантазии «прогрессивных» леваков, которые, живя в своем воображаемом мире, были уверены, что орды дикарей, по уровню развития находящихся еще в стадии родоплеменного строя (с соответствующими представлениями о правах и свободах) - попав в цивилизованный европейский Мир, начнут дружно жить с европейцами по европейским же законам, сохраняя при этом свою этнокультурную идентичность и будут европейцев чем-то там еще «обогащать» (4). Обращают на себя внимание многочисленные кавычки, призванные подчеркнуть наукообразность критики автора: «...иммигранты частично освоили эти блага, но, как выяснилось, только для того, чтобы умело спекулировать на них ради насаждения в Европе своих средневековых представлений о «правильном мироустройстве» и лоббировать интересы своих диаспор, подчас, совершенно противоречащие интересам коренного населения. Результат полувекового «мультикультурного» эксперимента леваков (прокравшихся в правительства многих стран под видом «евросоциалистов» и «(лже)либералов») над Белой Европой – официальное признание провала этого эксперимента главами крупнейших европейских государств и неразрешимая, в действующих правовых рамках, ситуация, грозящая перерасти в цивилизационный коллапс» (4).

Какие же меры предлагает «великий гуманист» Абанин? Опасаясь обвинений в пропаганде фашизма, он на словах против того, «чтобы ставить иммигрантов в положение «недочеловеков». Но, тем не менее,

протестует против наделения «их гражданскими правами (влекущими за собой все остальные)», а так же предлагает проводить политику «умеренной сегрегации», направленную на упреждение любых попыток навязывания своей системы «ценностей» и качания «прав» на чужой земле» (4). Однако, Абанин далек от проблем Европы, его «советы» касаются исключительно России, которая, по его ложному мнению, вышла на первое место в мире по количеству и темпам привлечения иммигрантов.

Есть радикалы и на Западе. Так, Герт Вайлдерс, лидер голландских националистов, активно пропагандируя изгнание из страны мусульман, заявляет: «...мы не хотим, чтобы у нас дома, в Голландии женщин забивали камнями, чтобы наша любимая родина была уничтожена дурацкими законами, принятыми депутатами, оторванными от жизни и живущими в мирке Европейского суда по правам человека» (5).

В чем же реальные причины (кроме отмеченного выше мирового экономического кризиса) роста числа критиков мультикультурализма среди самых различных социальных и политических групп? Считается, что «...с середины 1990-х годов происходит отказ от политики мультикультурализма и возрождение идеи государственного строительства через общие ценности и идентичности, унитарного гражданства – даже звучат призывы за «возвращение ассимиляции».

Этот отказ частично обусловлен страхом среди большинства групп, что культурное разнообразие «зашло слишком далеко» и угрожает их образу жизни» (2, с.71). Однако существует и другое мнение: в основе западного мультикультурализма заложены принципы радикального либерализма, отдающего предпочтение индивидуальным правам перед правами коллективными. Между тем, очевидно, что следует «...говорить сегодня о всеобщих правах – в условиях мультикультурализма – как о правах фундаментальных, присущих как индивиду, так и группам и коллективам индивидов, нациям, народам» (6). «Арабская весна» стала практическим примером пренебрежения правами наций и народов самостоятельно решать свои проблемы. Эту точку зрения начинают разделять и некоторые западные исследователи.

Так, У.Хупер, отмечая, что мультикультурализм в Европе сегодня является угасающей философией, пишет, что его последствием стал рост популярности правых партий, привлекающих на свою сторону избирателей из самых разных социальных групп. Причина этого усматривается в той форме, в которой развивался мультикультурализм – в форме «ценностей либеральной демократии». «Может ли мягкотелая политкорректность и одержимость правами человека, свойственная

Западу, соревноваться с жесткой и прагматичной политикой Китая? Если либеральные ценности так важны для достижения успеха, то почему Китай так преуспел, не принимая их? Быть может, в западной модели есть некие изначальные пороки, что дело вовсе не в политических перипетиях или популизме?» (6) – задается вопросом автор, ставя под сомнение приоритет либеральных демократических ценностей. Вместе с тем, автор отмечает, что популизм правых националистов, несмотря на видимость, на самом деле направлен не против мультикультурализма, а против свободы, как таковой. Поэтому названная У. Хупером Новая Восточная Философия в предстоящем будущем не только вытеснит с политической арены популистов, но и «...пойдет дальше нынешней политики Китая, поскольку будет иметь глубокую духовную основу, и она никогда не согласится с атеизмом в качестве государственной идеологии, как сделано в современном Китае. Не согласится она и с представлением о неравенстве и свободе как неактуальных и сугубо моральных вопросах, как делают китайские лидеры» (6).

Таким образом, либеральные идеи индивидуализма должны быть дополнены идеями коллективизма, поскольку: «Помимо концепции признания культурного многообразия, мультикультурализм – это синтез идей либерализма и коммунитаризма, он воплощает в себе коммунитаристское стремление к объединению и либеральное понимание личности и терпимость к Другому» (7). Достижение этого синтеза, как и многие другие проблемы, видится на пути учреждения заинтересованного диалога. «Очевидно, что человечеству приходится постоянно вести диалог, в процессе которого происходит расширение взаимодействия, сотрудничества и содружества различных национальных культур на основе признания и уважения их самобытности» (7).

В мире уже говорят о пост-мультикультурализме, однако Уилл Кимлика (2), оспаривая «смерть» мультикультурализма, опирается на три пункта: 1) предпринятые эксперименты в мультикультурализме носили неверный характер 2) степень проблем мультикультурализма была преувеличена 3) была произведена неверная оценка реальных трудностей и ограничений, с которыми пришлось столкнуться (2, с.71). По его мнению, на Западе была использована «ложная модель мультикультурализма, при которой «...рекомендуется выбирать безопасные межкультурные темы – музыкальные или гастрономические, т. е. то, что может в равной степени удовлетворить потребности всех членов общества. Но в таком случае есть риск тривиализации культурных различий и игнорирования реальных проблем, которые могут быть вызваны такими различиями» (2, с.72) – справедливо отмечает У.Кимлика.

Действительно, вряд ли «музыкальная и гастрономическая» специфика культуры иммигрантов является фундаментальной ценностью, достойной стать объектом пристального внимания мультикультурализма, становления которого существовало множество исторических примеров гораздо более глубокого диалога культур на основе взаимной заинтересованности. В качестве примера успешного сосуществования и взаимного уважения культур У.Кимлика приводит опыт Османской империи (2, с.75).

Подводя итоги, автор отмечает, что представления о сущности мультикультурализма и заключение о его «смерти» являются всего лишь мифами, которые необходимо преодолевать, поскольку этот феномен далеко еще не исчерпал свой позитивный потенциал. Он предлагает отвергнуть бессмысленную практику профанации мультикультурализма и начать поиск путей освоения им подлинных демократических, гражданских и правовых ценностей.

Исходя из отмеченных особенностей мультикультурализма в современном мире, можно сформулировать некоторые выводы:

По сути дела необходим селекционный подход к отношениям неравенства между различными группами общества, поскольку часть из них непреодолима и вряд ли требует изменения такой ситуации. К примеру, никто из серьезных исследователей не ратует за равенство мужчин и женщин в области тяжелого физического труда.

Подлинный мультикультурализм предполагает единство и связанность политики, практики и идеологии государства. Он не может быть делом лишь государства или общества, поскольку призван одновременно охватить все общественные и государственные институты едиными принципами.

Распространение принципов мультикультурализма особенно затруднено для государств, вступивших на путь независимости. Вынужденные строить фундамент национального государства, они сталкиваются с необходимостью учитывать постнациональные стратегии, одной из которой как раз и является мультикультурализм, который и в западных странах сталкивается с многообразной критикой.

В отдельных постсоветских государствах, имеющих на своих территориях этнические конфликты, политика мультикультурализма должна быть особо продуманной, поскольку следует четко определить границы между практикой мультикультурализма и сепаратистскими процессами. В таких странах важно достижение равного доступа к социальным, духовным и материальным ресурсам, а также перманентное повышение правовой культуры всех групп населения. Важное значение

имеет практика распространения культуры мира, разрушения «образа врага», преодоления нетолерантности, национализма, шовинизма, ксенофобии, экстремизма и т. д.

Таким образом, мультикультурализм только вступает в пору своей зрелости, и предстоит еще немало сделать, чтобы эта политика достигла успехов.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Абанин А.* "Мультикультурализм" и "права человека" - 02 февраля 2013 - <http://rosndp.org/-muljtikuljturalizm-i-prava-cheloveka-.htm>
2. *Глушкова С.И.* Индивидуальные, групповые, коллективные и всеобщие права в условиях мультикультурализма - rudocs.exdat.com/docs/index
3. *Кимлика Уилл.* Взлет и падение мультикультурализма // «Дискурс*Пи». Екатеринбург, 2013, № 11-12, с.71-82
4. Критика мультикультурализма в программах и деятельности европейских парламентских националистических партий - <http://www.referatya.ru/catalog/detail/60011>
5. *Хупер У.* Провал мультикультурализма и подъем крайне правых - <http://dialogs.org.ua/ru/cross/page27114.html> - 6 сен 2012 года.
6. <http://www.urok123.org>
7. <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

UOT 94 (479.24)

N.Ə.Əhmədova, Z.H.Kərimov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
naiba_66@mail.ru, Naiba-Ahmadova@adpu.edu.az

ŞƏKİ MƏLİKLİYİ: TARİXİ MÜLAHİZƏLƏR

Açar sözlər: Albaniya padşahlığı, Nuxa, məliklik, müstəqil knyazlıq, feodal dövlətlər

Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Orta əsrlərə dair mənbələrdə onun adı Şəkə, Şaki, Şakki, Şakka, Şakke, Şakkan, Şakkin kimi müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir. Şəki şəhəri uzun müddət Nuxa adlanmışdır. Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra xanlığın ərazisi inzibati vahid olmaq etibarilə rəsmən Şəki əyaləti adlandı. Ərəb xilafətinin zəifləməyə başladığı VIII əsrin sonu – IX əsrin əvvəllərini Şəki məlikliyinin əsasının qoyulması hesab olunur. Məlikliyin əsasının qoyulması haqqında mənbələrin məlumatı dolaşmış olsa da, tədqiqatlar hakimiyyətin yerli alban hakimlərinə mənsub olması fikrini təsdiq edir. Mənbələrə əsasən bu qənaətə gəlmək olur ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan ərazisində Şəki adlı iki feodal hakimlik mövcud olmuşdur. Görünür, bu e.ə. VIII-VII əsrlərdə ölkəmizə sak tayfalarının kütləvi gəlişi və onların geniş yayılması ilə bağlı olmuşdur.

H.A.Ахмедова, З.Г.Каримов

ШЕКИНСКОЕ МЕЛИКСТВО: ИСТОРИЧЕСКИЕ СООБРАЖЕНИЯ

Ключевые слова: албанское царство, Нуха, меликлик, независимое княжество, феодальные государства

Шеки – один из древнейших городов Азербайджана. В средневековых источниках его имя использовалось в различных формах, таких как Шеки, Шаки, Шакки, Шакка, Шакке, Шаккан. Город Шеки долгое время назывался Нуха. После оккупации Россией территория ханства была официально названа Шекинской провинцией в качестве административной единицы. В конце VII и начале IX века, когда арабский халифат начал ослабевать, он считался основой Шеки. В то время как источники оснований фонда Мальтуса интригуют, исследование подтверждает идею о том, что власти принадлежат местным албанским судьям. По традиции можно сделать вывод, что в этот период на территории Азербайджана было два феодальных судьи по имени Шеки. Видимо, это в VIII-VII веках д.н.э. наша страна была связана с массовым приходом и экспансией племени сак.

SHAKI MELIKATE: HISTORICAL CONSIDERATIONS

Keywords: *Albanian kingdom, Nukha, meliklik, an independent principality, feudal states*

Shaki is one of the oldest towns in Azerbaijan. In medieval sources his name is used in a variety of forms, such as Saki, Saki, Sciacca, Sciacca, Sciacca, Sciacca, Shakkin. Sheki city for a long time was called Nukha. After the occupation of the territory of the Khanate by Russia was officially named the Sheki province as an administrative unit. At the end of the 8th and the beginning of the 9th century, when Arab Caliphate began to wane, he was considered the Foundation of Sheki. While sources of reason Foundation study, intrigue Malthus confirms the idea that power is exercised by local Albanian judges. According to tradition, it can be concluded that during this period on the territory of Azerbaijan was two feudal judge on behalf of Sheki. Apparently, this is in the VIII-VII centuries, my country has been associated with the massive arrival and expansion of SAK tribe.

Şəki Azərbaycanın ən qədim şəhərlərindən biridir. Orta əsrlərə dair mənbələrdə onun adı Şəkə, Şaki, Şakki, Şakka, Şakke, Şakkan, Şakkin kimi müxtəlif şəkillərdə işlənmişdir. Şəki şəhəri uzun müddət Nuxa adlanmışdır. XVIII əsr də daxil olmaqla şəhərin adı mənbələrdə və rəsmi sənədlərdə Şəki idi. Rusiya tərəfindən işğal edildikdən sonra xanlığın ərazisi inzibati vahid olmaq etibarilə rəsmən Şəki əyaləti adlandı. Yalnız rus çarı I Nikolayın (1825-1855) Cənubi Qafqazda inzibati və məhkəmə islahatı haqqında 1840-cı il 10 aprel tarixli qanununa əsasən bütün əyalətə Nuxa qəzası, qəzanın mərkəzinə isə Nuxa adı verilmişdir.

Nuxa qədim yaşayış məskəni idi. Nuxanı K.Ptolomeyin “Coğrafi təlimnamə” əsərində adıçəkilən Niqa ilə eyniləşdirirlər. Şəki şəhərinin salındığı tarix dəqiq müəyyənləşdirilməmişdir. Qədim Şəkinin Kiş çayının Əyriçaya töküldüyü yerdə, indiki Qaradağlı yaxınlığında yerləşdiyi güman edilir. IV əsrdə Şəkiddə xristianlıq yayılmışdır. VII əsrin ortalarında Azərbaycan ərəb xilafətinin hücumuna məruz qaldı və ölkəmiz zəbt olundu. Xilafət “Şakkan hökmdarı ... ilə xərac vermək şərti ilə sülh bağladı” [2, s.207]. Deməli, Şəki bu zaman müstəqil knyazlıq idi və xilafətin hakimiyyətini qəbul etməyə məcbur olmuş və öz muxtariyyətini qoruyub saxlaya bilmişdi. VII-IX əsrlərdə Şəki Xilafətin tərkibində olmuşdur. Şəki əyaləti xilafətin təşkil etdiyi III Əmirliyin tərkibinə daxil edilmişdi. Əmirliyin mərkəzi Bərdə idi. Əmirlik bir neçə mahalə bölünürdü. Şəki şəhəri də mahal mərkəzi idi. Xilafətin zəiflədiyi bir dövrdə IX əsrin sonlarında Qriqor Hammam dağılmış Alban çarlığını bərpa edərək Şəkiddə hakimiyyəti ələ aldı. Aranşahlıq adlanan həmin əraziyə Şəki də daxil oldu,

həmçinin bu vilayətə “Albaniya padşahlığı” da deyilməyə başlandı. Lakin bu dövlətin ömrü qısa oldu. Şəkiddə müstəqil knyazlıq yarandı.

IX-XI əsrlərdə Şəki məlikliyi adlı feodal dövləti mövcud olmuşdur. IX əsrin ikinci yarısında Arran ərazisində (Albaniya) ərəblərdən asılı olan Sünik, Ktiş (Ktiç), Varsan, Beyləqan, Qəbələ və Şəki knyazlıqları var idi [2, s.204]. Şəki knyazı yerli alban feodalı olan Səhl ibn Sumbat idi. O, bir sıra yerli feodal hakimlər kimi xürrəmilərin başçısı Babəklə əlaqə saxlayırdı, onun müttəfiqi idi və ərəblərlə döyüşürdü.

O, Şəkiddə xilafətə qarşı üsyana başçılıq etmişdir. Azərbaycan, Arran və Ermənistan hakimi Xalid ibn Yezid bu üsyanı yatıraraq, üsyançıların bir çoxunu öldürmüş, bəzilərini girov götürmüş, 500 min dirhəm xərac almışdır [1, s.357].

Səhl ibn Sumbat Şəki vilayətinə sahib olduqda onun separatist meyilləri özünü büruzə verdi. Xilafətin Arran vilayətinə ciddi fikir verməməsindən istifadə edən Səhl ibn Sumbat 835-ci ildə bu vilayətin böyük bir hissəsini tutdu.

IX əsrin sonu – X əsrin əvvəlləri Sacilər sülaləsinin Cənubi Qafqazda fəallaşdığı dövrdür. Bu dövrdə Şəkiddə hakimiyyətini saxlaya bilmiş Qriqor Hammam Cənubi Qafqazın çox hissəsinin tabe etmiş Sacilərdən vassal asılılıqda idi [1, s.358].

X əsrin əvvəllərində Hammamı ərəb, gürcü və erməni mənbələrində Adarnərsə adı ilə məşhur olan oğlu əvəz etdi. Mənbələr Adarnərsənin hakimiyyət illərini dəqiq müəyyənləşdirmək imkanı verməsə də, ərəb və yerli müəlliflərin məlumatları bu hökmdarın 909-cu ildə hakimiyyətdə olduğunu və həmin yüzilin 40-cı illərində hakimiyyətdə qaldığını təsdiqləyir [1, s.359]. X əsrin ortalarında Şəkiddə olmuş erməni katalikosu Anani Mokslunun məlumatına görə isə, “bu zaman hökmdarlıq taxtında Adarnərsənin oğlu, albanların mömin hökmdarı Hammamın nəvəsi İşxanik oturmuşdu [1, s.359]. Bu hökmdarın adını Əshas kimi çəkən ərəb coğrafiyaçısı İbn Havqəl onun müsəlman Əbu Əbd əl-Məlik adını da qeyd edir və Salarilərə 1 milyon dirhəm miqdarında illik vergi verdiyini yazır [7, s.126].

Mənbələrin məlumatına görə, atasının ölümündən sonra qonşu Sanariyanın (Kaxeti) hakimi, İşxanikin böyük oğlu Sənəkərim hökmdarlıq taxtını tutdu [1, s.360]. Məlumatla görə, Sənəkərim Sanariyanı da öz vahid hakimiyyəti altında Şəki ilə birləşdirmişdi. Bu isə həmin dövrdə Sanariyanın Şəki məlikliyinin bir vilayəti olduğunu təsdiqləyir. Hakimiyyəti ələ alan Sənəkərim Kürün sağısahili bölgələrinin bəzilərini də öz mülklərinə qatararaq “alban taxt-tacının bərpaçısı” adını qazana bildi. Şəki məlikliyinin güclənməsi qonşu müsəlman və xristian hakimlərinin diqqətinə səbəb oldu. 957-ci ildə Salarilərin hökmdarı Mərzban ibn Məhəmməd öldükdən sonra bir çox yerli hakimlər Salarilərin tabeliyindən çıxmağa başladılar. Məhz bu zaman alban katalikosu Şəki hakimi Sənəkərimin başına “alban taxt-tacını bərpa etməsi” münasibətilə tac qoymuşdur [7, s.148].

Salari hökmdarı İbrahim Sənəkərimə tac və başqa qiymətli hədiyyələr göndərmişdi. Sənəkərimin hakimiyyətinin tanınmasında həm Salari, həm də gürcü hakimləri öz məqsədlərini güdürdülər. Həmin dövrdə yenicə hakimiyyətə gəlmiş Salari hökmdarı güclənmiş Şəki mülkiyindən özünün Şirvanşahlara və Şəddadilərə qarşı mübarizəsində istifadə etmək istəyirdi. Sənəkərimin hakimiyyətinin sonu haqqında mənbələrdə məlumat olmasa da, onun ölümü X əsrin sonlarına aid edilir. Bu nüfuzlu hökmdarın ölümü isə Şəki mülkiyinin qüdrətini azaltdı.

Yerli, sinxron mənbənin müəllifi olan Moisey Kalankatuklu Şəki vilayət və yepiskopluğunu Albaniya-Arran ərazisində lokallaşdırır. Erməni tarixçisi Gevond 763-cü ildə xəzərlərin ələ keçirdikləri alban vilayətləri sırasında Şəkinin də adını Şake formasında çəkir və onu elə buradaca adlarını sadaladığı gürcü vilayətlərindən fərqləndirir.

Şəki vilayətinin və feodal dövlətinin harada yerləşməsi maraq doğurur. Bəzi tarixçilər mənbələrə istinad edərək göstərir ki, Şəki Qafqaz Albaniyasında qala olmuşdur. Xarabalığı Ermənistan SSR-nin Sisyan rayonunda Şəki kəndi yaxınlığında, Bazarçayın sol sahilində, Darvaztəpə dağındadır [2, s.208]. Eyniadlı vilayətin mərkəzi olan Şəki qalası Biçənək aşırımında Arrana gedən yolun üzərində mühüm müdafiə-nəzarət məntəqəsi rolu oynamışdır. IX əsrin II yarısında alban knyazı Səhl ibn Sumbatın əsas iqamətgahı olmuşdur. 837-ci ildə Babək Səhl ibn Sumbatın xəyanəti nəticəsində Şəki qalasında ələ keçirilib ərəblərə təslim edilmişdir [2, s.208]. X əsrdə Şəki Azərbaycanın şimalında yaranmış Şirvanşahlar dövlətindən asılı vəziyyətə düşdü. 960-cı ilin əvvəllərində Şəki hakimi qonşu Sanariyanı da öz hakimiyyəti altında birləşdirərək Şirvanşahlara tabe olmaqdan imtina etdi. Z.Bünyadova görə Şirvanda Kəsrənilər sülaləsi hakimiyyətə gəldikdən sonra A.Krımskinin məlumatına görə, Şəki Şirvanşahlara tabe edilsə də, öz nominal müstəqilliyini saxlaya bilmişdi [2, s.207].

Tarixi ədəbiyyatda Şəki qalası indiki Azərbaycan Respublikasındakı Şəki şəhəri ilə eyniləşdirilir.

Tədqiqatlar Albaniyada iki Şəki adlı tarixi vilayətin olduğunu göstərir. Səhl ibn Sumbat və Babəklə əlaqədar hadisələrin məhz Araz çayından şimalda yerləşən Şəkidə baş verdiyini elmi cəhətdən sübut edir [2, s.209].

Azərbaycan Respublikasındakı Şəki şəhəri və rayonu 1968-ci ilədək Nuxa adlanmışdır. Şəhər əhalisinin müəyyən hissəsi Kiş çayı vadisində yaşayırdı. 1772-ci ildə güclü sel Şəkini dağıtdıqdan sonra Şəki əhalisi indiki ərəziyə (Nuxaya) köçmüşdür.

Beləliklə, yuxarıdakı məlumatlardan belə nəticəyə gəlmək olar ki, bəhs olunan dövrdə Azərbaycan ərazisində Şəki adlı iki feodal hakimlik mövcud olmuşdur. Görünür, bu da e.ə. VIII-VII əsrlərdə ölkəmizə sak tayfalarının kütləvi gəlişi və onların geniş miqyasda yayılması və məskunlaşması ilə bağlı

olmuşdur. Azərbaycanda Saki (Şəki), Balasakan (Sak düzənliyi), Saqatala (Zaqatala), Arsax (indiki Dağlıq Qarabağ), Kiçik Asiyada Sakarya və s. kimi toponimlər onların adı ilə bağlıdır. Şəki mülkiyyəti ilə bağlı dolğun və dürüst məlumat əldə edilməsi dövrün mənbələrinin dərinədən öyrənilməsini zəruri edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, II c., Bakı, 2007, 608 s.
2. *Bünyadov Z.* Azərbaycan VII-IX əsrlərdə. Bakı, 2007, 424 s.
3. *Hacı Seyid Əbdül Həmid.* Şəki xanları və onların nəsiləri. Bakı, 1958, 150 s.
4. *İsmayilov M., Bağırova M.* Şəki xanlığı. Bakı, 1997, 76 s.
5. *Kalankatuklu M.* Albaniya tarixi, M.Qoş Albaniya salnaməsi / Z.Bünyadov, F.Məmmədova. Bakı, 1993, 296 s.
6. *Kərim ağa Fateh.* Şəki xanlığının müxtəsər tarixi. Bakı, 1958, 32 s.
7. *Vəlixanlı N.* Azərbaycan VII-XII əsrlərdə. Bakı, 2016, 480 s.

UOT 32

N.N.İbrahimov
AMEA İnsan Haqları və Hüquq İnstitutu
nibrahimov@mail.ru

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA PREZİDENTLİK İNSTITUTUNUN TƏŞƏKKÜLÜ VƏ XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: prezidentlik institutu, Azərbaycan Respublikası, xüsusiyyətlər, prezident, dövlət başçısı, səlahiyyətlər, konstitusiya islahatları

Məqalədə prezidentlik institutunun əsas xüsusiyyətləri araşdırılır, dövlət idarəetmə sisteminin mühüm elementi kimi Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun formalaşması və inkişafı araşdırılır, Ümummilli Lider Heydər Əliyevin və onun layiqli davamçısı, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin bu prosesdəki rolu göstərilir. Ölkənin uğurlu demokratik inkişafının müasir şəraitində Azərbaycanda qurulan prezidentlik institutu modelinin konstitusiya əsasları və xarakterik xüsusiyyətləri aşkara çıxarıldı, dövlət idarəçiliyinin səmərəliliyinin artırılmasında konstitusiya islahatları çərçivəsində yeni yaradılan Vitse-prezident institutunun əhəmiyyəti göstərilmişdir.

Н.Н.Ибрагимов

СТАНОВЛЕНИЕ И ОСОБЕННОСТИ ИНСТИТУТА ПРЕЗИДЕНТСТВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ

Ключевые слова: институт президентства, Азербайджанская Республика, особенности, президент, глава государства, полномочия, конституционные реформы

В статье рассматриваются сущностные характеристики института президентства, изучается становление и развитие института президентства в Азербайджанской Республике, как важного элемента системы государственного управления, показывается роль Общенационального лидера Гейдара Алиева и его достойного преемника, Президента Азербайджанской Республики Ильхама Алиева в этом процессе. Раскрываются конституционные основы и характерные особенности сформировавшейся в Азербайджане модели института президентства в современных условиях успешного демократического развития страны, обозначается значение вновь созданного в рамках проведенных конституционных реформ института Витце-президента в повышении эффективности государственного управления.

N.N.Ibragimov

FORMATION AND FEATURES OF THE PRESIDENTIAL INSTITUTION IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

Keywords: *institution of presidency, Republic of Azerbaijan, features, president, head of state, powers, constitutional reforms*

The article examines the essential characteristics of the institution of presidency, studies the formation and development of the institution of presidency in the Republic of Azerbaijan as an important element of the public administration system, shows the role of National Leader Heydar Aliyev and his worthy successor, President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev in this process. Constitutional foundations and characteristic features of the model of the institution of the presidency instituted in Azerbaijan in modern conditions of successful democratic development of the country are revealed, the significance of the institute of the Witz-president newly created in the framework of the constitutional reforms in improving the efficiency of public administration is indicated.

Giriş.

Prezidentlik institutu ilk dəfə XVIII əsrin sonunda ABŞ-da təsis olunmuş, sonralar isə Latın Amerikasında və bir sıra digər dünya ölkələrində tətbiq olunmuşdur. XX əsrin 80-ci illərinin sonlarından etibarən dünyada sosialist düşürgəsinin dağılması ilə bağlı fundamental dəyişikliklər prezidentlik institutunun dünyada daha da geniş yayılmasına təkan vermişdir. İndi əksər ölkələrdə üstünlük təşkil edən prezidentlik institutunun dövlət idarəçilik sistemində yeri konkret dövlətin idarəçilik formasından asılı olaraq dəyişir, müxtəlif ölkələrdə prezidentlərin hüquqi statusu xeyli fərqlənir. SSRİ dağıldıqdan sonra müstəqil Azərbaycan özünün dövlətçilik modelini prezidentli respublika kimi müəyyən etmiş, bu modelin tətbiqi ilə ölkəmizin uğurla keçdiyi inkişaf yolunun əsasını Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyası təşkil etmişdir. Bu strateji kurs müasir mərhələdə onun layiqli siyasi varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən yeni keyfiyyət səviyyəsində zənginləşdirilərək bacarıqla davam etdirilir.

Bütün bunlar Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun təşəkkül tapmış modeli çərçivəsində xüsusiyyətlərinin öyrənilməsinin həm Azərbaycan siyasi elmi üçün, eləcə də müstəqil dövlətçiliyimizin inkişafı baxımdan aktual və zəruri olduğunu göstərir.

Prezidentlik institutunun səciyyəvi xüsusiyyətləri

“Prezident” termini latın mənşəli “praesidens” sözündən götürülmüş və hərfi mənada “irəlidə oturan” mənasını daşıyır. Antik dövrdə müxtəlif

yığıncaqlarda sədrlik edənləri prezident adlandırırdılar. Bu ilkin mənada işlədilən “prezident” sözündən sonralar, məsələn, senatın prezidenti vəzifəsi yaranmışdır [6, s.298]. Müasir dövrdə bu termin respublika idarəçilik formasına malik olan dövlətlərdə öz səlahiyyətlərini seçki yolu ilə əldə edən dövlət başçısı vəzifəsinin qeyd edilməsi üçün işlədilir. Prezidentlik institutunun üç forması mövcuddur: fərdi, kollegial, qarışıq. Onun ən geniş yayılmış forması olan fərdi formada prezident birbaşa xalq yaxud ali nümayəndəli orqan tərəfindən seçilir və qanunvericiliklə müəyyən edilmiş müddətdə öz səlahiyyətlərini yerinə yetirir [7, s.335]. Göründüyü kimi, seçkilik və səlahiyyət müddətliliyi prezidentliyin əlamətlərini təşkil edir.

Tarixən prezidentlik institutu məhz siyasi sistemin vacib institutu kimi ilk dəfə olaraq Amerika Birləşmiş Ştatlarında tətbiq edilmiş, bu ölkədə prezident vəzifəsi bir şəxsə dövlətin və hökumətin başçısını birləşdirmişdir. Burada prezident vəzifəsinin tətbiqi məsələsi ilk dəfə ABŞ Konstitusiyasının işlənilməsi zamanı 1787-ci ildə Filadelfiyada Konstitusiya Konventində müzakirə edilmiş, nümayəndələr icra hakimiyyətinin təşkilinin müxtəlif variantlarını nəzərdən keçirmiş, son nəticədə Konstitusiya yaradıcıları arasında uzun sürən diskussiyalardan sonra ali icra hakimiyyətinin vahidliyi, yəni onun bir neçə vəzifəli şəxsə deyil, bir şəxsə əlində cəmləşməsi barədə qərar qəbul olunmuşdur. Konstitusiyaya görə, ölkədə federal icra hakimiyyətinin başçısı ABŞ-in prezidenti adlandırılmış, ona monarxın səlahiyyətlərindən daha məhdud olan, lakin ölkəni səmərəli idarə etmək imkanı verən funksiyalar verilmişdir. Prezidentin tutduğu vəzifənin unikalığı ondan ibarət olmuşdur ki, Konstitusiyada təsbit edildiyi kimi, həmin vəzifəni tutan şəxs həm dövlətin başçısı, həm də icra hakimiyyətinin başçısı olur. Dövlət hakimiyyəti orqanları sistemində prezident müstəqildir, ABŞ Konqresinə hesabat vermir və onun nəzarəti altında deyil, təkcə xalq qarşısında məsuliyyət daşıyır. Bununla belə ABŞ prezidentinin hakimiyyəti mütləq xarakterli deyil, hakimiyyətlərin bölgüsü mexanizmində onun bərabərhüquqlu tərəfdaşları kimi prezidentdən asılı olmayan Konqres və eləcə də müstəqil olan Ali Məhkəmə çıxış edir [15, s. 492].

Artıq qeyd olunduğu kimi, ilk olaraq yalnız ABŞ-da XVIII əsrin sonunda dövlət başçısı institutunun həmin dövrdə mövcud olan formalarına alternativ kimi yaranmış prezidentlik institutu onun uğurlu növünü təşkil etmiş, siyasi sistemin vacib institutlarından biri kimi səmərəli işləməsi onun dünyada yayılmasını şərtləndirmişdir. XIX əsrin birinci yarısında ABŞ-ın təcrübəsi Latın Amerikasını ölkələrində tətbiq olunmuş, dövlət başçısı kimi prezident vəzifəsi Avropa ölkələrindən ilk dəfə olaraq Fransada 1848-ci ildə təsis edilmiş, sonrakı dövrlərdə dünyanın bir çox ölkələrində respublika idarəçiliyi forması şəraitində geniş yayılmış, XX əsrin sonundan isə Şərqi Avropanın postsosialist ölkələri, eləcə də postsovet respublikalarını prezidentlər idarə

etməyə başlamışlar. Prezidentlik institutunun təşəkkülünə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən amillər sırasına sonralar respublikalara çevrilmiş monarxiyaların mövcud olması, milli dövlətçiliyin inkişafı sahəsində tarixi ənənələr, burjua, sosialist və ya dini inqilablar, milli azadlıq müharibələri, digər silahlı münaqişələr, aparıcı siyasi qüvvələrin nisbəti və s. aid edilir [14 , s.200].

Müasir dünyada prezidentlik institutunun təkamülü prosesləri superprezidentli respublikalarda baş nazir vəzifəsinin tətbiqi ilə hökumətin mövqelərinin güclənməsi və parlament qarşısında məsuliyyət elementlərinin tətbiqi nəticəsində bu təsisatların müəyyən dərəcədə zəiflədiyini (məs., bəzi Latın Amerikasına ölkələrində) göstərir. Bu səbəbdən Latın Amerikasına regionunda (məs., Braziliyada, Venesuelada) prezidentlərin daha tez-tez dinc yolla hakimiyyətdən getməsi, hətta impiçment qaydasında vəzifəsindən kənarlaşdırılması baş verir. Afrika ölkələrində isə 1990-cı illərdən etibarən çoxpartiyalı sistemin formalaşması prezident yeri uğrunda “sağlam” rəqabətin aparılması imkanlarının yaranmasını şərtləndirmiş, bir sıra Asiya və Afrika ölkələrində prezidentlikdə möhkəm varislik əldə olunmuş, bəzilərində isə prezident hakimiyyəti sistemi Avropa modelinə uyğunluğu ilə səciyyələnir (məs., İndoneziya, Hindistan, İsrail və s.) [16].

Prezidentlik institutunu dövlət hakimiyyəti institutlarının fəaliyyətinin razılaşdırılması məqsədini daşıyan integrativ hüquqi təsisat kimi nəzərdən keçirilməklə, onu səciyyələndirən xüsusiyyətlərə prezidentin icra hakimiyyətinə rəhbərlik edə bilən yaxud hakimiyyətlərin bölünməsi sistemində orbit rəolunu yerinə yetirən seçkili dövlət başçısı olması; təşkilati aspektdə prezidentin digər dövlət orqanlarından yüksək dərəcədə müstəqilliyə malik olması, lakin bu, onun üzərindən qanunlar əsasında hərəkət etmək vəzifəsini götürmür; prezident vəzifəsinin siyasi xarakter daşması, onun dövlətin siyasətinin, dövlətin işlərinə ali siyasi rəhbərliyin formalaşdırılmasında mühüm rola malik olması və s. aid edilir [12, s.9-10].

Təhlillərdən də görüldüyü kimi, prezidentlik institutunun izahı siyasi elmdə hüquq elmindən fərqlənir. Belə ki, əgər bu, hüquqda prezidentlik hakimiyyətinin formalaşması və işləməsinə tənzimləyən konstitusion-hüquqi normaların məcmusu kimi müəyyən olunursa, siyasi elmdə, ilk növbədə, hakimiyyət institutu, yəni prezidentin dövlət idarəçiliyi sahəsində hakimiyyət səlahiyyətlərinin məcmusu kimi nəzərdən keçirilir [17, s.46].

Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun təşəkkülü

Keçmiş SSRİ-də prezidentlik institutunun tətbiqi XX əsrin 80-90-cı illərində baş verən proseslərlə, dövlət hakimiyyətinin təşkilinin sovet sistemindən imtina və hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipinin tanınması ilə bağlı olmuşdur. Məlum olduğu kimi, sovet dövründə SSRİ prezidenti vəzifəsi 1990-cı ilin martında təsis edilmiş, sonra isə həmin vəzifə ittifaq

respublikalarında da yaradılmışdır. Azərbaycanda prezident vəzifəsi Ali Sovetin 18 may 1990-cı il tarixli Qanunu ilə təsis edilmiş, 1991-ci ilin 26 iyununda isə “Azərbaycan Respublikası Prezidentinin seçkiləri haqqında” Qanun qəbul edilmişdir [11, s.190]. Müstəqil Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin 18 oktyabr tarixində Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktının qəbul edilməsi ilə prezidentli respublika idarəetmə formasına malik dövlətlər sırasına daxil olmuşdur. “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında” Konstitusiya Aktında ilk dəfə olaraq hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi və prezidentlik institutunun dövlət idarəçilik sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi məsələsi təsbit olunmuşdur. Konstitusiya Aktının 13-cü maddəsində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətin bölünməsi prinsipinə əsaslandığı və Azərbaycan Respublikası Prezidentinin həm dövlət başçısı, həm də icra hakimiyyətinin başçısı olması aydın göstərilmişdir [2]. Lakin məlum olduğu kimi, müstəqilliyin ilk illərində (1991-1993-cü ilin yayı) Azərbaycanda ictimai həyatın bütün sahələrində böhranın hökm sürdüyü, müxtəlif qruplaşmalar arasında hakimiyyət uğrunda mübarizənin getdiyi, ölkənin vətəndaş müharibəsi, parçalanma təhlükəsi ilə üzləşdiyi bir vaxtda, Ermənistanın Azərbaycana təcavüzü nəticəsində davam edən müharibədə uğursuzluqlar, hakimiyyətsizlik və anarxiya şəraitində dövlət idarəçilik sistemi formalaşmamış, müstəqil dövlətin başlıca əlamətlərindən biri olan Ali Qanun – ölkə Konstitusiyası qəbul edilməmişdir. Beləliklə də, həmin dövrdə baş verən hadisələr 1993-cü ilin yayında hakimiyyətin ciddi böhranına və iflasına gətirib çıxarmışdır.

Getdikcə dərinləşən bu böhran vəziyyətindən, müstəqilliyin itirilməsi və parçalanma təhlükəsindən Azərbaycanı xilas edən yalnız zəngin dövlətçilik təcrübəsinə malik olan siyasətçi və dövlət xadimi, xalqımızın Ümummilli lideri Heydər Əliyev oldu. Heydər Əliyevin 1993-cü ilin 15 iyununda Azərbaycanda xalqın təkidli tələbi ilə ikinci dəfə hakimiyyətə qayıdışından sonra ölkədə ictimai-siyasi sabitlik yaradılmış, bütün sahələrdə dövlət quruculuğu proseslərinə başlanılmış və bu proseslər məqsədyönlü xarakter almışdır. Demokratik inkişaf yolunu seçmiş Azərbaycanda dövlət sisteminin özəyinə çevrilmiş prezidentlik institutunun təşəkkülü və inkişafı da Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin şəxsiyyəti ilə bağlıdır. Belə ki, məlum olduğu kimi, 3 oktyabr 1993-cü il tarixində üç namizədin iştirakı və 97,6% seçici fəallığı ilə keçmiş Azərbaycan Respublikası Prezidentinin növbədənənar seçkilərində Yeni Azərbaycan Partiyasının lideri, Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin sədri vəzifəsində olaraq prezident səlahiyyətlərini icra edən Ulu öndərimiz Heydər Əliyev 98,8% seçici səsələrini qazanaraq böyük üstünlüklə qalib gəlmişdir [18].

Seçkili milli liderin şəxsiyyətində güclü və sabit dövlət hakimiyyətinin bərqərar olması zərurəti iqtisadi, siyasi və sosial sahədə dəyişikliklərin ilk

illərindən özünü göstərmişdir. Məhz Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin prezident hakimiyyəti konsepsiyasının tətbiqi bütövlükdə dövlət idarəçiliyi mexanizminin dəyişməsinə gətirib çıxarmışdır. Azərbaycan xalqının və Azərbaycan dövlətinin vəhdətini təcəssüm etdirməli olan prezidentlik institutunun modernləşmə xarakteri Azərbaycanda islahatların gedişində daha aşkar görünürdü. Tranzit dövrü şəraitində tələb edilən prezident idarəçilik forması ən qısa müddətdə güclü və konsolidə edilmiş hakimiyyət sisteminin yaradılması, sosial-iqtisadi şəraitin sabitləşdirilməsi üçün güclü siyasi baza rolunu oynamışdır. Prezident idarəçilik forması hakimiyyətin qanunverici və icraedici qollarının sinerjiyasını, onların çəkəndirmə və tarazlama sisteminə, səmərəli qarşılıqlı təsirinə əsaslanan vahid işlək mexanizm şəklində inteqrasiyasını təmin etmişdir [10]. Beləliklə də, bu mexanizm çərçivəsində prezident inteqrasiya, digər tərəfdən isə, arbitr funksiyalarını yerinə yetirir.

Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun konstitusion əsasları və xüsusiyyətləri

Ulu öndər Heydər Əliyevin milli inkişaf strategiyasına uyğun olaraq həyata keçirdiyi dövlət quruculuğunun ən vacib addımlarından biri Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının işlənilməsi üçün Dövlət Komissiyasının yaradılması və onun özünün birbaşa rəhbərliyi ilə Konstitusiyaya mətninin hazırlanıb xalqın müzakirəsinə təqdim edilməsi olmuşdur. Məhz Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin böyük səylərinin nəticəsi olaraq Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası 12 noyabr 1995-ci il tarixində keçirilmiş ümumxalq səsverməsində (referendumda) qəbul edilmişdir. Prezidentlik institutunun dövlət hakimiyyəti sistemində yerinin müəyyən edilməsi baxımından Konstitusiyanın 7-ci maddəsi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, bu maddənin III bəndində Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyətinin hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında təşkil edildiyi təsbit olunmuşdur:

- qanunvericilik hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi həyata keçirir;
- icra hakimiyyəti Azərbaycan Respublikasının Prezidentinə mənsubdur;
- məhkəmə hakimiyyətini Azərbaycan Respublikasının məhkəmələri həyata keçirir [1].

Azərbaycan Prezidentinin konstitusion-hüquqi statusu ilə bağlı Konstitusiyanın 8-ci maddəsinə görə, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin başçısıdır, o, ölkənin daxilində və xarici münasibətlərdə Azərbaycan dövlətini təmsil edir. Konstitusiyanın 9-cu maddəyə görə isə Prezident Azərbaycan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin Ali baş komandanıdır. Prezidentin dövlət başçısı və icra hakimiyyətinin başçısı kimi səlahiyyətləri 109-cu maddədə təsbit edilir və onun parlamentlə bir sıra istiqamətlər üzrə əlaqələrini, hökumətlə münasibətlərini, milli təhlükəsizliyin təmin edilməsi,

xarici siyasət fəaliyyəti və digər sahələri əhatə edir. Göründüyü kimi, bu səlahiyyətlər həmçinin Prezidentin digər hakimiyyət qolları ilə qarşılıqlı münasibətlərini də müəyyən edir. Hakimiyyət qollarının qarşılıqlı münasibətləri baxımından 7-ci maddənin dördüncü bəndi xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, burada göstərilir: Konstitusiyanın müddəalarına əsasən qanunvericilik, icra və məhkəmə hakimiyyətləri qarşılıqlı fəaliyyət göstərir və öz səlahiyyətləri çərçivəsində müstəqildirlər [1]. Beləliklə, Azərbaycan Respublikasında dövlət hakimiyyəti sisteminin real təşəkkülü hakimiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında baş verir. Həmin prinsipin dəyəri ondan ibarətdir ki, onun tətbiqi funksiya və səlahiyyətlərin hakimiyyət qolları arasında bölüşdürülməsinə, dövlətin demokratik idarə olunmasına imkan verir, çəkəndirmələr və tarazlamalar sistemi vasitəsilə isə avtoritar hakimiyyətin qurulmasına mane olur [11, s.191].

Prezidentin Azərbaycan dövlətini ölkənin daxilində təmsil etməsi onun dövlət başçısı kimi hakimiyyət orqanlarının uzlaşdırılmış fəaliyyətinə və qarşılıqlı əlaqələrinə təminat yaratması, eyni zamanda cəmiyyətdə siyasi həmrəyliyə nail olmaq üçün arbitr funksiyasını yerinə yetirməsi ilə bağlıdır. Prezidentin Azərbaycan dövlətini xarici münasibətlərdə təmsil etməsi isə onun xalqın maraqlarına əsaslanaraq beynəlxalq müqavilələr və normalarla bağlı məsələləri həll etməsindən irəli gəlir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan dövlətinin müstəqilliyinin, ərazi bütövlüyünün, təhlükəsizliyinin və tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə riayət olunmasının təminatçısıdır. Bu öhdəlik Prezidentin həm də Ali Baş Komandan kimi səlahiyyətlərini müəyyənləşdirir və ölkənin tərəfdar çıxdığı beynəlxalq müqavilələrə uyğun gəlməyən istənilən qanuna “veto” qoymaq, icra hakimiyyəti orqanlarının, siyasi institutların, təşkilatların və digər qurumların xalqın iradəsinin əleyhinə yönəlmiş aktlarını ləğv etmək hüququnu yaradır [8, s.59-60].

Azərbaycan Respublikasında prezidentlik institutunun xüsusiyyətlərinin araşdırılması, dövlət idarəçilik sistemində yerinin müəyyənləşdirilməsi üçün onun hansı səlahiyyətlərə malik olması və digər hakimiyyət qolları ilə qarşılıqlı əlaqələr qurmasının nəzərdən keçirilməsi məqsədmüvafiq olardı. Belə ki, Konstitusiyanın 109-cu maddəsinə görə, Azərbaycan Prezidenti aşağıdakı səlahiyyətlərə malikdir: Milli Məclisə seçkiləri təyin edir; qanunları imzalayır və dərc edir; Azərbaycan Respublikasının Konstitusiya Məhkəməsi, Ali Məhkəməsi və Apellyasiya məhkəmələri hakimlərinin vəzifəyə təyin edilməsi haqqında Milli Məclisə təqdimatlar verir; Azərbaycan Respublikasının Baş prokurorunu Milli Məclisinin razılığı ilə vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edir; Azərbaycan Respublikasının hərbi doktrinasını Milli Məclisinin təsdiqinə verir; Azərbaycan Respublikasının İnsan hüquqları üzrə Müvəkkilinin seçilməsi haqqında Milli Məclisə təqdimat verir; referendum təyin edir, dövlət büdcəsini Milli Məclisin təsdiqinə təqdim edir; Milli Məclisin razılığı ilə Azərbaycan

Respublikasının Baş nazirini vəzifəyə təyin edir; Baş naziri vəzifədən azad edir və s. [1].

Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının qəbul olunduğu vaxtdan onun mətnində ölkəmizdə aparılan konstitusiya islahatları çərçivəsində keçirilmiş referendumlarda (2002-ci il avqustun 24-də, 2009-cu il martın 18-də və 2016-cı il sentyabrın 26-da) bir sıra dəyişiklik və əlavələr edilmişdir. Həyata keçirilmiş bu konstitusiya islahatları, əlbəttə, ölkəmizdə təşəkkül tapmış prezidentlik institutu modelinin təkmilləşdirilməsinə də yönəlmişdir. Bu baxımdan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin təşəbbüsü ilə 26 sentyabr 2016-cı il tarixində keçirilmiş referendum nəticəsində Konstitusiyanın mətnində edilmiş sonuncu düzəlişlər də xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, həmin referendumda əldə edilən nəticələr dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin rəhbərliyi ilə həyata keçirilən, ölkəmizin davamlı və innovativ inkişafına və sosial rifahın təmin olunmasına yönələn siyasətin Azərbaycan xalqı tərəfindən birmənalı dəstəkləndiyini bir daha nümayiş etdirmişdir. Bütövlükdə, dövlət idarəçiliyi sisteminin daha da inkişaf etdirilməsi məqsədilə Konstitusiyaya edilmiş əlavə və dəyişikliklər onun Preambulasında əksini tapan niyyətlərin və prinsiplərin həyata keçirilməsinə yönəlmişdir [5]. Ümumiyyətlə, son referendumda Konstitusiyaya əlavə və dəyişikliklər insan və vətəndaş hüquqlarına daha etibarlı təminat mexanizmləri formalaşdırmaq; dövlət idarəçiliyi sistemini təkmilləşdirmək; sosial-iqtisadi inkişafın davamlılığını təmin etmək kimi əsas məqsədlərin reallaşmasına yönəlmişdir [9]. Azərbaycan Prezidenti seçkilərinin əsasları isə ölkə Konstitusiyasının 101-ci maddəsi ilə müəyyən edilmişdir. Həmin maddədə göstəriləndiyi kimi, Prezident ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə seçilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti növbədənkənar prezident seçkilərini elan edə bilər [1]. Göründüyü kimi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti birbaşa seçkilərdə seçilir, bundan fərqli olaraq, məsələn, ABŞ prezidenti dolaylı seçkilər yolu ilə hər bir ştatdan olan senator və nümayəndələr palatası üzvlərinin ümumi sayına bərabər sayda seçicilər vasitəsilə seçilir [13]. Konstitusiyanın 100-cü maddəsinə əsasən ölkə ərazisində 10 ildən artıq daimi yaşayan, seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, o cümlədən ağır cinayətə görə məhkum olunmayan, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan, ali təhsilli, ikili vətəndaşlığı olmayan Azərbaycan Respublikasının vətəndaşı Prezident seçilə bilər [1].

Konstitusiya müddəalarına uyğun olaraq seçki qanunvericiliyinin təkmilləşdirilməsi, Seçki Məcəlləsinin qəbul edilməsi (2003-cü il) və onun təkmilləşdirilməsi ölkəmizdə seçkilərin yüksək səviyyədə, dünya standartlarına uyğun olaraq demokratik, şəffaflyq şəraitində çoxpartiyalılıq və alternativlik əsasında keçirilməsinə xidmət – bunu Azərbaycan Respublikası Konstitusiyası qəbul olunduqdan sonrakı dövrdə ölkədə keçirilən prezident seçkiləri, o

cümlədən Ulu öndərimiz Heydər Əliyevin inamlı qələbəsi ilə başa çatmış 1998-ci il prezident seçkiləri, eləcə də 2003-cü ildən indiyədək Heydər Əliyev məktəbinin layiqli davamçısı, dövlətimizin başçısı İlham Əliyevin seçicilərin böyük əksəriyyətinin dəstəyi ilə həmişə inamla qalib gəldiyi prezident seçkiləri (2003, 2008, 2013, 2018) də təsdiq edir. Azərbaycan xalqı 11 aprel 2018-ci il tarixində keçirilmiş prezident seçkilərində bir daha nümayiş etdirdi ki, Ümummilli lider Heydər Əliyevin layiqli siyasi varisi olan və onun dövlətçilik kursunu zamanın tələblərinə uyğun olaraq keyfiyyətə zənginləşdirərək uğurla davam etdirən, müasir dövrümüzün ən uğurlu siyasi liderlərindən olan Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin milli maraqlara əsaslanan və ölkəni parlaq gələcəyə aparan daxili və xarici siyasətini dəstəkləyir və bu yolda onun ətrafında sıx birləşir.

Prezidentin birbaşa seçkilərdə seçilməsi daha demokratik üsul sayılır, çünki bu seçkilər birbaşa demokratiya əsasında, yəni seçicilərin iştirakı ilə, ümumi, bərabər və birbaşa seçki hüququ əsasında sərbəst, şəxsi və gizli səsvermə yolu ilə keçirilir, bu isə xalqın suveren iradəsinin ifadəsidir. Prezidenti xalq seçir, deməli, ona səlahiyyətlər dövlət hakimiyyətinin yeganə mənbəyi olan xalq tərəfindən verilir [11, s.191].

Azərbaycanda prezidentlik institutuna aid olan dəyişikliklərdən biri də ilk dəfə olaraq Vitse-prezidentlik institutunun tətbiq edilməsi ilə bağlıdır. Azərbaycan Respublikasının Vitse-prezidenti institutunun yaradılması dövlət idarəetməsi sahəsində yeni və vacib hadisə olmaqla, ölkəmizdə əsaslı iqtisadi islahatların aparıldığı müasir dövrdə idarəetmə sistemində səmərəliliyin artırılması, dövlət idarəçiliyi mexanizmlərinin daha da təkmilləşdirilməsi vəzifələrinin reallaşdırılması baxımından xüsusilə əhəmiyyətlidir. Konstitusiyaya əlavə edilmiş 103-1-ci maddəyə əsasən, Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti və vitse-prezidentləri Azərbaycan Respublikasının Prezidenti tərəfindən vəzifəyə təyin və vəzifədən azad edirlər. Vitse-prezident vəzifəsinə seçkilərdə iştirak etmək hüququna malik olan, ali təhsilli, başqa dövlətlər qarşısında öhdəliyi olmayan Azərbaycan vətəndaşı təyin edilir. 106-1-ci maddəyə görə isə səlahiyyət müddəti ərzində onun şəxsiyyəti toxunulmazdır [1].

Prezident İlham Əliyevin 21 fevral 2017-ci il tarixli müvafiq Sərəncamı ilə Azərbaycan Respublikasının Birinci Vitse-prezidenti vəzifəsinə uzun illərdir ki, ölkəmizin ictimai-siyasi və mədəni həyatında mühüm və fəal rol oynayan, özünün səmimiliyi və işgüzarlığı ilə Azərbaycan xalqının böyük rəğbətini qazanmış, eləcə də Azərbaycanın dünyada tanıtılmasında böyük xidmətləri olan Heydər Əliyev Fondunun prezidenti, UNESCO və İSESCO-nun xoşməramlı səfiri Mehriban Arif qızı Əliyeva təyin olunmuşdur [3]. Təhlükəsizlik Şurasının iclasında Birinci Vitse-prezidenti təqdim edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Mehriban Əliyevanın

uzun illərdir ki, ölkəmizin ictimai-siyasi həyatında, mədəni həyatımızda mühüm və fəal rol oynadığını, Milli Məclisin deputatı kimi çox böyük işlər gördüyünü, çox geniş beynəlxalq fəaliyyəti olduğunu, onun rəhbərliyi ilə Heydər Əliyev Fondunun nəinki Azərbaycanın, regionun ən böyük və nüfuzlu ictimai təşkilatına çevrildiyini, ölkəmizdə keçirilmiş bir sıra qlobal tədbirlərin təşkilində xüsusi rol oynadığını göstərmişdir [4]. Ötən dövrdə Mehriban xanım Əliyevanın rəhbərliyi ilə Birinci Vitse-prezidentlik institutu uğurla fəaliyyət göstərir ki, bu da həmin institutun idarəetmənin çevikliyi və səmərəliliyinin artırılmasına artıq öz töhfəsini verdiyini təsdiqləyir.

Nəticə

Müasir dünyada prezidentlik institutu müxtəlif modellərdə mövcud olmasından asılı olmayaraq siyasi qüvvələrin mübarizəsindən yuxarıda dayanan, konstitusiyaya riayət edilməsinin, xalqın ehtiyac və istəklərinin təminatçısı və milli birliyin simvolu kimi qəbul edilir. Prezidentlik institutu keçid dövrü şəraitində dövlət suverenliyinin qarantı, dövlət mexanizminin zəruri elementi kimi çıxış edir. Azərbaycanın müstəqil dövlətçilik tarixində Ümummilli lider Heydər Əliyevin reallaşdırdığı islahatlar nəticəsində qısa müddət ərzində formalaşmış prezidentlik institutu dövlət idarəçilik sisteminin mühüm elementlərindən birinə çevrilmişdir. Heydər Əliyevin siyasi varisi, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev tərəfindən ölkəmizdə artıq təşəkkül tapmış prezidentlik institutu zamanın tələblərinə uyğun olaraq müasirləşdirilərək inkişaf etdirilir. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Azərbaycan xalqının vahidliyini təcəssüm etdirir və Azərbaycan dövlətçiliyinin varisliyini təmin edir. Bu onu göstərir ki, ölkə Prezidenti öz fəaliyyətində milli maraqların reallaşmasına və bütün xalqın rifahına nail olmaq kimi başlıca məqsədə xidmət edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyası / <http://www.e-qanun.az/framework/897>
2. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiya Aktı /<http://www.azerbaijan.az/portal/History/HistDocs/Documents/09.pdf>
3. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin “M.A.Əliyevanın Azərbaycan Respublikasının Birinci vitse-prezidenti təyin edilməsi haqqında” Sərəncamı. 21 fevral 2017-ci il
4. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin sədrliyi ilə Təhlükəsizlik Şurasının iclası keçirilib // <https://president.az/articles/22854>
5. *Abdullayev F.* Müstəqil dövlətçiliyin və demokratiyanın əsas qarantı / <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/92897>
6. Dövlət idarəçiliyi. İzahlı lüğət. Bakı, 2006, 394 s.

7. Dövlət idarəçilik nəzəriyyəsi: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 552 s.
8. Həsənov Ə.M., Vəliyev A.İ. Dünya ölkələrinin müasir siyasi sistemləri. Bakı: Zərdabi LTD, 2013. 776 s.
9. Heydərov F. Konstitusiya islahatları Azərbaycanın inkişafının sürətlənməsinə və müstəqilliyimizin əbədiliyinə mühüm töhfə olacaq / <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=3&id=105621>
10. Naxçıvanlı A. Heydər Əliyev və onun xalqa xidmətdən ibarət böyük missiyası / <http://www.xalqqazeti.com/az/news/politics/32755>
11. Гаджинский Э. Политико-юридические аспекты деятельности института президента в Азербайджанской Республике // Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə, 2018. № 1(61), s.185-194
12. Елисеев Б.П. Система органов государственной власти в современной России: Монография. М., 1997, 255 с.
13. Конституции зарубежных государств / Сост. проф. В.В. Маклаков - 2-е изд., М.: Издательство БЕК, 1999, 584 с.
14. Кудряшов К.В. Генезис, правовая природа и правовая география института президентства в современном мире / К.В. Кудряшов // Вестн. Ставроп. гос. ун-та. 2004, № 39, с.194-201
15. Общая и прикладная политология: Учебное пособие. М., МГСУ: Союз, 1997, 992 с.
16. Основные тенденции в эволюции института президентства в трансформационных странах / Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность // <http://uchebnik-online.com/133/1418.html>
17. Паречина С.Г. Институт президентства: история и современность / Под общ. ред. Е.В. Матусевича. Мн.: ИСПИ, 2003, 163 с. // <http://lib.ru/POLITOLOG/parechina.txt>
18. [https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan_Respublikas%C4%B1_Prezident_se%C3%A7kil%C9%99ri_\(1993\)](https://az.wikipedia.org/wiki/Az%C9%99rbycan_Respublikas%C4%B1_Prezident_se%C3%A7kil%C9%99ri_(1993))

UOT 39

B.N.Qəmbərli

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
b.n.qemberli@gmail.com*

AZƏRBAYCANLILARIN HƏYATINDA OVÇULUQ VƏ ƏYLƏNCƏ XARAKTERLİ TƏLİM NÖVLƏRİ

Açar sözlər: Qobustan, ovçuluq, yarış, əyləncə, miniatür, xalçaçılıq

Qədim insanın yaşam tələbini yığıcılıqdan başqa ödəyəcək ilk və tək yol ovçuluq olub. Öncə daş və ağac süngülərdən istifadə edən qədim insan oxun kəşfi ilə həm əsas qida vasitəsi olan ət ehtiyacını ödəmiş, həm də vəhşi heyvanlardan qorunmasında ciddi dönüş yaratmışdır. Qədim insanın atdığı hər addım mədəniyyətin ən müxtəlif sahələrinin formalaşmasına xidmət edirdi. Mədəniyyətin ən böyük sahələrindən biri də fiziki mədəniyyətdir. Qobustan qayaüstü rəsmləri qədim insanın yaratdığı fiziki mədəniyyəti – insanın yaşam tərzini, ovçuluq prosesini, ovçuluqda istifadə etdiyi silah və alətləri, yarış və əyləncə xarakterli təlim növlərini öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaqdır. Qobustan qayaüstü rəsmləri ilə yanaşı, Azərbaycan folklorunun müxtəlif janrlarında, orta əsr miniatürlərində, Azərbaycanın xalçalarında və orta əsrlər Azərbaycan yazılı ədəbiyyatında da ovçuluq və əyləncə xarakterli təlim növləri geniş şəkildə öz əksini tapmışdır. Araşdırmalardan aydın olur ki, bir çox təlim növü Azərbaycanda yaranmış, dünyaya yayılmış və bugünkü oyun və təlimlərin formalaşmasında böyük rol oynamışdır.

Б.Н.Гамбарли

ТРАДИЦИОННЫЕ ВИДЫ ОБУЧЕНИЯ ОХОТЕ И РАЗВЛЕЧЕНИЯМ В ЖИЗНИ АЗЕРБАЙДЖАНЦЕВ

Ключевые слова: Гобустан, охота, соревнование, развлечение, миниаюра, ковроткачество

После собирательства охотничество является первым и единственным путем жизненных потребностей человека. До появления стрелы первобытный человек использовал каменные и деревянные штыки, но с его появлением он стал добывать себе пищу, а также сделал существенные изменения в защите от диких зверей. Каждый шаг, проделанный древним человеком, служил формированию различных сфер культуры. Одним из основных сфер культуры является физическая культура. Наскальные рисунки Гобустана являются незаменимыми источниками изучения образа жизни в процессе охотничества, оружия и инструментов, используемых при охоте, а также играх и соревнованиях, носящих развлекательный характер. Развлекательно-учебное соревнование и мероприятия, также нашли свое отражение в узорах азербайджанских ковров и в разных

жанрах азербайджанского фольклора. Исследования показывают, что многие виды этих мероприятий появились в Азербайджане, распространились по всему миру и сыграли большую роль в формировании игр и соревнований сегодняшнего дня.

B.N. Gambarli

ENTERTAINMENT AND HUNTING RELATED TRAINING TYPES ON THE LIFE OF AZERBAIJANIAN PEOPLES

Keywords: *Gobustan, hunting, racing, fun, miniature, carpet weaving*

Hunting was the first and only way to pay for the life of an ancient man except stacking. Ancient man, who used stone and wooden bayonets earlier, discovered the oxygen requirement as well as the need for meat, which is a major source of food and also made a serious turn in protecting wild animals. Every step taken by an ancient person served to shape the most diverse areas of culture. One of the major areas of culture is physical culture. Gobustan rock paintings are an indispensable source of knowledge of the physical culture of an ancient man – the study of lifestyle, hunting process, weapons and tools used in hunting, racing and fun character. Besides Gobustan rock painting, hunting and entertainment training types are widely covered in various genres of Azerbaijani folklore, medieval miniatures, Azerbaijani carpets and medieval Azerbaijani literature as well. Studies shows that many types of training have emerged in Azerbaijan, spread throughout the world and have played a major role in shaping today's games and trainings.

Tarixdən bəllidir ki, qədim insanın yaşam tələbini yığılıqdan başqa ödəyəcək ilk və tək yol ovçuluq olub (2; 4; 6; 11). Arxeoloq Ə.Cəfərov qeyd edir ki, ilk zamanlar ibtidai insanlar bir yerdə yaşamış, birlikdə yemək axtarmış, vəhşi heyvanlardan qorunmaq üçün birlikdə mübarizə aparmışlar (7, s.58). Öncə daş və ağac süngülərlə birlikdə ov edən qədim insan əsas qida vasitəsi olan ət ehtiyacını yetərinə ödəyə bilmədiyi kimi vəhşi heyvanlardan qorunmaqda da çətinlik çəkirdi. Amma daş ucluqlu nizələrdən və eyni zamanda yay və oxdan istifadə bu vəziyyəti tamam dəyişdi. Ovçuluğun inkişafında uzaqvuran silahların tətbiqi əhalinin ət ərzağı ilə təminatında mühüm rol oynadı (4, s.86). Bu uzaqvuran silahlar ox və nizə idi. Mən düşünürəm ki, bu uzaqvuran silahlar ət ərzağının təmini ilə yanaşı, qədim insanın qorunmasında da mühüm vasitəyə çevrildi. Belə ki, bu uzaqvuran silahlara qədər qədim insan çox zaman vəhşi heyvanların hücumlarından qorunarkən onlarla döyüşməli olurdu. Belə hallarda isə çox vaxt ağır yaralar alırdı ki, bu da çox zaman onun uzunmüddətli hərəkətsizliyinə, bəzən isə məhv olmasına səbəb olurdu. Uzaqvuran silahların kəşfindən sonra isə qədim insan vəhşi heyvanlarla əlbəyaxa döyüşmədən özünü qoruya bilirdi. Arxeoloq Q.Əhmədov hələ mezolit dövründə Azərbaycan ərazisində yaşayan qədim insanın nizəni atmaq üçün

xüsusi linkdən istifadə etdiyini bildirir (9, s.18). Nizənin insan tərəfindən atıldığı məlumdur. Bu zaman insan nizədən daha səmərəli istifadə etmək üçün az da olsa təlim keçməlidir. Amma arxeoloqun dediyi kimi, nizəni atmaq üçün xüsusi linkdən istifadə isə bu təlimi daha da uzunmüddətli və yorucu edir. Yəni nizənin uzaq məsafəyə dəqiq və zamanında atılması üçün qədim insan həm linkin nizəni itələmə gücünü, ovla link arasındakı məsafəni və nizənin uçuş sürətini təcrübi olaraq bilməli idi. Bu isə həddən çox uzunmüddətli, diqqətli və ciddi təlim tələb edir. Mən düşünürəm ki, linklə nizə atılması çox da səmərəli və yararlı olmadığı üçün nəinki inkişaf etdirilmədi, əksinə bir müddət sonra istifadədən çıxdı. Arxeoloq yazır ki, əcdadlarımız bu dövrdə ovçuluqda uzaq vuran silah-alət kimi ox və nizə ilə yanaşı, sapandan da yararlanmışdır (9, s.18). Qobustan qayaüstü təsvirlərinin ilk tədqiqatçısı İ.Cəfərzadə də Qobustanda yaşayan qədim ovçuların bir çox silahla yanaşı, sapandan da istifadə etdiyini qeyd edir (8, s.11). Öncə ağac süngüdən, sonra kobud daş ucluqlu ox və nizədən yararlanan Azərbaycanın qədim sakinləri neolit dövründə ovunu və düşməni daha tez yaralamaq və məhv etmək üçün bu daş ucluqları tez-tez itiləməyə və cilalamağa başladı (9, s.19). Bu isə sadəcə bir ov silahının təkmilləşməsi deyil, bütövlükdə bir təlim sisteminin yaranması, təkmilləşməsi və öz yaradıcısını dəyişdirməsi demək idi. Çox maraqlıdır ki, biz dastanlarımızda və nağıllarımızda ov səhnələrində insanlığın tarixində və taleyində əvəzsiz rol oynayan bu silah-alətlərdən istifadə edildiyinə az rast gəlirik. Məsələn, Alı kişinin Koroğluya dediyi “Cavan yaşlarımda bu yerlərdə çox at oynatmışam. Çox ceyranlara ox atmışam, çox cüyürlər ovlamışam” (13, s.56) sözləri kimi. Yaxud da Dədə Qorqud kitabında “Gün av yarağı oldı, kim atın ögər, kim qılncın, kim çəkib ox atmağın ögər...” (12, s.135) ya da “Bəkil nə yay qurardı, nə ox atardı. Haman yayı biləgindən çıxarardı, buğanın-sığının boynuna atardı” (12, s.135) sözləri kimi. Düzdü dastan və nağıllarımızda qəhrəmanların tez-tez ova getdiklərini, “ov ovlayıb, quş quşladıqlarını” görürük, amma bu zaman hansı silahlardan istifadə etdiklərini görmürük. Eyni vəziyyətlə Oğuznamədə də rastlaşırıq. Oğuzun ya ova getdiyini yaxuq da ovdan qayıtdığını oxuyuruq, amma onun ovda hansı silahlardan istifadə etdiyini görmürük (10). Şifahi xalq ədəbiyyatımızda ov zamanı hansı silahlardan istifadə edildiyinə rastlamasaq da, mədəniyyətimizin digər sahələrində təsvir olunan ov səhnələrində xalqımızın yaratdığı bir çox alət-silah və təlim növləri geniş əks olunur. Səfəvi dövlətinin başçısı Şah İsmayılın ov etməsindən bəhs edən “Ayı ovu” (1, s.55), “Ələng” kəhrizində ov” (1, s.65), İraqda “Şir ovu” (1, s.66), “Qum qalası” yaxınlığında çəpgə ovu” (1, s.68) miniatürələrində əsasən ox önə çıxır. “Ovçuluq” (21, s.253; 18, s.242-245) adlı xalçadakı ov təsvirində oxla yanaşı, qılnc və kəmənddən də istifadə edildiyini görürük. Adsız xalçada (18, s.114-115) isə ovçuların ox və qılncdan başqa nizədən də istifadə etdikləri aydın olur. “Yusif peyğəmbər” (18, s.106-109), “İsa və Məryəm” (18, s.56-57)

və “Nadir şah” (18, s.70-72) adlı xalçalarda da təsvir olunan ov səhnələrində ova qatılanların müxtəlif silahlardan – qılınc, ox və nizədən istifadə edildiyini görürük.

Qobustan qayaüstü rəsmlərində isə demək olar ki, onlarla ov səhnəsi olan təsvirlər var. “Qədim qayaüstü təsvirlər ibtidai cəmiyyətdə insan əməyi və fəaliyyətini, onun həyatı və dünyagörüşünü rəngarəng və canlı şəkildə əks etdirən arxeoloji abidə – tarixi sənədlərdir” (16, s.5). Bəli, həqiqətən də Qobustan rəsmləri qədim insanın yaşam tərzini, dünyagörüşünü, bilgi və düşüncə səviyyəsini, bacarıq və yaradıcı təxəyyülünü, hadisə və varlıqlara münasibətini, inam və etiqadını öyrənmək baxımından əvəzsiz qaynaq, dəyəri ölçülməz xəzinədir. İ.Cəfərzadə bildirir ki, Böyükdaş dağının üst səkisində 45 və 46 sayılı daşların səthi təmizlənərkən bir neçə ov və bir savaş səhnəsinin təsvirləri üzə çıxmışdır (8, s.80). Tədqiqatçının bu sözlərindən qədim Qobustan rəssamlarının sadəcə bir ovçunu təsvir etməsi yox, bir səhnəni canlandırdığı anlaşılır. Bu isə ovçuluğun bir ərzaq təminatı olmaqla yanaşı, bir yaşam tərzinə, kütləvi istifadə halına, yəni qədim qobustanlıların yaratdığı böyük mədəniyyətin formalaşmasına təsir edən mühüm bir vasitəyə çevrildiyini göstərir. İ.Cəfərzadə Qobustanda yaşayan qədim ovçuların daş alət və silahlarla yanaşı, dəyənək, nizə və oxdan geniş istifadə etdiklərini də bildirir (8, s.11). Qobustan rəsmlərində daşdan tutmuş baltaya qədər ov zamanı istifadə olunan bütün alət və silahlara rast gəlirik (8; s.17). Tədqiqatçılar eyni zamanda ilk vaxtlar alətsiz ov ovlandığını da qeyd edir. Yəni ovçular ətrafda otlayan heyvan sürülərini od və gur səslə qovaraq yavaş-yavaş Böyükdaş və Kiçikdaş dağlarının 10-15 metrlik dik uçurumla əhatə olunmuş zirvəsinə qovub ovu qayalardan tullanmağa və ya düşməyə məcbur edirdilər (8, s.8-9; 16, s.40; 9, s.40). Bu vaxt heyvanların yaşlıları da, cavanları da qayalardan düşüb parçalanırdı (8, s.8-9; 16, s.40). Bu isə qədim insanın ov heyvanını təqib etmək üçün həm sürətli, həm də uzaq məsafəyə, həm də uzun zaman qaçmasını tələb edirdi. Məhz bunu nəzərə alan tədqiqatçı “qədim rəssamın” ovçuların bədən üzvlərinin təvirinə biganə qalmadığını vurğulayaraq “...kişi firularında ovçuluqla bağlı bədən hissələri daha qabarıq verilmişdir – bu halda qüvvətli ayaqlar, onlarsız sürətli qaçış ağılasıgmadır” (8, s.11) deyir.

Qeyd etdik ki, Qobustan qayaüstü rəsmlərində, xalçalarda və miniatürlərdə ovçuluqda istifadə edilən alət-silahlardan daş, dəyənək, ox, nizə, gürz, balta, qılınc, sapan və kəmənddən tez-tez istifadə edildiyini görürük. Məsələn, Cingirdağın ətəyindəki Yazılıtəpədə 38 sayılı (8, s.37-38) və 40 sayılı daşlarda (8, s.38) atının heyvana gürz atması təsvir edilirsə, 100 sayılı daşda atının marala nizə tuşladığı (8, s.50), 136 sayılı daşda 1-ci, 2-ci və 3-cü rəsmlərdə əlində nizə olan atlı (8, s.53) təsvir olunur. Eyni zamanda Böyükdaş dağındakı 90 sayılı daşda atlı ovçunun bir əlində düz tiyəli qılınc (8, s.87), 101 sayılı daşda isə oxlu ovçunun (8, s.87) təsvirləri vardır.

İstər Qobustan qayaüstü rəsmlərində, istər miniatürlərdə və istərsə də xalçalarda biz ovçuları əsasən at üstündə görürük. Bütün bu təlim növləri sübut edir ki, qədim əcdadlarımızın ov etmək üçün alət-silah imkanları geniş və çeşidli olmuşdur. “Burada qayalar üzərində yandan və bəzən öndən olmaqla kölgəvari döyülmüş (bəzən silahlı), bəzən bədəni bəzədilmiş qadın, öndən çəkilməmiş silahlı və kəmərçinli kişi rəsmləri, xətt ilə verilmiş piyada və atlı, yay-oxla, nizə ilə, üç dişli yaba ilə, qılıncı silahlanmış ovçu və cəngavər təsvirləri, kollektiv rəqs (yallı), kollektiv əmək, ov, döyüş və sitayiş səhnələri həkk olunmuşdur” (17, s.7), fikri də dediklərimizin təsdiqidir. Bu işə həm də qədim yurddaş və soydaşlarımızın müxtəlif alət-silah yaratmaqla yanaşı, həm də bunlardan yetərincə səmərəli istifadə etmək üçün çeşidli təlim növlərini də yaratdıqları anlamına gəlir. Buradaca qeyd etməliyəm ki, bir silahı yaratmaq nə qədər önəmli və böyük işdirsə, bu silahdan mükəmməl istifadə etmək üçün təlim sistemini yaratmaq da o qədər önəmli və böyük işdir. Məsələnin ən əhəmiyyətli tərəfi də odur ki, əcdadlarımız, qədim azərbaycanlılar həm bu silahları yaratmışlar, həm də bu silahlardan mükəmməl istifadə üçün təlim sistemlərini. Çünki əks halda bu alət-silahlar istifadəsiz qalar və bəşər tarixinin inkişafında əvəzsiz rol oynayan fiziki mədəniyyət də yaranmamış olardı.

Qobustan qayaüstü rəsmlərində çoxlu qayıq rəsmlərinə də rast gəlirik. İ.Cəfərzadə Böyükdaş dağının yuxarı səkisində 29, 33, 34, 35, 42, 81 sayılı daşlarda, aşağı səkisində 1, 1A, 8, 159 sayılı daşlarda və s. çoxlu qayıq təsvirləri olduğunu, bu qayıqların avarla hərəkət etdiyini və bu rəsmlərin əsasən e. ö. VII-V minilliklərə aid olduğunu qeyd edir (8, s.65-105). Bu onu göstərir ki, bu dövrlərdə Azərbaycanda balıqçılıq və qayıqdan istifadə geniş yayılmışdır. C.Rüstəmov və F.Muradovanın “Qobustanda müxtəlif tarixi dövrlərdə qayada çəkilməmiş gəmi (qayıq) təsvirlərinin çoxluğu, balıq, balıqçı toru təsvirləri, sümükdən balıq toru toxumaq və dayaz sulara balıq vurmaq üçün tapılmış alətlər qədim qobustanlıların həm də mahir balıqçı, peşəkar qayıq düzəldən və dəniz səyyahı olduqlarını göstərir” (17, s.8), fikirləri qədim tariximizi gözəl təsvir etməklə yanaşı, həm də qədim qobustanlılar arasında balıqçılığın və qayıqdan istifadə etməyin çox geniş yayıldığını, bu sahənin həm iqtisadi, həm sənətkarlıq, həm də fiziki mədəniyyət sahəsi kimi çox inkişaf etdiyi anlamına gəlir. Bu fakt bizdə Qobustan rəsmlərinin çəkildiyi dövrdə qayığın demək olar ki, əsas nəqliyyat vasitəsi olduğu fikrini yaradır. Qayıq rəsmlərinin çoxluğu da mənə burdan irəli gəlir. T.Bünyadovun “Qayıqlar təkcə ovçuluq deyil, həm də dənizçiliyin tarixi, su-nəqliyyat vasitələrinin tarixini öyrənməyə şərait yaradır” (5, s.25) fikri doğru olmaqla yanaşı, dənizçiliyin inkişafı və yaxud qayıqdan belə geniş istifadənin səbəbləri haqda daha geniş düşünməyə əsas verir. Mən düşünürəm ki, Qobustan qayalarındakı qayıq təsvirlərinin at və araba təsvirlərindən qədimliyini nəzərə alsaq, bu dövrdə – e. ö. VIII-V minilliklərdə uzun müddət qayığın əsas nəqliyyat vasitəsi olduğunu deyə bilərik. Bu işə bizə

Qobustan sakinlərinin bu uzun dövr ərzində qayıqdan balıqçılıqla yanaşı sənəqliyyat vasitəsi kimi və həm də Xəzər dənizinin yaxın sahillərində yaşayan insanlarla müəyyən məhsulların – ov və yığım məhsullarının, alət və silahların mübadiləsi məqsədi ilə də istifadə etdiklərini deməyə əsas verir. Buradaca onu qeyd etməliyəm ki, dənizdə ov quruda ovdan bütün tərəfləri ilə fərqlənir. Dənizdə ov-balıq ovu dənizçi ovçudan həm fiziki, həm psixoloji, həm də təcrübə olaraq daha böyük hazırlıq və yetkinlik tələb edir.

Qədim soydaşlarımızın qayıqdan istifadəsinə biz “Kitabi-Dədə Qorqud”da da rast gəlirik. Dastanın “Qazılıq qoca oğlu Yeynək” boyunda isə biz yelkənli qayıqdan istifadə edildiyini görürük (12, s.121).

Miniatür və xalçalar əsasən orta əsrlərə aiddir. Amma Qobustan qayaüstü rəsmlərində isə silahlarla ovçuluğun tarixinin də qədim olduğunu görürük. Qobustan qayaüstü rəsmlərinin ilk tədqiqatçısı bu rəsmlərin bir çoxunun e. ö. VIII-VI minilliklərə aid olduğunu qeyd edir (8, s.64-90). Bəzi tədqiqatçılar isə Qobustanın Kiçikdaş dağının “Qayaarası” və “Qayaarası-2” adlandırılan qədim düşərgələrində aparılan arxeoloji qazıntılar nəticəsində Qayaaltı kolleksiyasındakı təsvirlərin çəkilmə tarixinin üst paleolit dövrünə aid olduğunu fikrindədir (17, s.10). C.Rüstəmov və F.Muradova “QOBUSTAN. Kiçikdaş dağı abidələri” kitabında Qobustanda yaşayışın və qayaüstü təsvirlərin çəkilməsinin tarixinin çox-çox qabaqlardan, üst paleoliddən başladığını deyirlər (17, s.5). Tədqiqatçılar fikirlərinin təsdiqi üçün üst paleolit dövrünün sonuna aid olan Kiçikdaş dağının Qayaaltı kolleksiyasındakı 2 sayılı daşda 13 sayılı şəkildə təsvir olunan öküz və 14 sayılı rəsmdə oxunu 13 sayılı şəkildəki öküzə tuşlayan oxatan adam rəsmlərinin bu dövrə aid olduğunu bildirirlər (17, s.15).

Şifahi xalq ədəbiyyatından və miniatürlərdən fərqli olaraq Qobustan qayaüstü rəsmlərində və xalçalarda qadınların da at üstündə kişilərlə bərabər ov etdikləri təsvir olunur. Xalça üzərindəki təsvirləri şərh edən V.Muradov kişilərin əjdahanı, çöl donuzunu, öküzü ovladığı halda qadınların quşları və ceyranları ovlamasına diqqət çəkir (18, s.114-115). Biz qadınların da kişilər kimi mahir ovçu olduğunu “Kitabi-Dədə Qorqud”da da görürük. “Qam Bərənin oğlu Bamsı Beyrək boyu”nda köbəkəsməsi Beyrəklə ilk qarşılaşmasında Beyrəyi sınamaq istəyən Banıçəyinin “Gəl, imdi sənidlə ava çıxalım” (12, s.56) deməsi Banıçəyinin sadəcə mahir bir ovçu olması ilə yanaşı, həm də onun ovçuluqla bağlı bütün qayda və təlimləri – ova yaxınlaşmaq, ov zamanı atı gözəl idarə etmək, ovun qaçış yönünü, sürətini, oxun və nizənin uçuş sürətini və uçuş xəttini yaxşı bilərək ustalıqla yararlanan, eyni zamanda yaxşı kəmənd atmaq qabiliyyəti olan bir ovçu kimi özgüvənini göstərir. Dastanın “Qanlı qoca oğlu Qanturalı boyu”nda isə Selcan xatunun:

Babamın ağ-ban evindən çıqardım.

Arqu beli, Ala dağı avlar idim.

Ala-gen sığın-keyik qovar idim (12, s.117).

sözləri ovçuluqda qadınların kişilərdən geri qalmadıklarını göstərir.

Qadınların ov prosesində iştirakına Nizaminin əsərlərində də rast gəlirik. Nizami Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində biz qadınların ov səhnəsində iştirakı ilə yanaşı, həm də Bəhram Gurun ov zamanı oxdan necə sürətlə və məharətlə istifadə etdiyinə də şahidi oluruq (15, s.97). Miniatiurlərdən və N.Gəncəvinin əsərlərindən fərqli olaraq yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, xalçalarda və Qobustan rəsmlərində ovçular ox və kamanla yanaşı, nizə, qılınc, toppuz, sapand və s. daha çox silah çeşidindən yararlanırlar.

Arxeoloji və tarixi mənbələrdən nizənin qədim və ilk ov silahı olduğu məlumdur. Qədim insan ilk olaraq ağacdan düzəldilmiş süngü və ya nizələrdən istifadə etmişdir (6, s.24). Daşdan yeni əmək alətlərinin düzəldilməsi ağacdan düzəldilmiş süngü və ya nizənin də təkmilləşməsinə səbəb oldu. “Mustye dövründə nizə və cidaların daşdan hazırlanmış ucluqları meydana gəldi” (4, s.79). Bu isə qədim insanın sadəcə ov imkanlarının artmasına deyil, həm də onun vəhşi heyvanlardan qorunmasında da ciddi dönüş oldu. Mezolit dövründə nizə və ox ucluqlarının istehsalı qədim insanın bütün münasibətlərinə təsir etdi. Oxun uzaqı olmasına baxmayaraq bu dövrdə nizə qədim ovçular üçün daha çox əlverişli idi.

Oxun mürəkkəb quruluşu, çətin istifadəsi və istifadə üçün daha ağır və uzunmüddətli təlim tələb etməsi, təlimi yorucu olmayan və rahat istifadə edilən, eyni zamanda yetkin olan hər insanın rahat istifadə edə biləcəyi nizənin daha geniş yayılmasına və qədim ovçunun əsas silahına çevrilməsinə səbəb oldu. “Qədim Azərbaycanın Şimal vadilərində yaşayan albanlar arasında ovçuluq, atçapma inkişaf etmişdir. Onlar vəhşi heyvanları qovub nizə ilə, yaxud oxla ovlayırdılar” (14, s.13). Çox maraqlıdır ki, nizənin qədim dövrdə bu dərəcədə önəmli olmasına və geniş yayılmasına baxmayaraq sonrakı inkişaf mərhələlərində nizədən ovçuluqda istifadə edildiyi ilə çox az hallarda, məsələn xalçalardakı təsvirlərdə rast gəlirik. Təbii ki, bu nizədən daha ovçuluqda istifadə edilmədiyini anlamına gəlmir, ancaq tarixi inkişafın sonrakı mərhələlərində ov silahı kimi nizə arxa plana keçdiyindən bu haqda bilgi də yox dərəcəsindədir.

Ox insan həyatında yer alan ən mühüm silahdır. Oxun kəşfi qədim insanın təhlükəsiz və daha çox ov etmək imkanlarını artırdığı kimi, onun ox və kamanı düzəltmək, oxdan sürətlə və daha yaxşı istifadə etmək üçün keçirdiyi təlimlər onun bacarıq və vərdişlərini, bir çox fiziki keyfiyyətlərini də artırdı. Ox və at həm ovçuluqda, həm döyüşlərdə, həm yarış və əyləncələrdə, həm də ta qədimdən xalqımızın inam və etiqadında yer alan alət-silah və təlimdir. Ox ta qədimdən günümüzdə qədər insan həyatında ən geniş istifadə olunan alət-silahdır. Oxla ov etmək həm ovçunun ova yaxınlaşmadan, təhlükəsizcə ov etməsini təmin edir, həm də ovçunun bacarıq və yetənlərini göstərir.

Nizaminin “Yeddi gözəl” əsərində Bəhram Gurun ov səhnəsi buna gözəl nümunədir (15, s.97).

Ox atmadan sonra yeganə təlim növü atdır ki, həm ovçuluqda, həm döyüşlərdə, həm yarış və əyləncələrdə, həm də xalqımızın inam və etiqadında geniş istifadə edilib. Atın əhilləşdirilməsi qədim insanın inkişafında və dəyişməsində çox böyük rol oynadı. At əhilləşdirildəndən sonra ovçuluğu atsız təsəvvür etmək mümkün deyil. Qobustan qayaüstü rəsmlərindən üst paleolit və mezolitin dövrünə aid rəsmlərdə ovçular piyada təsvir olunduğu halda, eneolit dövrünə aid rəsmlərdə isə demək olar ki, bütün ovçular atlı təsvir olunur. Ovçuluqda atın belə önəmi, bir tərəfdən ovlaqların ov yerlərinin uzaqlığı, ov silah və alətlərini daşımağın çətinliyi və ovdan qayıdarkən ovçuların yorğun olması ilə bağlı idisə, digər tərəfdən, ov zamanı təhlükələrdən sürətlə uzaqlaşma bilmək, yaxud müxtəlif yaralanmalar və zədələnmələr zamanı mənzil başına çata bilmək üçün idi. Qəhrəmanlıq dastanlarımızda tez-tez qəhrəmanların atlanıb ova çıxdıqlarına rast gəlirik. Ov səhnələrindən bəhs edən yuxarıda qeyd etdiyimiz bütün miniatürlərdə də, ovçuluq səhnəsi təsvir olunan (21, s.253; 18, s.56-57, 70-72, 106-109, 114-115, 242-245) bütün xalçalarda da ov iştirakçılarının atlı olduğunu görürük.

Ovçuluqda istifadə edilən təlim növlərindən biri də kəmənd atmaqdır. Kəmənd adətən öldürülmək istənməyən, diri tutulmaq istənən ova atılırdı. Qəhrəmanlıq dastanlarımızdan və miniatürlərdən fərqli olaraq xalçalarda ovçuların ov zamanı kəməni ataraq ov tutması da təsvir olunur. “Ovçuluq” adlı xalçada ovçu dağ keçisini kəməndlə tutmuş vəziyyətdə təsvir olunur (18, s.242-245). Ov zamanı kəmənddən-örkəndən istifadə edilməsi Qobustan rəsmlərində də təsvir edilib. İ.Cəfərzadə Yazılıtpə dağının 9 sayılı daşındakı rəsmlərdən birində ovçunun örkəndən istifadə etdiyini qeyd edir (8, s.23). Lüğətlərdə də kəmənd düşməni, atı və ovu tutmaq üçün istifadə olunan ilgəkli ip, kəmdir kimi qeyd edilir (3, s.676; 19, s.833). Bütün ov silahları kimi, kəmənddən də ustalıqla, səmərəli və sürətlə istifadə etmək üçün çox ciddi və uzun sürəli təlim keçmək lazımdır.

Ov çox çətin və incə bir işdir. Əgər qədim insanlar yaşına, cinsinə, balalı olub-olmamasına, bəzən isə növünə baxmadan ov edirdilərsə, sonrakı dövrdə bu tamam dəyişdi. Ovçular ovlayacaqları heyvanın növünü nəzərə almaqla onun yaşına, cinsinə, balalı olub-olmamasına diqqət yetirməyə başladılar. Ovçuluğun tam əyləncə məqsədi ilə olduğu hallarda isə insanlar sadəcə seçmə heyvanları ovlayırdılar. Belə seçmə heyvanların ovlanması isə xüsusi bacarıq və yetənək tələb edirdi. Belə ovçuluq isə qədimdə olduğundan daha ciddi, sistemli və uzunsürəli təlim tələb edirdi. Hər bir ovçu ova getməzdən öncə ova necə yanaşmaq, onu necə əhatə etmək, necə tutmaq və ya vurmaq və s. bu kimi şeylərə ciddi hazırlaşır, təlim keçirdi (20, s.123).

Hansı silahla olmasından asılı olmayaraq ovçuluq Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Qədim insanın ilk yaşam təminat sahələrindən biri olan ovçuluq sonrakı dövrlərdə qida təminatı olmaqdan çıxaraq daha çox əyləncə və döyüş vərdişlərinin təkmilləşdirilməsi məşqi kimi həyata keçirilməyə başlandı. Məsələn, “Oğuznamə”də oxuyuruq: “Bu vaxt ovdan qayıdan Oğuz həmin qızla danışib öz fikrini bildirdi”, yaxud “Bir dəfə o (Oğuz - B.Q.) öz yaxın yoldaşları ilə ova getdi...” (10, s.11), ya da “Ovdan qayıdan Oğuz öz evinə çatana qədər atası və əmiləri öz yaxınları ilə birlikdə döyüşə hazırlamışdılar” (10, s.12). Göründüyü kimi, Oğuz ət ehtiyacı üçün yox əyləncə və yaxud silah təlimi üçün ova getmişdir. Araşdırmalarda da ordunun döyüşlər olmadığı zaman döyüş qabiliyyətini itirməmək və ya təkmilləşdirmək üçün tez-tez ova qoşulduğu qeyd edilir (20, s.123). İ.Cəfərzadə isə Qobustan qayalarındakı rəsmlərin ardıcılığını əsas tutaraq haqlı olaraq “Tunc dövrünün axırlarında (e.ə. 2-ci minillik) və sonrakı əsrlərdə ovçuluqla əsasən qəbilə-tayfa əyanları məşğul olurdu. Rəsmlərdə bu şəxslər çox hallarda atlı vəziyyətdə göstərilmişdir. Ovçuluq getdikcə mahiyyətinə görə əyləncə və idmana çevrildiyinə görə keçi, maral və at rəsmlərinin magiya zədələnməsi mənasızlaşır və vaxt keçdikcə yoxa çıxır. Ov ox, nizə, qılınc və örkənlə, itlərin və ov quşlarının köməyi ilə həyata keçirilir”. (8, s.14) fikrinə gəlir. Biz qəhrəmanlıq dastanlarımızda da, orta əsrlərə aid olan miniatürlərdə də, xalçalarda da təsvir olunan səhnələrdə ovçuların ovu qida təminatı məqsədi ilə deyil, sırf əyləncə məqsədi ilə həyata keçirildiyini aydın görürük. Səfəvilər dövlətini qurucusu, böyük hökmdar, şah, nüfuzlu sərkərdə və ən nəhayət, incə duyğulu şair olan Şah İsmayılın tez-tez ova çıxması təbii ki, qida təminatı üçün deyildi. Şah İsmayılın ov zamanı aslan və pələng ovlamasının (1, s.27) isə qida-ət təminatına heç bir aidiyyəti ola bilməz. Çünki Şah İsmayılın bir müsəlman, təriqət şeyxinin övladı və təriqətin başçısı kimi İslamın halal buyurmadiği heyvanın ətinə nə özünün, nə də yüksək vəzifəli əyanların yeməsini düşünmək mümkün deyil. Əgər bu miniatürlərdə İslamın halal buyurmadiği bir heyvanın ovlanması təsvir olunursa, burada məqsəd Şah İsmayılın hünərini, bacarığını və digər üstün keyfiyyətlərini əks etdirməkdir. Bu isə ovçuluğun qida təminatı üçün deyil, sırf əyləncə məqsədi ilə edildiyini göstərir. Bunu qeyd etməliyik ki, hökmdar, sərkərdə və qəhrəmanların belə ovçuluğu bir tərəfdən əyləncə məqsədi ilə edilirdisə, digər tərəfdən də hökmdar və sərkərdələrin ov zamanı öz cəsarət, hünər və bacarıqlarını nümayiş etdirmələri üçün bir imkan idi. N.Gəncəvinin “Yeddi gözəl” əsərində Bəhram Gurun ovu Fitnənin istəyinə uyğun şəkildə vurması da yuxarıda dediklərimizi təsdiq edən gözəl nümunədir (15, s.97).

Qeyd etdiyimiz kimi ovçuluq zamanla əyləncə xarakteri almağa başladı. Ovçuluğun əyləncəyə çevrilməsi insanın həm şüur, həm davranış, həm də yaradıcılıq baxımından inkişafı ilə bağlıdır. Belə ki, bir zaman qədim insanlar düzəldikləri silahlardan yalnız və yalnız özünü vəhşi heyvanlardan qorumaq və

qida təminatını ödəmək üçün istifadə etməkdən başqa bir şey bilmədikləri halda sonrakı dövrlərdə bu silahlardan daha yaxşı və səmərəli istifadə edə bilmək üçün məşq etməyə başladılar. Bu məşqlər zamanla qədim insanın öz bacarıq və vərdişlərini artırması ilə yanaşı, həm də onun əylənməsinə, digər icma üzvləri və ya qəbilədaşları ilə yarışmasına gətirib çıxardı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbaslı M.* Şah İsmayıl Xətəinin ömür yolu miniatürlərdə. Bakı, 1981, 89 s.
2. Azərbaycan etnoqrafiyası: 3 cildə, I c. Bakı, 2007, 544 s.
3. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti: 4 cildə, II c., Bakı: Şərql-Qərb, 2006, 676 s.
4. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, I c., Bakı: Elm, 2007, 560 s.
5. *Bünyadov T. Ə.* Mərd qalalar, sərt qalalar. Bakı: Azərənəşr, 1986, 139 s.
6. *Cəfərov Ə.* Azərbaycanın ilk sakinləri. Bakı: Elm, 2004, 220 s.
7. *Cəfərov Ə.* Quruçay dərəsində. B.: Azərənəşr, 1990, 64 s.
8. *Cəfərzadə İ. M.* Qobustan qayaüstü rəsmləri. Bakı: YNE "XXI", 1999, 321 s.
9. *Əhmədov Q. M.* Bu günə necə gəlib çıxmışıq. Bakı: Azərənəşr, 1989, 118 səh.
10. *Fəzlullah R.* Oğuznamə, Bakı: Azərşəşr, 1992, 72 s.
11. *Xəlilli X.* Azərbaycan türklərinin etnogenezi və milli inkişaf tarixi. Bakı, 2007, 384 s.
12. *Kitabi-Dədə Qorqud.* Bakı: Öndər, 2004, 376 s.
13. *Koroğlu.* Bakı: Lider, 2005, 552 s.
14. *Quliyev B.* Fiziki tərbiyənin nəzəri-metodik və praktiki işlərinin əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2009, 314 s.
15. *Nizami Gəncəvi.* Yeddi gözəl. Bakı: Lider, 2004, 336 s.
16. *Rüstəmov C.* Qobustan dünyası. Bakı: Azərənəşr, 1994. 176 s.
17. *Rüstəmov C., Muradova F.* QOBUSTAN. Kiçikdaş dağı abidələri. Bakı: "E.L", 2008, 316 s.
18. *Muradov Vədadi.* Azərbaycan Xalçaları – Təbriz qrupu. Bakı: Elm, 2013, 362 s.
19. *Türkçe sözlük.* 2. C. Yeni baskı. A. 1988, 1697 s.
20. *Керимов Л. Г.* Азербайджанский ковер. Т. II, Баку: Гянджлик, 1983, 276 с.
21. *Керимов Л. Г.* Азербайджанский ковер. Т. III. Баку: Гянджлик, 1983, 448 с.

UOT 94

R.İ. Məhərrəmov
Gəncə Dövlət Universiteti
reshid.maherremov@gmail.ru

İSKİDLƏR HAQQINDA MƏNBƏLƏRİN DOĞRULUQ DƏRƏCƏSİ

Açar sözlər: iskidlər, Herodot, Avrasiya, qədim mənbələr, Tarqitay, Herakl

Məqalə indiyə qədər də tarixçilər arasında polemika mövzusu olan iskidlər və onlar haqqında qədim mənbələrin doğruluq dərəcəsinin araşdırılmasına həsr edilmişdir.

Məqalə müəllifi etibarlı mənbələrə, görkəmli tarixçilərin əsərlərində yer alan dəlillərə əsaslanıb göstərir ki, qədim mənbələri öyrənərkən obyektivliyə əməl etmək vacibdir; o zaman bunlar bir çox xalqların qədim tarixinə dair çox qiymətli məlumatların əldə olunmasına imkan verir. Belə məlumatlar türklərin qədim tarixinin və iskid probleminin öyrənilməsinin təməlinə durardı.

Р.И. Магэррамов

О СТЕПЕНИ НАДЕЖНОСТИ ДРЕВНИХ ИСТОЧНИКОВ О СКИФАХ

Ключевые слова: скифы, Геродот, Евразия, древние источники, Таргитай, Геракл

Статья посвящена изучению степени достоверности древних источников о скифах, которые до сих пор остаются темой полемики среди историков.

Автор статьи опирается на достоверные источники, свидетельства из работ выдающихся историков, что важно соблюдать объективность при изучении древних источников; в то время они предоставят ценную информацию о древней истории многих народов. Такая информация послужила основой для изучения древней истории турок и проблемы скифов.

R.I. Maharramov

THE DEGREE OF ACCURACY OF SOURCES ON SCYTHIANS

Keywords: scythians, Herodotus, Eurasia, ancient sources, Targitay, Herkules

The article is devoted to the study of the degree of reliability of ancient sources about Scythians, which still remain a topic of controversy among historians.

The author of the article relies on reliable sources, evidence from the works of prominent historians, that it is important to observe objectivity in the study of ancient sources; at that time they will provide valuable information about the ancient history of many peoples. Such information served as the basis for studying the ancient history of the Turks and the problems of the Scythians.

Türk xalqlarının etnogenezinin həlli, «iskit», «sarmat» probleminin düzgün öyrənilməsindən, iskidlərin və onların törəmələrinin etnik mənsubiyyətinin müəyyənləşdirilməsindən çox asılıdır, çünki türklərin güclü etnik kökləri e.ə. I minillikdə rəsmi tarix elminin hind-avropa tarixinin, həm də hind-iran tarixinin bir hissəsi kimi qəbul edildiyindən iskid-sarmat tarixində gizlənilib. Bir çox yüz illər ərzində alimlər iskid-sarmatların irandilli olmaları haqqında hər cür dəlil axtarıb tapmağa çalışmışlar. Bu qədim tayfaların daha sıx yaşadıkları ərazilər türklərin daha gec gəldikləri regionlar hesab edilib.

Bu fikir türklərin guya yalnız eramızın IV əsrində gəldikləri Şərqi Avropaya daha çox aid edilməyə çalışılmışdır və göstərilmişdir ki, onların gəlişinə qədər burada irandillilər, meşəlik zonada isə finuqordilli tayfalar yaşayıblar. Bu nöqteyi-nəzər orta və ali məktəb proqramlarına salınmış, dərsləklərə və dərs vəsaitlərinə daxil edilmişdir, məhz odur ki, gənc alimlər iskid-türk problemi ilə məşğul olmağa cəsarət edə bilməmişlər. Lakin bir çox alimlər müxtəlif tarixi mərhələlərdə bu ənənədən kənara çıxaraq bizim də maraq dairəmizdə olan bu problemi daha ədalətli, saysız-hesabsız mənbələrə əsaslanmaqla tədqiq edib həll etməyə çalışmışlar. Problemə bu cür yanaşma SSRİ-nin süqutundan sonrakı dövr alimlərinə, xüsusi olaraq Rusiya tarixçilərinə daha çox aid edilə bilər.

«İskid probleminin düzgün həllinə yalnız o vaxt yaxınlaşıb nəyəsə nail olmaq mümkündür ki, e.ə. VII-VI əsrlərin qədim cəmiyyəti cənubi Qafqaz və Orta Asiya da daxil edilməklə geniş ərazilə öyrənilsin [15, s.130;10, s.32].

İskid-sarmatların etnik mənsubiyyətinə keçməmişdən əvvəl onlar haqqında ən ümumi məlumatlar vermək zəruridir.

İskidlər haqqında məlumatları müxtəlif mənbələrdən əldə etmək olar. Bunların içərisində ən tam və etibarlı mənbə sözsüz ki, Herodotun e.ə. V əsrin ortalarında yunan dilində yazmış olduğu «Tarix» əsərinin dördüncü kitabıdır. Tamamlayıcı mənbə kimi digər yunan müəlliflərinin əsərlərindən də, o sıradan Hippokratın (e.ə. V-IV əsrlər), Ksenofontun (e.ə. V-IV əsrlər), Polibinin (e.ə. II əsr), Strabonun (e.ə. I əsr), Ptolomeyin (e.ə. II əsr) və s. istifadə oluna bilər. Burada iskid etnonimi iki mənada: dar və geniş mənada işlədilir. İskid sözü dar mənada hökmranlıq edən tayfalardan birinin xüsusi etnonimi, geniş mənada isə bu birləşmənin bütün tayfalarının ümumi adı kimi nəzərdə tutulmuşdur [7, s.125-126]

P.T.Sum yazırdı: İskidlər başqa tayfalar üzərində üstünlük qazandıqdan sonra onların etnonimi tabe etdikləri başqaları üçün də ümumi etnonimə çevrilmişdi [7, s.126].

Sonralar iskid etnonimi əsasən geniş mənada işlədilməyə başlayıb və bu birləşmədə xüsusi etnonimlərlə çox sayda müstəqil xalqların olduğu bildirilib.

İskidlərin bu birləşməsi bir-birindən fərqlənən çar iskidləri, cütçü iskidlər, əkinçi iskidlər və köçəri iskidlərə ayrılırdı.

Herodot iskidlərin mənşəyindən danışarkən ayrı-ayrı əfsanələrə əsaslanaraq məsələni aydınlaşdırmağa çalışır. Birinci əfsanəyə görə, onların ilk əcdadı Tarqıtay olub və onun üç oğlu: Liroksay, Arpoksay və ən kiçiyi Kolaksay idi ki, onlardan törəyən tayfalar skolotlar, yəni çar tayfaları adlanırdı. Yunanlar onları iskidlər adlandırırdılar [4, VI]. Daha sonra Herodot qeyd edir ki, «farslar bütün iskidləri saklar adlandırırlar ... Saklar başlarında düm-düz duran iti uclu şiş papaqlar gəzdirdirdilər [4, VII, 7, s.126]

Digər yunan mənbələrinə əsasən, e.ə. III əsrdə və eramızın IV əsrinə qədər, hələ e.ə. VIII əsrdə iskidlərin qonşuluğunda yaşayan ehtimal ki, savromatlardan törəyən sarmatlar onların yerini tutmuşlar, belə demək mümkünsə, onları əvəz etmişlər. Herodotun fikrincə, o zaman sarmatlar iskidcə danışılar, «lakin qədimdən düz danışmayıblar»[4; 7,126].

Fars (İran) mənbələrində iskidləri həqiqətən də saklar adlandırırdılar. Əsas fars mənbələri – İran şahı I Daranın (VI-V əsrlər) Behistun və Nəqşi Rüstəmdə qədim fars dilində olan rəsmi sənəd hesab edilən qayaüstü yazılardır. Bu və digər fars mənbələrinə görə saklar aşağıdakılardan ibarətdir: Tiqraxanda sakları (şiş papaqlılar), Xanmavarqa sakları (görünür Herodotun amyurqi iskidləri), tuay-para-daraya sakları (dənizin arxası), tuay-para-suqda sakları (Soqdiadan sonra yerləşənlər).

Çar Kserksə həsr edilmiş fars mənbəyində (e.ə. V əsr) Xanmavarqa sakları, tiqraxanda sakları və skudra (içkudra, çkudra formalarına da rast gəlinir). Sonuncular Qara dənizdən şimalda yerləşən dəniz arxası saklara uyğun gəlir [7, s.126-127; 4, s.322].

E.ə. VII əsrdə yazılmış Assur mənbələrində kimmerlərdən və aşquzlardan bəhs edilir. Əgər mixi yazıların mətnlərinə diqqət yetirsək, görürük ki, bu aşquzla, işquzlar yunan mənbələrindəki iskidlərə uyğun gəlir [9, s.26].

Çin mənbələrində çinlilərin sai etnonimi adlandırılan Orta Asiya iskidləri haqqında məlumatlar vardır, bunları alimlər həm də siu (su), sai (sse) se kimi də oxuyurlar. Əgər nəzərə alsaq ki, qədim çin əlyazmalarında sak etnoniminə də rast gəlinir, anlamaq çətin deyil ki, sai – sak sözünün çincə tələffüzüdür. Qərbi Türküstan sakları çinlilər tərəfindən sai vanq, yəni çar sakları adlandırılır [7, s.27-28; 6, s.127].

Yazılı mənbələrə və arxeoloji qazıntılara söykənərək (əsaslanaraq) alimlər iskidlərin (şakların, işquzların, sailərin) məskun olduqları Avrasiyanın geniş ərazisini müəyyən ediblər: Dunay çayından buraya Şərqi Türkistan (Sin-tzyan) da daxil olmaqla Çinin qərb sərhədlərinə qədər. Bu ərazini adətən üç regiona bölürlər.

Birinci region – Çinin şimali-qərbindən Xəzər dənizinə qədər. Burada tiqraxanada və xanmavarqa sakları məskun idilər. Bir sıra yunan coğrafları bu

regionun saklarını massaqetlar adlandırırlar. Mənbələrdə Soqidianadan sonra və ya Fərqanədə yaşayan sakları xüsusən fərqləndirirlər.

İkinci region – fars mənbələrində dənizin arxasındakı saklar deyilən iskidlərin yaşadıkları Xəzər dənizindən Dunayın sahillərinə qədər. Herodotun şəhadətinə görə, burada müxtəlif iskid tayfaları, o sıradan iskid dilinin dialektlərində danışan cütçü iskidlər, əkinçi iskidlər, çar iskidləri, tavrılar, malanxlenlər yaşayırdılar.

Üçüncü region – yunan mənbələrinin məlumatlarına əsasən, iskidlərin kimmerləri təqib edərək daxil olduqları Ön Asiya. İskidlərin Misirə, Suriyaya və Təbrizə qədər çatmalarına baxmayaraq arxeoloji məlumatlardan görüldüyü kimi, onlar başlıca olaraq Şərqi Anadoluda məskun olublar [7, s.37].

İskidlər və sarmatlar haqqında mənbələr sırasında ən qədimi yunan, iran, assur və çin mənbələridir. Lakin alimlər bunların etibarlılığı məsələsində yekdil deyillər. Qədim yunan mənbələri, xüsusən iskidlər haqqında demək olar ki, bütün tədqiqatların əsasında duran Herodotun əsərləri kəskin şəkildə tənqid olunur.

Onu hələ qədim müəlliflər ədalətsizlikdə və vicdansızlıqda təqsirləndirirdilər. Qədim yunan mənbələrinin, ayrıca Herodotun tarixi məlumatlarının doğruluq dərəcəsi probleminə daxil olduğundan, həm də bunun marağımız dairəsindəki mənbələrin tərkib hissəsi, Herodotun tarixi səyahət coğrafiyası kimi, «tarixin atası»nın Şimali Qara dəniz ətrafı ərazilərdə – Skifiyada cərəyan edən hadisələrlə bağlı məlumatların səhihliyi diqqətimizi çəkir.

Herodotun əsərlərinin (məlumatlarının), o sıradan Şimali Qara dəniz ətrafında olması və məlumatların doğruluq dərəcəsi barədə:

Şimali Qara dəniz torpaqları ilə Herodotun şəxsi tanışlığı (həm də Olviya şəhəri ilə) və bu tanışlığın dərəcəsi haqqında məsələ Herodotun başqa bir problemi – iskit hekayətində «tarixin atası»nın verdiyi məlumatların doğruluq dərəcəsi ilə istisnasız olaraq sıxı surətdə bağlıdır. Herodot üçün belə bir deyim xarakterikdir ki, «Nəyisə şaiyələrə görə mümkün qədər dəqiqləşdirməyi bacardıq, bütün bunlar şərh ediləcəkdir» [5, IV, 4.2]. Onu maraqlandıran məlumatların alındığı mənbələrdən danışarkən, Herodot qeyd edir ki, «...ona yaxınlaşan hansısa iskiddən, həm də Borisfen limanından, digər pont limanlarından olan ellinlərdən (yunanlardan) öyrənmək çətin deyil» [5, IV, 24]. Herodotun Skifiyaya daxil olan müxtəlif yerlər, onu məskunlaşdıran ayrı-ayrı tayfalar haqqında aldığı məlumatları şəxsən Olviyaya səfəri, orada xeyli müddət yaşaması nəticəsində əldə etdiyini hesab edən tədqiqatçılar üçün Herodotun məhz bu şəhadəti dayaq nöqtəsi olmuşdur.

Herodotla bağlı ən böyük rus mütəxəssisi, onun «Tarixi»nin tərcüməçisi F.Q.Mişşenko tərcüməyə «Girişində» çoxsaylı sələflərinin fikirlərini təhlil edib,

belə bir mülahizə ifadə edib ki, Herodotun səyahətləri Rusiyanın cənubunun qədim dövr tarixçisi üçün xüsusi əhəmiyyət və maraq kəsb etsə də, Herodotun iskit ölkəsinin dərinliklərinə nə qədər daxil olub və onun verdiyi məlumatlardan hansılar şəxsi müşahidələr, hansılar isə oradakı ellinlər və yerlilərdən sorğusuallar vasitəsilə əldə edilib (Мищенко Ф.Г., Геродот и его место в древнееллинской образованности, - В кн.: История Геродота в девяти книгах. С.Тб., 1986. Введение, с.ХХIV). V.V.Latişev də Herodotun şəxsən Olviyada olması, iskid çarı Skilurun faciəli taleyi barədə də elə orada eşitməsi fikri ilə bölüşür [10, s.43;13, s.215-216].

Jebelev S.A. hesab edirdi ki, Herodot Olviyada az və ya çox dərəcədə yaşamış və oradan Dnepr-Buq limanı boyu səfərlərə çıxmışdır və Olviya onun Pontun qərb sahili ilə Şimala səfərinin son mərhələsi olmuşdur.

Yuxarıda qeyd edildiyi kimi, Herodotun mətnlərində elə bir ifadə yoxdur ki, onun məlumatlarının öz gözü ilə gördüyü hadisələr kimi qiymətləndirmək mümkün olsun. O, çox ehtiyatla yazır, bu isə nəticədə hətta ellinlərin özlərinə onu hekayələr düzəltməkdə, maraqlı və fantastik tarix toplamaqda təqsirləndirməyə bəhanə vermişdir. Bir çox antik müəlliflər bu barədə yazıblar. Plutarx hətta «Herodotun fitnəkarlığı» adlı əsər yazmışdır [15, s.222]. Plutarx «Herodotun stili sadə, canlı və asandır» və bir çoxlarında yanlış fikir yaratmışdır [15, s.222]. O, Herodotu faktları təhrif etməkdə, görkəmli dövlət xadimlərinə münasibətdə qeyri-xeyirxahlıqda, onların xeyirxah, yaxşı əməllərinə göz yummaqda təqsirləndirir, sonra isə Herodotun xarakteristikasına aşağıdakı ifadələrlə yekun vurur. «Bədnəsiyyətliliyin bir çox növünü də misal gətirmək olar, lakin Herodotun ağıl səviyyəsini və xarakterini anlamaq üçün deyilənlər də kifayətdir» [10, s.10].

Plutarxın Herodot haqqındakı fikrilərinə müdaxilə etməmək olmur. O, yazır ki, Herodotun stili sadə, aydın və canlıdır və bir çoxlarında yanlış fikir yaradıb. Belə yazmaq, faktları saxtalaşdırmaq və insanları çaşdırmaqdır? Sadə məntiq Plutarxın əleyhinədir: əvvəla Herodotun əsərinə, onun gətirdiyi məlumatların mötəbərliyinə şübhə ilə yanaşan alimlər məhz antik ənənələrə əsaslanırdılar. Qeyd etməmək mümkün deyil ki, indiyə qədər də vaxtaşırı Herodotun əsərinə həddən ziyadə tənqidi baxışı təkrar edən az və ya çox dərəcədə ağlabatan əsərlər meydana çıxır. (O.Kembell Armayorun 1978-ci ildə Harvardda bu tərzdə yazılan məqaləsində bəzi maddələrdə Herodotun Şimali Qara dəniz ətrafında şəxsən olması təsdiq olunsada, hər halda şübhələrə məruz qalıb (Armayor O.Kembell. *Dia Herodatus ever qo to the Black Sea*. Harvard Studies in Classical Philology, 1978, vol. 82, p.45-62). Belələrinə də göstərilir ki, o, ciddi tarixçi ola bilməz, olsa-olsa yalnız əyləncəli, məzəli hekayələr toplayan və ya düzəldəndir və tarixi həqiqəti aşkara çıxarmağı qarşısına məqsəd qoymayan nağılbazdır. Bu müəlliflərdən bir çoxu hətta Herodotun iqtibas etdiyi mənbələri belə şübhə altına alaraq onları sırf uydurma hesab edirlər. Belə baxış

tərəfdarları əslində, vaxtilə A.Seys (Seys A.H. The ancient Empires of the East. I-III. London, 1884) və A.L.Şletserin (Шлецер А.Л. Нестор. Русские летописи на древнеславянском языке. ч. I СПб, 1809. Введение с. НВ) aydın ifadə etdikləri qatı tənqid istiqamətinin davamçılarıdır. [Yuxarıdakı fikirlər A.A.Neyxardtın «Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии» kitabından götürülüb, Ленинград, «Наука», 1982, с.222].

Bu istiqamət F.Q.Mişşenkonun Herodotun «Tarixi»nin V kitabında yerləşdirilən xüsusi məqaləsində ciddi şəkildə rədd edilib. Burada göstərilir ki, mənbələrin əldə edilməsi zamanı çətinliklər (bəzi məlumatları Herodot yerli və gəlmə yunanlardan əldə etdiyindən yanlışlıqlardan hali olmaq o qədər də asan deyildi) yanlışlıqları qaçılmaz etsə də, «tarixin atası»nın «Tarixi» qədim dövrün tarixini öyrənmək və tədqiq etmək üçün çox qiymətli mənbədir. Bu, iskiqlərin qədim etnik tarixi ilə bağlı arxeoloji materialların öyrənilməsi nəticəsində Herodotun məlumatlarının mötəbərliyinin get-gedə daha çox təsdiqi ilə şərtlənilir və bu məlumatların səhihliyinə inamı artırmaqla özünü göstərir.

Məlumdur ki, bu və ya digər antik müəllifin məlumatlarının səhihliyi onun şəhadətinin başqa antik müəlliflərin əsərlərində olan məlumatlarla müqayisəsi ilə yoxlanılmalıdır. Etnoqrafik, numuzmatik və arxeoloji mənbələrdən götürülən məlumatlar bu zaman hansısa köməkçi material rolunda olur.

Lakin Herodotun İskid hekayəti ilə əlaqədar məsələyə bir qədər fərqli yanaşmaq lazım gəlir. İndi Herodotun hekayətindəki bütöv bir sıra məlumatların Şimali Qara dəniz ətrafında aparılan arxeoloji tədqiqatların verdiyi və verməkdə olduğu materiallarla müqayisə imkanları «tarixin atası»nın vicdanlılığına yeni-yeni sübutlar gətirməkdədir. Arxeoloji təcrübənin göstərdiyi kimi, əksər hallarda Herodota inanmaq lazım gəlir. Əksər sovet və əcnəbi tarixçi alimlər bu nəticəyə gəlirlər və bunlar üçün Herodotun Şimali Qara dəniz ətrafına və o sıradan Olviyaya gəlməsi şübhə doğurmur.

Daha sonra «hər şeyə bəhanə axtaran tənqidçilər onu gah çalışqan, lakin qeyri ciddi kompilyator, gah da özünün yalançı səyahətləri haqqında hekayələri ilə oxucunu qəsdən çaşdıran vicdansız müəllif adlandırır» [3, s.496; 8, s.128]. XIX əsrin sonunda avropa elmində Herodota və onun əsərlərinin etibarlılığına münasibətdə dönüş başladı və onun vicdanlı, ədalətli müəllif kimi adı və əsərlərinin etibarlılığı bərpa edilməyə başladı [3, s.497]. Lakin bu, Herodotun xeyirxah adının və qədim yunan mənbələrinə inamın tam bərpaı deyildi. Elə indi də qədim mənbələrin, o sıradan iskiqlər haqqında mənbələrin etibarlılığı barədə mübahisələr getməkdədir.

Belə bir fikir mövcuddur ki, qədim yunan mənbələri ümumiyyətlə olmayıb, orta əsr müəllifləri onları saxtalaşdıraraq böyük pul əldə etmək məqsədilə tarixçiləri zəruri məlumatlarla təmin etmək üçün ortaya qoyublar.

Guya iskid problemləri ilə məşğul olanlar bu nöqtəyi-nəzərin dəlillərinə diqqət yetirməməlidir. Hansılardı bu dəlillər?

Məşhur tarixçi, fəxri akademik N.Morozov ümumi tarixin öyrənilməsi zamanı belə bir məsələyə diqqət yetirmişdir ki, qədim yunan mənbələri əsasında bərpa edilən qədim tarix orta əsrlər tarixini xatırladır. Bu faktdan çıxış edərək o, belə hesab edir ki, qədim yunan mənbələri adlandırılan bu mənbələr, ola bilər ki, orta əsrlərdə tərtib edilib. Bu fikirlə tanış olan fizika-riyaziyyat elmləri doktoru, Lenin mükafatı laureatı, professor M.Postnikov qədim və orta əsrlərin tarixi faktlarının uyğunluğu və qədim yunan mənbələrinin doğruluğunu aydınlaşdırmaq məqsədilə özünün və iki nəfər də digər elmlər doktorunun daxil olduğu xüsusi komissiya yaratdı. Məlum faktları riyazi-statistik metodla təhlil edərək komissiya belə bir nəticəyə gəldi ki, qədim mənbələr onları tarixçilərə satmaq məqsədilə yalnız orta əsrlərdə saxtalaşdırılmış şəkildə elmi dövriyyəyə daxil etmişdir.

Təhlilin nəticələri 1982-ci ildə M.Postnikov tərəfindən «Техника и наука» jurnalının 7-ci nömrəsində «Величайшая мистификация в истории» adı altında dərc edildi. Müəllifin fikrincə, birincisi, qədim mənbələrdən heç biri orjinalda bizə çatmamış, yalnız X-XIII əsrlərdə üzə köçürülmüş variantdadır. Müəyyən etmək mümkün deyildir ki, onlar qədim mənbələrdən köçürülüb, yoxsa sonralar saxtalaşdırılıb. İkincisi, qədim yazılı mənbələr əgər onlar vaxtaşırı köçürülməsə bizə qədər gəlib çata bilməzdi, VI-IX əsrlərdə isə onları köçürə bilən savadlı adamlar (monaxlar) yox idi. Nəticə etibarilə, bu dövrdə qədim mənbələr hətta olsa belə, məntiqlə yox olmalı idilər. Üçüncüsü, qədim yunan yazılı mənbələri yaxşı işlədilmiş ədəbi dildə yazılıb, kağızın olmadığı şəraitdə daim işlədilməyən ədəbi dil, qədim yunan mənbələrinin dili səviyyəsində təkmilləşə bilməzdi. Dördüncüsü, M.Postnikovun komissiyası guya orta əsrlərdə saxtalaşdırılan qeyri-yunan mənbələrinə malikdir. Bütün bu faktlardan M.Postnikov bu nəticəyə gəlmişdir ki, iskidlər haqqında qədim yunan mənbələrini orta əsrlərdə mənfəət məqsədilə tarixi saxtalaşdıranlar tərtib etmişlər [6, s.128-129].

Yunan mənbələri əsasında məşğul olan tarixçilər tənqidi məlumatları diqqətə almamağa çalışırlar, çünki əksini sübut etmək çox çətinidir.

Fikrimizcə, M.Postnikovun mülahizələrinin qəbul edilməsini aşağıdakı arqumentlər (dəlillər) istisna edir:

Birinci, qədim və orta əsrlər tarixində bəzi məqamların ümumiliyi qədim yunan mənbələrinin orta əsrlərdə saxtalaşdırılması fikrinin təsdiq edilməsinə əsas ola bilməz. Bəzi tarixi hadisələr azacıq dəyişikliklə tarixin müxtəlif dövrlərində təkrar oluna bilər. Əgər belə məqam və təkrarlar olmasa, onda tarix insan cəmiyyətinin müasir vəziyyətini başa düşmək və onun inkişafının perspektivlərinin müəyyən edilməsi üçün öyrənilməzdi.

İkincisi, guya VI-IX əsrlərdə monaxların əlyazmasını köçürmək üçün qabiliyyətli xəttatların olmaması haqqında M.Postnikovun mülahizəsi ağlabatan deyil. Məlumdur ki, öz əlifbası olan hər bir xalqın yazını köçürmək üçün peşəkar mütəxəssisləri də olmuşdur.

Üçüncü, əgər hətta belə hesab etsək ki, qədim yunan mənbələri yalnız orta əsrlərdə tərtib edilmişdir, nəzərə alınmalıdır ki, orta əsrlərin insanları qədim dövr haqqında müasirlərimizdən daha çox bilirdilər. Qədim dövr hadisələri hansısa səviyyədə onların yaddaşında, mənbələrdə qala bilirdi, o mənbələrdə ki, orta əsrlər tarixsevərləri onlardan istifadə etmişlər.

Tədqiqatçı türkoloqlar üçün məsələnin digər aspekti də var. Qədim yunan mənbələrinin qərəzli öyrənilməsinin əsasında türklər, ümumiyyətlə, Avropada olmamışlar, onlar buraya yalnız III-IV əsrlərdə daxil olmuşlar nöqtəyi-nəzəri formalaşmış. Elə buna görə də bu məlumatların doğruluğunu yoxlamaq üçün türkoloqlar qədim yunan mənbələrini öyrənməlidirlər [4, s.130]. Buraya onu da əlavə etmək zəruridir ki, axı yunan mənbələrində, xüsusən Herodotun «Tarixi»ndə, iranşünasların məlum fikirlərinə rəğmən türklərin qədim əcdadlarından olduqları əksər tarixçilər tərəfindən təsdiq olunmağa başlayan iskidlərin irandilli olduqları mülahizəsi yox dərəcəsidir.

Qədim mənbələrin doğruluğuna aid digər bir nöqtəyi-nəzər – “bu mənbələr orta əsrlərdə deyil, qədim dövrdə, lakin vicdansız adamlar – tarixdə olmayanları uydurmaq həvəskarları tərəfindən tərtib edilmişdir”, fikri də mövcuddur. Herodotun əsərləri üzrə mütəxəssis V.Q.Boruxoviç bu nöqtəyi-nəzərə qarşı qətiyyətlə çıxış edir. Onun fikrincə, Herodotun tarixi məlumatlarını müasir arxeoloji və linqvistik tədqiqatlar təsdiq etmişdir [3, s.482-486; 6, s.130]. Lakin onun özü də hind-iran tədqiqatlarının bəzi mülahizələrinə inanıb Herodotu onda təqsirləndirir ki, «fars şəxs adlarının fantastik şəkildə aydınlaşdırması onun fars dilini bilməməsinə dəlalət edir» [3, s.482]. Müəllif hind-irançılığın iskidlərin farsdilli olmaları mülahizələrinə o qədər inanırdı ki, iskid sözlərinin başqa dillər, elə türk dili əsasında etimoloji izahı imkanını hətta inkar edirdi.

Fikrimizcə, qədim mənbələri öyrənərkən obyektivliyə əməl etmək vacibdir, o zaman bunlar bir çox xalqların qədim tarixinə dair çox qiymətli məlumatların əldə olunmasına imkan verir. Hesab edirik ki, belə məlumatlar türklərin qədim tarixinin və iskid probleminin öyrənilməsinin təməlinə durardı.

ƏDƏBİYYAT

1. *Артамонов М.И.* К вопросу о происхождение скифов. ВДИ. Л.,1950, №2, с.37
2. *Арутюнов С.А.* Нроды и культуры развития и взаимодействия. М.: Наука, 1989, 244 с.
3. *Борухович В.Г.* Научное и литературное значение труда Геродота. Геродот. История в девяти книгах. Л.: Наука, 1972, 513 с.
4. *Гейбуллаев Г.А.* К этногенезу азербайджанцев. Баку, 1991, 519 с.
5. *Геродот.* История в девяти книгах. Ленинград, 1972, 683 с.
6. *Жебелев С.А.* Северное Причерноморье: Исследования и статьи по истории Северного Причерноморья античной эпохи. М.; Л., 1953, 357с.
7. *Закиев М.З.* Происхождении тюрков и татар. М.: Инсан, 2003, 496 с.
8. *İlham Durmuş.* İskitler (sakalar). Ankara. 1993, 247 s.
9. *Лайпанов К.Е., Мизиев И.М.* О происхождении тюркских народов. Нальчик: изд. М. и В. Котляровых, 2010, 82 с.
10. *Латышев В.В.* Известия древних писателей греческих и латинских о Скифии и Кавказе. Т.1. вып.1.-СПб, Санкт-Петербург, 1887, 467 с.
11. *Латышев В.В.* Исследования об истории и государственном строе гогода Ольвии. СПб., Санкт-Петербург, 1887, 350 с.
12. *Мизиев И.М.* История Балкарии и Карачая в трудах Исмаила Мизиева: в 3-х томах, Т 2, Нальчик: изд. М. и В. Котляровых, 2010, 366 с.
13. *Мищенко Ф.Г.* Не в меру строгий суд над Геродотом / В кн. История Геродота в девяти книгах, с. I-X, СПб, 1886, 323 с.
14. *Нейхардт А.А.* Скифский рассказ Геродота в отечественной историографии. М., 1982, 240 с.
15. *Пиотровский Б.Б.* Египетские предметы в Северо-Кавказском крае // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. 1931, №6

UOT 37

E.Ə.Məmmədov
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
taleh.ceferov.83@mail.ru

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ TƏHSİLİN İNKİŞAF STRATEGİYASI

Açar sözlər: Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, türk dili, xalq maarifi

Məqalədə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin mədəni-maarif sahəsində görülən işlər, ana dilinin milliləşdirilməsi siyasəti, milli məktəblərin yaradılması, tədrisin ana dilində aparılması, Bakı Universitetinin yaradılması istiqamətində atılan addımlar, yüz tələbənin seçilərək dünyanın böyük dövlətlərinin ən nüfuzlu universitetlərində təhsil almaq üçün göndərilməsi, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutunun mədəniyyətin, maarifin işinə vurduğu ağır nəticələr öz əksini tapmışdır.

Э.А.Мамедов

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ОБРАЗОВАНИЯ В ПЕРИОД АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ

Ключевые слова: Азербайджанская Демократическая Республика, турецкий язык, народное образование

В статье нашли своего отражения работы, проводимые в культурно-образовательной сфере Азербайджанской Демократической Республики, политика национализации родного языка, создание национальных школ, проведение обучения на родном языке, шаги, предпринятые в направлении создания Бакинского университета, отбор и отправление 100 студентов в самые престижные университеты крупных стран для обучения, тяжелые последствия распада Азербайджанской Демократической Республики для культуры и образования.

E.A.Mammadov

THE DEVELOPMENT STRATEGY OF EDUCATION IN THE PERIOD OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

Keywords: Azerbaijan Democratic Republic, Turkish language, public education

The article reflected the work carried out in the cultural and educational sphere of the Azerbaijan Democratic Republic, the policy of nationalizing the native language, the creation of national schools, conducting training in the native language, the steps

taken to establish the Baku University, the selection and departure of 100 students to the most prestigious universities major countries for learning, the dire consequences of the collapse on culture and education of the Azerbaijan Democratic Republic.

1918-ci il mayın 28-də Azərbaycan xalqının həyatında misilsiz hadisə baş vermiş, Məsəlman Şərqində ilk parlamentli respublika olan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti qurulmuşdur. Belə ki, mayın 28-də Tiflisdə Azərbaycan Milli Şurası Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi haqqında “İstiqlal bəyannaməsi” qəbul etdi. Milli Şuranın 24 səsle (iki nəfər - Sultan Məcid Qənizadə və Cəfər bəy Axundov bitərəf qaldı) qəbul etdiyi qərar və altı bənddən ibarət “İstiqlal bəyannaməsi”, yaxud Misaği-milli (əqdnamə) Azərbaycan millətinin varlığını bütün dünyaya bəyan etdi. Beləliklə, Azərbaycan dövlətçiliyi tarixində ilk Konstitusiya aktı – “İstiqlal bəyannaməsi”nin qəbulu ilə Azərbaycan dövlətçiliyi Xalq Cümhuriyyəti formasında elan olundu. Bu hüquqi və siyasi sənəddə müstəqil Azərbaycan dövlətinin yarandığı bəyan edilmiş, onun hakimiyyətinin şamil olunduğu ərazinin hüdudları müəyyənləşdirilmiş, həmçinin dövlətin əsas fəaliyyət prinsipləri öz əksini tapmışdır. Mayın 30-da Azərbaycanın öz müstəqilliyini elan etməsi barədə dünyanın əsas siyasi mərkəzlərinə radio-teleqrafla məlumat verildi [9, s. 9].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti öz fəaliyyətində milli mədəniyyətin: təhsilin, ədəbiyyat və incəsənətin inkişaf etdirilməsinə xüsusi diqqət yetirmişdir. Faktlar Azərbaycan parlamenti və hökumətinin sosial-mədəni sahənin köklü inkişaf etdirilməsi üçün sistemli və məqsədyönlü şəkildə iş aparıldığına dəlalət edir. Xüsusilə, dağıdılmış məktəblər şəbəkəsinin bərpa edilməsi, məktəblərin yeni şəraitə uyğunlaşdırılması, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, milli incəsənətə kömək göstərilməsi üzrə hökumət tərəfindən mühüm tədbirlər görüldü.

1918-ci ilin mayında müstəqil dövlətin ilk Xalq Maarif Nazirliyi yaradılmış, o dövrün görkəmli ictimai-siyasi xadimi Nəsib bəy Yusifbəyli nazir vəzifəsinə təyin edilmişdir. 1919-cu ilin martında maarif naziri vəzifəsini R.Kaplanov, 1919-cu il dekabrın 24-dən Həmid bəy Şaxtaxtinski, daha sonra isə Nurməmməd bəy Şahsuvarov icra etmişdir.

Hökumətin təhsil, maarif, elm və mədəniyyətin inkişafı sahəsində ayrıca Dövlət Proqramı olmasa da, Parlament tərəfindən maarif, təhsil üzrə xüsusi çərçivə, qanun qəbul edilməsə də, kabinetlərin hökumət başçılarının Parlamente təqdim etdikləri platforma və hökumət proqramlarında təhsil, maarif, mədəniyyət sahəsində aparılacaq islahatlara, görülməli hökumət tədbirlərinə ayrıca yer verilmişdi.

Qeyd etmək lazımdır ki, Cümhuriyyətin yaranması ərəfəsində sosial-mədəni sahədə acınacaqlı vəziyyət hökm sürürdü. Əgər 1914-cü ildə Azərbaycanda bütün tiplərdən olan 976 məktəb var idisə və bunlarda 73,1 min

şagird təhsil alırdısa, 1919-1920-ci təhsil ilində cəmi 643 ibtidai və 23 orta məktəb fəaliyyət göstərirdi. İbtidai məktəblərdə 48078, orta məktəblərdə isə 9611 şagird təhsil alırdı. Mövcud vəziyyət ölkə miqyasında aşağı göstərici kimi qiymətləndirilirdi. Bu baxımdan parlamentdə ard-arda qəbul olunan qərarlar və hökumətin qarşısında duran əsas vəzifələr birbaşa məktəb sistemini bu bələdan xilas etməyə, maarif sisteminin işini milli mənafeələrə, dövlətçiliyin tələblərinə uyğun vəziyyətə gətirməyə yönəldilmişdi.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin II kabinetinin Azərbaycan xalqına ünvanlamış olduğu 17 iyun 1918-ci il tarixli müraciətində deyilirdi ki, hökumətin yaxın dövrdə həyata keçirəcəyi tədbirlərdən biri də xalq maarifinin və təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi, maarif ocaqlarında təhsilin ana dilində aparılması, anadilli məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi olacaqdır. Eyni zamanda müraciətdə bu da xüsusi olaraq vurğulanırdı ki, təhsildə milliləşmə prosesi təcridi yolla, mərhələlərlə həyata keçiriləcəkdir. Milli Hökumət bu müraciətdən sonra Xalq Maarifi və Dini Etiqadlar Nazirliyinin strukturunu və idarəetmə sistemini təsdiq etdi və ölkədə fəaliyyət göstərən bütün maarif ocaqları, məktəblər onun tabeliyinə verildi. Hökumətin qərarı ilə Azərbaycanda həmin Nazirliyin tabeliyində mövcud məktəblər saxlanılmaqla, 10 bölgədə yeni xalq məktəbləri müfəttişliyi yaradıldı və regionlardakı təhsil müəssisələrinin fəaliyyətinə nəzarət onlara tapşırıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin maarif, təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi sahəsində ilk tədbirlərdən biri Zaqafqaziya (Qori) Müəllimlər Seminariyasının Azərbaycan şöbəsinin Azərbaycana köçürülməsi haqqında 22 iyun 1918-ci il tarixli qərar oldu. Bu şöbənin bazasında Qazax Müəllimlər Seminariyası yaradıldı.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin dillə bağlı ilk qərarı 21 iyun 1918-ci ildə “Azərbaycan Respublikası Nazirlər Şurasının bəyannaməsinin dərc olunması haqqında” qəbul etdiyi qərardır [Azərbaycan hökumətinin xəbərləri, 19 iyul 1918-ci il]. Qərarla qeyd olunurdu ki, hökumətin deklarasiyasının (bəyannaməsinin) türk və rus dillərində dərc olunması qərara alınsın. Əlbəttə, qərarın adından da göründüyü kimi, AXC hökumətinin bütün bəyannamələri türk və rus dillərində dərc olunmalı idi. Rus dilinin həmin dövr üçün işləkliyi məlum idi, ancaq həmin dövrdə türk dilində də deklarasiyaların dərc olunması cəmiyyətdə çox yüksək səviyyədə qiymətləndirilməklə, AXC-nin Azərbaycan, türk dilinə verdiyi dəyəri göstərirdi [1].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin təhsil sahəsində həyata keçirdiyi ilk tədbirlərdən biri hökumətin 1918-ci il 27 iyun tarixli “Türk (Azərbaycan) dilinin dövlət dili elan edilməsi haqqında” qərarı ilə Azərbaycan türkcəsi AXC-nin dövlət dili elan edilir və bütün dövlət orqanları, məhkəmə, təhsil müəssisələri və digər inzibati qurumlarda bu dildən istifadə edilməsi tələb olunurdu [2]. Lakin ölkədə idarəetmə orqanlarında dövlət dilində danışmağı və

yazmağı bilən milli kadrlar çatışmırdı. Bu səbəbdən də hökumət həmin qərarla müstəsna hal kimi, milli mütəxəssislər yetişdirərək rəsmi yazışmalarda rus dilindən də istifadəyə icazə verir. Qeyd edək ki, AXC-nin dillə bağlı qeyd olunan qərarı mövcud vəziyyət nəzərə alınaraq verilmişdi: belə ki, həmin qərara əsasən ölkədə məhkəmə, inzibati idarəçilik və digər vəzifələrdə çalışanlar dövlət dilini lazımi səviyyədə öyrənənədək hökumət müəssisələrində rus dilinin işlənməsinə də icazə (müşahidə) verilirdi [3]. Cümhuriyyətin Daxili İşlər naziri Behbud xan Cavanşir o zaman “Azərbaycan” qəzetinin müxbiri ilə müsahibəsində məsələyə geniş aydınlıq gətirərək deyirdi: “Azərbaycan müəssisələrində rus dilinin işlədilməsi ...hazırkı dövrün zərurətindən irəli gəlir... bu, çox davam etməyəcəkdir. İki ildən sonra Azərbaycanın bütün müəssisələri milliləşəcəkdir. Türk dilini bilməyən məmurlar vəzifələrini itirməməkdən ötrü bizim dili öyrənməli olacaqlar [7, s.286].

Baş nazir F.X.Xoyskinin imzaladığı “İbtidai, ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi haqqında” 28 avqust 1918-ci il tarixli qərarı ilə təhsildə milliləşdirmə sahəsində işlərə başlandı. Həmin qərarla müəyyən edilirdi ki, bütün ibtidai təhsil müəssisələrində təlim yalnız ana dilində aparılmalı, dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin məktəblərdə tədrisi məcburi surətdə və intensiv qaydada aparılmalıdır [8, s.36-37]. Həmçinin bu qərarla ali ibtidai və ümumi orta təhsil müəssisələrində də tədrisin dövlət dilində – Azərbaycan türkcəsində aparılması tələb olunurdu. Ali ibtidai məktəblərdə milliləşdirilmiş siniflərdə dövlət dilinin 1918-1919-cu illərin sonunadək intensiv tədrisi yolu ilə onlarda tədrisin 2 il ərzində yalnız dövlət dilində aparılmasına keçilməsi tələbi qoyulurdu. Ümumtəhsil məktəblərinin 5-ci sinfindən yuxarı siniflərdə təhsil alan şagirdlərə rus dilində təhsillərini davam etdirməyə o halda icazə verilirdi ki, dövlət dili olan Azərbaycan türkcəsinin orta məktəblərin bütün siniflərində məcburi fənn kimi intensiv olaraq öyrənilməsi təmin edilmiş olsun. Bundan əlavə bu qərarla Azərbaycanda tədris rus və erməni dillərində aparılan məktəblər və siniflər ləğv edilirdi. Türk dili bütün məktəblərdə siniflərin hamısını əhatə etməklə tədris edilməyə başlandı və türk xalqlarının tarixi Rusiya tarixi fənnini əvəz etdi. Bir çox ibtidai məktəblərdə rus dili tədris dili kimi ləğv olundu.

AXC hökuməti təhsil müəssisələrinin milliləşdirilməsi ilə yanaşı, ölkədə yaşayan və azsaylı xalqların dil və mədəniyyətlərinin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsini təmin etmək məqsədilə 1918-ci il sentyabrın 7-də xüsusi qərar qəbul etdi. Həmin qərarla müəyyən edilirdi ki, əgər sinifdə 10 nəfərdən çox azsaylı xalqın nümayəndəsi oxuyursa, onda onlara öz dillərində ana dili və ilahiyyatdan dərs keçilməlidir. Həmin fənlərə həftəlik dərs yükünün miqdarı Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən müəyyənləşdirilir, həmin fənlərin tədris xərcləri isə dövlət tərəfindən ödənilirdi [5].

Milliləşdirmə siyasətinin doğura biləcəyi problemləri nəzərə alan hökumət 1918-ci ilin noyabrında öz qərarında müəyyən dəyişiklik etdi. Müəyyən edildi ki, yaşayış sahəsində cəmiyyəti bir təhsil müəssisəsi varsa, yuxarı hazırlıq siniflərində tədrisin rus dilində aparıldığı paralel siniflər açılmalı, müəyyən yerlərdə eynitipli bir neçə tədris müəssisəsi olarsa, onların bir hissəsi milliləşdirilməli, qalanlarında isə dövlət dili məcburi fənn kimi keçilməklə tədris rusca aparılmalıdır. Eyni zamanda həmin qərarla təlim rus dilində aparılan məktəblərdə dövlət dili – Azərbaycan türkcəsi məcburi fənn kimi tədris olunmalı idi.

Ciddi çətinliklərlə qarşı-qarşı qalan milliləşdirmə siyasəti öz müsbət nəticələrini verməkdə idi. Baxmayaraq ki, pedaqoji kadr və müəllim çatışmazlığı, lazımi dərslərin kifayət qədər olmaması, tələskənlik, səhvlər və əhəlinin tərkibindəki rus və erməni azlıqlarının Azərbaycan dövlətçiliyini tanımamağa, qəbul etməməyə meyillənmiş müqaviməti təhsilin milliləşdirilməsini əngəlləsə də, hökumətin ardıcıl surətdə həyata keçirdiyi tədbirlər və parlamentin qəbul etdiyi prinsiplə qərarlar milli təhsil siyasətinin daha da təkmilləşdirilməsinə təkan verirdi. Görülən ardıcıl və məqsədyönlü tədbirlər nəticəsində 1919-cu ilin sonuna olan məlumatlara görə, Bakı politexnik və kommərsiya məktəbləri, iki kişi və üç qız gimnaziyası istisna olmaqla, bütün orta məktəblər milliləşdirilmişdi [6].

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin IV hökumət kabineti təhsilin məzmununu sahəsində də islahatlar aparmaq, yeni dərslər hazırlamaq məqsədilə komissiyalar yaradılacağını Parlamentə təqdim etdiyi hökumət proqramında xüsusi olaraq vurğulayırdı. Bu sahədə ən uğurlu addım ümumtəhsil məktəblərində, həmçinin realni məktəb, gimnaziya və seminariyaların tədris planlarına məcburi və əsas fənlər sırasına “Türk xalqları tarixi” kursunun salınması olur. Həmin kursa dair proqram və geniş şərhlər hazırlanıb tədris müəssisələrinin istifadəsinə verilir.

Azərbaycan hökuməti ana dilində dərslər hazırlayan komissiyalara dövlət büdcəsindən ayrıca vəsait ayrılması barədə qərar da qəbul etmişdi. Bu qərar dərslər islahatı sahəsində işləri stimullaşdırmaq məqsədi daşıyırdı. Bu komissiyalar AXC qurulanadək ibtidai məktəblərdə istifadə olunan dərslərləri ətraflı müzakirə edərək onlardan tədrisə yararlı olanlarının yeni dərslər yaradılanadək müvəqqəti istifadəsinə icazə vermək barədə Xalq Maarif Nazirliyinə təkliflər hazırlandı. Eyni zamanda bir sıra yeni dərslər də hazırlandı ki, bu işdə görkəmli maarifçilərdən Səməd bəy Acalov, Mahmud bəy Mahmudbəyov, Fərhad Ağazadə, Ağabəy İsrəfilbəyov, Abdulla Şaiq, Hüseyn Cavid, Abdulla bəy Əfəndizadə, Qafur Rəşad Mirzəzadə, Firudin bəy Köçərli və başqalarının xidmətlərini qeyd etmək lazımdır.

1919-cu ildə “Son Türk əlifbası”, “Türk çaləngi”, “Ədəbiyyat dərsləri”, “Müntəxəbat”, “Rəhbəri-sərf”, “Təzə elmi-hesab”, “Yeni məktəb”, “Tarixi-

təbii” kimi yeni dərsliklər hazırlandı. Komissiyalar tərəfindən ümumi tarix, ümumi türk tarixi, coğrafiya, türk (Azərbaycan) dili və ədəbiyyatı, riyaziyyat, ilahiyyat və digər fənlər üzrə proqramlar hazırlandı. Azərbaycan hökuməti dərslik sahəsində bütün məsələləri tez bir zamanda həll etmək iqtidarında deyildi. Buna görə də hökumət 22 iyun 1918-ci il tarixli qərarı ilə görkəmli publisist, siyasi xadim, fikir adamı Əhməd bəy Ağayevi Azərbaycan məktəbləri üçün dərslik tədarükü görmək və müəllimlər dəvət etmək üçün Türkiyəyə ezam etmişdi.

Azərbaycan hökumətinin qərarı ilə 1919-cu il 20 avqustdan 1 sentyabra kimi Bakıda Azərbaycan müəllimlərinin qurultayı çağrılır. Qurultayın çağırılmasının əsas məqsədlərindən biri məktəb islahatı sahəsində məsələləri müzakirə etmək, müəyyən təkliflər hazırlamaq idi. Qurultayın keçirilməsi xərcləri üçün Azərbaycan hökumətinin 2 avqust 1919-cu il tarixli qərarı Xalq Maarifi Nazirliyinin sərəncamına 35 min 600 manat məbləğində vəsait də ayrılır.

Tədris müəssisələrinə qəbul zamanı azərbaycanlılara bəzi güzəştlər edilirdi. Görülmüş tədbirlər nəticəsində şagirdlərin ümumi sayı içərisində azərbaycanlıların xüsusi çəkisi artdı. Əgər 1914-1915-ci tədris ilində 9643 nəfər orta məktəb şagirdindən (müəllimlər seminariyaları istisna olmaqla) ancaq 1137 nəfəri azərbaycanlı idisə, 1919-1920-ci tədris ilində 9611 şagirddən 3115-i azərbaycanlı idi [4, s. 822].

Qısa müddət ərzində Zaqatalada, Göyçay və Şuşa qəzalarında yeni məktəblər açıldı. Nəticədə, köhnə məktəblərin xeyli hissəsinin bərpasına, bir sıra yeni məktəblərin açılmasına və nəzərdə tutulmuş layihələrin qismən yerinə yetirilməsinə nail olundu. Məktəblərin maddi-texniki bazasının möhkəmləndirilməsi, məktəb binalarının təmiri, bərpası və yeni məktəblərin tikilməsi üçün lazımi vəsaitlərin ayrılması məqsədilə parlament tərəfindən müvafiq qərarlar qəbul olunmuşdu.

Hökumət qarşısında duran ən mühüm vəzifələrdən biri də maarif müəssisələrində çalışan işçilərin maddi təminatı, onların sosial güzəranının yaxşılaşdırılması idi. 1919-cu ilin sentyabrında parlament Azərbaycan Cümhuriyyəti qulluqçularının aylıq məvacibinin artırılması və maaşların müvafiq şəkildə sistemləşdirilməsi haqqında qanun qəbul etdi. Qanuna görə, müəllimlərə xeyli imtiyazlar verilməli, əlavə işlər üçün onlara əmək haqqı xüsusi cədvəl üzrə ödənilməli idi.

AXC hökumətinin təhsil sahəsində diqqət yetirdiyi məsələlərdən biri də yaşlıların təhsili, ölkənin yaşlı vətəndaşları arasında geniş yayılmış savadsızlığın qismən aradan qaldırılması idi. Bu, hökumətin milliləşdirmə siyasəti ilə yaşlı əhali və Azərbaycanın qeyri-türk mənşəli vətəndaşları arasında dövlət dilində savadın yayılması və öyrənilməsi ilə bağlı idi. Bu məqsədlə 1919-cu ilin sentyabrında ölkənin böyük şəhərlərində və iri yaşayış

məntəqələrində savad kursları təşkil olundu və onun üçün 351000 manat vəsait ayrıldı.

Azərbaycan Parlamentinin 1919-cu il martın 21-də qəbul etdiyi qərara əsasən X.Məlikaslanovun sədrliyi ilə Xalq Maarifi Nazirliyi yanında Əlifba İslahatı Komissiyası yaradılır. Komissiya tərəfindən qısa müddət ərzində bir neçə əlifba layihəsi hazırlanıb Azərbaycan Parlamentinə təqdim olundu. Lakin əlifba layihələrindən Abdulla bəy Əfəndizadənin hazırladığı variant Parlament tərəfindən və yeni əlifba üçün əsas kimi qəbul edildi. Abdulla bəy Əfəndizadənin 1919-cu ildə Bakıda “Son türk əlifbası” adlı dərsliyi də nəşr edilmişdi. Bu dərslikdə ilk dəfə olaraq ərəb və latın əlifbaları müqayisəli şəkildə verilmiş, ərəb əlifbasının ana dilimizin fonetik sisteminə uyğunsuzluğu, latın əlifbasının isə uyğunluğu zəngin dil faktları ilə göstərilmişdir.

Təhsil sistemini kökündən yeniləşdirmək üçün pedaqoji kadrların hazırlanması məsələsi də parlament qarşısında duran vacib məsələlərdən biri idi. Pedaqoji kadrlara olan ehtiyacın ödənilməsi üçün Maarif Nazirliyi tərəfindən hər il respublikanın müxtəlif məntəqələrində dörd seminariya açılması nəzərdə tutulurdu. Qori Müəllimlər Seminariyasının müsəlman şöbəsi Qazax şəhərinə köçürüldü və müstəqil seminariyaya çevrildi. 1919-cu ilin sentyabrında Bakıda kişi seminariyası açıldı. Lakin bu seminariyalar zəruri olan qədər pedaqoji kadrların hazırlanması üçün kifayət deyildi. Parlamentin 1919-cu il iyulun 19-da qəbul etdiyi qanuna əsasən Qazax, Nuxa, Şuşa, Quba, Zaqatala, Salyan, Gəncə və Bakıda (sonuncu iki şəhərdə kişilər və qadınlar üçün) bir-birindən ayrı olan ikiaylıq pedaqoji kurslar açıldı və onlara dövlət xəzinəsindən 2390 min manat vəsait ayrıldı. Kursların hər birinə ən azı 50 müəllim hazırlanmışdı. Milli kadrların çatışmazlığını nəzərə alan hökumət qardaş Türkiyədən müəllimlər dəvət etdi [10].

Respublikada ali təhsilin təşkili hökumətin qarşısında duran vacib məsələlərdən biri idi. Hələ 1918-ci ilin avqustunda AXC hökuməti Tiflis Politexnik İnstitutunun maliyyələşdirilməsində iştirak etmək haqqında nəzərdən keçirmişdir. Bununla əlaqədar olaraq Nəsim bəy Yusifbəyli təklif etdi ki, institutun Azərbaycan ərazisinə köçürülməsi şərti ilə AXC hökuməti onun maliyyələşdirilməsini bütövlükdə öz üzərinə götürsün. Bakıda pedaqoji institutun açılması barəsində Maarif Nazirliyi tərəfindən qanun layihəsi işlənib hazırlanmışdı. Bakı musiqi məktəbinin bazasında konservatoriyanın açılması məsələsi də gündəlikdə dururdu.

Azərbaycan hökuməti mövcudluğu dövründə bir neçə ali məktəbin – Bakı Universitetinin (indiki BDU), Kənd Təsərrüfatı İnstitutu, Pedaqoji İnstitut və Dövlət Konservatoriyasının açılması üzrə müəyyən hazırlıq işləri görülmüşdü. Lakin o dövrdə yaranmış tarixi-siyasi şərait yalnız Bakı Universitetini təsis etməyə imkan verdi.

Ölkədə elm və təhsilin inkişafına xüsusi diqqət yetirən Cümhuriyyət hökuməti və parlamenti vaxt itirmədən bu sahədə milli kadrlar hazırlanmasının sürətləndirilməsinə xüsusi səy göstərirdi. Bu zaman Azərbaycan parlamenti hökumətin təklifinə əsasən 100 nəfər azərbaycanlı gəncin dövlət hesabına təhsil almaq üçün xarici ölkələrə göndərilməsi barədə qanun qəbul etmişdi. Bu işə nə qədər böyük əhəmiyyət verildiyi ondan görünür ki, parlament xaricə göndəriləcək gəncləri müəyyən etmək üçün M.Ə.Rəsulzadənin başçılığı ilə beş nəfərdən (Mehdi bəy Hacinski, Əhməd bəy Pepinov, Qara bəy Qarabəyov, Abdulla bəy Əfəndiyev) ibarət xüsusi müsabiqə komissiyası yaratmışdı.

AXC-nin parlamentinin qərarı ilə 1919-1920-ci tədris ilində xaricə təhsil almağa göndəriləcək tələbələrə vəsait ödənilməsi üçün dövlət büdcəsindən Xalq Maarifi Komissarlığına 7 milyon manat ayrılmışdı. Avropanın ali məktəblərinə göndəriləcək hər tələbəyə ayda 400 frank təqaüd və 1000 frank yol xərci, Rusiya universitetlərinə yola salınacaq azərbaycanlılara isə hər ay 3 min rubl təqaüd və 1000 manat yol xərci ayrılması nəzərdə tutulmuşdu. Xalq Maarifi Nazirliyi tərəfindən xarici ölkələrə göndəriləcək tələbələrdən 49 nəfərinə Almaniyanın, 27 azərbaycanlıya Fransanın, 4 nəfərə İtaliyanın, 1 tələbəyə İngiltərənin, 6 nəfərə isə Türkiyənin müxtəlif universitet və institutlarında oxuyacaqları ilə bağlı rəsmi sənəd verilmişdi. Yerdə qalan 13 nəfər isə Rusiyaya göndərilməli idi ki, həmin dövrdə orada gedən vətəndaş müharibəsi səbəbindən Azərbaycanın şimal qonşusuna tələbə göndərmək mümkün olmadı [8, s.37].

Xaricə göndərilən tələbələr 1920-ci il yanvarın 14-də təntənəli şəkildə yola salındılar. Təxminən 1 ay sonra – fevralın 11-də Parisə çatan gənclər orada Paris Sülh Konfransında (1919-1920-ci illər) iştirak edən Azərbaycan nümayəndə heyəti tərəfindən yüksək səviyyədə qarşılandılar. Nümayəndə heyətinin rəhbəri Əlimərdan bəy Topçubaşov tələbələr qarşısında böyük bir nitq söylədi. Sonra isə azərbaycanlı gənclər təhsil almaq üçün Avropanın müvafiq ölkələrinə yola salındılar.

Təəssüf ki, AXC bu hadisədən cəmi bir neçə ay sonra bolşeviklər tərəfindən devrildi. Nəticədə, milli hökumətin diqqətlə seçərək böyük ümidlərlə xarici ölkələrə göndərdiyi tələbələr çox çətin vəziyyətə düşdülər. Onlara pul göndərilmədiyindən soydaşlarımız Azərbaycan SSR Xalq Komissarları Sovetinin sədri Nəriman Nərimanova müraciət etmək məcburiyyətində qaldılar. Tələbələrə maddi yardım göstərilməsi məsələsi müzakirələrdən sonra xaricdə oxuyan tələbələrə münasibət yenə də dəyişdi. Belə ki, maddi sıxıntılar ucbatından bəzi tələbələr ən ağır sahələrdə işləməyə məcbur oldular. Bəziləri həbsxanalara düşdülər. Çıxış yolu tapmayıb intihar edənlər də oldu. Amma böyük əziyyətlər bahasına təhsilini başa çatdırıb yüksəkixtisaslı mütəxəssis kimi sovet Azərbaycanına qayıdanların çoxu sonralar repressiya illərində “qırmızı terror”un qurbanı oldular.

Təəssüf hissi ilə qeyd etməliyik ki, 28 aprel istilasını Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varlığına son qoymaqla yanaşı, hökumətin milli təhsil sahəsində apardığı islahatları da yarımçıq qoydu. Lakin 23 aylıq fəaliyyəti müddətində AXC milli şüurun oyanmasında, milli özünüdərkini formalaşmasında müstəsna rol oynadı.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti fondu. Azərbaycan Respublikası Milli Arxiv İdarəsi Azərbaycan Dövlət Arxivi, f. 51, siy.1, iş 30, v. 29
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə maarifçilik / <http://www.azadliq.info/12354.html>.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti hökumətinin qanun və binagüzarlıqları məcməi. №1, 1919, 15 təşri-sani, 18 s.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament: stenoqrafik hesabatlar: 2 cildə, II c., Bakı: Azərbaycan, 1998, 992 s.
5. Azərbaycan Demokratik Cümhuriyyəti dövründə xalq maarifi. <http://www.mualim.edu.az/www.old/arxiv/2010/20/04.htm>
6. *Daşdəmirli Ə.* Xalq Cümhuriyyəti və maarif siyasəti. <http://www.mualim.edu.az/www.old/arxiv2011/20/28.htm>
7. *Hacıyev T.* Azərbaycan ədəbi dili tarixi: 2 cildə, II c., Bakı: Elm, 2012, 689 s.
8. *Hüseynova İ.* Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti – Dövlətçilik ənənələrinin davamı kimi / Müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 21-23 may 2018, s.32-40
9. *İbrahimli F.* Müstəqil Azərbaycan Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin siyasi varisidir / Müsəlman şərqində ilk parlamentli respublika. Azərbaycan Xalq cümhuriyyətinin 100 illik yubileyinə həsr olunmuş beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 21-23 may 2018, s. 9-14
10. *Əliyeva İ.* Qısa zamanda böyük işlər. <http://www.azerbaijan-news.az/index.php?mod=38&id=24161>

UOT 902

R.H.Nəcəfli
Bakı Dövlət Universiteti
necefli.ramiz80@gmail.com

KƏLBƏCƏR MUZEYİNİN MATERIALLARI AZƏRBAYCANIN ARXEOLQJİ ABİDƏLƏRİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNDƏ MƏNBƏ KİMİ

Açar sözlər: daşlaşmış ilbiz, daş qara çıraç, bürüncdən boyunbağı, Xudavəng məbədi, buynuzdan boyunbağı

Məqalədə qədim insan məskəni olan Kəlbəcərin arxeoloji abidələrinin Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyində necə yer tutması və öyrənilməsindən söz açılır. Arxeoloji tapıntıların muzeyin fondunda mühafizəsi və onların müəyyən hissəsinin ekspozisiya salonlarında uğurla nümayiş etdirilməsi, tədqiqatçıların ilk görüşdən diqqətini çəkən məqamlardandır. Qalalar, İstisu kurortu yaxınlığındakı qədim insan məskəni, Zar mağarasının tapıntıları, Zar kəndində şəhər xarabalığından xəbər verən arxeoloji tapıntılar, qədim qara çıraqlar, muzeyin həyətindəki sal daşlar, qoç və at fiqurları və bu kimi faktlar məqalədə təhlil olunur, Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi önəm verilir.

Р.Г.Наджафли

МАТЕРИАЛЫ КЕЛБАДЖАРСКОГО МУЗЕЯ КАК ИСТОЧНИКИ ИЗУЧЕНИЯ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ АЗЕРБАЙДЖАНА

Ключевые слова: окаменевшая улитка, каменная черная лампа, ожерелье с бронзой, храм Худавенг, ожерелье из рогов

В статье упоминается, как археологические памятники хранятся и изучаются в Кельбаджарском историко-краеведческом музее и имеют значение в исследовании древних человеческих поселений. Сохранение археологических находок в музейном фонде и успешная демонстрация некоторых из них в экспозиционных залах является одним из самых ярких показателей для исследователей. В статье анализируются такие памятники как замки, древнее человеческое поселение возле курорта Истису, находки пещеры Зар, археологические находки на руинах древнего города возле деревни Зар, древние черные светильники, камни, каменные фигуры лошадей и овец во дворе музея, их значение как источник в изучении истории Азербайджана.

MATERIALS OF THE KELBAJAR MUSEUM AS SOURCES OF STUDYING THE ARCHAEOLOGICAL MONUMENTS OF AZERBAIJAN

Keywords: *petrified snail, stone black lamp, necklace with bronze, Khudaweng temple, necklace of horns*

Article mentions how archaeological monuments are stored and studied in the Kelbajar Museum of Local History and are important in the study of ancient human settlements. Preservation of archaeological finds in the museum fund and the successful demonstration of some of them in the exhibition halls is one of the most striking indicators for researchers. Article analyzes such monuments as castles, an ancient human settlement near the resort Istisu, finds of the Zar cave, archaeological finds on the ruins of the ancient city near the village of Zar, ancient black lamps, stones, stone figures of horses and sheep in the courtyard of the museum and their importance as sources in exploring history of Azerbaijan.

1980-ci ildə yaradılmış, 1982-ci ildə yeni və bənzərsiz binaya köçürülmüş, otuz altı minə yaxın eksponatı olan Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin arxeoloji materialları Azərbaycanın qədim tarixini daha da zənginləşdirmiş olar. Zar mağarasından tapılan əmək alətləri, İstisu kurortu yaxınlığında aşkarlanan insan məskəni, üzərində keçə təsvirləri olan sal qayalar (muzeyin həyətində), bəzir daşları (muzeyin həyətində), keçə totemi, bürüncdən qədim boyunbağı, obsidiandan oxlar, Abdullauşağı kəndindən tapılan “buynuzdan oxatan”, daşdan insan skeleti, küp qəbirlərdən tapılmış nizə ucluqları, daş qara çıraq, dəmir qara çıraq, daş üzərində şəbəkə yazı, daşlaşmış ilbiz, müxtəlif qədim odlu silahlar, qala xarabalıqlarının şəkilləri, qədim qəbirlərdən tapılan insan sümükləri, su kəmərlərinin qırıntıları, Zar və Zəylik kənd qəbristanlıqlarında olan qoç və at abidələri, Zar və Zəylik kəndlərində üst-üstə qəbirlərdən (3-4 qəbir üst-üstə mərtəbəli) tapılmış əmək alətləri, Höpurlu çayı kənarından tapılmış, VIII əsrin əvvəlinə aid başdaşı(üzərində ərəb dilində olan yazı onun tarixini göstərir), Kəlbəcər şəhərində üst-üstə qəbirlərdən tapılmış alətlər və s. Kəlbəcər muzeyinin arxeoloji abidələrini təşkil edir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz arxeoloji abidələrdən bir neçəsi üzərində dayanaq. İstisu kurortu yaxınlığındakı insan məskəni Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin ekspedisiya qrupu aşkarlamışdır. Muzeyin ikinci salonunda yaradılmış guşədə yaşayış məskəninin şəkili tabloda əks olunmuşdur (tablo 857). Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin direktoru Şamil Əsgərov tapıntı ilə bağlı yazır: ”İstisu qənşərində, dağın sinəsində, yaylaqlara doğru çəkilməmiş elat yolunun alt tərəfində bu yerlərdə çox qədim dövrlərdə yaşamış insan məskəni aşkar etdik. Burada mövcud olan yaşayış yerləri bir və ya iki adam üçün tikilmişdir. Binaların divarlarına daşlar hörülərkən heç bir

palçıqdan, əhəng materialından və ya adicə torpaqdan istifadə edilməmişdir. Yalnız iri və xırda daşlar bir-birinin üstünə qoyulmuşdur. Çox da hündür olmayan bu “evlər”in üstünə böyük yastı qaya salları döşənmişdir... Biz illərlə heç birimizin diqqətini cəlb etməyən bu tarixi əhəmiyyətli yaşayış məskəni aşkar etdikdən sonra tarix elmlər doktoru Qüdrət İsmayılovu və onun dissertantı Niyazi İbrahimovu bura dəvət etdik. Çünki qəti fikir söyləmək üçün belə yerləri xarakterizə edə bilən tarixçi alim lazım idi. Q.İsmayılov öz dissertantı ilə bu qədim yaşayış məskənində xeyli müddət tədqiqat işi apardı. Alim belə qənaətə gəldi ki, bu böyük əhəmiyyətli olan tapıntı Azərbaycanda daha qədim dövrlərdə insan yaşadığı barədə fikir söyləməyə imkan verəcəkdir ” [1, s.12].

Kəlbəcər ərazisində 1976-cı ilin tədqiqatları ilə bağlı arxeoloq Qüdrət İsmayılov yazır: “Azərbaycanın yüksək dağlıq zonasında eramızdan əvvəl III minilliyə aid qədim yaşayış yerinin qalıqları aşkara çıxarılmışdır. Tərtərçayın hündür sol sahilində geniş bir sahəni tutan bu yaşayış yerində diametri 20 metrədən artıq olan dairəvi formalı möhtəşəm tikinti qalığı da üzə çıxarılmışdır. Tikintinin divarları iri ölçülü qaya parçaları və çay daşları ilə hörülmüşdür”. Arxeoloq göstərir ki, tikintinin ətrafında aparılmış kəşfiyyat qazıntısı zamanı da maraqlı elmi dəlillər əldə edilmiş, eramızdan əvvəl III minilliyə aid gil qab parçaları, müxtəlif daşlardan düzəldilmiş əmək alətləri, silah nümunələri (dəvəgözü daşından ox ucluqları) tapılmışdır [2, s.52].

Muzeyin fonduna daxil olan və həyətində yer almış at, qoç fiqurları və sal qayalar üzərindəki 6-7 minillik tarixə malik olan keçi təsvirləri və ikinci salonda nümayiş etdirilən bürüncdən keçi totemi bu bölgədə totemizmin inkişafından xəbər verir. Keçili qaya (kənd), Keçi belinin gəzi (Zəylik kəndində yaylaq-yurd), Keçidüz dağı (Alaqaya kəndinin dağı), Keçiqalan (Başlıbel kəndində dağ, Keçidamı dərəsi (Çəpli kəndi), Keçiqırılan (Dəmirçidam kəndində yer), Keçiqırılan qaya (İstibulaq kəndində qaya), Keçibeli yurdu (Keşdək kəndində yurd), Keçibeli (Şahkərəm kəndində yer), Keçiarxacı (Yanşaq kəndində yer) yer-yurd adları da bir daha totemizmlə, o cümlədən keçi totemi ilə bağlı düşüncələrimizdə yanılmadığımızı yardım etmiş olur. Hesab edirik ki, Kəlbəcər ərazisində totemizmin təşəkkülünü Qobustanla müqayisə etmək olar. Qobustan qayaları üzərindəki təsvirlərin bir çoxunu Kəlbəcər qayalarında – Gəlin qayası, Sultan Heydər dağı, Pəriçinqılı, Ayıçinqılı, Qurbağalı çay, Turşsu dərəsi, Sərçəlidağ və Sarımsaqlı dağda görmək olar. Burada at, öküz, qoç, keçi totemlərinə daha çox rast gəlinir [3].

Qeyd edək ki, tariximizi özündə yaşadan bu daşları yalnız Ermənistanla sərhəd bölgələrdən muzeyin həyətinə gətirilmişdi. O zaman buna etiraz edənlər də oldu. Onlar “Daşlar öz yerlərində daha qiymətlidir, onu yerindən götürmək düzgün deyil” demişdilər. Amma sonralar hamı tərəfindən bir reallıq qəbul edildi ki, rayona gələn turistlər əlçatmaz dağlara, qayalara deyil, muzeyə gəlirdi. Bununla da tariximizin dərin qatlarında qalan sirləri üzə çıxır, öz

arenasını aşırtdı. Bu daşların muzeyin həyətinə gətirilməsində əsas məqsəd isə ermənilərin bu abidələri partlatması təhlükəsindən xilas etmək idi. Təəssüflər olsun ki, ulularımızın bizlərə əmanət qoyub getdikləri bu qiymətli xəzinəni sonadək qoruya bilmədik. Kəlbəcəri işğal eləyən Ermənistan bu gün onun tarixi abidələri üzərində “tədqiqat” işi apararaq erməni mədəniyyəti adı ilə dünyaya sırıyırlar. Ermənistanın işğal edilmiş Azərbaycan torpaqlarında beynəlxalq qanunları pozaraq abidələrimiz üzərində “tədqiqat” aparmasına isə beynəlxalq təşkilatlar susmaqla birtərəflilik nümayiş etdirirlər.

Muzeyin həyətidəki çox dəyərli arxeoloji abidələrdən biri də, atın günəşə qurban kəsilməsini təcəssüm etdirən bazalt daşdır. Daşın üzərinə bir əlində balta, o biri əlində isə atın cilovundan tutub onu günəşə tərəf aparən kişi rəsmi həkk olunub. Yuxarıda günəş şəkli aydın görünür. Üstündən min illər keçsə də, bu qiymətli daş ulularımızın qədim dini etiqadını özündə qoruyub saxlayıb. Atın günəşə qurban verilməsi türklərin, o cümlədən Azərbaycan xalqının formalaşmasında iştirak edən massagetlərin inanclarında görünür. Tarixin atası sayılan Herodotun məlumatına görə, massagetlər günəşi yeganə Allah hesab etməklə ona at qurban vermişlər. Oxşar adət sarmatlarda da olmuşdur. Sibir və Altay xalqlarında da günəş və od üçün ağ at qurban kəsilirdi. Şamanlara aid rəvayətlərdə günəş dünyanın xeyirxah qüvvələrinin başlanğıcı, himayəçisi kimi təsvir olunur [4, s.478].

Muzeyin həyətidəki və Zar, Zəylik kəndlərinin qəbiristanlıqlarındakı qoç fiqurları da arxeoloji baxımdan qiymətli maddi mədəniyyət abidələri sırasındadır. Muzeyin həyətidəki qoç fiqurları rayonun ayrı-ayrı kəndlərinin dağlarından gətirilib. Sovet hakimiyyətinin formalaşmasınadək yerli əhali tərəfindən bu abidələrə həssaslıqla yanaşılırdı. Çox keçmədi ki, qoç fiqurlarının içərisində qızıl olduğu barədə şayiələr buraxıldı. Bununla da “qızılaxtaranlar” dağlarda bu daşları sındıraraq çoxunu məhv etdilər. Beləliklə, qızıldan da qiymətli olan tariximizin müəyyən hissəsini özümüzünkülər tarixə gömdü.

Kəlbəcər rayonunun Zar kəndinin yerləşdiyi ərazinin qədim şəhər (Şəhri Zar) xarabalığı olduğu barədə minillərdən bu günədək yaddaşlardan silinməyən tarixi məlumatlara diqqət yönəldək. Muzeyin qədim dövrünə həsr olunmuş ikinci salonda bu barədə qısa məlumat öz yerini almışdır. Eləcə də Zar mağarasının şəkli, oradan tapılan dəvəgözündən və çay daşlarından olan alətlər, saxsı qab qırıntıları və digər tapıntılar ən qədim insanın yaşayış tərzini ifadə edir (tablo 302). Zar mağarası Kəlbəcərin Zar kəndindən Zəylik kəndinə gedən daş yolun üstündə döngədə yerləşirdi. Mağaranın ilk “tədqiqatçıları” qızılaxtaranlar olub. Əslində sözün həqiqi mənasında mağaranın ətrafından qızıl və başqa əşyalar tapıldığından insanların bu addımı atmasına gətirib çıxarıb. Sonralar qızılaxtaranlar partladıcı maddələrdən istifadə etməklə tariximizə özləri də düşünmədən çox böyük zərbə vurublar. Zar kənd sakini Müslüm Şahüseynov 1986-cı ildə yuxarıda qeyd olunan daş yolla gedərkən aypara

şəkilli bir daş onun diqqətini cəlb edib. “Kəlbəcərsiz, Zarsız keçən ömürlər” kitabında Müslüm Şahüseynov çox da uzaqda olmayan dövrün xatirələrindən söz açır: ”Orada mağara olduğunu heç kim bilmirdi. 1986-cı ildə mən həmin daş yolla keçərkən burada daşdan yonulmuş, aypara şəkilli böyük bir daş gördüm. Bu, məni çox maraqlandırdı. Həmin daş iti ucu üstə qayanın dibinə doğru qoyulmuş və hörülmüşdü. Sonra biz bir neçə nəfərlə həmin qayanın dibində olan daş divarı sökməyə başladıq. Qayanın altına gedən mağaranın ağzına böyük bir daş qoyulmuş, üstünə də çoxlu ağ qum tökülmüşdü. Hansı ki, həmin ərazidə bu cür ağ quma təsadüf edilmirdi. Mağaranın ağzında keçmişə aid çoxlu alətlərə təsadüf etdik. Mağara qayanın dibində idi. Qayanın üstündə isə kənd yerləşirdi, evlər vardı... Səhəri gün işimizi davam etdirmək üçün buraya qayıtdıqda gördük ki, su ağır bir qaya parçasını yerindən oynadaraq mağaranın ağzına uçurub. Qaya parçası çox ağır olduğu üçün biz işimizi davam etdirə bilmədik. Mən bu barədə o vaxtlar qazıntı işi ilə məşğul olan Elmlər Akademiyasının işçisi Mənsur Mənsurova məlumat verdim. O, mağaranın ağzından bu qaya parçasının partlayışsız götürülməsinin mümkünsüzlüyünü bildirdi və oradan bizim çıxardığımız keçmiş alətləri götürüb getdi [5, s.34]. Bir daha M.Şahüseynovun söylədiklərindən də görünür ki, sonralar mağara və ətrafi tədqiq olunmamış, Zarın şəhər xarabalıqları üzə çıxarılmamışdır.

Dəfələrlə bu ərazidən dəfinələr tapılması əbəs yerə bura Zar(zər) adının verilmədiyinə bir işarədir. Sovet hakimiyyəti dövründə kənd əhalisi yeni evlər tikərkən qazıntı nəticəsində buradan qızılla dolu küpələr tapmışdır. Zar kəndində təhsil alan və qonşu Bəzixana kəndində boya-başa çatmış, 1992-2007-ci illərdə Azərbaycan Mili Elmlər Akademiyasında çalışmış Məzahir Təhməzov da Zar kəndinin qədim şəhər olduğunu söyləyənlərlə həmfikirdir. O, yazır ki, Zar kəndinin cənub hissəsində-Mollabayramlı və Zivel kəndlərinin arasından axan Qaraarxac çayının (Sərkər suyunun) sahilində qızıl istehsal edilən məntəqələr mövcud olubdur. Yaşlı sakinlərin söylədiklərinə görə, Zardan Təbrizə qızıl yüklü dəvə karvanları gedərmiş. Belə ki, Zar və Bəzixana kəndlərinin ərazisində həyətəni sahələr qazılarkən sarı torpaqla dolu xeyli sayda balaca küpələr (saxsı qablar) tapılırdı. Yerli sakinlər bu barədə məlumatsız olduqlarından həmin sarı torpağı tullayırdılar. 1950-1960-cı illərdə Zar-Bəzixana-Keyti-Ağduzdax istiqamətində aparılan geoloji kəşfiyyat işləri vaxtı məlum olub ki, həmin küpələrdə olan sarı torpaq tam istehsal edilməmiş qızıl imiş [6, s.16].

Tədqiqatçı alim Şamil Əsgərov da Zar kəndi ərazisindəki müşahidələrindən sonra belə bir nəticəyə gəlmişdir ki, burada qədim və zəngin mədəniyyəti olan bir şəhər mövcud olub. O, yazır ki, burada daşdan yonulmuş çox nəhəng və gözəl ornamentli, daş üzərində yonulmuş qarşı-qarşıya kərgədan və pələng, silahlı atlılar, yazı nişanələri olan qədim binalar, yeraltı yollar, qazıntı nəticəsində əldə edilmiş maddi mədəniyyət əşyaları sübut edir ki, Zar

kəndi ərazisində möhtəşəm bir şəhər mövcud olmuşdur. Arxeoloji qazıntılar aparıb həmin qədim şəhərin sirlərini açmaq olduqca vacib bir məsələdir [7, s.10].

Qeyd edək ki, M.Hüseynov, Ə.Cəfərov və M.Mənsurovdan ibarət Paleolit arxeoloji ekspediyası 1981-ci və 1987-ci illərdə Kəlbəcər rayonu ərazisində apardığı kəşfiyyat işləri zamanı Orta Şurtan və Zar açıq paleolit abidələrini qeydə almışdır [8, s.19]. Amma tədqiqat işləri burada davam etməmişdir. Bunun əsas səbəbi 1988-ci ildən Qarabağ və ətraf bölgələrdə başlayan Azərbaycan-Ermənistan münaqişəsinin yaratdığı ağır durum olmuşdur. Belə ki, burada işləyəcək tədqiqatçıların həyatı üçün heç kim qorant olmurdu. 1988-ci ildən başlayaraq 1993-cü ilin aprelinədək mühasirə şəraitində yaşayan Kəlbəcər, yalnız yerli əhalidən və digər könüllülərdən ibarət fədakar insanların hesabına qorunurdu. Könüllülərin ləğvi və əhalinin əllərindəki ov tufənglərinin müsadirə edilməsi ilə Kəlbəcər ermənilər tərəfindən işğal edildi. Bununla da sirləri açılmamış minlərlə tarixi abidələrimiz işğalçı Ermənistan dövləti əlində girov qaldı.

Zar adı ilə bağlı Azərbaycanın əzəli torpaqlarında kənd, dağ, çay adları mövcuddur. İrəvan quberniyasının İrəvan qəzasında Zar, kənd adı kimi qeyd olunur. 1918-ci ildə əhalisi Azərbaycana qovulduqdan sonra bu kənd dağıdılmışdır [9, s.164].

XIV əsrin axırlarında İrəvan qəzasında Zar, Yelizavetpol quberniyasının Cavanşir qəzasında (indiki Kəlbəcər rayonunda) Zar, İrəvan quberniyasının Aleksandropol qəzasında Zar-İncə, Tiflis quberniyasının Qori qəzasında Zar kəndləri mənşəcə eynidir [10, s.260]

Nazim Tapdıqoğlu Zar yaşayış məntəqəsinin adının ilk dəfə XIII əsr mənbələrində çəkildiyini qeyd edir. 1590-cı il sənədinə görə Şərur qəzasında Zar nahiyəsi olmuşdur. XIX əsrdə Tiflis quberniyasında Zar kəndi, Qars vilayətində Zaruşad çayı qeydə alınmışdır. Cənubi Azərbaycanda Kələzar kəndləri mövcuddur. V əsr tarixçisi Favston Buzandın əsərində və həmçinin Zarişat (Türkiyənin indiki Zaruşt ərazisində) yaşayış məntəqələrinin adı çəkilir. Tarixi mənbələrdə zarların fars vilayətinin cənubunda, fars körfəzinin sahillərindən Kirmana qədər olan ərazidə yaşadıkları göstərilir. İran mənşəli zarlar qədim dövrlərdə İranın şimal-qərbində, habelə keçmiş Sünik ərazisində (Qarabağın müəyyən hissəsi, Qubadlı-Zəngilan zonası, Ermənistanın cənub-şərq hissəsi) yaşamış və sonralar müəyyən tarixi hadisələrlə əlaqədar müxtəlif ərazilərə yayılmışlar. Zar haqqında “Zaza və Naza” toponim rəvayət də min illərdən bu günədək gəlib çıxmışdır. Bu rəvayətdə kasıb bir qarının oğlu olan Zazanın var-dövlətli bir əyanın qızı Nazaya olan faciəvi məhəbbətindən söz gedir. Kimsəsiz ananın oğlunun faciəli ölümünə zar-zar ağlaması bu yerin Zar adı daşması ilə əlaqələndirilir [11, s.36]

Tədqiqatçı alim Qiyasəddin Qeybullayev qədim Azərbaycan dövləti olan Manna dövlətini əvəz edən Midiyadan bəhs edərək burada bir sıra şəxs adlarını qeyd edir. Həmin şəxs adlarından ikisi Zariş (e.ə. 820-ci il) və Zanzar (e.ə.820-ci il) mövzumuzla bağlı müəyyən fikir yürütmək imkanı verir. Zariş İran mənşəli ad sayılır və zər - “sarı” ,”qızıl ” sözü ilə əlaqələndirilir. Ehtimal ki, şumerə Sar allahının adı ilə bağlı teofor addır. Türk-monqolca Sar - “Ay” və eş - “kimi”, “ona bərabər” sözlərindən ola bilər. E.ə V əsrdə Orta Asiyada saklarda çariça Zarina (Sar-Ay və ənə - “ana” sözlərindən) şəxs adı ilə müqayisə olunur.

Zanzar İran mənşəli ad sayılır və farsca zana - “tayfa” və qədim hindcə zar - “hərəkət etdirmək”, “başçılıq etmək” sözləri ilə əlaqələndirilir. Türkcə sanqi (monqolca sanca) – “sayılan”, “hamı tərəfindən tanınan”, “məşhur” və ər- “kişi”, “igid”, “döyüşçü” sözlərindəndir. XVIII əsrə aid Xivə xanlığının arxivindəki sənədlərdə 6 nəfər şəxsin adı Sanqi kimi qeyd olunmuşdur. Orta Asiyada Səlcuq sultanlarından Səncər Məlik şah (1086-1157), XIII əsrin əvvəllərində Buxarada xalq hərəkatının başçısı Səncər Məlik və XVIII əsrdə Altayda Kuzen mahalında mülkədar Sanzer və s. şəxs adları müqayisə olunur. Şumerə sanq - “başçı”, “kahin” (qədim türkcə sanqi - “sayılan”, “hamı tərəfindən tanınan” sözünün eynidir) və Sar (allahın adı) sözlərindən də ola bilər [12, s.102].

Yuxarıda qeyd etdiklərimizdən bir daha bu nəticəyə gəlirik ki, 1993-cü il Kəlbəcərin işğalınadək bütün Kəlbəcərliklərin, o cümlədən Zarluların dillərində əzbər olan qədim Şəhri Zar adlı şəhərin eyniadlı kəndin ərazisində mövcud olmasına şübhəmiz yoxdur.

Mənbələrdə bəzən Xotavəng kimi qeyd olunan Xudavəng məbədi Kəlbəcər rayonunun Vəng kəndində, Tərtər çayının sol sahilində yerləşir. Kəlbəcər şəhəri ilə Xudavəng abidə kompleksi arasında məsafə təxminən 29 kilometrdir. Məbəd qədim Albaniyada xristianlığın yarandığı dövrə təsadüf edir. Abidə böyük bir kompleksdən ibarətdir. Bura bir neçə bazilika, təsərrüfat və yaşayış binaları, tövlələr və qala divarları daxildir. Abidənin tikilməsi tarixi ilə bağlı məlumatlar fərqlidir. Kəlbəcər Tarix-Diyarşünaslıq Muzeyinin apardığı tədqiqatlar zamanı ərazidən arxeoloji tapıntılar, o cümlədən saxsı qırıntıları bu tarixin aşkarlanmasına işıq saçmış olar. Saxsı qırıntıların daha çox erkən feodal dövrünə xas olması, bu məbədin VI-VII əsrə məxsus olduğunu ehtimal etmək olar (inventar 895).

Rəşid Göyüşov Xudavəng abidə kompleksinə daxil olan tikililər üzərindəki yazılar və “Alban bazilikası” adlı kilsədən bəhs edərək yazır ki, bu bazilika baş məbədin şimalında inşa edilmişdir. Abidənin üst hissəsi qalmadığından onun tarixini müəyyənləşdirmək çətindir. Bununla belə arxeoloq alim mənbələri diqqətlə təhlil edərək həmin tikinti kompleksin VIII-IX əsrə aid edildiyini söyləyir. Yazılardan məlum olur ki, XII əsrdə mətnin müəllifləri

Xotavəngin yerində qədim məbədin və onun sakinlərindən söz açırlar. Doğrudan da Xotavəng kompleksi Azərbaycanda çoxtəbəqli abidələrdən biri olub, alban xristianlığını öyrənmək üçün ən mühüm obyektlərdən biridir [13, s.65-71]

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Xotavəng abidəsi üzərində ermənilər zaman-zaman saxtalaşdırmalar aparıb. Bu saxtalaşdırmalardan biri XX əsrin 50-ci illərində olub. Belə ki, 1952-ci ildə Kəlbəcər rayonunun Bağlıpəyə kəndinin kənd sovetinin sədri İsmayılov Məhərrəm Qabil oğlu rəsmi məlumatla rayona bildirmişdir ki, bir erməni bir axşam bizə gəldi və qonağım oldu. Səhər tezdən durub erməninin evdən çıxıb getdiyini gördüm. O, qapımızdan baltanı da götürüb aparmışdı. Gedib onu Xudədəng (Xudavəng) abidəsinin önündə gördüm. Gördüm bir binanın qarşısında yonulmuş daş qırıntıları tökülüb. Ora çatanda erməni artıq qaçmışdı və onu axtarıb tapa bilmədim [1, s.19-20] .

Sonda bir daha da qeyd edirik ki, əlçatmaz qayalarla əhatə olunmuş Kəlbəcər zirvələrini tədqiq etmək asan iş deyildir. Bu yerlərdə müasir insanın ayağı dəyməmiş minlərlə tədqiqata ehtiyacı olan ulularımızın xatitələri yatır.

Kəlbəcər 1993-cü ildə Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən işğal edilərkən onun məşhur muzeyi də düşmən əlində girov qaldı. Bu gün Kəlbəcər muzeyinin eksponatlarını işğalçı ermənilər öz mədəniyyətləri adı ilə dünyanın ayrı-ayrı şəhərlərində nümayiş etdirirlər. Kəlbəcərin işğalından sonra 3205 sayılı iclasda BMT Təhlükəsizlik Şurası 822 sayılı Qətnamə qəbul edib. Qətnamədə bütün işğalçı qüvvələrin Kəlbəcər və Azərbaycanın digər işğal olunmuş rayonlarından dərhal çıxarılması tələb olunur. Lakin indiyədək həmin qətnamədən irəli gələn hər hansı öhdəlik yerinə yetirilməyib.

ƏDƏBİYYAT

1. *Şamil Dəlidağ*. Kəlbəcərin qəm dastanı, viran olan gülüstani. Bakı: Çıraq, 1998, 315 s.
2. *İsmayılov Q.* Abidələr, xatirələr, düşüncələr. Bakı: Gənclik. 1981, 105 s.
3. Şəhid muzeyin həyəti. At və qoç fiqurları. Fond 3279, muzeyin arxa divarında at, keçi, maral və s. heyvan şəkli, Fond 2749
4. Azərbaycan Etnoqrafiyası: 3 cildə, III c., Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 544 s.
5. *Şahüseynov M.* Kəlbəcərsiz, Zarsız keçən ömürlər. Bakı: Şirvanəşr, 2003, 100 s.
6. *Təhməzov M.* Kəlbəcər. Ensiklopedik məlumatlar. Toponimlər, fotosəkillər, xəritələr. Bakı: Azərənşr, 2011, 544 s.
7. *Əsgər Ş.* Dağların hikməti. Bakı: Işıq, 1987, 100 s.
8. Azərbaycan arxeologiyası: 6 cildə, I c., Bakı: Şərq-Qərb, 2008. 448 s.
9. *Budaqov B.Ə.* Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994, s.164
10. *Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə.* Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin lüğəti. Bakı: Şərq-Qərb, 1998, 453 s.

11. *Tapdıqoğlu N.* Kəlbəcər toponimləri. Bakı, 2002, 140 s.
12. *Qeybullayev Q.* Azərbaycan türklərinin təşəkkülü tarixindən. Bakı: Azərneşr, 1994, 248 s.
13. *Göyüşov R.* Xotavəng məbədi və onun yazılarına dair // Tarix, fəlsəfə və hüquq, 1972, №3, s.65-71

UOT 342;34

X.Q.Niyazov
AMEA Hüquq və İnsan Haqları İnstitutu
xalid-555@mail.ru

KİV SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT İNFORMASIYA SİYASƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: KİV, sosial media, informasiya münasibətləri, dövlət informasiya siyasəti, sosial institut, demokratiya, informasiya qaydası

Dövlət KİV münasibətləri, onların bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqələri hər zaman demokratik cəmiyyətlərdə xüsusi önəm daşımışdır. Son 25 ildə respublikamızda hüquqi dövlət quruculuğu və vətəndaş cəmiyyətinin formalaşdırılması istiqamətində aparılan islahatlar müstəvisində KİV-lə bağlı yürüdülmən siyasətə xüsusi diqqət yetirilmişdir. Çünki dövlət demokratik cəmiyyətin bərqərar olunmasında, insanlara hüquq və azadlıqlarının aşılmasında, həmçinin dövlət təhlükəsizliyinin təmin edilməsində əsas təbliğat və təşviqat vasitəsi kimi məhz KİV-dən istifadə edir.

Azərbaycan Respublikasında KİV-lə bağlı qəbul edilmiş qanunvericilik sənədlərində səmərəli və optimal dövlət informasiya siyasətinin aparılması nəzərdə tutulmuşdur. Bu baxımdan Azərbaycanda KİV-lə bağlı təkmilləşdirilmiş milli qanunvericiliyin mövcudluğu respublikamızda inkişaf etmiş, müstəqil KİV-in fəaliyyətini şərtləndirən əsas amil olmuşdur.

Məlumdur ki, müstəqil KİV-in mövcudluğu hər bir demokratik dövlətin daxili sabitliyinin, cəmiyyətin səmərəli idarə olunmasının vacib şərtlərindən biridir.

X.Г.Ниязов

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ ГОСУДАРСТВЕННОЙ ИНФОРМАЦИОННОЙ ПОЛИТИКИ В СРЕДСТВАХ МАССОВОЙ ИНФОРМАЦИИ

Ключевые слова: СМИ, социальная медиа, информационные отношения, государственная информационная политика, социальный институт, демократия, информационный порядок

Отношения государственных СМИ и их взаимосвязь друг с другом всегда имели особое значение в демократических обществах. За последние 25 лет в рамках реформ, направленных на построение правового государства и формирование гражданского общества, особое внимание было уделено политике, проводимой в отношении СМИ. Поскольку именно они используются государством в качестве основного пропагандистского инструмента для создания демократического общества, обеспечения прав и свобод человека, а также государственной безопасности.

Проведение эффективной и оптимальной государственной информационной политики предусмотрено в законодательных документах Азербайджанской Республики, принятых в отношении СМИ. С этой точки зрения наличие в Азербайджане совершенного национального законодательства, связанного со СМИ, стало основным фактором, обусловившим деятельность в республике передовых и независимых СМИ.

Как известно, наличие независимых СМИ является одним из важных условий внутренней стабильности каждого демократического государства и эффективного управления обществом.

Kh.G.Niyazov

SOME ISSUES OF STATE INFORMATION POLICY IN THE MEDIA

Keywords: *media, social media, information relations, state information policy, social institution, democracy, information order*

Relationships of state-owned media and their interconnection with each other have always had special significance in democratic societies. Over the past 25 years, in the framework of reforms aimed at building a legal state and the formation of a civil society, special attention was paid to the policy pursued in relation to the media. Because they are used by the state as the main propaganda tool for creating a democratic society, ensuring human rights and freedoms, as well as state security.

The implementation of an effective and optimal state information policy is provided for in the legislative documents of the Republic of Azerbaijan adopted in relation to the media. From this point of view, the presence in Azerbaijan of perfect national legislation related to the media has become the main factor behind the activity of advanced and independent media in the country.

As is commonly known, the presence of independent media is one of the important conditions for the internal stability of each democratic state and the effective management of society.

Giriş

KİV özünün təbliğat imkanları və resursları ilə dövlət informasiya siyasətini yaratmaq və formalaşdırmaq gücünə malikdir. Hazırda mediasferanın dövlət tənzimlənməsinin həm tərəfdarları, həm də əleyhdarları mövcuddurlar. Belə bir tənzimləmənin tərəfdarları KİV sahəsində dövlət siyasətinin və qanunvericilik normalarının hüdudlarının genişləndirilməsini istəyirlər. Ümummilli və ümumbəşəri maraqların ifadəçisi olan dövlət öz siyasətini yürüdərkən cəmiyyət və vətəndaşlar qarşısında məsuliyyətini dərk etməlidir. Belə ki, dövlət informasiya siyasəti demokratik informasiya qaydalarının təmin olunmasında mühüm amildir.

KİV informasiya siyasətinin obyektı olmaqla yanaşı, həm də kifayət qədər fəal subyektdir. O, daha çox ictimai şüura ictimai təsir vasitəsi, ictimai

rəyin formalaşması aləti kimi nəzərdən keçirilir. İnkişaf etmiş, müstəqil KİV-in mövcudluğunu hər bir demokratik dövlətin daxili sabitliyinin, cəmiyyətin səmərəli idarə olunmasının vacib şərtlərindən biri kimi nəzərdən keçirən prof. Ə.Həsənov KİV-in informasiya daşıyıcısı funksiyasını onun əsas funksiyası hesab edir: “İnkişaf etmiş, müstəqil KİV-in mövcudluğuna hər bir demokratik dövlətin daxili sabitliyinin, cəmiyyətin səmərəli idarə olunmasının vacib şərtlərindən biridir” [1, s.26].

Media və siyasət: integrasiya yoxsa diferensiallaşma

Bu gün, həmişə olduğu kimi, KİV sahəsində demokratik dövlət siyasətinin, onun konsepsiyasının nəzəri-metodoloji əsaslarının hazırlanmasına kəskin ehtiyac var. Belə bir əməli-konseptual sənəd jurnalistika sisteminin bütün sferalarını ehtiva edən münasibətləri tənzimləyən demokratik qanunvericiliyin təməlini əhatə edə, kütləvi informasiya fəaliyyəti iştirakçılarının demokratik informasiya nizamı haqqında təsəvvürlərini formalaşdırma, eləcə də jurnalist etikasının fundamental prinsip və dəyərlərini təşkil edə bilərdi.

KİV sahəsində dövlət informasiya siyasətinin problem və perspektivlərinin analizi, eləcə də nüfuzlu mütəxəssislərin verdikləri proqnozlar belə bir yekdil rəyə gəlməyə əsas verir ki, Azərbaycan mediasferasının inkişafının vahid qayda və istiqamətləri hazırlanmalıdır. Bu istiqamətdə dövlət informasiya siyasəti plüralist və azad mətbuatın təşəkkülü, açıq, konstruktiv və tolerant dialoqun qurulması, informasiya mübadiləsində iştirak edən bütün subyektlərin sosial məsuliyyətinin artırılması, şəxsiyyətin, cəmiyyətin və dövlətin kütləvi informasiya təhlükəsizliyinin gücləndirilməsi müstəvisində ortaya çıxan məsələləri həll etməyə qadirdir.

KİV-də dövlət informasiya siyasətinin optimallaşdırılmasının Azərbaycanın informasiya inkişafının dəqiq strategiyasını müəyyənləşdirməyə kömək edəcəyini söyləyən bəzi mütəxəssislərin fikri ilə razılaşaraq hesab etmək olar ki, belə bir seçim, heç şübhəsiz, siyasi qərardır və bu ölkənin ali siyasi rəhbərliyi tərəfindən qəbul edilməlidir.

KİV sahəsində informasiya siyasətinin əhatə etdiyi məsələlərdən biri milli təhlükəsizliyin tərkib hissəsi olan informasiya təhlükəsizliyinin təmin olunmasıdır. Dövlətin milli təhlükəsizlik siyasəti və onun KİV-də işıqlandırılması ilə bağlı Müstəqil Jurnalistlər Liqasının təqdim etdiyi tədqiqatda göstərilir ki, dövlətlərin milli təhlükəsizlik siyasətləri bir-birindən fərqlənsə də, onlar ən azı üç əsas məsələni əhatə etməlidirlər: beynəlxalq sistemdə dövlətin rolu, dərk olunmuş yerli və beynəlxalq problemlər, hallar və bu problemlərə və hallara qarşı iştirakçı aktorların həyata keçirməli olduğu öhdəliklər [2, s.23].

Qeyd olunan məsələlər dövlətin inkişaf perspektivlərini, milli birliyi, ölkənin beynəlxalq müstəvidəki mövqeyini və bu qəbildən olan digər mühüm məqamları özündə ehtiva edir. Həmin məqamlar həm də mövqe və mənsubiyyətindən asılı olmayaraq, KİV-in faktiki mövcudluğunu və gələcək fəaliyyətini təmin edən şərtlər hesab oluna bilərlər. Bu mənada, həmin məsələlər üzrə dövlət siyasətinin necə reallaşması KİV-in xüsusi maraq dairəsinə daxildir. Milli maraqların qorunması və təmini istiqamətində həyata keçirilən siyasətin müsbət tərəflərinin KİV-də dəstəklənməsi, çatışmazlıqların tənqid obyektinə çevrilməsi media vasitələrinin inkişafını və nüfuzunu şərtləndirən əsas amillər sırasında vurğulana bilər. Məhz bu səbəbdən milli maraqlarla bağlı dövlət siyasətinin işıqlandırılması KİV üçün daim aktual xarakter daşımalıdır.

Müqayisə təriqi ilə qeyd edək ki, Rusiya KİV-i qanunvericilik səviyyəsində söz azadlığı əldə etsə, senzura rəsmən götürülsə, media dövlət hakimiyyəti ilə məhdudlaşdırılmayacaq qədər siyasi və professional müstəqilliyini qoruyub saxlasa da, nəticə etibarilə azad fəaliyyət üçün çox vacib amil sayılan dayanıqlı zəruri maddi baza yarada bilməmişdir. Belə bir vəziyyət cəmiyyətdə öz mövqelərini möhkəmləndirməkdə olan maliyyə-sənaye qruplarına KİV-in əhəmiyyətini və bu seqmentdə formalaşmaqda olan hüquqi-iqtisadi şəraiti düzgün dəyərləndirərək öz lobbi və maliyyə mexanizmlərini operativ şəkildə işə salmağa və KİV-in qüvvəsindən öz korporativ maraqlarını təmin etmək məqsədilə səmərəli şəkildə istifadə etməyə imkan vermişdir. Buna görə də ictimai-siyasi institutların kifayət qədər inkişaf etmədiyi, kütləvi informasiya sahəsində dövlətin məqsədyönlü siyasətinin olmadığı bir şəraitdə iqtisadi asılılıq “mərəz”inə yoluxmuş “müstəqil” media quruluşları faktiki şəkildə cəmiyyətin deyil, öz “patron”larının şəxsi yaxud korporativ maraq və sifarişlərini ifadə etməli olurlar.

Eyni mənzərəni bəzi qonşu ölkələrin timsalında da müşahidə etmək mümkündür. Belə bir şəraitdə vətəndaş cəmiyyətinin formalaşmasında, vətəndaşların obyektiv informasiya ilə təmin edilməsində maraqlı olan dövlət hakimiyyəti müəyyən keçid dövrü üçün dövlət mətbuatını saxlamaq şərti ilə ictimai-dövlət yönlü medianın yaradılmasını da stimullaşdırmalı, bərabərhüquqlu azad rəqabətə söykənən kütləvi informasiya bazarının dinamik inkişafını təmin etmək məqsədilə qeyri-dövlət mətbuatına iqtisadi dəstək göstərməlidir.

Əgər belə bir xətt başqa ölkələrin siyasi idarəetmə təcrübəsində ümumi postulat, ən yaxşı halda isə perspektiv vəzifə xarakteri daşıyırsa, Azərbaycan timsalında bu dövlət hakimiyyəti fəaliyyətinin konsepsiyalaşmış və proqramlaşmış, dolğun informasiya siyasəti prioritetinə çevrilmişdir. Bir qədər yuxarıda bəhs etdiyimiz kimi, prezident İlham Əliyevin sərəncamı ilə təsdiq olunmuş Azərbaycan Respublikasında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinin

İnkişafına Dövlət Dəstəyi Konsepsiyası və həmin sənəddən irəli gələn vəzifələrin yerinə yetirilməsi məqsədilə təsis edilmiş Prezident yanında Kütləvi İnformasiya Vasitələrinə Dövlət Dəstəyi Fondunun fəaliyyəti Azərbaycanda bu sahədə səmərəli iş aparıldığını təsdiq edir. Bu fakt eyni zamanda kütləvi informasiya sahəsində dövlət informasiya siyasətinin sabitqədəm və uzunvədəli bir proses olduğuna dəlalət edir.

Azərbaycanda sistemli və konseptual əsaslarda işlənib qoyulmuş dövlət informasiya siyasəti barədə danışmaq bir qədər tezdir. Postsovet məkanında belə bir konsepsiyanın qəbul edilməsində birincilik məqamı qonşu Qazaxıstan və Ukrayna respublikalarına aiddir. Rusiyada belə bir praktikanın müddəti iki onilliyə yaxın tarixlə ölçülür.

Müasir inkişafın trendləri, milli təhlükəsizlik düşüncəsi tez bir zamanda Azərbaycan Respublikasının dövlət informasiya siyasəti konsepsiyasının, eləcə də informasiya təhlükəsizliyi konsepsiyası və informasiya təhlükəsizliyi doktrinasının işlənib hazırlanmasına ciddi ehtiyac olduğunu diktə edir.

Hazırda KİV sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını media təsərrüfatındakı mövcud münasibətlərin tənzimlənməsi ilə məşğul olan normativ sənədlər təşkil edir. KİV-lə bağlı müasir milli qanunvericilik hər nə qədər təkmilləşsə, beynəlxalq müqavilələrdən irəli gələn öhdəliklərlə imlimentasiya qaydasında zənginləşsə də, bəzi çatışmazlıqlar və qüsurlardan da xali deyildir. Belə ki, KİV haqqında müasir qanunvericiliyin günün sadə reallıqlarının tələbləri ilə uzlaşmamasının səbəblərindən biri media sahəsində demokratik dövlət siyasətinin konseptual əsaslarının işlənib hazırlanmaması ilə əlaqədardır.

KİV sahəsində dövlət siyasəti həm siyasi sistem, həm də bütövlükdə cəmiyyət üçün arxivacib münasibətlər sistemini tənzimlədiyi üçün onun “yuxarıdan” bəyənilməsi və yönəldilməsi daha məqbul sayılır. Belə bir “obyektiv gerçəklik” nəinki dövlət məmurları, siyasətçilər, həmçinin jurnalistlərin özləri tərəfindən də etiraf olunur. Bunun səbəbini rusiyalı mütəxəssislər ümummilli ideya axtarışında görürlər: “Son illərdə biz anladıq ki, ağıllı siyasət “yuxarıdan” başlayır. Bizə ətrafında hamımızın birləşə biləcəyi ümumdövlət ideyası lazımdır. Və burada mətbuat çox vacib rol oynayır” [4, s.129].

Yenə də təəssüflə qeyd olunmalıdır ki, Azərbaycanda KİV sahəsində dövlət informasiya siyasətinə, onun demokratik cəmiyyətdəki yerinə həsr olunmuş elmi ədəbiyyat yox dərəcəsinədir. Ölkənin üç onillikdən bəri faktiki şəkildə müharibə vəziyyətində olduğu, informasiya cəmiyyəti quruculuğunun inkişafın prioritetinə çevrildiyi tarixi mərhələdə belə bir “unutqanlıq” həm politoloji elm, həm də ideoloji xətt üçün kafi sayıla bilməz.

Ötən əsrin 90-cı illərində Rusiyada informasiya sahəsində dövlət siyasətinin əsaslarını müəyyənləşdirəcək konsepsiyanın hazırlanmasına

cəhdlərin nəticəsi kimi bir neçə sənəd, o cümlədən, dövlət informasiya siyasətinin Konsepsiyası, informasiya təhlükəsizliyi Doktrinası ərsəyə gəldi [3, s.20-21]. Həmin sənədlərdə DİS-in bəzi mühüm anlayış və spesifik xüsusiyyətləri öz əksini tapsa da, jurnalistika ilə bağlı məsələlər səthi əhatə olunmuşdu. Bununla belə, KİV sahəsində dövlət siyasətinə həsr olunmuş ayrıca konsepsiya işlənilib hazırlanmamışdır.

KİV-in azadlığı yoxsa hakimiyyəti?!

Bu gün digər respublikalar kimi Azərbaycan üçün də KİV sahəsində demokratik dövlət siyasətinin nəzəri-metodoloji əsaslarının, jurnalist sisteminin bütün prinsiplial münasibətləri sahəsində demokratik qanunvericiliyin bünövrəsini, jurnalist etikasının “nüvə”sini təşkil edən konsepsiyanın hazırlanması ciddi zərurətə çevrilmişdir. Xalq suverenliyinin öndə olduğu demokratik cəmiyyətdə demokratiyaya informativ xidməti təbiəti ilə plüralist olan “xalq” jurnalistikası həyata keçirir. Bu mənada KİV sahəsində dövlət siyasəti ictimai, ümummillə “xalq” siyasəti olmalıdır. Belə bir siyasət jurnalistikada əsla yeni anlayış deyil, o müəyyən mənada klassik media sistemindəki vətəndaş jurnalistikası anlamını verir. Sosial və ideoloji plüralizm şəraitində o bütün sosial qrupların, hətta cəmiyyətdəki azlığı təşkil edən qrupların da mövqeyini ifadə etməlidir.

Etiraf olunmalıdır ki, KİV sahəsində dövlət tənzimləməsi mexanizmindən, bu seqmentdə dövlətin iştirakından imtina edilməsi demokratiyanın bir institutu kimi jurnalistikanın problemlərinin dərhal həllini yaxınlaşdırma bilməz. Çünki müasir dövrdə KİV-ə təsir imkanları olmayan dövlət təsəvvür etmək, sadəcə, perspektivi olmayan məşğuliyyətdir. İstənilən, hətta ən demokratik cəmiyyətlərdə belə KİV-in dövlətdən, xüsusilə də qanunlardan əlahiddə fəaliyyət göstərməsi mümkünsüzdür. Ən demokratik qanunvericiliyi ilə fərqlənən dövlətdə belə KİV-in fəaliyyətinə müdaxilə edilməməsi pərdəsi altında jurnalistlərə gizli şəkildə təzyiqlə cəhdləri istisna edilmir. Ona görə də çıxış yolunu dövlətin medianın “daxili işlərinə” şaquli müdaxilə imkanlarının məhdudlaşdırılmasında deyil, qarşılıqlı konsensusun əldə edilməsində axtarmaq daha optimal və konstruktiv variantdır.

Hesab edirik ki, KİV sahəsində demokratik dövlət siyasəti jurnalistikanın azadlığını müdafiə etməklə yanaşı, onun cəmiyyət qarşısındakı məsuliyyətini də müəyyənləşdirməlidir. Həmin məsuliyyət konkret münasibətin tənzimləyicisi kimi hüquqda təzahür edir. Hər bir vətəndaş üçün informasiyaya olan hüquq dövlətin, cəmiyyətin və şəxsiyyətin həyati fəaliyyətinin istənilən sahəsində optimal düzgün seçimi şərtləndirən vacib, dolğun və düzgün informasiyanın əldə edilməsində ifadə olunur. Eyni zamanda həmin siyasət hüququn çərçivələrini müəyyənləşdirərkən qanunun aliliyi prinsipinə xətdə toxundurmadan jurnalist fəaliyyətinin spesifikasiyasını, məqsəd və incəliklərini də

nəzərə almalıdır. İnformasiya texnologiyalarının inkişafı ilə daha da modernləşən və yeni formalar alan informasiya daşıyıcılarının üstünlüyü şəraitində “aşkarlığın faciəsi söz azadlığının hamıya məxsus olmasında” [5, s.180] deyil, eyni zamanda, həmin “azadlığın” gətirə biləcəyi təhlükələrdən etibarlı hüquqi müdafiə sipərinin gözardı edilməsi cəhdlərindədir. Deməli, KİV sahəsində qanunvericilik siyasəti medianın azad fəaliyyətinin sərhədlərini reqlamentləşdirməli (bunu heç vəchlə məhdudlaşdırmaq anlayışı ilə eyniləşdirməməli – X.N.), söz azadlığından sui-istifadəyə qarşı mübarizəni daha da ciddiləşdirməlidir. Çünki söz, söz demək hüququ, söz azadlığı konkret bir şəxsə, fərdlər qrupunun yaxud da toplumun inhisarında olan “əmtə” deyil, bəşəri dəyərdir.

Media fəaliyyətinin azadlığında hüquqi reqlamentə riayət olunmasını təmin etmək məqsədilə ictimai nəzarət institutunun tətbiqini də informasiya məkanında “ekoloji” mühitin saflaşmasına və şəffaflaşmasına xidmət edən mexanizm kimi nəzərdən keçirmək mümkündür.

Demokratik cəmiyyətlərdə müstəqil şəkildə qərar qəbul etmək imkanları olan media quruluşları müəyyən “hakimiyyət səlahiyyətləri” əldə edərək “dördüncü hakimiyyət”ə çevrilirlər. Təbii ki, belə bir “tacqoyma” “de yure” deyil, “de fakto” qaydada reallaşdırılır.

Siyasi sistemdə KİV-in yerini, K.Marks siyasi, ancaq qeyri-rəsmi və dövlətlə cəmiyyət arasında əlaqə yaradan “üçüncü element” kimi müəyyən etmişdir [6, s.187-217]. Bu səbəbdən KİV-in rol və funksiyası daim cəmiyyətin fəaliyyətindən, deməli, onun siyasi quruluşundan asılı olmuşdur.

Məlumdur ki, KİV cəmiyyətin siyasi sistemində müxtəlif siyasi proqramların, platformaların, ideyaların, müxtəlif şəxslərin, ictimai qurumların, siyasi zəmində fəaliyyət göstərən partiyaların, fraksiyaların və s. təkliflərini müzakirə, dəstək, tənqid və mühakimə yolu ilə siyasi idarəçilik rolunu yerinə yetirir. Məsələn, ölkəmizin yeni müstəqillik tarixində cəmiyyətin demokratikləşməsi, yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə formalaşmasında KİV kifayət qədər fəal iştirak edir. Cəmiyyətin informasiya maraqlarının, aşkarlığın təmin edilməsində, ictimai rəyin öyrənilməsi və formalaşmasında, vacib problemlər ətrafında fikir mübadilələrinin təşkilində, dövlətin, partiyaların, ictimai təşkilatların və hərəkatların, ayrı-ayrı liderlərin proqram və fəaliyyətlərinin dəstəklənməsi və tənqidində, siyasi mədəniyyətin inkişafında yaxından iştirak etməklə KİV siyasət sferasında vacib funksiyaları yerinə yetirir.

Belə bir məqama da aydınlıq və konkretlik gətirilməlidir ki, mətbuatın hakimiyyətin “dördüncü qolu” adlandırılmasına rəğmən jurnalistlərin “hakimiyyət”i rəmzi xarakter daşıyır. Bəli, heç şübhəsiz, medianın cəmiyyətin və dövlətin arzuolunan modeli barədə müəyyən sosial təsəvvürlər yaratmaq və onun qəbul edilməsinə nail olmaq imkanları vardır. Bu sosial imtiyaz

cəmiyyətdə KİV-in hakimiyyətini hər nə qədər genişləndirsə də, paralel olaraq onu siyasətin və iqtisadiyyatın fasiləsiz təsir hədəfinə çevirir. Bununla belə, adıçəkilən seqmentlərin özləri də sürəkli olaraq KİV-in təsirinə məruz qalırlar. Təbii ki, bütün bunlara həm də ictimai-siyasi quruluşun, dövrün reallıqlarının prizmasından yanaşmaq lazım gəlir.

Demokratik cəmiyyətdə müstəqil şəkildə qərar qəbul etmək iqtidarında olan KİV-lər müəyyən “hakimiyyət səlahiyyətlərinə” yiyələnəli, “dördüncü hakimiyyət” statusuna iddialarını gizlətməməlidirlər. Jurnalistikanın “hakimiyyətsizliyi” KİV-in bir sosial institut kimi tükənməsinin xəbərdarlığıdır. Prinsip etibarilə “dördüncü hakimiyyət”lə hakimiyyətin digər üç qolu bərabərdir; belə ki, hər biri demokratiyanın bərabərhüquqlu tərəfini təmsil edir – “dördüncü” qol *birbaşa* hakimiyyəti, digər üç dövlət qolu isə *təmsilçiliyi*.

Media institutu burada cəmiyyətdə hökumətin fəaliyyətinin “mühasibat” uçotunu aparan “auditor” rolunu həyata keçirir. Dövlət hakimiyyəti institutu hər bir başqa ictimai institut kimi həmin nəzarəti qəbul etməli, KİV-in tənqidinə cavab verməli, dialoqda iştirak etməlidir. Öz növbəsində KİV-in “dördüncü hakimiyyət”in institutu kimi fəaliyyəti müxtəlif dövlət və qeyri-dövlət sosial institutları tərəfindən nəzarətə, analiz və tənqiddə məruz qalmalıdır. Belə bir zərurət hakimiyyət qollarından birinin öz səlahiyyət və imkanlarından sui-istifadəsinin qarşısını almaq məqsədi güdür. Demokratik cəmiyyətdə jurnalistika cəmiyyət həyatının bütün sferalarının “monitorinq”ini aparır və ictimaiyyətə az-çox aktuallıq kəsb edən bütün proses və hadisələrin real və obyektiv informasiya mənzərəsini təqdim edir. O, vətəndaşların informasiyaya olan hüququnu reallaşdırılmaqla müxtəlif fikirlərin tribunasına çevrilir, informasiya istehlakçılara informasiya təsiri göstərməklə onların sosial fəallığını stimullaşdırır.

Auditoriyanın informasiyalılıq dərəcəsi jurnalistin nə qədər informasiyalı olmasının səviyyəsi ilə ölçülür. Buna görə də KİV sahəsində dövlət siyasəti jurnalistlərin professional hüquqlarının daha dolğun şəkildə qorunmasına, azad şəkildə informasiya mübadiləsinə həyata keçirməsinə zəmanət verməlidir. Nəinki dövlət siyasəti, informasiya qanunvericiliyinin müvafiq müddəaları da vəzifəli şəxslərdən informasiyanın alınması və onların qanunla yayılması qadağan edilən informasiyalar istisna olmaqla digər informasiyaları təqdim etmək vəzifəsini təsbit edir. Heç şübhəsiz, bu prosesi birtərəfli münasibətlər sistemi kimi nəzərdən keçirmək düzgün olmazdı. Belə ki, KİV sahəsində dövlət siyasəti jurnalistlərin də vəzifəli şəxslərin müraciətlərinə cavab vermək öhdəliyini müəyyənləşdirməli, möhkəmləndirməli və hətta lazım gəldikdə normalaşdırılmalıdır. Eyni zamanda, müxtəlif orqanların vəzifəli şəxsləri də KİV-in bu orqanların fəaliyyəti barədə çıxışlarını diqqətsiz buraxmamalıdır. Azərbaycan Respublikasında bu məsələ qanunvericilik qaydasında AR CPM-də (m. 306) əksini tapmışdır.

Nəticə

KİV sahəsində DİS-dən bəhs edərkən belə vacib bir məqamı da unutmamaq olmaz ki, jurnalist münasibətlərinin bütün sferalarında həyata keçirilən və yuxarıda sadaladığımız xarakterik xüsusiyyətlərə uyğun gələn demokratik dövlət siyasətinin qanunvericilik müstəvisində də möhkəm və ciddi əsasları olmalıdır. Dövlətin KİV sahəsində qanunverici siyasəti media seqmentindəki bütün mümkün münasibətlərin qanunda dəqiq əks olunmasını və istisnasız olaraq hüquqi metodlarla nizamlanmasını nəzərdə tutur. Bir başqa sözlə, KİV sahəsində dövlətin qanunverici siyasəti KİV sistemindəki münasibətləri tənzimləyən yuridik normalar kompleksini, eləcə də həmin normaların yerinə yetirilməsini təmin edən hüquqi texnologiyalar sistemini əhatə edir.

Beləliklə, KİV sahəsində səmərəli və optimal dövlət informasiya siyasəti aparmaq üçün bir sıra nəzəri-təbiiqi tədbirlərin həyata keçirilməsi vacibdir:

- KİV sahəsində informasiya siyasətinin, dövlət informasiya siyasətinin və dövlət siyasətinin tədqiqi ilə məşğul olan müasir yanaşmaların təhlili;
- KİV sahəsində informasiya siyasətinin ümumnəzəri problemlərinin nəzərdən keçirilməsi;
- KİV sahəsində dövlət siyasətinin əsas nəzəri prinsiplərinin işlənilib hazırlanması;
- KİV sahəsində dövlət informasiya siyasətinin reallaşdırılmasını təmin edən normativ sənədlərin təhlilinin aparılması;
- KİV sahəsində dövlət siyasətinin və demokratik informasiya siyasətinin formalaşdırılması və reallaşdırılması yollarının müəyyənləşdirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. *Həsənov Ə.M.* Mətbuat azadlığı və jurnalist məsuliyyəti. Mətbuat və demokratiya. Bakı: Azərbaycan Universiteti, 1999, 110 s.
2. Mətbuatda dövlət siyasətinin təbliğinə dəstək: reallıqlar, problemlər, vəzifələr. Bakı: Şəms, 2009, 62 s.
3. *Голованова А.* Будет ли в России единая информационная политика? // Журналист, М., 2000, №1, с.20-21
4. *Грабелъников А.* Русская журналистика на рубеже тысячелетий. Итоги и перспективы. Монография. М.: Изд-во РИП-холдинг, 2001, 336 с.
5. *Ламбет Э.* Приверженность журналистскому долгу. Об этическом подходе в журналистской профессии. М.: Нац. ин-т прессы Виоланта, 1998, 320 с.
6. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинение. изд. 2-е., М.: Политиздат, 1955, Т. 1, 723 с.

УДК 32;33

Дж.Я.Рустамова
Бакинский государственный университет
rustamovajamila@mail.ru

ЭКОНОМИЧЕСКАЯ ПОЛИТИКА АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ДЕМОКРАТИЧЕСКОЙ РЕСПУБЛИКИ: ПУТИ ВЫХОДА ИЗ КРИЗИСА

Ключевые слова: *Азербайджанская демократическая республика, экономика, политика, кризис, земельный вопрос*

После провозглашения независимости одной из основных задач правительства был вывод страны из тяжелого экономического кризиса. Перед правительством стояли важные задачи обеспечить внутренний рынок товарами первой необходимости, наладить экономические связи с зарубежными странами, улучшить финансовое положение страны, а также решить земельный вопрос. Правительству удалось за короткий период решить многие экономические вопросы. К сожалению, правительству не удалось решить аграрный вопрос из-за политических разногласий в парламенте и правительственного кризиса 1919-1920 гг.

C.Y.Rüstəmovə

AZƏRBAYCAN DEMOKRATİK RESPUBLİKASININ İQTİSADİ SİYASƏTİ: BÖHRANDAN ÇIXIŞ YOLLARI

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, iqtisadiyyat, siyasət, böhran, aqrar məsələ*

Müstəqillik elan edildikdən sonra hökumətin əsas vəzifələrindən biri ölkəni ağır iqtisadi böhrandan çıxartmaq idi. Hökumətin qarşısında ağır vəzifələr dururdu: daxili bazarı ərzaq və sənaye malları ilə təmin etmək, xarici ölkələrlə iqtisadi əlaqələr qurmaq, ölkənin maliyyə vəziyyətini yaxşılaşdırmaq, həmçinin torpaq məsələsini həll etmək. Hökumət bir çox iqtisadi məsələləri qısa müddətdə həll etməyə müvəffəq oldu. Təəssüf ki, hökumət parlamentdə olan siyasi fərqlər və 1919-1920-ci illərdə olan hökumət böhranı səbəbindən aqrar məsələni həll edə bilmədi.

J.Y.Rustamova

ECONOMIC POLICY OF AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: WAYS OUT OF CRISIS

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, economy, policy, crisis, the land question*

After the proclamation of independence one of the main tasks of the Government was the withdrawal of the country's severe economic crisis. The Government stood important tasks is to ensure the internal market in goods of first necessity, to establish economic relations with foreign countries, to improve the financial situation of the country, as well as resolve the land question. The Government has succeeded over a short period of time to solve many economic issues. Unfortunately, the Government failed to resolve the agrarian question due to political disagreement in Parliament and government crisis 1919-1920 years.

После провозглашения независимости, перед правительством республики стояли сложные задачи: укрепить политическую власть в стране, добиться признания ее как суверенного государства на международной арене, а также создать новую модель экономической системы, базирующейся на социальной справедливости.

Осуществление поставленных перед правительством задач, особенно в первые месяцы ее существования оказалось архисложным.

Уже беглый перечень наследства, полученного независимым азербайджанским государством (последствия I мировой войны, состояние анархии и неразберихи в экономике в период двоевластия на Южном Кавказе и в самом Азербайджане, откровенное разграбление богатств края врагами азербайджанского народа – бакинскими коммунарами и кликой “Центрокаспийцев” и, наконец, присутствие на территории независимой республики сначала турецких, а затем английских войск), позволяет говорить о почти полной разрухе в экономике и огромных сложностях, стоявших перед правительством в их разрешении (1, с.186).

Кроме вышеперечисленных причин экономического кризиса, было и то наследство, которое осталось от царского режима. Как известно, “общим началом для взгляда господствующих классов России на Закавказье был взгляд на край как на колонию – создать в Закавказье базу сырья для русской промышленности и рынок сбыта для произведений этой промышленности” (11, с.9). До проведения буржуазных реформ 70-х годов XIX века и отмены откупной системы в 1872 году, экономическая политика царского правительства в основном не менялась. В пореформенный период царское правительство изменило свою экономическую политику в Закавказье, направленную на постепенное

интегрирование экономики края с центральными районами империи. Так, были разработаны проекты планов экономической политики в Закавказье, предусматривавшие интенсивное развитие промышленности и путей сообщения этого региона “с целью постепенного слияния его с коренным организмом государства” (11, с.12). Некоторые изменения в экономической политике произошедшие с середины 90-х годов XIX века, были связаны с курсом, проводимым министром финансов С.Ю.Витте. Министр был уверен, что “приток иностранных капиталов является... единственным способом ускорения доведения нашей промышленности до такого положения, при котором она будет в состоянии снабжать нашу страну изобильными и дешевыми продуктами” (11, с.13; 9, с.184). Политика Витте особенно отчетливо проявилась в Закавказье. В конце 90-х годов иностранный капитал буквально осадил ведущие отрасли промышленности региона, в первую очередь капиталоемкую бакинскую нефтяную промышленность (11, с.13).

В своей нефтяной политике министр финансов стремился решить две взаимосвязанные задачи: 1) обеспечить потребности экономики страны, 2) превратить нефтяную промышленность в постоянный источник государственных доходов (14, с.137).

В целом, несмотря на некоторые коррективы в экономической политике, царское правительство смотрело на Южный Кавказ как на свою колонию, со всеми отсюда вытекающими последствиями. Следствием этого было неравномерное развитие капиталистических производственных отношений как в территориальном, так и в отраслевом аспекте, что в свою очередь тормозило социально-экономическое развитие края. О тяжелых последствиях политики царского режима говорил Ф.Х.Хойский в феврале 1920 года. “Общее политическое и финансовое разложение бывшей Российской империи разрушило основы ее экономической жизни, и привело к катастрофическому падению стоимости российского рубля. Новые государства, образовавшиеся на руинах России, несправедливо несут на себе бремя ошибок необдуманного финансового управления бывшей метрополией” (3, с.589). Правительство сразу же после переезда из Гянджи в Баку в середине сентября 1918 года приступило к организации внутреннего порядка и утверждению правовых норм, регулирующих все области общественно-экономической жизни добившись уже в первые месяцы довольно заметных успехов. В статье редактора газеты “Азербайджан” Ш.Рустамбекова, опубликованной 5 ноября в 1918 года отмечалось, что “присутствие твердой власти, опирающейся на определенные законы, дает себя чувствовать уверенно во всех областях жизни” и что “при существующих всюду в мире ненормальных условиях жизни, жизнь

граждан молодой Азербайджанской Республики, без различия веры и национальности, протекает все же гораздо ровнее” открыты пути сообщения, население спасено от форменного голода... добро граждан возвращено своим законным владельцам, жизнь и имущество граждан гарантированы от всяких покушений (12, с.83).

Как видно, после провозглашения независимости, перед правительством стояли острые проблемы, от решения, которых зависело улучшение экономического положения в стране. После непродолжительного управления большевиками и “Диктатурой” центрокаспийцев в стране резко ощущался дефицит продовольственных и промышленных товаров. Для скорейшего решения этого вопроса правительство приняло 19 июня 1918 г. постановление о запрещении вывоза рогатого скота и продуктов первой необходимости за пределы Азербайджана (2, с.193; 6, л.3)

22 июня 1918 г. в дополнение к постановлению от 19 июня, было принято решение приостановить вывоз за границу вина и других продовольственных продуктов впредь до урегулирования финансового дела, а также продолжить министру продовольствия издать обязательное постановление о воспрещении вывоза хлеба, крупного и мелкого рогатого скота и вообще продуктов продовольствия за пределы республики, а также о количестве приобретаемого каждым отдельным лицом запаса продуктов (2, с.200; 6, л. 3).

Вскоре было принято постановление о запрещении вывоза некоторых видов сырья, промышленных и продовольственных товаров из страны. В документе от 27 июня 1918 года указывалось “запретить вывоз из пределов Азербайджана:

1. Всех зерновых продуктов, а также муки и печеного хлеба;
2. Хлопка, шерсти, шелка и всяких изделий из них;
3. Всех металлов и изделий из них;
4. Живого и битого скота, а остальные же всякого рода продукты могут быть вывозимы лишь с особого разрешения министра продовольствия" (2, с.230; 6, л.5).

С 27 августа 1918 года, согласно постановлению правительства в пределах Азербайджанской Республики разрешалось свободная купля-продажа всех видов продовольственных товаров. Вывоз же из них за пределы страны допускался лишь с разрешения министра торговли и промышленности. Принятие этого постановления было оправдано необходимостью обеспечить внутренний рынок товарами первой необходимости, в тоже время это привело к недовольству определенной части населения, и не дало ожидаемых результатов.

В тоже время, проводимая правительством политика ограничений и

запретов, направленных на регулирование внутреннего рынка, не способствовало улучшению внутриэкономической ситуации. Данная политика вызвала и острые политические дискуссии в парламенте, многие депутаты выступали за свободный вывоз сырья из страны (13, с.141).

Ошибочность данного экономического курса признал Н.Б.Юсифбейли в своем выступлении 14 апреля 1919 г. в качестве новой главы четвертого кабинета министров. Он указал на неэффективность вмешательства в лице министерства продовольствия дела торговли, которые не дали желаемых результатов, а также на необходимость “коренных преобразований” в этой области. Для улучшения сложившейся ситуации, премьер-министр предлагал выпустить на рынок достаточное количество товаров при полной свободе внутренней торговли (7, л.3). В то же время, тяжелое социально-экономическое положение в стране острая нехватка многих продуктов питания, не позволило правительству сразу отменить запрет на вывоз товаров из страны. В течении 1919-1920 г. правительством принимались различные постановления, вносящие изменения в правила вывоза товаров за границу.

После выступления премьер министра прошло еще несколько месяцев, прежде чем правительство дало согласие на отмену запрета на вывоз товаров из республики. 11 декабря 1919 г. Парламент принял закон о свободном вывозе сырья за границу из пределов Азербайджанской Республики. Закон отменял все “ранее изданных по вывозу законоположений и распоряжений Правительства и признал: вывоз за границу из пределов Азербайджанской Республики сырья: хлопка, шелка, фризона...с тем условием, что лица и предприятия, желающие вывезти указанные предметы за границу, обязаны двадцать пять (25) процентов всего вывозимого ими товара сдавать казне безвозмездно” (2, с.127; 8, л.9). Принятие этого закона улучшило социально-экономическое положение в стране.

Для улучшения экономического положения в стране правительству необходимо было решить земельный вопрос, так как Азербайджан был крестьянской страной. Сельское хозяйство после нефтяной промышленности составляло основной стержень экономики, поэтому решение аграрного вопроса не только могло улучшить социально-экономическое положение республики, но и привлечь на сторону правительства огромную массу крестьянства, составляющего более 76% населения (1, с.187). Правительство основной своей задачей ставило обеспечение крестьян земель. Для подготовки проекта аграрного вопроса были созданы комиссии в министерстве земледелия, а затем и парламентская комиссия.

К середине лета 1919 года парламентская комиссия завершила

подготовку законопроекта, который содержал в себе основополагающие положения правового разрешения земельной проблемы, такие как объявление всей земли в республике собственностью государства, переход земли в государственную собственность на безвозмездной основе, оставление в пользовании бывших землевладельцев части их прежних владений (10, с.256). Однако, законопроект вызвал недовольство, и был отправлен на доработку.

Не суждено было пройти через парламентское обсуждение аграрному законопроекту, подготовленному министерством земледелия. Полагая, что безвозмездное отчуждение земель у их настоящих собственников может нанести удар по частной собственности вообще, возглавляемое эхраровцем Аслан беком Кардашевым ведомство предлагало осуществить отчуждение за вознаграждение, исчисляемое доходом от земли при ее эксплуатации (10, с.257; 1, с.193-194).

Разразившийся правительственный кризис осенью 1919 г. не позволил пройти через Парламент этот законопроект, при в основном лояльном отношении к нему большей части парламентариев. К началу марта 1920 года Министерство закончило разработку нового проекта “закона об отчуждении земель частного владения в государственный земельный фонд и об обеспечении землей населения Азербайджанской Республики”, который был представлен на рассмотрение правительства (1, с.194). Однако, правительственный кризис в марте-апреле 1920 г. не позволил поставить на обсуждение новый законопроект министерства земледелия и новый проект по этому вопросу парламентской комиссии. Таким образом, правительству не удалось решить аграрный вопрос. Затягивание в решении аграрного вопроса негативно влияло, в целом на экономическое положение в стране, и на положение крестьян, в частности.

Огромные усилия прилагало правительство и парламент для улучшения финансового положения в стране. В “Андрес-Календаре” Азербайджанской Республики указывалось, что на финансовое ведомство в 1919 г. выпала тяжелая и ответственная задача наладить государственное денежное хозяйство, сильно расстроенное политическими и военными обстоятельствами предшествующего времени. Осуществляя это крупное задание по мере имевшихся сил и средств, Министерство Финансов направляло свою деятельность, во 1-х, к возможному увеличению и упорядочению государственных доходов с собственным ограничением расходов, во-2-х к урегулированию расстроенного денежного и кредитного обращения в стране и в 3-х к правильному налаживанию государственного финансового аппарата (4, с.201). Следует отметить, что правительству, в лице министерства финансов удалось достичь определенных успехов в решении задач,

стоящих перед ними уже в 1919 году.

В “Адрес-Календаре”, отмечалось, что достигнутое улучшение постановки дела с поступлением и расходом казенных ресурсов послужило базой для выработки проекта годовой финансовой росписи Азербайджана. Составлению этой росписи предшествовало представление законопроекта общих правил составления, рассмотрения и утверждения финансовых смет (бюджетного закона). Это важный органический закон, относящийся к области общих основ государственной конституции. Самое составление новой росписи доходов и расходов на 1919 г. было делом большой сложности и трудности, в виду полной новизны дела и резких колебаний фактического расхода государственных касс (4, с.202-203).

Как видно из отчета, правительство прилагало огромные усилия для решения финансовых вопросов в республике.

В тоже время, правительству не удалось остановить рост инфляции, что еще более усугубляло экономический кризис в стране. Правительство и парламент один из основных путей выхода из тяжелого положения в экономике видели в налаживании внешней торговли с соседними странами, в первую очередь с Советской Россией, куда поступала основная часть производимой нефти (1, с.206). Однако, экспансионистский характер внешней политики большевистской России не позволил ей установить нормальные экономические связи с Азербайджаном. Она предлагала овладеть всей азербайджанской нефтью путем аннексии государства (1, с.211). Рост инфляции, падение денежной стоимости, почти полное отсутствие иностранной валюты, что в свою очередь, привело к резкому сокращению импорта товаров первой необходимости, еще более углубляли экономический кризис в стране.

Выход из сложившейся ситуации, Ф.Х.Хойский видел в обращении к Великим державам за помощью. В меморандуме от 23 февраля 1920 г. он указывал, что “для финансового восстановления, и для создания стабильной стоимости рубля, и таким образом, удаления главного препятствия для международного валютного обмена и платежей, мы просим заем у Европейского и Американского рынка в сумме от 40 до 50 миллионов рублей золотом. Плохой урожай в прошлом году, отсутствие заграничного импорта и великодушная уступка значительного объема зерна со стороны Азербайджана для соседней Грузии, которая страдала от острого недостатка хлеба, стало причиной тяжелого кризиса зерновых продуктов в нашей стране (3, с.590). Далее Ф.Х.Хойский указывал в чем остро нуждалась страна:

- а) Зерно – от 1,5 до 2 миллионов пудов (от 24,500 до 32,260 тон);
- б) Сахар – около 1 миллиона пудов (16,129 тон);
- в) Инвентарь для интенсивного земледелия;

г) Товары промышленного и ремесленного производства;

д) Большое количество медикаментов (недостаток этих товаров очень велик) (3, с.590).

Далее он подчеркивал, что для военно-стратегических и экономических целей необходим немедленный ремонт, обновление и укрепление наших железнодорожных строений, и укомплектование подвижного состава около 100 локомотивами, 2.000 резервуарами и 500 крытыми вагонами. В обмен на это мы можем немедленно экспортировать:

1. Нефть: в настоящее время в Баку для экспорта имеется около 200.000.000 пудов.

2. Бензин: имеется около 20.000.000 пудов, а также другие нефтепродукты.

3. Различные виды сырья: хлопок, шерсть, шелк, выделенная кожа, необработанная кожа, и так далее, в большом количестве (3, с.590-591).

Меморандум, написанный после признания 11 января 1920 г. на Парижской мирной конференции Азербайджана на уровне де-факто, характеризовал тяжелое экономическое положение в стране на данном этапе и в тоже время указывал пути выхода из него. Как видно из текста меморандума, Ф.Х.Хойский возлагал больше надежды на помощь со стороны Европейских держав.

В целом, в условиях внутривнутриполитической нестабильности, постоянной внешней угрозы, в особенности с севера – со стороны России и с запада – дашнакской Армении, трудно было добиться кардинальных изменений в экономике страны (12, с.158).

В тоже время, определенные улучшения в экономике страны, несмотря на вышеуказанные трудности, были ощутимы уже через несколько месяцев после провозглашения независимости.

ЛИТЕРАТУРА

1. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Баку: Элм, 1998, 316 с.
2. Азербайджанская Демократическая Республика. Законодательные акты. (Сборник документов). Баку: Азербайджан, 1998, 560 с.
3. Азербайджанская Демократическая Республика. Архивные документы Великобритании. Баку: Шарг-Гарб, 2011, 712 с.
4. Адрес-Календарь Азербайджанской Республики на 1920-ой год. Баку, 2011, 366 с.
5. Вестник Азербайджанского Правительства. Баку, 1918, 19 июля
6. ГААР, ф. 2898, оп.1, д.1. л.3-5
7. ГААР, ф. 30, оп.21, д.114, л.3

8. ГААР, ф. 895, оп.3, д.148, л.9
9. Документы по истории монополистического капитала в России. М.: Наука, 1959, Т.6, 808 с.
10. *Мамедзаде Н.* Экономическая политика Азербайджанской Демократической Республики: поиски оптимальной модели // *Strateji təhlil*, № 1-2 (23-24), 2018, с.245-264
11. *Мурадалиева Э.Б.* Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку: Издательство Бакинского Университета, 1991, 172 с.
12. *Рустамова Дж. Я.* Национальная буржуазия в период АДР. Баку: Мутарджим, 2007, 240 с.
13. *Рустамова Дж. Я.* И снова рядом с народом. Г.З.Тагиев (1918-1920) // *Вестник Бакинского Университета*, №2, 2018, с.139-145
14. *Степанов В.Л.* Нефтяная политика С.Ю.Витте в Закавказье (1892-1903) // *Вопросы теоретической экономики*, №2, 2018, с.136-145

UOT 338

S.İ.Şükürov

*Azərbaycan Turizm və Menecment Universiteti
sabir.sh@hotmail.com*

XƏZƏR REGIONU GEOSİYASİ MƏKANI

Açar sözlər: Xəzər regionu, sahiləni dövlətlər, regional əməkdaşlıq, investisiya, strateji maraqlar, neft yataqları, beynəlxalq-hüquqi məsələlər

Məqalədə Xəzər dənizinin geosiyasi məkanı və region dövlətlərinin milli maraqları təhlil edilir. Qeyd olunur ki, Xəzər regionu anlayışını müəyyən etmədən nə Xəzər dənizinin su hövzəsi statusunu, nə də region dövlətlərinin qarşılıqlı beynəlxalq-hüquqi əməkdaşlığı istiqamətlərinin müəyyən edilməsi mümkün deyil. Müəllif belə bir qənaətə gəlir ki, müstəqilliyin əldə edilməsindən sonra Xəzəryanı dövlətlər bərabər hüquqlu əməkdaşlığa yönəlmiş bir siyasətə ehtiyac duyurlar.

C.И.Шукюров

ГЕОПОЛИТИЧЕСКАЯ ТЕРРИТОРИЯ ПРИКАСПИЙСКОГО РЕГИОНА

Ключевые слова: Каспийский регион, прибрежные государства, региональное сотрудничество, инвестиция, стратегические интересы, нефтяные месторождения, международно-правовые вопросы

В статье анализируется геополитическое пространство Каспийского моря и национальные интересы государств региона. Отмечается, что без определения понятия Каспийского региона, невозможно определить ни статус Каспийского моря как водного пространства, ни направления взаимного международно-правового сотрудничества государств региона. Автор приходит к выводу о том, что после обретения независимости Прикаспийские государства испытывают необходимость в политике, направленной на равноправное сотрудничество.

S.I.Shukurov

GEOPOLITICAL TERRITORY OF THE CASPIAN REGION

Keywords: the Caspian Sea region, coastal states, regional cooperation, investment, strategic interests, oil deposits, international legal problems

In the article geopolitical space of the Caspian Sea region and national interests of the region's states are analyzed. It is noticed that without definition of a concept of the Caspian Sea region, it is impossible to define either the status of Caspian Sea as water space or directions of mutual international legal cooperation of the region's

states. The author concludes that after gaining independence the Caspian states experience necessity the policy directed at equal rights cooperation.

Giriş

«Xəzər regionu» termini əsasən qərb müəllifləri tərəfindən geniş istifadə edilməklə leksikona daxil edilmişdir. Son illərdə Beynəlxalq münasibətlər üzrə London Kral İnstitutunun kollektivi, Beynəlxalq hüququn tədqiqi üzrə Stokholm İnstitutu, Harvard Universitetinin Xəzər Tədqiqatlar Proqramı və s. tərəfindən bu region xüsusi tədqiqat zonası kimi öyrənilir. Bununla bağlı məqalənin əsas məqsədi göstərilən məsələlərə aydınlıq gətirməkdir.

Sovet dövlətinin süqutundan sonra xüsusi aktualıq kəsb edən «Xəzər regionu» daha çox özünün qeyri-müəyyən, inteqrasiya formalaşdırmağa qabil olmayan elementləri ilə «Xəzər məkanı» kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Xəzər məkanı kimi bura bilavasitə beş Xəzəryanı dövlət – Azərbaycan Respublikası, Rusiya Federasiyası, Qazaxıstan, Türkmənistan və İran daxildir. Bu dövlətlər bir-biri ilə geoiqtisadi, müəyyən hallarda humanitar, o cümlədən dini-etnomədəni istiqamətlərlə də bağlıdırlar. Xəzəryanı dövlətlər Xəzərin resurslarının istifadəçisi olmaqla yanaşı, həm də onun resurslarının tranzit ötürücüsü kimi də çıxış edirlər. Ümumiyyətlə, linqvistik anlamda «region» «ölkə, vilayət, hava məkanı» kimi dəyərləndirilir (3).

Ədəbiyyatda Xəzər regionu bilavasitə beş sahilyanı dövlətin ərazisi kimi qiymətləndirilsə də regionun sərhədinin dəyişkən, hərəkətli olmaqla təsərrüfat-iqtisadi anlam kəsb etməsi ifadə edilir (4, s.15-19). Bu zaman «region» genişləndirici təfsir edilməklə Qafqaz dövlətlərini, Mərkəzi Asiyanı, Rusiyanı və b. əhatə edir. Qafqaz özü də şimaldan Rusiyanı, cənubdan isə Azərbaycanı, Ermənistanı və Gürcüstanı birləşdirməklə Qara dənizlə Xəzərdən ibarət subregion formalaşdırır. Başqa bir subregionu Şərqi Xəzər formalaşdırır. Bu halda regional enerji dəhlizlərinin formalaşdırılmasında iştirak edən qonşu dövlətlər də regional təhlükəsizliyin aktorlarına çevrilirlər. Bunlardan Türkiyə, Gürcüstan, Ermənistan, Ukrayna, Çin, Pakistan, Tacikistan, Özbəkistan, Qırğızıstan və s. qeyd edilməlidir.

Xəzər regionu üçün birləşdirici, ümumiləşdirici meyar kimi təbii-coğrafi xüsusiyyətlərlə yanaşı, həm də nəqliyyat-kommunikasiya sistemləri çıxış etməkdədir. Xüsusən də, «Tarixi İpək Yolu» qeyd edilməlidir. Lakin bu meyarla iş bitir və fərqli xüsusiyyətlər artır. Xəzər regionunda yerləşən dövlətlər və onların qonşuları arasında müəyyən münaqişələr də mövcuddur ki, bu hal da bu dövlətlər üçün inteqrasiya prosesinə ciddi formada mənfi göstərməkdədir. Bunun nəticəsidir ki, post-sovet ölkələrini əhatə edən Müstəqil Dövlətlər Birliyi deyilən qurum daha çox amorf təşkilat kimi diqqəti cəlb etməkdədir. Xəzər regionu müxtəlif sivilizasiyaların, o cümlədən xristianlığın,

islamın, buddizmin qarşılıqlı sərhədində yerləşməklə, həm də etnik fərqliliyə məruz qalmaqdadır.

Beynəlxalq münasibətlərdə tədricən daha geniş istifadə edilməyə başlanılsa da, «Xəzər regionu» məzmunca qeyri-müəyyən olaraq qalmaqdadır. Əsasən də geosiyasi məkan olaraq diqqəti cəlb etməklə region kimi bərqərar olmamışdır. Xəzər dənizi onun ətrafında yerləşən dövlətlərin ərazisinin məcmusundan ibarətdir. Bu halda sahiləni dövlətlərin yerləşmə coğrafiyasındakı fərq onların dövlət sərhədlərində ifadə edilib. Bu halda Rusiya, Qazaxıstan və İranın Xəzərdəki sərhədləri Azərbaycanın və Türkmənistanın coğrafi-inzibati sərhədlərindən olduqca azdır. Ona görə də Azərbaycan və Türkmənistan üçün Xəzər həm coğrafi, həm də geosiyasi və iqtisadi planda digər sahiləni dövlətlərə nisbətdə həlledici faktor kimi çıxış edir. Başqa sözlə, Xəzərin beynəlxalq hüquqi problemlərinin həlli zamanı sonuncu iki dövlətin həyatı (strateji) maraqları mütləq nəzərə alınmalı olan məsələdir. Lakin nə sahiləni digər dövlətlər, nə də «Xəzəryanı» və b. dövlətlər özlərinin bu regiondakı «strateji maraqlarından» hər hansı bir güzəştə qəbul etməirlər ki, bu da regional əməkdaşlığın beynəlxalq hüquq zəmininə keçirilməsinə imkan vermir.

Məşhur amerikalı siyasətşünas Z.Bjezinski qeyd edir ki, region əsas geosiyasi mərkəzlərin qarşılıqlı fəaliyyətdə olan geostrateji maraqlarından qiymətləndirilməlidir (5, s.54-55).

Xəzər geosiyasi məkanının formalaşmasına həm daxili, həm də xarici faktorlar təsir etməkdədir. Daxili faktorlara dünya enerji təhlükəsizliyinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir edən enerji resurslarının olması, nəqliyyat infrastrukturunun mövcudluğu, elmi-texniki, kadr potensialının və s. olması aid edilə bilər. Xarici faktorlara isə fəvqəldövlətlərə məxsus şirkətlərin enerji resurslarının hasilatı üzrə mübarizəsini və bu istiqamətdə onların mənsub olduğu dövlətlərin region uğrunda mübarizəsi, Rusiyanın və İranın regionda imperiya arzularını reallaşdırmaq istəyi qeyd edilə bilər.

Sovet İttifaqının süqutuna kimi dünya enerji bazarında həlledici mərkəz kimi SSRİ, Yaxın Şərq, Orta Şərq və İran körfəzi dövlətləri çıxış edirdilərsə, hazırda Xəzər hövzəsi ölkələri, o cümlədən zəngin neft-qaz ehtiyatları olan Qazaxıstan, Azərbaycan, Türkmənistan, zəngin uran, neft-qaz resurslarına malik Özbəkistan da global energetika diplomatiyasına daxil olmaqdadır. Bu hal digər dövlətlərin də regionun enerji resurslarına maraqlarını daha da artırmışdır.

Region 1990-cı ilin əvvəllərindən iqtisadi cəhətdən fərqli maraqlara malik dövlətlərin toqquşma obyektinə olmuşdur. Bunlardan NATO-nun üzvü və ABŞ siyasətinin dəstəkçisi olan Türkiyə və ABŞ-a qarşı çıxan İran xüsusi olaraq qeyd edilməlidir.

Regionda Türkiyə-ABŞ tandemi həmişə Rusiya-İran cütlüyü ilə qarşılanmaqdadır. Rusiya-İran alyansı bir çox məsələlər üzrə meydana gəlir (8, s.804). İran da Rusiya kimi əksər halda regionda (təcavüzkar mövqeyi ilə fərqlənən – S.Ş.) Ermənistanı meyillidir (13, s.164).

İran İslam Respublikası Mərkəzi Asiya və Zaqafqaziyanın postsovet siyasi-iqtisadi məkanında liderliyə can atsa da, heç vaxt bu keyfiyyəti əldə edə bilməyib. Çoxsaylı hərbi-siyasi, ictimai-mədəni, iqtisadi amillər nəzərə alınsa da, regionda İranın lider olmaq imkanı yoxdur. Buna baxmayaraq İran eyni zamanda həm Orta-Şərq, Qafqaz, Mərkəzi Asiya, həm də Xəzər regionu ölkəsi olmaqla mühüm hərbi-strateji mövqeyə malikdir. OPEK ölkələri arasında neft istehsalına görə 2-ci yeri, qaz ehtiyatlarına görə Rusiyadan sonra dünyada 2-ci yeri tutmaqla dünyanın ən çox neft əldə olunan ölkələrindən biridir. İran özünə qarşı təcridəlmə siyasətini regional beynəlxalq təşkilatlarla əməkdaşlıq vasitəsilə aradan qaldırmağa çalışır. Xəzər regionunda özünün xarici siyasi üstünlüyünü möhkəmləndirmək məqsədilə İran İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatının yenidən təşkili və genişləndirilməsinə daha çox diqqət yetirir. Bundan əlavə o, MDB-nin cənub respublikaları ilə ikitərəfli iqtisadi-enerji əlaqələri üzrə beynəlxalq əməkdaşlıq qurmuşdur. Azərbaycan və Ermənistan münacişəsinin həllində vasitəçi kimi çıxış etmək istəyini ifadə edir.

İranın Xəzər regionunda Türkiyə ilə rəqib münasibətləri açıq şəkildə görünərsə də, Qara dəniz İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatında, İslam Əməkdaşlıq Təşkilatında birgə fəaliyyəti də təmin edilir. İran Mərkəzi Asiya respublikaları ilə iqtisadi əlaqələrdə ən çox nəqliyyat infrastrukturunu şəbəkəsinin inkişafına üstünlük verir. Mərkəzi Asiya regionu dövlətlərini Fars körfəzinin sahili ilə birləşdirən boru xətti, Azərbaycanla (Naxçıvanla) beynəlxalq elektrik, qaz xətləri, Ermənistanla genişlənən iqtisadi əməkdaşlıq İrana siyasi-iqtisadi üstünlüklər yaradır. Özünün enerji siyasətində İran Mərkəzi Asiyanın enerji resurslarının tranzit dövlətinə çevrilmək istəyinə nail ola bilməsə də, magistral boru xətlərinin tikintisində iştirak etmək istəyir. Türkmənistanla qaz anlaşması, neftin tranzit tənziqlənməsi haqqında saziş imzalayıb. Qazaxıstanın və Türkmənistanın enerji resurslarını özünə cəlb etmək üçün daxili tranzit qiymətini aşağı salmışdır.

İran regionda öz mövqeyini artırmaq üçün Tacikistan və Əfqanıstanın iştirakı ilə farsdilli dövlətlərin ittifaqının yaradılmasına da can atır. İran bu dövlətlərin nəqliyyat yollarının, enerji və su təchizatı sistemlərinin inkişafında birbaşa maraqlı olduğunu göstərir.

İranın regiondakı siyasətində əsas uğuru Tacikistanla olan dil-din bağlılığıdır. Taciklər digər Mərkəzi Asiya regionu dövlətləri içərisində yeganə farsdilli xalqdır. İran Tacikistanla sıx sosial-iqtisadi, mədəni və siyasi əlaqələr yaradıb. İran Çindən sonra Tacikistanın ikinci ticarət tərəfdaşdır. İran

Sanqtudin HES-2-nin tikintisini aparır, digər HES-lərin layihəsini maliyyələşdirməkdədir.

İran eyni zamanda Özbəkistanla münasibətləri yoluna qoymağa nail olmuşdur. İran Türkmənistanın Rusiyadan sonra ikinci ticarət tərəfdaşı olsa da, Qazaxıstan və Qırğızıstana gəlincə isə, İran onların xarici iqtisadi əməkdaşlıq münasibətlərində prioritet yer əldə edə bilməmişdir.

Regional investisiya qoyuluşu və texnologiyaların verilməsi sahəsində İranın özünün ciddi problemləri var. ABŞ-ın İrana qarşı BMT sanksiyaları İranı ciddi formada zəiflətməkdədir. ABŞ-ın iştirakı ilə regionda hərbi-siyasi vəziyyətin saxlanması da İrana ciddi təsir edir və ona qarşı 90-cı illərdən başlanan sanksiyalar regionda ona dominantlıq etməyə imkan vermir. Rusiyanın İranla AES üzrə əməkdaşlığı da dayandırılıb. 1990-cı ilin əvvəllərindən Mərkəzi Asiya regionunun müsəlman respublikaları ilə siyasi-iqtisadi və mədəni inteqrasiyası əsasında İranla ümumislam mühitinin yaradılması təşəbbüsləri əhəmiyyətli olmamışdır. Region dövlətləri müstəqil xarici siyasət yeritməyə çalışmaqda, eyni zamanda xoşməramlı qonşuluq mövqeyində qalmağa səy göstərirlər. Bunun əsas səbəbi isə onlardakı kövrək siyasi mühitin pozulması ilə bağlı Rusiyanın kifayət qədər imkanlara malik olmasıdır. Buna görə də Mərkəzi Asiya regionu dövlətləri özlərinin ümumrus siyasi-iqtisadi məkanı ilə bağlı olduqlarını göstərməyə çalışırlar. Lakin dünya bazarlarına çıxışda Rusiyanın alternativləri getdikcə artmaqdadır.

Rusiyanın bölgəsel geosiyasi mövqeyinin zəiflədilməsi regionda alternativ nəqliyyat dəhlizlərinin formalaşdırılmasından birbaşa asılıdır. Belə enerji nəqliyyat dəhlizlərinin bir istiqamətini də Cənub-Şərq istiqaməti təşkil edir. Mərkəzi Asiya regionu dövlətləri bu istiqamətdə diplomatik və ticarət münasibətlərinin inkişafında birbaşa maraqlıdırlar.

Xəzər regionunda Rusiyanın inhisarını zəiflədəcək tədbirlərdə ABŞ və Avropa İttifaqı ilə eyni vaxtda Çin, Hindistan və Səudiyyə Ərəbistanı da iştirak etməkdədir. Maraqlıdır ki, Hindistanın region layihələrinə ABŞ da dəstək verməkdədir. Bu layihələrdən ən əhəmiyyətlisi Türkmənistan – Əfqanıstan – Pakistan – Hindistan transəfqan qaz kəməri layihəsidir (9). Layihə 1990-cı illərin ortalarından müzakirə edilirdi. 2006-cı ildə layihəyə Hindistanın qoşulması ilə layihəçilərin əsas problemləri aradan qalxmışdı. Yalnız Əfqanıstan qaz kəməri xəttinin mühafizəsini və təhlükəsizliyini təmin edə bilmir. Layihənin uzunluğu Pakistanın Hindistanla sərhədinə qədər 1680 km, dəyəri - 3,3 mlrd. dollar olmaqla hər il 33 mlrd. m³ qazın nəql olunması nəzərdə tutulub. Layihənin əsas təşəbbüsçüsü kimi Türkmənistan çıxış edib.

Burada Özbəkistanın rolu daha çox hiss olunur. Özbəkistan əfqan müharibələrində etnik özbək qruplaşmalarını dəstəkləmiş və hal-hazırda da bu ölkədə özünün siyasi təsirini qoruyub saxlayır. Özbəkistan NATO-nun antiterror əməliyyatlarının hərbi tərkibində iştirak etməklə Əfqanıstana

humanitar yardım yükünün aparılmasında böyük rol oynayır. Özbəkistan bu yolla Əfqanıstanda sülhyaratma missiyasının həyata keçirilməsi vasitəsilə ABŞ-ın Mərkəzi Asiyada əsas tərəfdaşı statusunu əldə etmişdir. Özbəkistan Əfqanıstan iqtisadiyyatında fəal iştirak edir: bu ölkəyə elektrik enerjisi verməklə tikinti sənayesində, ilk dəmir yolu tikintisində ciddi maraq ifadə etmişdir.

Xəzər regionu islam mədəniyyətində olan dövlətlərə təsir imkanlarını artırmaq istəyində olan dövlətlərdən biri də Səudiyyə Ərəbistanıdır. Səudiyyə Ərəbistanı Mərkəzi Asiya regionunun dövlətlərinə müsəlman dünyasının bir hissəsi kimi baxır. İslam həmrəyliyinə və müsəlman dünyasının birliyinə can atmaqla, həmçinin dünyada ən böyük neft resurslarına malik olmaqla o, region dövlətlərinin iqtisadiyyatı üçün həm də sərmayə ölkəsidir. Səudiyyə Ərəbistanı dünyanın ən böyük sərmayə donorudur. Səudiyyə Ərəbistanı Mərkəzi Asiya regionunda islam təhsilinin və ərəb dilinin öyrədilməsi ilə məşğul olur. Bu layihələr postsovet məkanında islamın genişlənməsinə yardımçı olur. Ölkənin zəngin enerji resursları, yüksək islam mədəniyyəti bir sıra Mərkəzi Asiya regionu hökumətlərinin, Qafqaz xalqlarının maraq dairəsindədir. Lakin Səudiyyə Ərəbistanında sərt avtoritar rejim Rusiya vasitəsi ilə «vesternizasiyaya» məruz qalmış postsovet dövlətləri üçün elə də cəlbedici görünmür.

İrənin və Rusiyanın bir çox məsələlərin həllində tərəf tutmaları və ya Rusiyanın «strateji» maraqlarını realizə etmək üçün Orta Asiya dövlətlərinə, Azərbaycana, Gürcüstana qarşı təzyiqləri, bəzən də açıqdan-açığa hərbi gücdən istifadəsi qeyd edilən dövlətləri daha fəal surətdə alternativ istiqamətli beynəlxalq əməkdaşlığa sövq edir. Belə olan halda beynəlxalq hüquq normalarına uyğun olaraq əməkdaşlıq təklif edən dövlətlərə, o cümlədən Türkiyəyə, ABŞ-a, Avropa dövlətlərinə meyil daha da artmaqdadır. Bu əməkdaşlıqda Türkiyə xüsusi yer tutur. SSRİ-nin dağılması ilə postsovet məkanında, Türkiyənin təsiri artmış oldu. Türkiyənin güclənməsinə qarşı Xəzər regionunda Rusiya tərəfindən yenidən etnik toqquşmalar gücləndirildi. Türkiyənin regional təsirinin artmasında heç şübhəsiz ki, etno-mədəni əlaqələr də mühüm rol oynamağa başlayıb.

Azərbaycan da daxil olmaqla Mərkəzi Asiya regionunun islam ənənələrinə, islam dövlətlərinə yönələn inkişafı rus təsirinin zəiflədilməsinə də istiqamətlənmişdir. Bu regionun bütün dövlətləri dövlətlərarası islam təşkilatlarına – İslam Konfransı Təşkilatına, İqtisadi Əməkdaşlıq Təşkilatına və s. daxil olmaqla ümumi mədəniyyətin daşıyıcıları kimi çıxış edirlər. Bu inteqrasiya Rusiyanın imperiya ambisiyalarının davam etməsi şəraitində daha da genişlənir. Bu dövlətlər müstəqillik əldə etdikdən sonra bərabərhüquqlu əməkdaşlığa istiqamətlənən siyasətə zərurət duyurlar. SSRİ-nin dağılmasından sonra Türkiyə Xəzər regionunda bir neçə istiqamətdə – siyasi, ideoloji və iqtisadi sahələrdə

fəaliyyətə başlayıb. Daha önəmli sahə kimi enerji təhlükəsizliyi sferası qeyd edilməlidir. Rusiyadan yan keçən Qazaxıstan neftini və Türkmənistan qazını ötürən Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin və Transxəzər qaz kəmərinin tikilməsinə dair əldə olunmuş razılıq mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Regionun neft əldə edən respublikaları ilə iqtisadi əməkdaşlığın gedişatında Türkiyə ilk növbədə, enerji xammalının daşınmasında neft və qaz boru kəmərlərinin tikilməsi sahəsində məqsədinə çatmaq üçün Rusiyanın mövcud inhisarını demək olar ki, aradan qaldırılmışdır. Mərkəzi Asiya regionunun neft əldə edən respublikalarını öz layihəsinə daha da yaxınlaşdırmaq və bu problemə dair Rusiyanın istəklərinin qarşısını almaq məqsədilə Türkiyə ekoloji xarakterli səbəbləri də irəli sürərək Rusiya neft tankerlərinin Qara dənizdəki Bosfor və Dardanel boğazlarından keçidi üzrə özünün reqlamentini daha da sərtləşdirib. Xəzər hövzəsində enerji resurslarının hasilatının artması ilə yalnız 2000-ci ildə bu körfəzlərdən hər iki istiqamətə 49 mindən çox gəmi, o cümlədən də 5 minə yaxın neft tankerləri keçmişdir. Türk mütəxəssislərinin məlumatlarına əsasən körfəzlərin buraxılış qabiliyyəti il ərzində 80-82 milyon ton neft və neft məhsulları təşkil edirdi. Daşınmanın sonrakı həcmi isə 75 milyon tondan daha çox təşkil etdiyi halda yaxın 10 il ərzində bu regionun hansı ekoloji problemlərlə qarşılaşacağını müəyyən etmək çətin deyildi.

Son 50 il ərzində körfəzlər zonasında demək olar ki, 500 fəvqəladə hadisə baş vermiş, onlardan 40-ı ciddi hadisələrə səbəb olmuşdu. Yalnız 1983-1993-cü illərdə burada 167 iri qəza hadisəsi baş vermişdir. Türk körfəzlərində mövcud olan ekoloji vəziyyət xroniki neft çirklənməsi ilə əlaqədar problemlə beynəlxalq nəqliyyat dəhlizinin yeni sisteminin təsis edilməsi zərurətini gündəmə gətirir. Türkiyə dafələrlə körfəzlər ilə bağlı ağır vəziyyət haqqında bəyanat verərək burada tanker gəmiçiliyinə dair məhdudiyətləri tətbiq etmək məcburiyyətində qalır. Zaman keçdikcə Türkiyə mövqelərini daha da kəskinləşdirir. 25 oktyabr 1999-cu ildə Türkiyənin xarici işlər naziri xüsusi bəyanatla çıxış etmiş və bu bəyanata əsasən həmin ölkə Xəzər neftinin Qara dənizin körfəzləri vasitəsilə deyil, daha təhlükəsiz nəqliyyat vasitəsini irəli sürür. O dövrdə Türkiyə Bosforun neft limanına çevrilməsinə icazə verməyəcəyi barədə də bəyanat verir. Bu siyasətin davamı olaraq 1998-ci ilin oktyabrında ABŞ-ın enerji naziri bölgənin beş dövlət başçısı ilə yanaşı, Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin çəkilməsinə çağıran Ankara Bəyannaməsini imzalayır. Həmin ayda Ağ Evin rəhbərliyi Amerikanın 15 böyük neft şirkəti ilə görüşmüş, onlara Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft boru kəmərinin geostrateji və geosiyasi baxımdan daha əlverişli olduğunu təlqin etməyə çağırır. İstanbul Sammiti zamanı xam neftin Bakı-Tbilisi-Ceyhan əsas ixrac boru kəməri vasitəsilə nəql edilməsinə dair Sazişin imzalanma mərasimində ABŞ prezidentinin iştirakı dediklərimizi Türkiyəni dəstəkləməsinə, Qərbi istiqamətində alternativ dəhlizlərin yaradılmasına xidmət edirdi (14, s.2).

Müəyyən mənada Türkiyənin Xəzər regionundakı məqsədləri iqtisadi çərçivədən çıxaraq demokratik dəyərləri də genişləndirməyə istiqamətlənib. Türkiyənin NATO üzvlüyü Mərkəzi Asiya regionu ilə əlaqələrin yaradılmasında və genişləndirilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. ABŞ Türkiyənin regiondakı rolunun tədricən Qərbi və Avroasiya dünyalarını birləşdirən geosiyasi və iqtisadi körpü olduğu, regionda vacib güc mərkəzinə çevrildiyi, İranın islam fundamentalizmi siyasətinə qarşı çıxan, Rusiyanın hərbi təsirini azaldan ölkə olduğu qəbul edilməlidir. Bu mənada 2007-ci ildə Türkiyənin, Qazaxıstanın, Özbəkistanın, Türkmənistanın, Qırğızıstanın və Azərbaycanın iştirakı ilə imzalanan Ankara Bəyannaməsi mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bəyannamə siyasi istiqamətdə regional münaqişələrin siyasi yolla həllinə nail olmaq, dövlətlərin ərazi bütövlüyünə hörmət etmək, daxili işlərə qarışmamaq və s. ifadə edir. İqtisadi istiqamətdə isə neft-qaz sənayesində birgə layihələrin hazırlanması və realizəsində 6 ölkənin əməkdaşlığını nəzərdə tutur. Bərabərhüquqlu əməkdaşlıq təklifləri Avropa ölkələrindən, ABŞ-dan gəlməkdədir. ABŞ hökuməti dönə-dönə rəsmi şəxslərin dili ilə, eləcə də qəbul etdiyi bir sıra hüquqi sənədlərdə əksini tapmış müddəalarla bu bölgənin ABŞ-ın həyati maraq dairəsində yerləşdiyini bəyan etmişdir. ABŞ hökuməti strateji xəttinə uyğun olaraq regionun enerji resurslarının nəqlində, əsas ixrac neft kəməri məsələsində Bakı-Tbilisi-Ceyhan layihəsini, Xəzərin hüquqi statusunun müəyyən olunması məsələsində isə onun beş sahilyanı dövlətlər arasında orta xətt üzrə milli sektorlara bölünməsi ideyasını müdafiə etmişdir.

Rusiya Xəzəryanı regionu özünün nəzarəti altında saxlamağa çalışsa da, region dövlətləri enerji resurslarının nəqlinə xüsusi önəm verir və onu real müstəqilliyin prinsiplial şərti kimi nəzərdən keçirirlər (12, s.142). ABŞ, Böyük Britaniya, Almaniya, Fransa, Türkiyə, İran mahiyyət etibarilə eyni məqsədə, yəni regiona və onun ehtiyatlarına nəzarət məqsədinə malik olmaq üçün müxtəlif geosiyasi model və metodlardan istifadə edirlər (2, s.163-165). İran istisna olmaqla bu dövlətlərlə əməkdaşlıqda əsasən qərbin demokratik dəyərləri üstünlük təşkil etməkdədir.

Rusiya isə qeyri-demokratik, beynəlxalq əməkdaşlığa uyğun olmayan prinsiplər əsasında regiona nəzarət yolunu tutmaqdadır. Buna baxmayaraq Rusiya bu regionda əvvəlki inhisarçı nüfuzunu artıq itirib, bərabərhüquqlu tərəfdaş olmağı isə zamanın tələbinin əksinə olaraq hələlik qəbul etmir. Rusiya Qafqaz regionunda siyasətini bir qayda olaraq hərbi-diplomatik yollarla yürütməyə çalışır. Lakin zaman Rusiyanı burada müharibəyə yox, qarşılıqlı əməkdaşlıq və ticarətə səsləyir (15, s.32-34). ABŞ diplomatiyasının patriarxı H.Kissincer Rusiyanın digər post-sovet dövlətləri ilə bərabərhüquqlu əməkdaşlığa hazır olmamasının əsasında onun imperiya ambisiyasının durduğunu qeyd edir (11, s.743). Lakin Rusiya nə qədər çox istəsə də beynəlxalq hüququn ümumtanınmış prinsiplərinə əsaslanmayan siyasəti ilə

bölgədə özünün prioritetlərini bərqərar edə bilməz. Z.Bjezinski qeyd edir ki, yalnız Rusiya, İran və ya Türkiyə ayrı-ayrılıqda bütün regiona öz iradələrini qəbul etdirə bilməzlər. Eynilə ikisinin, məsələn, Rusiya və İranın Türkiyəyə qarşı birgə fəaliyyəti də heç bir nəticə verə bilməz. Belə ki, regionda ABŞ-ın və Avropa İttifaqının mövqeyi mühüm əhəmiyyət kəsb edir (6, s.135).

Azərbaycan Respublikasının, Gürcüstanın və b. ərazisində separatizmi dəstəkləyərək Dağlıq Qarabağa, Cənubi Osetiyaya, Abxaziyaya və s. dövlət statusu vermək istəyi Rusiyanın özünün Çeçenistan, Tataristan və s. kimi bumeranqını istisna etmir. Regional rifah yalnız bərabərhüquqlu əməkdaşlıqdan keçir. Bu mənada region dövlətlərinin bərabərhüquqlu əməkdaşlıq üzrə ABŞ-a, Avropa İttifaqına istiqamətlənməsi başa düşülməlidir.

Xəzər regionunda Avropa dövlətlərinin siyasəti qlobal iqtisadi strategiyanın, enerji təhlükəsizliyinin tərkib hissəsidir. Müəyyən hallarda bu siyasət perspektiv xarakter kəsb edir. Lakin konkret hallarda ABŞ-ın və Qərbi Avropanın region dövlətlərində demokratiya çatışmazlığı üzrə narazılıqları ifadə edilir ki, bu da region dövlətləri liderlərinin cavab tədbiri kimi publik demarşları ilə müşayiət edilir. Belə bir hal region dövlətlərinin Rusiya, İran kimi antidemokratik rejimli dövlətlərlə müvəqqəti də olsa yaxınlaşmasını istisna etmir. Bu halı nəzərə alaraq ABŞ və Avropa ölkələri daha çox real iqtisadi maraqlarını irəli sürməkdədirlər. Prioritetlərin qarışmasına baxmayaraq region dövlətləri də ifadə etdiyimiz inkişaf etmiş sənaye dövlətləri ilə regionda arzuolunan və uzunmüddətli tərəfdaşlıqda maraqlı olduqlarını ifadə edirlər (7, s.190).

Region dövlətləri ilə Avropanın inkişaf etmiş dövlətlərinin əməkdaşlığı regionun təbii resurslarının mənimsənilməsi və dünya bazarına çıxarılması (infrastrukturun qurulması) üzrə qarşılıqlı marağa əsaslanır. XX əsrin 90-cı illərinin ortalarından başlayaraq Azərbaycan, Qazaxıstan, Özbəkistan, Türkmənistan və Qırğızıstanda xarici ticarət dövriyyəsinin həcminə görə Böyük Britaniya ilk yerlərdə dayanır (7, s.190). Xəzər hövzəsi dövlətlərinin energetika sektoru inkişaf etmiş dövlətlərdən ciddi bir həcmdə sərmayə almış və bu proses indi də davam etməkdədir.

Avropa dövlətlərinin və ABŞ-ın dəstəyi ilə Avropa-Qafqaz-Asiya beynəlxalq nəqliyyat dəhlizi təsis edilmiş, region dövlətlərinin bir qismi Dünya Ticarət Təşkilatına üzvlük prosesini başa vurmuşlar. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq ABŞ və Avropa dövlətləri prioritet istiqamət kimi regional enerji dəhlizinin formalaşdırılmasına xüsusi diqqət yetirməyə başlayırlar. Bu mənada açar istiqamət kimi Qərbi Xəzər region dövlətləri, o cümlədən Azərbaycan, Gürcüstan və Türkiyə ilə beynəlxalq əməkdaşlığa yeni məzmun verilir. Bu dövr Rusiyanın birbaşa dəstəyi ilə Ermənistan tərəfindən dünya enerji bazarına çıxış üzrə Azərbaycan Respublikasının potensial ərazilərinin işğalı, həmçinin daxili rejimin zəiflədilməsi istiqamətində geniş fəaliyyət həyata keçirilməyə başlanır.

Vətəndaş müharibəsinin başlanması ilə Azərbaycanın parçalanması həyata keçirilməli idi. Lakin bir məqam və bir tarixi şəxsiyyət faktoru müvafiq dairələr tərəfindən kifayət qədər qiymətləndirilməmişdir. Azərbaycan xalqının ümummillə lideri Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə Azərbaycan Respublikasının enerji diplomatiyası da daxil olmaqla dövlət suverenliyi təmin edildi.

1994-cü ildə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin diplomatik fəaliyyəti nəticəsində «Əsrin Müqaviləsi» imzalanmaqla və dünya siyasətində, BMT Təhlükəsizlik Şurasında həlledici mövqeyə malik olan dövlətlərə mənsub transmilli şirkətlərin Azərbaycan Respublikasının növbəti beynəlxalq kontraktlarında təmsil olunması ilə regional təhlükəsizliyin uzunmüddətli təminat sisteminin əsası qoyulur. Bununla da Ermənistanın və onu dəstəkləyən dövlətlərin Azərbaycan Respublikasına, o cümlədən transxəzər enerji layihələrinə qarşı həyata keçirdiyi hərbi və diplomatik kompaniya, müəyyən mənada özünün əhəmiyyətini itirmiş oldu. Bundan sonra Azərbaycan Respublikasına gələn xarici investisiyanın müqayisəolunmaz miqyası nəinki bizim dövlətimizin, eləcə də regionun digər xalqlarının dünyanın universal strukturlarına, Avropa İttifaqına inteqrasiyanın yeni dövrünə start vermiş oldu (1, s.13-14).

Bu dövrdə Azərbaycan yalnız Rusiyanın Ermənistan vasitəsilə təhdidlərini qarşılıqlı, eyni zamanda nə qədər paradoksal olsa da Rusiyanın şirkətlərinin xarici dövlətlərin şirkətləri ilə bağladığı beynəlxalq neft kontraktlarına cəlb edir. Azəri-Çıraq-Günəşli neft yataqlarının istismarı üzrə Rusiya ilə əməkdaşlıq müqaviləsi bağlayır. Bu proses Xəzərin statusunun müəyyən edilməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlıqda da özünü göstərir.

Nəticə

Bu və ya digər anlayışın müəyyən edilməsi onun hüquqi tənzimlənməsi üzrə beynəlxalq əməkdaşlığın təsis edilməsində mühüm rol oynayır. Bu qayda Xəzər hövzəsi regionu üçün də yetərlidir. Xəzər regionu anlayışı müəyyən edilmədən nə su məkanı kimi Xəzərin özünün beynəlxalq hüquqi statusu, nə də region dövlətlərinin qarşılıqlı beynəlxalq hüquqi əməkdaşlığının istiqamətləri müəyyən edilə bilməz. Müxtəlif çoxsaylı geostrateji, geosiyasi-iqtisadi, tarixi-elmi istiqamət və konsepsiyaların tədqiqat obyektinə çevrilmiş (10, s.8) Xəzər regionu «Xəzər hövzəsi», «Xəzər məkanı» adları ilə diqqəti cəlb etməkdədir.

Belə bir məqamda da diqqət yetirilməlidir ki, tədricən inteqrasiya proseslərinin təsiri altında «region» termini daha çox işlədilməyə başlanmışdır. «Region» müxtəlif baxışlarla ifadə edilsə də, coğrafi-inzibati ərazi; tarixi-mədəni ərazi; təsərrüfat-iqtisadi birlik; müxtəlif dəyərlərin inteqrasiya sistemi və s. kimi genişləndirici təfsirə məruz qala bilər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Sadıqov Ə.İ.* Beynəlxalq iqtisadi hüquq: Dərslik. Bakı: Bakı Universiteti, 2008, 396 s.
2. *Абишев А.Е.* Каспий: нефть и политика. Алматы: Тылым, 2002, 360 с.
3. *Алаев Э.Б.* Социально-экономическая география, понятийно-терминологический словарь. М.: Мысль, 1983, 358 с.
4. *Ардов В.М.* Каспий как политическая проблема // Каспийский регион: политика, экономика, культура, Астрахань, 2002, №1
5. *Бжезинский З.* Великая шахматная доска. Господство Америки и его геостратегические императивы. М.: Международные отношения. 2000, 326 с.
6. *Бжезинский З.* Выбор. Мировое господство или глобальное лидерство. М.: Международные отношения, 2004, 288 с.
7. Восток/Запад: Региональные подсистемы и региональные проблемы международных отношений. Под ред. А.Д.Воскресенского. М.: РОССПЕН, 2002, 528 с.
8. *Дугин А.Г.* Основы геополитики. Геополитическое будущее России. М.: Арктогея-центр, 1999, 928 с.
9. *Жильцов С.С.* Туркменистан обостряет игру. НГ – Энергия, 2011, 31 мая.
10. *Зонн И.С., Жильцов С.С.* Каспийский регион. География, экономика, политика, сотрудничества. М.: Эдель-М, 2004, 638 с.
11. *Киссинджер Г.* Дипломатия. М.: Ладомир, 1997, 849 с.
12. *Мамедов Р.Ф.* Глобализация и региональный правопорядок на Южном Кавказе. НАТО и региональная безопасность на Кавказе. Баку, 2003
13. *Нартов Н.А.* Геополитика. М.: ЮНИТИ, 1999, 359 с.
14. *Насиров Р.* Что ждать от «второго нефтяного бума?» Газ. «Эхо», 2 июня 2001 г.
15. *Плешаков К.В.* Геополитика в свете глобальных перемен // Международная жизнь, №10, 1999

Pedaqoji-psixoloji elmlər

UOT 376

S.A.Abasova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
s-asadzade@mail.ru

UŞAQ SEREBRAL İFLİCİNİN TƏSNİFATI VƏ KLİNİKİ TƏZAHÜRÜ

Açar sözlər: təsnifat, reflekslər, nitq və psixi funksiyalar, əzələ tonusu, rezidual mərhələ, beyin strukturları

Əgər serebral iflic mövcuddursa, artıq yeni doğulan dövrdə hərəkət problemləri müəyyən edilir. Bir qayda olaraq qoruyucu refleks olmur, bütün tonik reflekslər ani olaraq ifadə edilir: labirint, boyun, başdan gövdəyə və çanaqdan gövdəyə. Zəncirvari reflekslər inkişaf etmir, yəni uşaq müstəqil olaraq oturmağı, durmağı və gəzməyi öyrənə bilmir. Əllərin və ayaqların funksiyaları, demək olar ki, yoxdur. İntensiv tonik reflekslərin (boyun və labirint) davamlı təsiri altında əzələlərin rigidliyi artır. Tonik reflekslərin həddən artıq fəallığı səbəbindən uşaq qarnı və ya beli üzərində uzananda kəskin əyilmə və ya açılma pozasında olur. Şaquli vəziyyətdə saxladıqda bir qayda olaraq bədənin açılmış, başın isə sallaq formada olması müşahidə olunur. Bütün əzələ reflekslərinin yüksək olaraq əl və ayaq əzələlərinin tonusu kəskin pozulmuş olur. İrədi hərəkətlər qismən və ya tamamilə inkişaf etməmiş olur.

S.A.Абасова

КЛАССИФИКАЦИЯ И КЛИНИЧЕСКИЕ ПРОЯВЛЕНИЯ ДЕТСКОГО ЦЕРЕБРАЛЬНОГО ПАРАЛИЧА

Ключевые слова: классификация, рефлексы, речевые и психические функции, мышечный тонус, резидуальный этап, мозговые структуры

Если присутствует диагноз церебральный паралич, то проблемы с двигательной активностью уже проявляются в новорожденном периоде. Как правило, защитного рефлекса нет, все тонические рефлексы обозначены мимолетно: лабиринт, шея, от головы к туловищу и от туловища к голове. Цепные рефлексы не развиваются, то есть ребенок не может научиться сидеть, стоять или ходить самостоятельно. Практически отсутствует функции рук и ног. Сила мышц увеличивается при постоянном воздействии интенсивных тонических рефлексов (шея и лабиринт). Из-за чрезмерной активности тонических рефлексов ребенок резко сгибается или растягивается лежа на спине

или на животе. Высокие мышечные рефлексы, тонус мышц рук и ног резко искажен, движения мышц частично или полностью недоразвиты.

S.A.Abasova

CLASSIFICATION AND CLINICAL MANIFESTATIONS OF CHILDREN'S CEREBRAL PARALICH

Keywords: *classification, reflexes, speech and mental functions, muscle tone, residual stage, brain structures*

Problems with movement have already been identified in the newborn. As a rule, there is no defensive reflex, all tonic reflexes are clearly marked: a labyrinth, a neck, a head to the body and a body. Chain reflexes do not develop, that is, the child cannot learn to sit, stand or walk independently. Practically no hand and foot functions. Muscle strength increases with constant exposure to intense tonic reflexes (neck and labyrinth). Due to the excessive activity of the tonic reflexes, the child is subjected to sharp bending or exposure when stretching through the abdomen or waist. It is usually observed that the body is open and the pelvis has the shape of a vertical. High muscle reflexes, muscle tone of the arms and legs are sharply distorted, muscle movement is partially or fully developed.

Beyin qabığının zədələnməsinin ağırlıq səviyyəsi ilə hərəkəti pozulmaların klinik təzahürləri arasında əlaqə qeyd olunur. USİ-nin müxtəlif formaları olan uşaqların beyinlərində patoloji dəyişikliklər 68% hallarda kompyuter tomoqrafiyası vasitəsilə qeydə alınır. USİ-nin ikili hemiplegiya, hemiparez və atonik-astotik formaları zamanı uşaqlarda kompyuter tomoqrafiyası ən ağır pozulmaları qeydə almışdır.

Serebral iflicin ilk aydın təsnifatı Z.Freydə məxsusdur. Bu təsnifat klinik kriteriyalara əsaslanır. Serebral iflicin təsnifatı:

- Hemiplegiya
- Serebral diplegiya (ikitərəfli serebral iflic)
- Ümumi rigidlik
- Paraplegik rigidlik
- İkitərəfli paraplegiya
- Ümumi xoreya
- İkili atetoz

Bu təsnifat bütün sonrakı təsnifatlar üçün əsas kimi qəbul edilərək serebral iflicin növlərini fərqləndirməyə imkan verdi.

Dünya ədəbiyyatında serebral iflicin 20-dən çox təsnifatı təklif edilmişdir. Onlar etioloji əlamətlər, klinik təzahürlərin təbiəti, patogenetik xüsusiyyətlərə əsaslanır. Təcrübədə daha geniş yayılmış təsnifat

K.A.Semyonovaya məxsusdur. Bu təsnifata görə serebral iflicin beş əsas forması fərqlənir:

- ikili hemiplegiya;
- spastik diplegiya;
- hemiparetik forma;
- hiperkinetik forma;
- atonik-astatik forma.

Təcrübədə serebral iflicin daha bir qarışıq forması da ayırd edilir. Serebral iflicin klinik formasının qısa təsvirinə nəzər salaq.

İkili hemiplegiya – serebral iflicin ən ağır formasıdır, bətdaxili inkişaf dövründə beynin zədələnməsi ilə meydana gəlir. Bütün klinik təzahürlər aydın destruktiv-atrofik dəyişikliklər, subaraxnoidal boşluqların genişlənməsi və beynin ventrikulyar sistemi ilə əlaqədardır. Psevdoşulbar simptom, tüpürcək axması və s. müşahidə olunur. Bütün vacib insani funksiyalar pozulmuş olur: motor, psixi və nitq.

Artıq yeni doğulan dövrdə hərəkət problemləri müəyyən edilir. Bir qayda olaraq, qoruyucu refleks olmur, bütün tonik reflekslər ani olaraq ifadə edilir: labirint, boyun, başdan gövdəyə və çanaqdan gövdəyə. Zəncirvari reflekslər inkişaf etmir, yəni uşaq müstəqil olaraq oturmağı, durmağı və gəzməyi öyrənə bilmir. Əllərin və ayaqların funksiyaları, demək olar ki, yoxdur. İntensiv tonik reflekslərin (boyun və labirint) davamlı təsiri altında əzələlərin rigidliyi artır. Tonik reflekslərin həddən artıq fəallığı səbəbindən uşaq qarnı və ya beli üzərində uzananda kəskin əyilmə və ya açılma pozasında olur. Şaquli vəziyyətdə saxladıqda, bir qayda olaraq, bədənin açılmış, basın isə sallağı formada olması müşahidə olunur. Bütün əzələ reflekslərinin yüksək olaraq, əl və ayaq əzələlərin tonusu kəskin pozulmuş olur. İrədi hərəkətlər qismən və ya tamamilə inkişaf etməmiş olur.

Uşaqların psixi inkişafı orta və ya ağır səviyyədə olur. Nitq olmur: anartriya və ya ağır dizartriya.

Hərəkəti, nitq və psixi funksiyaların sonrakı inkişaf proqnozu qənaətbəxş deyil. "İkili hemiplegiya" diaqnozu uşağın tam əlilliyini göstərir.

Spastik diplegiya – bu xəstəlik və ya Little sindromu olaraq tanınan serebral iflicin ən çox yayılmış formasıdır. Hərəkət pozulmaları arasında spastik diplegiya tetraparezdir, yəni həm əllər, həm də ayaqlar zədələnmiş olur. Ancaq ayaqlar daha böyük təsirə məruz qalır. Spastik diplegiyalı uşaqlarda tez-tez ikincili olaraq psixi inkişaf ləngiməsi müşahidə olunur. Bu ikincili qüsurlar erkən aşkar edilərək düzgün müalicə olunduqda 6-8 yaşadək aradan qaldırıla bilər. Spastik diplegiyadan əziyyət çəkən uşaqların 30-35 %-də əqli geriliyin yüngül dərəcəsi, 70%-də dizartriya, bir qədər az qismində isə motor alaliya formalı nitq qüsurları müşahidə olunur.

Nitqi, psixi və hərəkəti pozulmalar geniş şəkildə dəyişir [2, s.19]. Bu, zərərli amillərin təsirinin zamanı və gücündən asılıdır. Beynin zədələnməsinin ağırlığından asılı olaraq neonatal dövrdə anadangəlmə hərəkət refleksləri (müdafiə, iməkləmə, dayaq, yenidoğulmuşun addım atmaq cəhdi və s.) ya heç yaranmır, ya da zəif ifadə olunur. Əksinə, tutma refleksi, digər tonik reflekslər (boyun, labirint) kimi güclənir. Onların şiddət dərəcəsi 2-4 aya qədər artır .

Dil əzələlərinin tonusu kəskin artmış olur. Dil kökünə tərəf sıxılır və hərəkətliliyi məhdudlaşır. Uşağın gözləri yuxarıya tərəf yönəlir. Beləliklə, qüsurlu qüsurlu görmə və nitq funksiyası da cəlb edilir.

Simmetrik boyun-tonik refleksi aydın ifadə olunduqda baş əyilərkən əllər yığılır və ayaqlar açılır. Başı dik saxladıqda isə, əksinə, əllər açılır, ayaqlar isə yığılır. Tonik reflekslərin əzələlərlə belə sərt əlaqəsi 2-3 yaşına qədər davamlı patoloji sinerjiyaların formalaşmasına səbəb olur. Artıq 2-3 yaşında qüsurlu pozular daha davamlı olur və bu müddətdən etibarən hərəkəti pozulmaların ağırlıq səviyyəsindən asılı olaraq spastik diplegiyanın ağır, orta və yüngül dərəcələri təyin edilir.

Ağır dərəcəli hərəkət pozulmaları olan uşaqlar müstəqil hərəkətdən məhrumdurlar, ya da çəlik vasitəsilə yeriyə bilərlər. Əllərlə manipulyasiya çox zəifdir. Belə uşaqlar özlərinə ya tamamilə xidmət edə bilmir, ya da özlərinə qismən qulluq edə bilirlər. Onlarda kontrakturalar nisbətən tez inkişaf edir və aşağı ətrafların bütün oynaqlarında deformasiyalar yaranır. 70-80%-də nitq qüsurları, 50-60%-də psixi inkişaf ləngiməsi, 25-35%-də əqli gerilik müşahidə edilir. Bu uşaqlarda 3-7 il ərzində və ya daha çox müddətdə tonik reflekslər azalmır və düzəldici reflekslərin formalaşması çətinləşir.

Orta dərəcəli hərəkət pozulmaları olan uşaqların qamətində qüsurlu olsa da müstəqil hərəkət edə bilirlər. Əllərin manipulyativ fəaliyyəti nisbətən inkişaf etmişdir. Tonik reflekslər az ifadə olunur. Kontraktura və deformasiyalar zəif olur. 65-75% uşaqlarda nitq pozulmaları, 45-55% uşaqlarda psixi inkişaf ləngiməsi, 15-25% uşaqlarda isə əqli gerilik müşahidə olunur.

Yüngül dərəcəli hərəkət pozulmaları olan uşaqların əl hərəkətləri qeyri-dəqiq və ləng olur. Ayaqların hərəkəti nisbətən məhdudlaşmış, xüsusilə baldır-pəncə oynaqlarında əzələ tonusu bir qədər artmış olur. Uşaqlar müstəqil hərəkət edir, lakin onların yerışı bir qədər qüsurlu qalır. Belə səviyyədə olan uşaqların 40-50%-də nitq pozulmaları, 20-30%-də psixi inkişaf ləngiməsi, 5%-də isə əqli gerilik müşahidə olunur.

Spastik diplegiya xəstəsi olan bir uşaq özünə xidmət etmək, yazmaq, bir sıra bacarıqları əldə etməyi öyrənə bilər.

Hemiparetik forma. Xəstəliyin bu forması eyni tərəfli əl və ayağın zədələnməsi ilə xarakterizə olunur. 80% halda uşaqda erkən postnatal dövrdə travmaların, infeksiyaların və s. sayəsində baş beyin piramid yollarının formalaşması zədələndikdə inkişaf edir. Bu formada vücudun bir tərəfində

fəaliyyət pozulur: beynin sol tərəfi zədələndikdə sağ tərəfli iflic, beynin sağ tərəfi zədələndikdə isə sol tərəfli iflic yaranır. Serebral iflicin bu formasında yuxarı ətraflar daha ağır vəziyyətdə olur. Sağ tərəfli hemiparez, sol tərəfli hemiparezdən daha çox rast gəlinir. Güman ki, funksiyaları daha müxtəlif və daha mürəkkəb olan, filogenetik cəhətdən daha cavan sayılan baş beynin sol yarımkürəsi ilk növbədə, neqativ amillərin təsirindən zərər çəkir.

Uşaqların 25-35%-də yüngül əqli gerilik, 45-50%-də ikincili psixi inkişaf ləngiməsi, 20-35 %-də psevdobulbar dizartriya, bəzən isə motor alaliya kimi nitq qüsurları müşahidə olunur. Vaxtında və düzgün aparılan bərpəedici terapiya ilə psixi inkişaf ləngiməsini aradan qaldırmaq olar.

Serebral iflicin bu forması olan uşaqlar doğulduqdan sonra bütün anadangəlmə motor refleksləri formalaşmış olur. Bununla belə, artıq həyatın ilk həftələrində zədələnmiş ətraflarda spontan hərəkətlərin məhdudluğu və əzələlərin yüksək refleksi üzə çıxır: dayaq refleksi, addım hərəkətləri, paretik ayaqda iməkləmə, paretik əldə tutma refleksi daha pis ifadə olunur. Uşaq oturmağa bir qədər gec başlayır, asimmetrik oturma pozası isə skolioza yol açır. Hemiparezin təzahürü, bir qayda olaraq, uşağın həyatının 6-10 aylığında formalaşır və getdikcə artır. 2-3 yaşından başlayaraq xəstəliyin başlıca simptomları irəliləmir və böyüklərdə müşahidə olunan hallara çox bənzəyir. Mütəmadi terapiyalara baxmayaraq hərəkət pozulmaları davamlı xarakter daşıyır.

Serebral iflicin hemiparetik formasının 3 ağırlıq dərəcəsi ayırd edilir: ağır, orta və yüngül.

Ağır dərəcəli formada yuxarı və aşağı ətraflarda spastik və rigid tipli əzələ tonusu müşahidə olunur. Hemiparetik formada çiyində, əl darağında, barmaqlarda və pəncədə aktiv hərəkətlər minimaldır. Yuxarı ətrafın manipulyativ fəaliyyəti demək olar ki, yoxdur. Əl darağı, barmaq falanqalarının hamısı, kürək və pəncənin ölçüləri kiçilmişdir. Paretik qolda və ayaqda əzələ hipertrafiyası və sümük inkişafının ləngiməsi müşahidə olunur. Uşaqlar 3-3,5 yaşdan müstəqil yeriməyə başlasalar da, qamətin kobud pozulması, onurğa sütununun skoliozunun formalaşması və çanağın əyilməsi müşahidə olunur. Uşaqların 25-35%-də əqli gerilik, 55-60%-də nitq qüsurları, 40-50%-də isə qıcolma sindromu nəzərə çarpır.

Orta dərəcəli formada əzələ tonusunun, trofik pozulmaların, fəal hərəkətlərin məhdudluğu nisbətən az ifadə olunur. Yuxarı ətrafın funksiyası nəzərə çarpacaq dərəcədə pozulsa da, xəstə əşyaları əli ilə götürə bilir. Uşaqlar 1,5-2,5 yaşdan axsayaraq pəncə barmaqlarına dirənərək müstəqil yeriməyə başlayır. Uşaqların 20-30%-də psixi inkişaf ləngiməsi, 15-20%-də əqli gerilik, 40-50%-də nitq qüsurları, 20-30%-də qıcolma sindromu müşahidə olunur.

Yüngül dərəcəli formada əzələ tonusu və trofik pozulmalar cüzidir, əlin hərəkətliliyi qorunub saxlanılır, lakin hərəkətlər qeyri-dəqiq olur. Uşaqlar 1,1-

1,3 yaşa qədər axsamadan müstəqil gəzməyə başlayırlar. Uşaqların 25-30%-də PİL, 5%-də əqli gerilik, 25-30%-də isə nitq qüsurları müşahidə edilir.

Hiperkinetik forma. Serebral iflicin bu formasının yaranma səbəbi yenidoğulmuşların hemolitik xəstəliyinin nəticəsi olan bilirubin ensefalopatiyadır. Nadir hallarda səbəb doğum zamanı kəllə-beyin travması nəticəsində qabıqaltı nüvələri qanla təchiz edən arteriyaların partlaması olur.

Nevroloji vəziyyətdə bu xəstələrdə hiperkinezlər (məcburi hərəkətlər), boynun, gövdənin, ayaqların əzələ sərtliyi müşahidə olunur. Ağır hərəkət qüsurlarına, özünəxidmət imkanının məhdud olmasına baxmayaraq serebral iflicin bu forması ilə intellektual inkişaf səviyyəsi əvvəlki formalar ilə müqayisədə daha yüksəkdir. Belə bir uşaq doğulduqdan sonra onun motor reflekslərinin pozulmuş olduğu üzə çıxır: anadangəlmə hərəkətlər zəif və məhdud olur. Əmmə refleksi zəif olur, əmmə, udma və tənəffüs koordinasiyası pozulur. Bəzi hallarda əzələ tonusu azalır. Körpənin 2-3 aylığında ani əzələ spazmları ola bilər. Azalmış tonus distoniya ilə əvəz oluna bilər. Zəncirvari reflekslərin formalaşması ləngiyir, əzələ distoniyası, sonradan isə hiperkinezlər normal duruşun formalaşmasını pozur, nəticədə uşaq uzun müddət müstəqil olaraq otura, dura və gəzə bilmir. Çox nadir hallarda uşaq 2-3 yaşından müstəqil yeriməyə başlayır, əsasən 4-7 yaş, bəzən isə 9-12 yaşından müstəqil gəzməyə nail olur.

USİ-nin hiperkinetik formasında müxtəlif xarakterli hiperkinezlər müşahidə oluna bilər. Bu hiperkinezlər polimorfdurlar və bir neçə tipi ayırd edilir: xoreiform, atetoid, xoreatetoz, parkinsona bənzər tremor. Xoreiformlu hiperkinez sürətli və kəskin hərəkətlərlə xarakterizə olunur. Atetoz ləng eyni zamanda həm yığılan, həm də açılan əzələlər və soxulcanabənzər hərəkətlərlə xarakterizə olunur.

Hiperkinez 3-4 aylıq körpənin dil əzələlərində yaranır və yalnız 10-18 aylıqda bədənin digər hissələrində təzahür edərək həyatın 2-3 ilində maksimum inkişafa çatır. Hiperkinezin intensivliyi exteroseptiv, proprioseptiv və xüsusilə, emosional stimulların təsiri ilə artır. Dinclikdə hiperkinez əhəmiyyətli dərəcədə azalır və yuxu zamanı demək olar ki, tamamilə yox olur. 90% xəstələrdə nitq funksiyasının pozulması, hiperkinetik dizartriya, 50%-də PİL, 25-30%-də eşitmə pozulmaları müşahidə olunur.

Bir çox hallarda intellekt qənaətbəxş olur, ancaq nitq qüsuru və hiperkinez səbəbindən iradi motorikanın pozulmasından irəli gələrək uşaq təhsilə qeyri-qabil ola bilər. Təhsil və sosial adaptasiya baxımından bu forma proqnostik olaraq əlverişlidir. Xəstəliyin proqnoza hiperkinezin xarakterindən və intensivliyindən asılıdır: xoreik tipdə – uşaqlar 2-3 yaşına müstəqil hərəkətə nail ola bilərlər; ikili atetozda isə proqnoz əlverişli olmur.

Atonik-astatik forma. Serebral iflicin bu forması patoloji tonik reflekslərin iştirakı ilə zəif əzələ tonusu, parezlərlə, hərəkət koordinasiyasının

və müvazinətin pozulması ilə xarakterizə olunur. Doğulan andan hərəkət reflekslərinin natamamlığı üzə çıxır: dayaq refleksləri, avtomatik yeriş, iməkləmə olmur, müdafiə və tutma refleksləri zəif ifadə olunur. Əzələ tonusu aşağı olur (hipotonus). Zəncirvari reflekslər inkişafda ləngiyirlər. Belə xəstələr 1-2 yaşında müstəqil olaraq oturmağa, 6 yaşında isə gəzməyə başlayırlar. Sistemik, düzgün istiqamətlənmiş müalicə nəticəsində 3-5 yaşına çatan uşaqlar iradi hərəkətlər imkanına malik olurlar. 60-75 % uşaqlarda beyincik və ya psevdobulbar nitq qüsuru müşahidə olunur. PİL özünü göstərir [1, s.32].

Bir qayda olaraq, serebral iflicin formasında alın-beyincik körpü yolları, alın payı və beyincik zədələnir. Tipik simptomlar ataksiya, hipermetriya, tremordur.

Beynin aydın inkişafsızlığı və patoloji prosesin əsasən beynin ön şöbələrinə yayılması baş verərsə, yüngül formalı əqli gerilik, nadir halda isə eyforiya, narahatlıq, tormozlanma müşahidə olunur. Proqnostik olaraq bu forma ağırdır.

Qarıxıq forma. Serebral iflicin tez-tez rast gəlinən formasıdır. Bu formada yuxarıda göstərilən bütün formaların birləşmələri var: spastiko-hiperkinetik, hiperkinetik-beyincik və s. Nitq və intellekt pozulmaları da tez-tez təzahür edir. Söz və kəşfiyyat pozuntuları eyni tezliklə baş verir. Bəzən xəstəlik spastik forma kimi başlayır, sonrakı inkişafda isə hiperkinezlər daha aydın görünür.

Hərəkət qüsurlunda USİ-nin bütün formalarında üç dərəcə ayırd edilir:

- Yüngül – fiziki qüsurlar hərəkət etmək, şəhər nəqliyyatından istifadə etmək, özünəxidmət vərdişlərinə yiyələnmək imkanı verir.

- Orta – uşaqların hərəkət və özünü xidmət edərkən qismən də olsa köməyə ehtiyacları olur.

- Ağır – uşaqlar tamamilə başqalarından asılıdırlar.

Hipertenziv, hidrosefal, qıcolma sindromları, hipotalamusun funksiyasının, bütünlükdə hipotalamo-hipofizo-böyrəküstü sistemin pozulması serebral iflicin gedişini yüksək dərəcədə pisləşdirir.

Perinatal ensefalopatiya və ya beynin ağır zədələnməsi kimi xarakterizə olunan, erkən postnatal dövrdə yaranan nevroloji pozulmalar dünyaya gəldikdən dərhal sonra uşağın stasionarda və ya poliklinikada aktiv müalicə prosesinə qoşulmasını tələb edir. Kəskin dövrdə (anadan olandan 1 ayınadək) ilk müalicə mərhələsi vacib mahiyyət daşıyır. Belə ki, bu dövrdə uşaq lazımı müalicə almadıqda onda patoloji pəzotonik hərəkətlər formalaşır. Bu dövrdə bütün tibbi tədbirlər bir qayda olaraq, intensiv terapiya və ya nevroloji şöbədə keçirilir.

Kəskin dövrün ardınca rezidual dövr başlayır. Bu dövr 3 mərhələdən ibarətdir:

- erkən rezidual (2 aydan 12-18 ayadək);

- aralıq rezidual (12-18 aydan 4-6 yaşadək);
- son rezidual (4-6 yaşdan 16 yaşadək).

Erkən rezidual mərhələ natal prosesdə yaranan hemo- və likvorodinamikanın pozulması ilə xarakterizə olunur. Bu, uşaqda əzələ tonusunun tənzimlənməsinin pozulmasına gətirib çıxarır. Bundan başqa USİ-nin proqnostik simptomlarına təkcə əzələ tonusunun pozulması deyil, eyni zamanda davamlı pozotonik reflekslərin olması, hərəkətlərin inkişafında ləngimə, atipik hərəkətlərin mövcudluğu da aiddir. Bir çox hallarda psixi inkişaf və nitq ləngiməsi müşahidə edilir. Bəzi USİ-li uşaqlarda psixi inkişaf və nitq ləngiməsi yaş artdıqca düzəlir.

Lakin çox qismində psixi inkişaf ləngiməsi davamlı xarakter daşıyaraq xəstəliyin sonrakı mərhələlərində təzahür edir. Bu mərhələdə müalicəvi tədbirlərin zamanında başlanması, aktiv və davamlı keçirilməsi müsbət effekt əldə edilməsində həlledici rol oynayır. Müalicəvi tədbirlər ixtisaslaşmış mərkəzlərdə və stasionarlarda keçirilir.

Aralıq rezidual mərhələ reflekslərin ləngiməsi və düzgün olmayan inkişafı ilə, tonusun, gücün və lokomasiyaların patoloji dəyişiklikləri ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələ ikili hemiplegiya və ağır spastik diplegiya zamanı davamlı olmur və uşaqda tonik reflekslərin qalması və hətta artması ilə xarakterizə olunur.

Təyinedici reflekslər ya heç formalaşmır, ya da onların ayrı-ayrı elementləri formalaşır. İradi motorikanın inkişafı kəskin ləngiyir. Bundan başqa patoloji sinerjiyalar artır, patoloji hərəkət stereotipləri formalaşır.

Son rezidual mərhələni şərti olaraq xəstəliyin axırıncı mərhələsi adlandırırlar. Bu mərhələ patoloji hərəkət stereotipinin tamamilə inkişafı ilə, xəstəliyin ilk mərhələlərində nevroloji sindromlar əsasında kontraktura və deformasiyaların yaranması ilə xarakterizə olunur. Bu mərhələnin tərkibində K.A.Semyonova iki submərhələ ayırd edir; birinci səviyyənin son mərhələsi uşağın müstəqil olaraq və ya kömək vasitəsilə hərəkət etməsinə imkan verən patoloji hərəkət stereotipləri ilə, uşağın yazı və özünəxidmət elementlərinə malik olması ilə xarakterizə olunur. Uşağın nitqi normal inkişaf edir, ya da çox kobud olmayan pozulmalar müşahidə oluna bilər. İkinci səviyyənin son mərhələsi lap erkən- uşağın həyatının ilk aylarında başlaya bilər. Uşaqda çoxsaylı artrogen kontrakturalar, ağır deformasiyalar getdikcə arta bilər. Bir qayda olaraq, uşaqlarda intellektual və nitq inkişafının dərin inkişafsızlığı aydın ifadə olunur. Son rezidual dövrdə 4-6 yaş arasında reabilitasiya başlayır. Bu mərhələdə müalicə prosesində xəstənin şəxsiyyətinə yönələn və əməkdaşlıq prinsipinə əsaslanan, yəni “aktiv” terapiya metodlarını reallaşdırmaq olar. Bu yaş müddətinə qədər aralıq rezidual dövrdə əsasən “passiv” metodlardan istifadə olunur. Həm aralıq, həm də son rezidual dövrlərdə müalicə reabilitasiya mərkəzlərində, poliklinikalarda, ixtisaslaşmış nevroloji stasionarda və USİ-li

adamlar üçün ixtisaslaşmış sanatoriyalarda fərdi plan üzrə keçirilir. USİ zamanı erkən diaqnozlaşdırma sonrakı müalicənin effektivliyi üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Adətən USİ-nin olması haqqında mülahizə körpənin birinci ilinin ikinci yarısında hərəkətlərdə pozulmalar nəzərə çarpanda təsdiq olunur. Tədqiqatlar göstərir ki, risk qrupuna daxil olan 1, 6, 8, 12 aylıq körpələrin müvafiq şkala üzrə sensomotorika göstəricilərinə əsasən 6 aylıq bir dövrdə USİ-nin sonrakı inkişafı haqqında yüksək səviyyəli məlumat əldə etmək olar. Pozulmaların fərdi göstəricilərinin təhlili göstərir ki, əgər 8 aylıq dövrdə inkişafda 3 və ya daha artıq göstəricidə dəyişiklik varsa, USİ-nin inkişaf riski böyükdür. Sağlam uşaqlarla müqayisədə serebral iflicli uşaqların artıq 4 aylığında intellekt bacarıqlarının göstəriciləri nəzərə çarpacaq dərəcədə enir. Serebral iflicdən şübhə yaradan əlamətlər adətən əzələlərin tonusunun dəyişməsi, “uşaq” reflekslərinin vəziyyəti, hərəkəti inkişafın ləngiməsi, atipik hərəkətlərdir. Hətta yüngül hərəkəti pozulmaları olan uşaqlarda da həyatın ilk ilində psixi inkişaf və nitq ləngiməsi qeydə alınır. Xəstələrin bir qisminə bu vəziyyət sonradan düzəlir, bəzilərinə isə psixi inkişaf pozulması və nitq müxtəlif səviyyədə ifadə olunur. Serebral iflicli xəstələrin çoxunda görmə funksiyasının, vestibulyar sistemin, bədən sxeminin pozulması, kinesteziyalar təzahür edir. Bunların nəticəsində məkan təsəvvürlərinin patalogiyası, oxu və yazı pozulmaları yaranır ki, nəticədə sənət seçimində məhdudiyətlər meydana gəlir.

Serebral iflicli uşaqların bir qisminə atıvliyin kəskin azalması, fəaliyyət və ətrafdakılarla ünsiyyət motivasiyasının olmaması, idrak fəaliyyətinin inkişafının pozulması, emosional-iradi pozulmalar, müəyyən qədər diqqətin pozulması: aktivliyin enməsi, inertlik, məqsədyönlü fəaliyyətə yönəlməyin çətinliyi, yüksək diqqət dağınıqlığı və s.

USİ zamanı intellekt pozulması əsas mahiyyət kəsb edir. Belə xəstələrdə intellekt pozulması psixi funksiyaların dissosiativ inkişafı ilə xarakterizə olunur. Bu pozulmalar USİ-nin müxtəlif formalarında xarakterinə və səviyyəsinə görə fərqlənir.

Tam yetişməmiş beyin strukturlarının zədələnməsi serebral iflicli uşaqların idraki proseslərinin sonrakı inkişafı və uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasına ciddi təsir edir. Məlumdur ki, ölmüş sinir hüceyrələri bərpa olunmağa qabil deyillər. Amma sinir toxumasının qeyri-adi funksional plastikliyi kompensator imkanların inkişafına kömək edir. Buna görə də xəstə uşaqlarla vaxtında başlanılmış korreksion iş nitq, görmə, məkani funksiyaların pozulmalarını dəf etməkdə, şəxsiyyətin inkişafında vacib rol oynayır.

Serebral iflicli uşaqlarla işləyən mütəxəssislərin fikrincə, bu uşaqlarla tibbi-psixoloji-pedaqoji reabilitasiya nə qədər tez başlanılsa, bir o qədər effektiv nəticələr əldə etmək olar. Əsas çətinlik serebral iflicli uşaqların psixomotor inkişafının proqnostik qiymətləndirilməsidir. Ən səmərəli proqnoz USİ-nin

spastik diplegiya və hemiparetik formalarında olur. K.A.Semyonovanın tədqiqatlarına görə, USİ-nin hemiparetik forması ilə 70,8% uşaqlar kütləvi məktəblərdə təhsil alır, 29.2%-i zəif intellektlidir. Spastik diplegiyalı 65% uşağın intellekti qorunub saxlanılır və onlar kütləvi proqramla təhsil almağa qadirdilər. 38%-də yüngül əqli gerilik, 7%-də isə dərin intellekt pozulmaları müşahidə olunur [4, s.91].

USİ-nin hiperkinetik forması olan uşaqlar sosial adaptasiya prosesində çətinliklərlə üzləşirlər. İlkin intellektin qorunmasına baxmayaraq onlar hərəkət məhdudiyətləri baxımından kütləvi məktəblərə getmir və sonradan işləyə bilmirlər.

Daha əlverişsiz sosial proqnoz ikili hemiplegiyalı və atonik-astotik formalı serebral iflicli uşaqlardadır. Onlarda intellektin kobud inkişafsızlığı təzahür edir.

Uşaqlar üçün tibbi və psixoloji-pedaqoji reabilitasiya proqramlarının birgə tətbiqi çox vacibdir. Belə ki, inkişaf edən, formalaşan orqanizmə təsirin müxtəlifliyi zədələnmiş daha çox sistemlərin reabilitasiya prosesinə qoşulmasına imkan yaradır və səmərəli nəticə verir.

ƏDƏBİYYAT

1. Детский церебральный паралич: лечение в школьном возрасте / Под редакцией И.В.Добрякова, Т.Г.Щедриной. Санкт-Петербург: Издательский дом СПбМАПО, 2008, 439 с.
2. Ермоленко Н.А., Скворцов И.А., Неретина А.Ф. Клинико-психологический анализ развития двигательных, перцептивных, интеллектуальных и речевых функций у детей с церебральными параличами // Неврология и психиатрия, 2000, № 3, с.19-23
3. Инполитова М.В. Коррекционно-воспитательная работа с детьми дошкольного возраста, страдающими церебральными параличами / В сб: Очерки по патологии речи и голоса / Под ред. С.С.Ляпидевского. Вып. 3. М, 1967, с.214-223
4. Щипицына Л.М., Мамайчук И.И. Детский церебральный паралич. Санкт-Петербург: Дидактика Плюс, 2001, 291 с.

UOT 37:001

M.İ.İlyasov

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
museybilyas@gmail.com

MÜASİR DƏRS VƏ ONA VERİLƏN TƏLƏBLƏR HAQQINDA

Açar sözlər: müasir dərs, şagird, təsnifat, təfəkkür, tələb, prinsip, problem

Müasir dərs və ona verilən tələblərin konkret olaraq nələrdən ibarət olması müəllimlər, tələbələr və magistrantlar üçün olduqca önəmlidir. Lakin bu tələblər ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən yazılan pedaqogika dərsliklərində və dərs vəsaitlərində müxtəlif məzmununda izah edilir. Bu müxtəliflik bəzən konkret olaraq bu tələblərin nələrdən ibarət olması haqqında düzgün və dəqiq fikirlərin yaranmasına mane olur. Buna görə də məqalədə “Müasir dərs”in spesifik əlamətləri şərh edilmiş, respublikamızda və Rusiyada çap olunan bir neçə dərslik və dərs vəsaitlərində müasir dərsə verilən tələblərin necə əks olunduğu araşdırılmış, müqayisələr və təhlillər aparılmışdır. Sonda aparılan ümumiləşdirmələr nəticəsində “Müasir dərsə verilən tələblər” konkretləşdirilmiş və sistemli şəkildə onların təsnifatı verilmişdir.

М.И.Ильсов

О СОВРЕМЕННОМ УРОКЕ И ЕГО ТРЕБОВАНИЯХ

Ключевые слова: современный урок, ученик, классификация, мышление, требование, принцип, проблем

Современный урок и особые требования к нему очень важны для преподавателей, студентов и магистрантов. Этот вопрос иногда искажается в учебниках по педагогике и разных авторов, а иногда это мешает правильному и точному представлению об этом. Поэтому в статье были интерпретированы конкретные признаки «Современного урока», требования к нему, требований современного класса, сопоставлены и проанализированы способы отражения текущих несколько учебников и учебных пособий, изданных в нашей республике и в России. В результате обобщений «Требования к современному уроку» были конкретизированы и систематически классифицированы.

ABOUT MODERN CLASS AND ITS REQUIREMENTS

Keywords: *modern class, pupil, classification, thinking demand, principle, problem*

The modern class and its requirement are very important for teachers, students and masters. This issue is sometimes distorted in the pedagogy textbooks and the textbooks of different authors, and it sometimes hinders right and accurate ideas. For this reason, the article outlines specific features of the "Modern Class" and analyzes, compares how the current classroom requirements are reflected in several textbooks published in our republic and in Russia. As a result of the summarized result, the "Modern Requirements of Class" are concretized and systematically classified.

Ötən əsrin 60-70-ci illərindən pedaqoji aləmdə – mətbuatda, canlı nitqdə tez-tez müraciət edilən “Müasir dərsə verilən tələblər” və “Dərsə verilən müasir tələblər” ifadələri bu gün də pedaqoji mətbuatda tez-tez müraciət olunan, rast gəlinən və demək olar ki, gündəmdə olan ifadələrdəndir. Həmin illərdə Azərbaycan Respublikasının Maarif Naziri olan akademik Mehdi Mehdiyevnin 12 noyabr 1970-ci ildə Müəllimlərin respublika elmi-praktik konfransında “Dərsə verilən müasir tələblər haqqında” mövzusunda etdiyi məruzəsi bu dövrdə və ondan sonrakı illərdə respublikamızda nəinki pedaqoji mövzuda yazılan əsərlərdə, həmçinin ümumtəhsil məktəblərində, pedaqoji prosesdə, müəllimlərin fəaliyyətində böyük bir canlanmanın yaranmasına səbəb oldu. Həmin illərdən sonra pedaqoji istiqamətlərdə bir çox dəyişikliklərin, islahatların və yeniliklərin olmasına, yeni-yeni dərs formalarının, təlim metodlarının yaranmasına baxmayaraq bu problem bu gün də aktual olan məsələlərdən biri olaraq qalır. Pedaqogikadan yazılan onlarla dərslik və dərs vəsaitlərində, elmi-pedaqoji məqalələrdə ona müəyyən yer verilir.

Bu çox yaxşı haldır və dəyərləndirilməlidir. Pedaqoji prosesin özəyini təşkil edən və onun bütün sahələrini özündə birləşdirən dərs prosesi daim təkmilləşmədə və inkişafda olduğundan bu, təbiiidir. Dərs də dəyişir, təkmilləşir və təbii ki, ona verilən tələblər də dəyişilir və yeniləşir. Lakin bəzən müəllimlər, tələbələr, magistrantlar və digər elmi-pedaqoji fəaliyyətlə məşğul olan mütəxəssislər arasında çətinliyə səbəb olan məsələlər də meydana çıxır. Bu da əsasən bu tələblərin çoxvariantlılığında və həddindən artıq çox olmasında özünü göstərir. Bu mövzuya müraciət etməyimizin bir səbəbi də ondan irəli gəlir. Nəinki tələbələr, hətta müəllimlərin özləri də konkret olaraq bu tələblərin nələrdən ibarət olduğunu, neçə olduğunu ayırd edə bilmirlər. Bəzən də nə kimi yeniliklər varsa hamısını müasir dərsə verilən tələblər kimi qeyd edirlər. Bu da seminar məşğələlərində və imtahanlarda tələbələrin cavablarının müəllimləri razı sala bilməməsi, praktik fəaliyyətdə isə müəllimlərin nələrə daha çox önəm

verməsinə aydınlaşdırma bilməmələri ilə nəticələnir. Hər iki hal belə bir təsnifatın olmasına, müasir dərsə verilən tələblərin konkret olaraq nələrdən ibarət olduğunu dəqiqləşdirməyə ehtiyac vardır.

Əvvəlcə “Müasir dərs” anlamına diqqət edək: Nə səbəbdən belə bir termin meydana gəldi?

Araşdırmalar göstərir ki, bunda əsas məqsəd ilk növbədə, şagirdlərin dərsə, öyrənməyə marağının azalmasını nəzərə alaraq onların təlim marağının yüksəldilməsi və tədris prosesinin optimallaşdırılması oldu. Görkəmli pedaqoqlardan B.P.Yesipov, M.A.Danilov, M.İ.Mahmutov, M.N.Skatkin, İ.Y.Lerner, respublikamızda isə M.M.Mehdizadə, M.M.Muradxanov, Ə.Ş.Həşimov, B.A.Əhmədov, Ə.Ə.Əlizadə, B.A.Abdullayev və b. bu sahədə sistemli tədqiqatlar apararaq müasir dərsin əsas konturlarını işləyib hazırladılar. Zaman keçdikcə müasir dərsə verilən tələblərin mahiyyəti və məzmun dairəsi genişlənərək təlim marağından daha dərin tələblərə keçid aldı. Dərsdə şagirdlərin təfəkkürünün və təxəyyülünün inkişaf etdirilməsi kimi tələblər önə keçdi və beləliklə, məlumatverici dərslərdən təfəkkür və təxəyyülün inkişaf etdirilməsinə imkan verən və buna səbəb olan dərslər müasir dərs anlamında özünə yer almağa başladı. Bu baxımdan müasir dərsin əsas və özəl cəhətlərinin aşağıdakılardan ibarət olduğunu qeyd etmək olar:

1. Təfəkkür və təxəyyül prosesləri önə keçir və şagirdlərin daha çox bilik qazanması deyil, təfəkkürünün və təxəyyülünün inkişaf etdirilməsinə diqqət verilir.

2. Müəllimlər az, şagirdlər daha çox işləyir, müəllim biliklərin transformatoru deyil, bələdçi, öyrənməyin yollarını göstərən, istiqamətləndirici rolunda çıxış edir.

3. Fəallıq təkcə müəllim-şagird münasibətlərində deyil, həm də şagird-şagird arasında, interaktiv formada təmin olunur.

4. Dərs yüksək intensiv şəraitdə, vaxt itkisinə yol vermədən başlanır və başa çatır.

5. Dərsdə şagirdlər problemlərlə üzləşdirilir, onların həlli şagirdlərin özləri tərəfindən həyata keçirilir.

6. Dərsdə şagird şəxsiyyətinin inkişafı diqqət mərkəzində saxlanılır, təlim prosesinin şagirdyönümlülüyü təmin edilir.

7. Dərsin məzmununda integrativlik gözlənilir və öyrədilən mövzu digər fənlərin qovşağında reallaşdırılır.

8. Humanistlik, şagird şəxsiyyətinə və fikirlərinə hörmətlə yanaşma, demokratik ünsiyyət tərzii bütün dərs boyu davam edir.

9. Dərsdə emosionallıq yüksəkdir, şagirdlər psixoloji cəhətdən yüksək əhval-ruhiyyə ilə, gərginlik keçirmədən tədris prosesinin iştirakçısı olurlar.

10. Dərsdə şagirdlərin praktik bacarıq və vərdişlərinin formalaşdırılmasına və yaradıcılıq qabiliyyətlərinin inkişafına yüksək diqqət göstərilir.

11. Dərsdə məqsəd aydınlığı vardır və təlimin nəticəyönümlülüyü təmin edilir və s.

Əlbəttə, bu əlamətləri bir qədər də artırmaq olardı. Lakin burada əsas məsələ dərsə verilən tələblərin ən başlıcalarının hansılar olmasını aydınlaşdırmaq olduğundan ayrı-ayrı müəlliflərin bu problem haqqında fikirlərini konkret faktlara müraciət etməklə nəzərdən keçirək.

Yuxarıda adıçəkilən məruzədə akademik M.Mehdizadə dərsə verilən müasir tələblərin bir qisminin aşağıdakılardan ibarət olduğunu göstərir:

1.Dərsin ideya-elmi səviyyəsinin yüksəldilməsi.

2.Dərsdə şagirdlərin idrak fəaliyyətinin inkişaf etdirilməsi, bütün şagirdlərin məhsuldar işlə təmin edilməsi.

3.Təlimin müxtəlif metod və priyomlarından dərslərdə istifadə edilməsi (dərsdə problem-situasiyanın yaradılması, dərsdə əks-əlaqənin təmin olunması).

4.Vaxtdan səmərəli istifadə olunması, tədris prosesinin intensivləşdirilməsi.

5.Tədris işinin fərdiləşdirilməsi.

6.Təlimin müasir texniki vasitələrinin tətbiqi.

7.Şagirdlər tərəfindən biliklərin mənimsənilməsi prosesinin dəqiq idarə edilməsi (9, s.3-39).

Akademik M.Mehdizadənin özünün də dediyi kimi, buna qədər də dərsə verilən tələblər çox olmuşdur. Lakin bu tələblərin bir çoxu yeni idi və müəllimləri dərslərində yeni-yeni metod və priyomlardan istifadə etməyə istiqamətləndirirdi.

Bu istiqamətlər sonralar bu sahədə həm nəzəri, həm də praktik işlərin genişlənməsinə, inkişafına səbəb olmuş, məktəblərimizdə təhsilin keyfiyyətinin yüksəlməsinə bir növ yeni təkan vermişdir.

Dərsə verilən müasir tələblərin ayrı-ayrı müəlliflər tərəfindən necə ifadə edildiyini aydın təsvir etmək üçün 1982-ci ildən sonra pedaqogikadan çap olunan dərslik və dərs vəsaitlərinin bir qisminə nəzər salaq.

Professor M.Muradxanovun redaktorluğu ilə çap olunan “Pedaqogika” dərsliyindən sonra (1964) ilk dəfə rus dilindən Azərbaycan dilinə tərcümə olunaraq çap olunan “Məktəb pedaqogikası” (Q.İ.Şukininin redaktorluğu ilə, 1982), professorlar B.Əhmədov və A.Rzayev tərəfindən yazılan “Pedaqogikadan mühazirə konspektləri” (1983) adlı dərs vəsaitlərində “dərsə verilən müasir tələblər” ifadəsinə rast gəlinməsə də, hər iki vəsaitdə bu tələblər dərsə verilən ümumi tələblər kimi ifadə olunur. Birinci dərs vəsaitində altı (şagirdlərin idrak müstəqilliyi və dərk etmə fəallığının artırılması; təlim prosesinin optimallaşdırılması; müəllim və şagirdlərin əməyinin

intensivləşdirilməsi; dərsdə şagirdlərin fəallığının inkişaf etdirilməsi; dərsin məqsəd və vəzifələri sisteminin müəyyən edilməsi və dərsin strukturunun sisteminin müəyyənləşdirilməsi (2, s.189-191) ikincidə isə üç (dərsin məntiqi cəhətdə tam olması; dərsin psixoloji cəhətdən tam olması və dərsdə vaxtdan səmərəli istifadə edilməsi) tələb irəli sürülür və onların mahiyyəti izah edilir (8, 345-348). Qeyd edək ki, “Məktəb pedaqogikası” adlı dərs vəsaitində verilən bu tələblər akademik M.Mehdizadənin qeyd etdiyi tələblərlə müəyyən şəkildə eyni səsləşir.

Respublikamızın müstəqillik dövründə ilk dəfə yazılan Pedaqogika dərslində (Müəllifləri: Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.) müasir dərsə verilən tələblər konkret olaraq sadalanmasa da, dərsin müasir dövrün tələblərinə müvafiq şəkildə qurulması və aparılmasına müəyyən yer verilir (11, s.159-161).

“Dərsə verilən müasir tələblər” ifadəsi və onların sistemi professor N.Kazımov və professor Ə.Həşimov tərəfindən çap olunan “Pedaqogika” (1996) dərslində daha konkret ifadə olunur. Burada 10 tələb irəli sürür və bunların aşağıdakılardan ibarət olduğu göstərilir:

1. Dərsdə əsas didaktik vəzifənin müəyyənliyi.
2. Dərsin quruluşunun aydınlığı.
3. Dərsin təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələrinin dərsdə vəhdətdə həyata keçirilməsi.
4. Dərsdə əks-əlaqənin ardıcıl təmin edilməsi.
5. Dərsdə şagird fəallığının və şüurluluğunun təmin edilməsi.
6. Anlayışların formalaşmasına əyani və texniki vasitələrin xidmət etməsi.
7. Dərsdə insanpərvərliyin hökm sürməsi.
8. Dərsdə fərdi və kollektiv işin uzlaşdırılması.
9. Dərsdə xəlqilik ruhunun olması.
10. Dərs vaxtından səmərəli istifadə edilməsi (7, s.176-180).

Bu tələblər prof.N.Kazımov tərəfindən sonrakı illərdə dəfələrlə nəşr olunan “Pedaqogika” dərslərində də öz ifadəsini tapır (6, s.203-208).

Fikrimizcə, bu tələblərin təmin olunması hər bir dərs üçün vacib tələblərdir və bunlar təmin olunmursa, belə dərsləri nəinki müasir dərs, heç dərs adlandırmaq mümkün deyildir. Buna görə də bu tələblərin bir qisminin ənənəvi dərslər üçün də səciyyəvi olduğunu qeyd etmək olar.

Professor Ə.Paşayev və professor F.Rüstəmovun yazdıqları “Pedaqogika” adlı dərslərdə (2007) fərqli və daha xarakterik olan bir sıra tələblər öz əksini tapır. Bu tələblər aşağıdakılardan ibarətdir:

- 1) elmin ən yeni nailiyyətlərindən, qabaqcıl pedaqoji praktikadan istifadə etməklə dərsi təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları əsasında qurmaq;

- 2) dərstdə bütün didaktik prinsip və qaydaları optimal nisbətdə həyata keçirmək;
- 3) şagirdlərin maraq, meyil və tələbatlarını nəzərə almaqla onların produktiv (məhsuldar) idrakı fəaliyyəti üçün lazımı şəraiti təmin etmək;
- 4) fənlərarası əlaqəni təmin etmək;
- 5) əvvəl öyrənilmiş bilik və bacarıqlarla əlaqə yaratmaq, şagirdlərin nail olduqları inkişaf səviyyəsinə istinad etmək;
- 6) şəxsiyyətin bütün sferalarının inkişafını motivasiya və aktivizasiyalaşdırmaq;
- 7) təlim-tərbiyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərinin ardıcılığını və emosionallığını təmin etmək;
- 8) həyatla, istehsalat fəaliyyəti ilə, şagirdlərin şəxsi təcrübəsi ilə əlaqə yaratmaq;
- 9) pedaqoji vasitələrdən səmərəli istifadə etmək;
- 10) praktik cəhətdən zəruri olan bilik, bacarıq və vərdiş, təfəkkür və fəaliyyətin priyomlarını formalaşdırmaq;
- 11) hər bir dərsi diqqətlə diaqnozlaşdırmaq, proqnozlaşdırmaq, layihələşdirmək və planlaşdırmaq.

Müəlliflər bu tələblərlə yanaşı, dərslər təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici tələblərin də verildiyini qeyd edir və hər istiqamət üzrə bir çox tələblərin də (əlavə 14 tələb) təsnifatını verirlər (10, s.211-213).

Qeyd etmək lazımdır ki, bunların hər biri dərslərin dolğun, bitkin və tam pedaqoji prosesin əsası olması üçün faydalı tələblərdir. Lakin bunlar dərslərdə verildiyindən onları konkretləşdirmək və daha yığcam şəkildə sistemləşdirmək olardı.

Professor L.Qasımova və dosent R.Mahmudovanın müəllifləri olduqları “Pedaqogika” adlı dərslərdə (2012) də aşağıdakı on tələbin adı çəkilir və onların mahiyyəti və məzmunu açıqlanır:

- 1) dərstdə yüksək təhsil və tərbiyə səmərəsi əldə edilməlidir;
- 2) dərstdə əsas didaktik vəzifə həyata keçirilməlidir;
- 3) dərslərin quruluşu aydın olmalıdır;
- 4) təlimin təhsilverici, tərbiyəedici və inkişafetdirici vəzifələrinin dərstdə vəhdətdə həyata keçirilməsinə nail olunmalıdır;
- 5) dərstdə qarşılıqlı əks-əlaqənin ardıcılığı təmin edilməlidir;
- 6) dərstdə şagird fəallığının, şüurluluğunun təmin edilməsi zəruri sayılmalıdır;
- 7) dərstdə əyani və texniki vasitələrdən istifadə edilməlidir;
- 8) dərstdə humanizm hökm sürməlidir;
- 9) dərslər mütəşəkkil və çevik olmalıdır;
- 10) dərstdə optimal məzmun və metodik variant seçilib tərtib edilməlidir (5, s.315-316).

Göründüyü kimi, müəlliflərin qeyd etdikləri bu tələblərin əksəriyyəti professor N.Kazımovun qeyd etdiyi tələblərlə səsləşir. Lakin fərqli tələblər də vardır ki, bu da təbiidir.

Professor A.Abbasovun orta ixtisas məktəbləri üçün yazdığı “Pedaqogika”dan dərs vəsaitində (2013) də dərsə verilən tələblər dərsin təşkilati, məntiqi və psixoloji tamlığı kimi ifadə olunur və onların məzmunu açıqlanır, a) dərsin didaktik vəzifəsinin dərk olunması və b) məktəblilərin dərsdə fəallıqlarına nail olunması xüsusi tələblər kimi vurğulanır (1, s.182-184).

Daha bir dərslik, professor H.Əhmədov və dos.N.Zeynalova tərəfindən yazılan “Pedaqogika” dərsliyində (2016) müasir dərsə verilən tələblər dörd istiqamət üzrə sistemləşdirilir: 1) dərsə verilən didaktik tələblər; 2) dərsə verilən psixoloji tələblər; 3) dərsə verilən gigiyenik tələblər və 4) dərsin aparılması texnikasına verilən tələblər. Demək olar ki, bu təsnifatda da 30-a qədər tələblər verilir ki, bunların da müəyyən səviyyədə daha yığcam verilməsinə ehtiyac vardır (3, s.222-226).

Professor A.Həsənov və professor Ə.Ağayev tərəfindən yazılan “Pedaqogika” (2007) dərsliyində isə dərsə verilən müasir tələblər konkret olaraq sadalanmasa da bir sıra tələblərin gözlənilməsi zəruri hesab edilir. Bunlar 1) dərsdə hər bir şagirdin fəallığının təmin edilməsi; 2) dərsdə problemlə situasiyanın yaradılması və dərsin problemlə keçilməsi; 3) axtarıcılıq, tapmaq, anlamaq, ümumiləşdirmələr etmək üçün düşünmək və təfəkkürün inkişafı üçün şagirdlərə meydan verilməsi (4, s.223-228).

Son illər Moskvada çap olunan bir neçə “Pedaqogika” dərslik və dərs vəsaitlərinin də təhlili göstərir ki, bu müəlliflər arasında da fikir ayrılıqları və eyni zamanda uyğun fikirlər az deyildir.

İ.P.Podlasıy 2007-ci ildə çap etdirdiyi “Pedaqogika” dərsliyində 13 tələb irəli sürür və bundan sonra 13-cü tələbə, yəni təlimin funksiyalarının reallaşdırılmasına müvafiq ayrıca olaraq didaktik (8 tələb), tərbiyəedici (4 tələb) və inkişafetdirici tələbləri (4 tələb) də göstərir və onların mahiyyət və məzmununu açıqlayır. Müəllif müasir dərsin aşağıdakı bir sıra tələblərə cavab verməsinin vacibliyini qeyd edir:

1. Dərsin elmin ən yeni nailiyyətlərindən, qabaqcıl pedaqoji praktikadan istifadə etməklə təlim və təhsil-tərbiyə prosesinin qanunauyğunluqları əsasında qurulması.

2. Dərsdə bütün didaktik prinsip və qaydaların optimal nisbətdə reallaşdırılması.

3. Dərsdə şagirdlərin maraq, meyl və tələbatlarını nəzərə almaqla onların məhsuldar idrakı fəaliyyəti üçün lazımı şəraitin təmin edilməsi.

4. Şagirdlərin dərk etməsi üçün fənlərarası əlaqənin yaradılması.

5. Şagirdlərin nail olduqları inkişaf səviyyəsinə istinad etməklə əvvəl öyrəndikləri bilik və bacarıqlarla əlaqənin yaradılması.

6. Şəxsiyyətin bütün istiqamətlərdə inkişafının motivləşdirilməsi və fəallaşdırılması.

7. Təlim-tərbiyə fəaliyyətinin bütün mərhələlərinin məntiqiliyinin və emosionallığının təmin edilməsi.

8. Pedaqoji vasitələrdən səmərəli istifadə edilməsi.

9. Şagirdlərin şəxsi təcrübəsinin həyatla, istehsalat fəaliyyəti ilə əlaqələndirilməsi.

10. Praktiki cəhətdən zəruri olan bilik, bacarıq, vərdiş, təfəkkür və fəaliyyətin priyomlarının formalaşdırılması.

11. Öyrənməyi öyrənmək bacarıqlarının, bilik səviyyəsini artırmaq tələbatlarının formalaşdırılması.

12. Hər bir dərslə diqqətlə diaqnozlaşdırılması, proqnozlaşdırılması, layihələşdirilməsi və planlaşdırılması.

13. Hər bir dərslə üç məqsədə nail olmağa istiqamətlənməlidir: öyrətmək, tərbiyə etmək, inkişaf etdirmək (14, s.327-329).

L.P.Krivşenkonun redaktorluğu ilə Moskvada çap olunan digər “Pedaqogika” dərslərində (M.: 2006) “müasir tələblər” ifadəsi işlədilməsə də, bütün tip dərslərə aşağıdakı bir sıra tələblərin verilməsinin zəruri olduğu qeyd edilir:

- dərslə təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici məqsədinin vahidliyi;

- elmin yeni nailiyyətlərindən və qabaqcıl pedaqoji təcrübədən istifadə;

- dərslə münasib optimal didaktik prinsiplərin və qaydaların həyata keçirilməsi;

- dərslə təşkilinin mütəşəkkilliyi;

- şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini və hazırlıq səviyyəsini nəzərə almaqla fənn üzrə tədris proqramı və standartın tələblərinə, həmçinin dərslə məqsədinə cavab verən tədris materialının məqsədyönlü seçilməsi;

- şagirdlərin müxtəlifönlü fəaliyyətini təmin edən daha rəasional metodların, tərzlərin və təlim vasitələrinin seçilməsi;

- şagirdlərdə mənimsədikləri biliklər əsasında elmi dünyagörüşü, yüksək mənəvi keyfiyyətlər və estetik zövqün formalaşdırılması;

- şagirdlərin psixoloji xüsusiyyətlərinin (təfəkkür, yaddaş, təxəyyül, emosiya və s.) inkişaf etdirilməsi;

- biliklərin müstəqil mənimsənilməsi bacarıqlarının, təlim fəaliyyətinə müsbət motivlərin və idrak maraqlarının formalaşdırılması;

- şagirdlərdə fəallığın və yaradıcılıq təşəbbüsçürlüğünün inkişaf etdirilməsi (13, s.301).

Daha bir təsnifatı nəzərdən keçirək. Bu, Q.M.Kojaspirova tərəfindən yazılmış “Pedaqogika” dərslərində (M.: 2010) verilən təsnifatdır. Burada da verilən tələblərdə “müasir” ifadəsi işlədilmir. Təsnifat dərslə verilən tələblər

kimi ifadə olunur və aşağıdakı kimi dərslərin didaktik (təhsilləndirici), tərbiyələndirici və inkişafetdirici, təşkilati funksiyaları nəzərə alınaraq təsnif edilir.

I. Didaktik (təhsilləndirici) tələblər:

1. Dərslər sistemində hazırkı dərslərin yerinin və vəzifəsinin dəqiq müəyyənləşdirilməsi.

2. Şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini və tədris proqramının tələblərini nəzərə almaqla dərslərin optimal məzmununun müəyyənləşdirilməsi.

3. Tam pedaqoji prosesin prinsiplərinin həyata keçirilməsi.

4. Təlimin daha çox rəşional metodların, tərzlərin və təlim vasitələrinin, stimullaşdırma və nəzarətin seçilməsi.

5. Kollektiv, qrup, fərdi və fərdiləşdirilmiş işlərin müxtəlif növlərinin uyğunlaşdırılması.

6. Fənlərarası əlaqənin mövcudluğu.

II. Tərbiyələndirici və inkişafetdirici tələblər:

1. Müxtəlif növ təfəkkür, yaddaş və diqqətin formalaşdırılması.

2. Əxlaqi keyfiyyətlərin, dünyanın estetik dərk olunmasının tərbiyə edilməsi.

3. Tədris fəaliyyətinə müsbət motivlərin və idrakı maraqların inkişaf etdirilməsi.

4. Şagirdlərin psixoloji fərdiliklərinin və inkişafı səviyyəsini hərtərəfli nəzərə alınması.

5. Müəllimin pedaqoji takta, səbrə, özünü ələ almağa riayət etməsi.

6. Şagirdlərin tədris fəaliyyətində onları razı salan özünütəhsilə hazırlaşmağa, bilik və bacarıqlara tələbatların formalaşdırılması.

7. Yaradıcılıq qabiliyyətlərinin formalaşdırılması.

8. Mənasibət və ünsiyyət təcrübəsinin zənginləşdirilməsi.

9. Problem situasiyanın yaradılması.

III. Təşkilati tələblər:

1. Dərslərin nəzərdə tutulan planla aparılması.

2. Dərslərin həyata keçirilməsinin təşkilati dəqiqliyi: vaxtında başlanılması, dərslərin yüksək tutumluluğu, öyrətmənin optimal sürəti, məntiqi ardıcılıq və yekunlaşdırılması.

3. İş intizamının şüurluluğu.

4. Müxtəlif tədris vasitələri hazırlamaq, TTV və İKT-dən rəşional şəkildə istifadə.

5. Dərslərin struktur elastikliyi və mütəhərrikliyi.

6. Başa çatmış dərslərin mövzu daxili bölmələrin sistemliliyi və bütövlüyü (12, s.478).

Göründüyü kimi, biz burada çox yox, cəmi on üç dərsləlik və dərslərin vəsaitində verilən təsnifatlarla tanış olduq. Maraqlı burasıdır ki, burada verilən

tələblərin heç biri haqqında “bu artıqdır”, yaxud “bu artıq köhnəlmişdir” kimi ifadələr işlətmək mümkün deyildir. Yəni bu tələblərin demək olar ki, hamısı dərslərin səviyyəsini qaldırmaq, onu təkmilləşdirmək və müasir cəmiyyətin, elm və texnikanın sürətli inkişafının tələblərinə uyğunlaşdırmaq baxımından vacib, nəzərə alınmalı tələblərdir. Bəs necə etmək ki, bunlar bir qədər yığcam, yadda qalan və praktik dərslərdə təmin olunması daha çox zəruri tələblərdən ibarət olsun. Bu baxımdan bizə belə gəlir ki, biz istər yazılarımızda, dərsləklərdə, məqalələrdə və istərsə də canlı nitqdə “Dərsə verilən müasir tələblər” deyil, bir neçə dərsləklə və dərslər vəsaitində olduğu kimi, “Müasir dərsə verilən tələblər” ifadəsini işlətməklə bu tələblərin daha dəqiq təsnifatını verə bilərik. Çünki sadalanan bu təsnifatlarda həm dərsə verilən ümumi tələblər, həm də müasir tələblər bir növ sintez olunmuş şəkildə verilmişdir.

Bizim fikrimizcə, “Dərsə verilən müasir tələblər” dedikdə, əsas diqqət dərsə hansı müasir tələblərin verildiyi məsələsinə yönəlməlidir. Onda da dərsə verilən bir sıra klassik və ümumi tələblər vardır ki, bunlar kölgədə qalmış olur. Buna görə də bu ifadənin bir sıra müəlliflərin yazdığı kimi, “Müasir dərsə verilən tələblər” kimi işlənilməsi daha məqsədəuyğun olardı. Belə olduqda dərslərin pedaqoji, psixoloji və gigiyenik tamlığı, həmçinin təlim prosesinin qarşısında duran üç mühüm vəzifə – təhsilləndirici, tərbiyələndirici və inkişafetdirici vəzifələr də nəzərə alınmış olar. Bu baxımdan mövcud olan bir sıra təsnifatları ümumiləşdirərək müasir dərsə verilən tələbləri aşağıdakı dörd - (didaktik (təhsilləndirici), tərbiyələndirici, inkişafetdirici və təşkilati) istiqamətlərdə sistemləşdirmək olar. Bu həm praktik müəllimlər, həm də tələbələr və magistrantlarda müasir dərsə verilən tələblər haqqında daha konkret və aydın təsəvvür yaratmış olardı.

Müasir dərsə verilən tələblər

<i>Didaktik (təhsilləndirici) tələblər</i>	<i>Tərbiyələndirici tələblər</i>	<i>İnkişafetdirici tələblər</i>	<i>Təşkilati tələblər</i>
1. Dərsdə təfəkkürün inkişafına, fəallığa və interaktivliyə nail olunması. 2. Dərsdə şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərin nəzərə alınması və fərdiləşdirmə imkanlarından istifadə edilməsi. 3. Təlim	1. Təlim prosesinin şagirdlərin mənəvi, sosial və fiziki sağlamlığına istiqamətləndirilməsi, tədrisin şəxsiyyətyönümlülüyün təmin edilməsi. 2. Dərslərin emosional-estetik fonda aparılması. 3. Tədrisin humanist istiqamətliliyinin gücləndirilməsi.	1. Şagirdlərin intellektual, sosial və kommunikativ qabiliyyətlərinin, özünütəhsil və özünüinkişaf bacarıqlarının inkişaf etdirilməsi 2. Şagirdlərin fərdi xüsusiyyətlərini	1. Təlim prosesinin intensivləşdirilməsi, dərslərdən vaxtından səmərəli istifadə edilməsi 2. Dərsdə fərdi, cütlərlə, qruplara və kollektiv işlərin uzlaşdırılması. 3. Dərsdə müasir

<p>strategiyalarının düzgün müəyyənləşdirilməsi və təhsilin məzmun standartlarının reallaşdırılması</p> <p>4.Dərsdə problemlə vəziyyətin yaradılması.</p> <p>5. Dərsdə didaktik prinsiplərin və təlim metodlarının kompleks tətbiqinə nail olunması.</p>	<p>4. Hər bir mövzunun tərbiyəvi imkanlarının üzə çıxarılması, şagirdlərdə vətənpərvərlik, vətəndaşlıq, əməksevərlik, humanizm və s. keyfiyyətlərin tərbiyə olunması.</p> <p>5.Müəlim-şagird münasibətlərinin demokratik istiqamətliliyinin gözlənilməsi</p>	<p>nəzərə almaqla potensial imkanlarının üzə çıxarılması və inkişaf etdirilməsi.</p> <p>3.İdrakı maraqların və təlim motivlərinin inkişaf etdirilməsi.</p> <p>4.İnkişafetdirici və dəstəkləyici təlim mühitinin formalaşdırılması.</p> <p>5.Dərsdə şagirdlərdə hiss, iradə, təfəkkür, nitq, təxəyyül və s. inkişaf etdirilməsi.</p>	<p>təlim texnologiyalarından, istifadə edilməsi.</p> <p>4.Dərsin strukturunun düzgün müəyyənləşdirilməsi və ona əməl edilməsi.</p> <p>5.Müəllim-şagird əməkdaşlığının “subyekt-subyekt” münasibətində təşkili</p>
--	--	---	---

ƏDƏBİYYAT

1. *Abbasov A.* Pedaqogika: Orta ixtisas məktəbləri üçün dərs vəsaiti. Bakı: Mütərcim, 2013
2. *Əhmədov B., Rzayev A.* Pedaqogikadan mühazirə konspektləri. Bakı: Maarif, 1983
3. *Əhmədov H., Zeynalova N.* Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Elm və təhsil, 2016
4. *Həsənov A., Ağayev Ə.* Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Nasir, 2007
5. *Qasımova L., Mahmudova R.* Pedaqogika: Dərslik. Bakı: Çarşıoğlu, 2012
6. *Kazımov N.* Məktəb pedaqogikası: Dərslik. Bakı: Çıraq, 2011
7. *Kazımov N., Həşimov Ə.* Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1996
8. Məktəb pedaqogikası (Q.İ.Şukinanın redaktorluğu ilə), Bakı: Maarif, 1982
9. *Mehdizadə M.* Dərsə verilən müasir tələblər haqqında / Müəllimlərin respublika elmi-praktik konfransının materialları, 12 noyabr 1970, Bakı, 1971
10. *Paşayev Ə., Rüstəmov F.* Pedaqogika. Yeni kurs. Dərslik. Bakı: Nurlan, 2007
11. *Talıbov Y., Ağayev Ə., İsayev İ., Eminov A.* Pedaqogika. Bakı: Maarif, 1993
12. *Коджаснирова Г.М.* Педагогика. Учебник. Москва: КНОРУС, 2010
13. Педагогика. Под ред. Л.П. Крившенко. Учебник. Москва: ТК Велби, Из-во Проспект, 2006
14. *Подласый И.П.* Педагогика. Учебник. Москва: Высшее образование, 2006

UOT 373.2

Y.X.Məmmədova
Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
yeganememmedova.doc@gmail.com

MƏKTƏB TƏLİMİNƏ HAZIRLIQ DÖVRÜNDƏ UŞAQLARIN NİTQ İNKİŞAFINDA OYUNLARIN ƏHƏMİYYƏTİ

Açar sözlər: məktəbəqədər yaşlı uşaqlar, məktəb təliminə hazırlıq, nitq inkişafı, oyunun əhəmiyyəti

Məktəbəqədər yaş dövründə oyun tərbiyənin başlıca vasitəsidir. Birinci növbədə, bu uşaqların əqli tərbiyəsini inkişaf etdirir, ətraf aləm haqqında təsəvvür və anlayışlar prosesində inkişaf edir, təkmilləşir, dürüsləşir və bunların əsasında əqli qabiliyyətlər formalaşır. Oyun uşaqların nitqinə güclü təsir göstərir. Oyunun sözlə müşayiət olunması, hərəkətlərin sözlə ifadə olunması, obrazların yaradılması, uşaqların dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Hər bir oyunda uşaq öz fikirlərini əlaqəli, yoldaşları üçün aydın, ifadəli tərzdə danışmalıdır. Bütün bunlar göstərir ki, oyunlara yaradıcı xarakter verdikdə nitq inkişafının vəzifələrinin yerinə yetirilməsi sürətlənir və optimal xarakter alır. İstər bağçada aparılan tərbiyə-təlim işi, istərsə ailə və bütün ətraf mühit uşağa təsir edir. Oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini istər fonetik, istərsə qrammatik cəhətdən formalaşması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və rabitəli nitqinin inkişafı üçün ən yaxşı üsuldur.

E.X.Мамедова

ЗНАЧЕНИЕ ИГР В РАЗВИТИИ РЕЧИ ДЕТЕЙ ПРИ ПОДГОТОВКЕ К ШКОЛЕ

Ключевые слова: дети дошкольного возраста, подготовка к школьному обучению, развитие речи, важность игры

В дошкольном возрасте игры являются основным средством обучения. В первую очередь это развивает умственное воспитание детей, развивает и улучшает их воображение и понимание окружающего их мира, формируются их умственные способности. Игра оказывает мощное влияние на детскую речь. Устное сопровождение игры, словесные выражения, создание образов и обогащение словарного состава детей. В каждой игре ребенок должен быть в состоянии выразить свои мысли в ясной, выразительной форме своим друзьям. Все это говорит о том, что при творческой игре выполнение задач по развитию речи ускоряется и оптимизируется. Детский сад, семья и окружающая среда влияют на ребенка. Игры – лучший способ для детей дошкольного возраста говорить, фонетически или грамматически, обогащать словарный запас и развивать коммуникативные навыки.

Y.Kh.Mammadova

VALUE OF GAMES IN THE DEVELOPMENT OF CHILDREN'S SPEECH WHEN PREPARING FOR SCHOOL

Keywords: *preschool-aged children, preparation for school education, speech development, the importance of the game*

In preschool, games are the main means of learning. First of all, it develops the mental education of children, develops and improves their imagination and understanding of the world around them, their mental abilities are formed. The game has a powerful effect on children's speech. Oral accompaniment of the game, verbal expressions, creating images and enriching the vocabulary of children. In each game, the child should be able to express his thoughts in a clear, expressive form to his friends. All this suggests that with a creative game, the implementation of speech development tasks is accelerated and optimized. Kindergarten, family and the environment affect the child. Games are the best way for preschool children to speak, phonetically or grammatically, to enrich the vocabulary and develop communication skills.

Məktəbəqədər dövrdə oyun tərbiyənin başlıca vasitəsidir. Birinci növbədə, bu, uşaqların əqli tərbiyəsini inkişaf etdirir, ətraf aləm haqqında təsəvvür və anlayışlar prosesində inkişaf edir, təkmilləşir, dürüsləşir və bunların əsasında əqli qabiliyyətlər formalaşır. Oyunda uşağın xarakteri tərbiyə edilir, onun tələbi, arzusu və istəyi özünü göstərir. Ona görə də hər uşaq oyuna ehtiyac hiss edir və ona həvəslə qoşulur. Uşaq oyun zamanı öz arzusuna görə həyatda iştirak edir, fikir və xəyallarını "həyata" tətbiq edərək onun nəticəsindən həzz alır. Uşaq oynayarkən kapitan, həkim, müəllim, usta və s. rollarda olur. Bu onu göstərir ki, oyun uşağın ictimai həyata qoşulması və onunla fəal sürətdə tanış olması üçün böyük vasitədir. K.D.Uşinski uşağın bu fəaliyyətini belə izah edir: «Əsl həyatda uşaq hələ heç bir müstəqilliyə malik olmayan, həyat axını tərəfindən qayğısız və kortəbii şəkildə cəlb edilən bir məxluqdur. Oyunda isə uşaq yetişən adam olub, öz gücünü sınayır, özünün quraşdırdığı şeylər üzərində müstəqil olaraq hakimiyyət edir» [1, s.92]. Uşaq həyatı yalnız müşahidəçi kimi gözdən keçirmir, o, həyatda fəal iştirak etməyə çalışır, bu imkanı isə onlar ancaq oyunda tapa bilirlər.

Oyun uşağın ən önəmli və ciddi işidir. Oyun vasitəsilə uşaqlar fikirlərini və istəklərini ifadə edirlər. Uşaqlar oynayır, bundan zövq alır, ətraf mühiti əyləncəli şəkildə dərk edir və bu zaman özlərini idarə etməyi öyrənirlər. Oyun uşaqların kommunikativ, idraki, böyük və kiçik motor bacarıqlarının formalaşmasına təkan verir. Öz bacarıqlarından xəbərdar olan və oyunlarda axtarışı sevən uşaqlar hər hansı problemin həlli yollarını tapmaqda daha yaxşı nəticə göstəririlər. Uşaqların oyunda iştirakı könüllü olmalıdır. Onları maraqlandımaq, fəaliyyətə cəlb etmək, dilə tutmaq olar, lakin heç bir şəkildə

məcbur etmək olmaz. Çox vaxt uşaqların sərbəst formada həyata keçirdikləri oyunlara aparıcı qoşmaqla onları cəlb etmək daha effektiv olur. Uşaq oyun zamanı ətraf mühiti və əşyaları kəşf edir, başqalarından fərqli xüsusiyyətlərini görür, hislərini bürüzə verir, özünü dərk edir, onu əhatə edənlərlə təmas qurur. Uşaqlar sevinc və kədərlərini oyunlarda bəlli edirlər. Uşaqlar və böyüklər üçün oyun fərqli məna daşıyır. Uşaqların etdikləri hər şey bir oyuna çevrilə bilər və onlar üçün etdikləri işin nəticəsi deyil, həmin an aldıkları zövq önəmlidir.

Görkəmli Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski oyunun uşaqların həyatında güclü amil olduğunu təsdiq edirdi. «Oyunsuz dolğun, məzmunlu tam əqli inkişaf yoxdur və ola da bilməz. Oyun çox böyük işıqlı pəncərədir: həmin pəncərədən uşağın mənəvi aləminə ətraf aləmdən təsəvvürlərin, anlayışların həyatverici axını daxil olur. Oyun hər şeylə maraqlanmaq, biliyə səy göstərmək odunu yandıran qığılcımdır» [4, s.128].

Oyun uşaqların nitqinə güclü təsir göstərir. Oyunun sözlə müşayiət olunması, hərəkətlərin sözlə ifadə olunması, obrazların yaradılması, uşaqların dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsinə kömək edir. Hər bir oyunda uşaq öz fikirlərini əlaqəli, yoldaşları üçün aydın, ifadəli tərzdə danışmalıdır. Prof. Y.Talıbov yazır ki, oynasız uşaq həyatı yoxdur. Onun fikrincə, oyun uşaqların tərbiyə mənbəyidir. Oyunda uşağın əqli, mənəvi, estetik hissləri, fiziki qüvvəsi inkişaf edir. Ətraf aləmi əks etdirən oyun uşağın ağılı, nitqini də inkişaf etdirir, onun xəyalına, fantaziyasına, fikri əməliyyatına qol-qanad verir [1, s.112]. Uşaq oyun oynayanda əşyalara toxunur, diqqətlə ona baxır, onun haqqında məlumatı dinləyir, başqa əşya ilə müqayisə edir, əşyalar arasında fərqi, oxşarlığı, qanunauyğunluğunu öyrənir. Deməli, oyun prosesində uşaqlar ətraf aləmlə tanış olur, onu fəal sürətdə dərk edirlər. Məhz bu baxımdan oyun nitq inkişafı üçün güc mənbəyidir. Uşaq bağçalarında uşaqların nitqini inkişaf etdirmək üçün oyunlardan geniş istifadə olunur. Bu dövrdə oyunların yaradıcı və qaydalı olmaqla iki növündən geniş istifadə olunur. Bu oyunlar əşyaların adlarını yaxud keyfiyyətlərini öyrətmək əsası üzərində qurulmuşdur. Belə oyunlar uşaqların nitqini qrammatik cəhətdən formalaşdırır, lüğət ehtiyatını zənginləşdirməklə yanaşı rəhbərli, düzgün nitqin formalaşmasına kömək edir.

Üç yaşlı uşaqların fəaliyyətində yaradıcı oyunlar geniş yer tutur. Yaradıcı-rollu oyunlar uşaqların özləri tərəfindən düşünüldükdən düzəldilir və həyata keçirilir. Yaradıcı-rollu oyunlarda xarakter etibarilə təqlid güclü olur. Burada əsas mənbə yaşlıların fəaliyyəti olur.

Kiçik qrupda uşaqların yaradıcı-rollu oyunları öz süjet və səciyyəsinə görə sadədir. Bu cür oyunlarda həyat hadisələri sadə sürətlə əks olunur ki, bu da uşağın təcrübəsinin məhdud və biliyinin az olması ilə izah edilir. Yaradıcı-rollu oyunlarda üç-dörd yaşlı uşaqlar yalnız bilavasitə müşahidə etdiklərini, valideynlərinin onlara göstərdikləri qayğısını, evdə və uşaq bağçasında yaxın

adamların əməyini, eləcə də maşında, qatarda və s. gedərkən aldıkları xoş təəssüratları əks etdirirlər.

Beş-altı yaşlı uşaqların yaradıcı-rollu oyunları mövzu etibarilə müxtəlif, məzmunlu, dolğun, formasına və oyun iştirakçılarının qarşılıqlı münasibətinə görə mürəkkəb olur. Böyük qrupda uşaqlar ətraf aləmdən öz imkanları daxilində geniş dairədə biliklər əldə edirlər. Onlar ətraf aləmdəki əşya və hadisələr arasında qarşılıqlı əlaqələrini, hadisələrin baş vermə səbəblərini başa düşürlər. Onlar ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında mühakimə irəli sürür, onları birləşdirir, ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə keçir, əqli nəticə çıxarır, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirə bilirlər.

Yaradıcı oyun prosesində uşaqlar bir-biri ilə ünsiyyətdə olur, danışıq, yeni-yeni sözlər eşidir və onun mənasını öyrənirlər. Üç-dörd yaşlı uşaqların oyun müddəti 10-15 dəqiqə, dörd-beş yaşlı uşaqların isə 40-50 dəqiqəyə qədər uzanır, beş-altı yaşlı uşaqlarda isə bir neçə saatdan, bir neçə günə qədər uzana bilər. Əgər kiçikyaşlı uşaqları «qız-ana» oyunu daha çox cəlb edərsə, orta məktəbəqədər yaşlı uşaqlar isə istehsalatla əlaqədar süjetli oyunlar «dəmir yolu», «xəstəxana», «uşaq bağçası», «aşbaz» və s., böyük və məktəbəhazırlıq qruplarında isə bəzən ictimai-siyasi süjetli «İnqilab», «Kosmos», «Müharibə» oyunlar üstünlük təşkil edir.

Məktəbəqədər yaş dövründə didaktik oyunlar tərbiyə-təlim işində böyük yer tutur. Didaktik oyunlar əşyanın xüsusiyyəti, keyfiyyəti və kəmiyyəti haqqında uşaqlarda olan təsəvvürləri dəqiqləşdirir, yeni təsəvvür yaradır və dünyagörüşünü genişləndirir. Didaktik oyunlar zamanı uşaqlar müqayisə edir, cism və hadisələri fərqləndirir ki, bu da onlara öz düşüncələrinə uyğun sürətdə analiz, sintez və ümumiləşdirmələr etmək imkanı verir. Didaktik oyunların belə xüsusiyyətləri uşağın nitqinin inkişafındakı rolunu göstərən əlamətlərdir. Bu oyunlar uşaq bağçalarında əsasən məşğələ və oyun saatlarında həyata keçirilir. Tərbiyəçi didaktik oyunlardan uşağın lüğət ehtiyatını zənginləşdirərək və onlara tanış olmayan ayrı-ayrı sözlərin mənasını aydınlaşdırmaq üçün də istifadə etməlidir. Uşaq bağçasının təlim və tərbiyə proqramında göstərilir ki, didaktik oyun vasitəsilə tərbiyəçi uşaqlara əşyaların adını söyləməyi, hadisələri bildirən sözləri öyrətməlidir. Didaktik oyunlarda uşaqlara heyvanların adlarını, səslərini, xarici görünüşlərinə görə müəyyən etməyi, meyvələri, tərəvəzləri, çiçəkləri tanımalı və onların adlarını düzgün deməyi bacarmalıdırlar.

Uşaq bağçalarında uşaqlara ana dilinin öyrədilməsi fonetik, leksik və qrammatik nöqtəyi-nəzərdən düzgün təşkil edilməlidir. Dilin bu üç cəhəti proses etibarilə o dərəcə bir-birilə bağlıdır ki, birini digərindən ayırmaq mümkün deyildir. Uşaqlarda düzgün və aydın tələffüz vərdişləri yaratmaq və onların söz ehtiyatını zənginləşdirməklə bərabər, sözləri yerində işlətmək, öz fikir və arzularını dürüst, ardıcıl ifadə etmək bacarığını da tərbiyə etmək lazımdır. Uşaqların nitq inkişafını düzgün təşkil etmək üçün onun yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq əsas şərtlərdən biridir.

Kiçik qrupda uşaqlar öz fikirlərini başqalarına anlatmaq üçün imkan daxilində söz ehtiyatından istifadə etməyə çalışırlar. Uşağın lüğət ehtiyatı nə qədər zəngin olarsa, o, öz fikirlərini müstəqil izah etməkdə, başqaları ilə ünsiyyət saxlamaqda bir o qədər çətinlik çəkməz. Uşaqların lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi təfəkkürün inkişafı ilə birlikdə gedir. Bu dövrdə təfəkkürün tərbiyəsinə ehtiyatla və düşüncəli yanaşmaq, ona uşaqların nitq inkişafı ilə vəhdətdə baxmaq lazımdır. Ətraf mühitdəki hadisələri uşaqlar hiss edərək qavrayırlar. Lakin onlar hiss etdikləri bütün hadisələrin əhəmiyyətini böyüklərin izahatı olmadan başa düşə bilməzlər. Məhz buna görə də uşaq bağçalarının kiçik qrupundan başlayaraq ətraf mühitlə tanış etmək və bununla da onların lüğət ehtiyatını sistemativ olaraq zənginləşdirmək lazımdır.

Uşaq bağçasının tərbiyə proqramı tələb edir ki, orta qrupda tərbiyə alan uşaqlar ilin axırında bütün səsləri düzgün tələffüz etsinlər [5, s.46]. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların təmiz və düzgün nitq inkişafına onların pis eşitməsi mane olur. Tərbiyəçi öz qrupunda tərbiyə alan hər bir uşağın eşitmə qabiliyyətini yoxlamalı və lazım gələrsə onu həkimə göndərməlidir. Uşaqların eşitmə qabiliyyətini yoxlamaqdan ötrü tərbiyəçilər «Səsindən tanı», «Danışan kimdir?», «Telefon» və s. oyunları təşkil etməlidir. Belə oyunlar təkcə uşağın eşitmə qabiliyyəti üçün deyil, həm də nə dərəcədə eşitmə bacarığını düzgün tərbiyə etmək üçün böyük əhəmiyyətə malikdir. Səslərin və sözlərin uşaqlar tərəfindən düzgün tələffüz edilməməsi eşitmə qavrayışının müəyyən qədər inkişaf etməməsilə əlaqədardır. Eşitmə qavrayışının inkişafı üçün didaktik oyunlardan bağçanın bütün qruplarında istifadə etmək lazımdır.

Uşaq bağçalarının proqramına əsasən orta qrupda uşaqlara böyük, kiçik, uzun, qısa, çox, az, kal, yetişmiş, axşam, səhər sözlərini öyrətmək nəzərdə tutulur. Ona görə də tərbiyəçi keçəcəyi didaktik oyunu müəyyən edərəkən həmin sözlərin oyunda işlədilməsinə çalışmalıdır. Bu məqsədlə orta qrupda «Əksinə» didaktik oyunu bu cəhətdən çox maraqlıdır.

Böyük qrupda uşaqlarda hər şeyi bilmək həvəsi, müşahidəçilik inkişaf edir. Tərbiyəçi bu dövrdə uşaqlara yeni söz öyrətməklə kifayətlənməməli, o həm də yeni söz ehtiyatından geniş istifadə etməyi, fikri daha düzgün ifadə etmək üçün passiv söz ehtiyatını aktivləşdirməyi öyrətməlidir. Onlar ətraf aləmdəki əşya və hadisələr haqqında mühakimə irəli sürür, ümumidən xüsusiyyə, xüsusidən ümumiyyə keçir, əqli nəticə çıxarır, səbəb-nəticə əlaqələrini müəyyənləşdirə bilirlər. Böyük yaş qrupunda olan uşaqlar bütün səsləri düzgün tələffüz etməli, sözləri aydın deməli, vurğuya düzgün riayət etməli və öz fikrini qısa cümlələrlə dilimizin qanunauyğunluqlarına uyğun söyləməlidir. Uşaqlara dilimizin qrammatik quruluşunun praktik olaraq mənimsədilməsi məqsədlə onlara sözləri danışmada düzgün deməyi öyrətmək lazımdır. Bu məqsədlə «Canlı söz» oyunun keçirilməsi bu cəhətdən əhəmiyyətlidir.

Məlumdur ki, uşaqlar oyun kimi nağılı da çox sevirlər, ona böyük maraq göstərirlər. Bizim nağıldan söz açmağımız təsadüfi deyil. Nağılın uşaq fəaliyyətində əks etdirilməsi onların idrak və xəyali inkişafına böyük təsir göstərir. Nağıl personajlarının obrazlığı və parlaqlığı onlarda xeyir və şər təcəssümü uşaqlarda qəhrəmanlara kömək, onların dərdinə şərikin olmaq və s. kimi müsbət keyfiyyətlərin formalaşması ilə yanaşı uşaqların nitqinin inkişaf etdirilməsinə müsbət təsir göstərir. Nağılların təsiri altında oyunda tədricən yaradıcı fantaziya inkişaf edir. Nağıllar uşaqların nitqinin obrazlı ifadələrlə zənginləşməsinə, rəhbərli nitqinin inkişafına güclü təsir göstərir. Uşaqlar nağıl qəhrəmanlarını çox sevirlər, müstəqil oyunda özlərinin sevimli obrazlarını oynayırlar.

Məktəbəhazırlıq qrupunda uşaqların lüğət ehtiyatı daha sürətlə zənginləşir və fəallaşır. Onlar qrammatik cəhətdən daha mürəkkəb sintaktik konstruksiyalı tapşırıqlar yerinə yetirməyə hazır olurlar. Bütün bunlar uşaqların dialoji və monoloji nitqinin inkişafına əsas verir. Uşaqlar intonasiyanı gözləməklə ifadəli danışmağı, sözləri aydın tələffüz etməyi bacarmalıdırlar. Eyni zamanda, cümləni genişləndirməyi və rəhbərli şəkildə qurmağı bacarmalıdırlar.

Məktəbəhazırlıq qrupunda uşaqlarda məktəbə müsbət münasibət, maraq yaratmaq məqsədilə süjetli rollu oyun təşkil etmək daha məqsədəuyğundur. Oyunda əsas məqsəd: uşaqların lüğətinə nitq hissələrinə aid sözlər daxil etmək, lüğəti fəallaşdırmaq, cümlə qurmaq və onu genişləndirmək, rəhbərli nitq inkişafını təmin etməkdir.

Bütün bunlar göstərir ki, oyunlara yaradıcı xarakter verdikdə nitq inkişafının vəzifələrinin yerinə yetirilməsi sürətlənir və optimal xarakter alır. İstər bağçada aparılan tərbiyə-təlim işi, istərsə ailə və bütün ətraf mühit uşağa təsir edir. Tərbiyəçilər və ailə tərəfindən uşağa müvafiq şərait yaradılsa, alınan təəssüratlar onların yaradıcılığında öz əksini tapar. Bu isə həqiqətən uşağın hərtərəfli inkişaf etməsinə, xarakterinin formalaşmasına və xüsusən də nitqinin inkişafına güclü təsir edə bilər. Oyunlar məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitqini istər fonetik, istərsə qrammatik cəhətdən formalaşması, lüğət ehtiyatının zənginləşdirilməsi və rəhbərli nitqinin inkişafı üçün ən yaxşı üsuldur. Uşaqların nitqinin formalaşması ilə əlaqədar oyunlar seçərkən aşağıdakı şərtlərə tərbiyəçilərin riayət etmələri məsləhət görülür:

1. Oyunun məzmun və qaydasına görə tədrici olaraq mürəkkəbləşdirmək;
2. Oyun prosesində uşaqların məzmunca düzgün işlədə bilmədikləri sözlərin çox olmasına çalışmaq;
3. Oyunların təkrarına lazımı yer vermək.

Beləliklə, nitq inkişafı ilə əlaqədar oyunların keçirilməsi uşaqlarda ilk növbədə, nitqin səs mədəniyyətini, nitq səslərini düzgün tələffüz etməyi formalaşdırır.

Oyunlar uşaqların lüğət ehtiyatını sürətlə zənginləşdirir. Müxtəlif əşya şəkilləri ilə keçirilən oyunlar uşaqlara qruplaşdırma və təsnifatmə vərdişləri aşılanır, sinonimlər, antonimlər üzrə məşq etməklə onların lüğət ehtiyatı zənginləşdirilir.

Nəhayət, oyunlar uşaqların rabitəli nitqinin inkişafına qida verir. Oyunlara yaradıcı xarakter verildikdə uşaqlarda nitq inkişafı sürətlənir, optimal xarakter alır.

ƏDƏBİYYAT

1. Əsgərova R. Məktəbəqədər yaşlı uşaqlarda rabitəli nitqin inkişafı. Bakı: Hərbi, 2006, 160 s.
2. Həsənov A.M. Məktəbəqədər pedaqogika. Bakı: Nasir, 2009, 374 s.
3. Kərimov Y.Ş. Məktəbəqədər yaşlı uşaqların nitq inkişafının metodikası. Bakı, 1998, 217 s.
4. Qədirov Ə. Yaş psixologiyası. Bakı: Maarif, 2002, 386 s.
5. Məktəbəqədər müəssisələrdə tərbiyə və təlim proqramı. Bakı, 1998, 210 s.

UOT 37

G.M.Nəbiyeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
gulnebiyevaismail@gmail.com*

İNTİBAH DÖVRÜ AVROPA HUMANİSTLƏRİNİN MÜTƏRƏQQİ İDEYALARININ XIX ƏSRİN II YARISI – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN MƏDƏNİ-PEDAQOJİ MÜHİTİNƏ TƏSİRİ

Acar sözlər: Avropa intibahi, humanizm ideyaları, Avropada humanizm, pedaqoji fikir, XIX-XX əsrlər, mədəni-pedaqoji mühit

Avropada intibah dövrü XIV-XVI əsrlərə təsadüf edir. Bu dövrdə Qərbi Avropada bir sıra dahi şəxsiyyətlər yetişmişdir. Elm, mədəniyyət, incəsənət böyük nailiyyətlər qazanmışdır. İctimai, mədəni, siyasi, hüquqi fikirdə misilsiz yüksəliş baş vermişdir. Bu dövrdə qərbdə humanizm ideyaları da inkişaf etmişdir. Həmin ideyaların daşıyıcılarına humanistlər deyilir. Avropa humanistlərinin ideyaları, təklifləri, tövsiyələri XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan mədəni-pedaqoji fikrinə də kifayət qədər ciddi təsir göstərmişdir. Məqalədə deyilən bu məsələlər öz elmi şərhini tapır.

Г.М.Набиева

ВЛИЯНИЕ ПРОГРЕССИВНЫХ ИДЕЙ ЕВРОПЕЙСКИХ ГУМАНИСТОВ ЭПОХИ ВОЗРОЖДЕНИЯ НА КУЛЬТУРНО-ПЕДАГОГИЧЕСКУЮ СРЕДУ АЗЕРБАЙДЖАНА ВО ВТОРОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА – НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ключевые слова: Европейский ренессанс, идеи гуманизма, Гуманизм в Европе, педагогическая идея, XIX-XX века, культурно-педагогическая среда

В Европе период Ренессанса относится к XIV-XVI векам. В этот период в Западной Европе обучалось множество великих личностей. Наука, культура и искусство добились больших достижений. Произошел беспрецедентный рост социальных, культурных, политических, правовых взглядов. На Западе также развились идеи о гуманизме. Носителей этих идей называют гуманистов. Идеи, предложения и рекомендации европейских гуманистов оказали глубокое влияние на азербайджанскую культурную и педагогическую идею во второй половине XIX и начале XX века. Эти вопросы рассматриваются в статье.

G.M.Nəbiyeva

INFLUENCE OF PROGRESSIVE IDEAS OF EUROPEAN HUMANISTS OF THE REVIVAL AGE ON THE CULTURAL AND PEDAGOGICAL ENVIRONMENT OF AZERBAIJAN IN THE SECOND HALF OF THE XIX CENTURY - THE BEGINNING OF THE XX CENTURY

Keywords: *European Renaissance, ideas of humanism, Humanism in Europe, pedagogical idea, XIX-XX centuries, cultural-pedagogical environment*

In Europe, the period of Renaissance dates back to the 14th-16th centuries. During this period a number of great personalities were trained in Western Europe. Science, culture, and art have made great achievements. There has been an unprecedented rise in social, cultural, political, legal views. In the West, ideas on humanism have also developed. The carriers of these ideas are called humanists. The ideas, suggestions and recommendations of European humanists have had a profound impact on the Azerbaijani cultural and pedagogical idea in the second half of the 19th and early 20th century. These issues are addressed in the article.

Xalqımızın həyatında milli intibah dövrü kimi səciyyələnən XIX əsrin II yarısı və XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ictimai-mədəni və pedaqoji gerçəkliyinə təsir göstərən mühüm qaynaqlardan biri də Avropa humanizmi idi. İnkərolunmaz həqiqətdir ki, bu dövrdə Azərbaycanda ictimai, siyasi, mədəni, ədəbi, pedaqoji mühitin müasir məcraya yönəlməsində, maarif və məktəb həyatının demokratikləşməsində, milli şüurun dirçəlişində, mütərəqqi ideyaların geniş mənada rəvac tapmasında müasir məzmunlu Qərb mədəniyyətinin, maarifçilik fikrinin, Avropa düşüncə tərzinin böyük rolu olmuşdur. Milli mütəfəkkirlərimiz mövcud milli-sosial gerçəkliyin tərəqqisi naminə mübarizə apararkən, onu çağdaş dünyanın həqiqət və gedişatına uyğunlaşdırmaq istəyərkən Qərb humanistlərinin də ideyalarından, nəzəri fikirlərindən, əməli fəaliyyətlərindən kifayət qədər bəhrələnmişlər.

Əlbəttə, bizim milli məfkurəli maarif mücahidlərimizin, ideoloqlarımızın, pedaqoqlarımızın, qələm sahiblərimizin də əsas qayəsi humanist bir cəmiyyət yaratmaq, vətənlərindəki bütün vətəndaşları azad, xoşbəxt, təhsilli görmək idi. Onlar ədalətin, qanun-qaydanın, nizam-intizamın, firavanlığın, xoşbəxt rifahın bərqərar olduğu azad bir vətən yaratmaq eşqi ilə çarpışırdılar. Bu deyilənlərin geniş və gerçək mənada qərarlaşması üçün lazım olan ən vacib cəhətlərdən biri də insanpərvərlik ideyalarının bütövlükdə cəmiyyətin şüuruna hopdurulması, sosial mühitdə humanizm ideyalarının dərin kök salması idi. İctimai mühitdə insanlar arasında ümumi məhəbbətə, qarşılıqlı hörmət hissəsinə, etibara, etimada nail olmadan ideal cəmiyyət yaratmaq, yüksək tərəqqiyə nail olmaq mümkün deyildi. Bunları yaxşı dərk edən demokratik baxışlı, vətənpərvər ziyalılarımız

ictimai-mədəni, ədəbi və pedaqoji mühitdə Avropa humanistlərinin ideyalarını geniş şəkildə təbliğ edirdilər.

İntibah dövrü Avropada XIV əsrin əvvəllərindən etibarən başlayıb XVI əsrin sonlarında başa çatır. “İntibah” istilahı beynəlxalq termin kimi çox zaman “renessans” termini ilə paralel işlədilir və eyni mənəni ifadə edir. Renessans isə fransızca “renais-sance” sözündən olub “dirçəliş” anlamındadır. Renessans xadimləri antik mədəni irsə, elmi sərvətə və ümumən, antik cəmiyyətin mütərəqqi hadisələrinə, dəyərlərinə rəğbət və heyranlıqla yanaşır, bir növ onu dirçəltməyə çalışırdılar. Sözü mənə tutumu, bir termin kimi populyarlıq qazanması da bununla bağlıdır. Lakin renessans dahiləri antik elmi-mədəni irsi, maddi-mənəvi sərvəti, mütərəqqi dəyərləri dirçəldib eyni ilə təkrar etmir, ondan yaradıcı surətdə, yeni dövrün tələblərinə uyğun şəkildə bəhrələnir və onu daha da inkişaf etdirir, zənginləşdirirdilər.

Avropada intibah XIV əsrin ilk onilliklərində Algeri Dante (1265-1321), Fran-çesko Petrarka (1304-1374), Covanni Bokkaçço (1313-1375) və s. kimi İtaliya mütəfəkkirlərinin yaradıcılığı ilə çiçəkləndi, yəni ilkin olaraq İtaliyada nəşət tapdı, sonra isə İspaniyaya, Fransaya, Almaniyaya, İngiltərəyə, Portaqaliyaya, Niderlanda, Polşaya və s. Qərbi və Mərkəzi Avropa ölkələrinə yayıldı. Həmin ölkələrdə onun Rotterdamlı Erazm (1469-1536), Fransua Rable (1494-1553), Mikel de Servantes (1547-1616), Vilyam Şekspir (1564-1619) və b. böyük simaları yetişdi.

İntibah mütəfəkkirlərinə “humanistlər” də deyirlər. Bu istilah ilk dəfə XV əsrdə İtaliyanın renessans ideoloqları tərəfindən işlədilmişdir. Onlar həm özlərini başqalarından fərqləndirmək, həm də insana və onun şəxsiyyətinə verdikləri yüksək dəyəri qabartmaq məqsədilə bu sözdən istifadə edirdilər. XVIII yüzillikdən etibarən həmin söz bir termin kimi ümumi status qazandı və daha geniş miqyasda işlədilməyə başladı.

İntibah mərhələsi bəşəriyyətin məlum inkişaf tarixində son dərəcə parlaq və əlamətdar cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Doğrudan da, “Bu, bəşəriyyətin o vaxta qədər gördüyü bütün çevrilişlər içərisində ən böyük mütərəqqi bir çevriliş idi, dahilərə ehtiyacı olan, təfəkkür, ehtiras və xarakter cəhətdən, kamillik və alimlik cəhətdən dahilər yetirən bir dövr idi” (1, s.112). Ümumiyyətlə, intibah, əsasən, Qərbi və Mərkəzi Avropanı əhatə edirdi. Bu mərhələ ictimai-siyasi, tarixi-mədəni, iqtisadi və hüquqi inkişaf mərhələsi kimi feodalizmdən kapitalizmə, orta əsrlərdən yeni dövrə, monarxiya və kilsə hakimiyyətindən demokratiyaya və xalq hakimiyyətinə keçid mərhələsi kimi xarakterizə olunur. İntibahın zəka və qələm sahibləri, ideoloqları Avropanı orta əsrlərin çoxəsrlilik qaranlığından, kilsənin zülmət və buxovundan, monarxiyanın istibdad və əsarətindən xilas etməkdə misilsiz rol oynadılar. Onlar insanı və onun şəxsiyyətini ucaldılar, teosentrizmi antroposentrizmlə əvəz etdilər. Sosial mühitdə dünyəvi meyilləri və maraqları əhəmiyyətli dərəcədə gücləndirdilər.

Dünyəvi elmlərin məktəb və maarif meydanına gətirilməsində əhəmiyyətli təşəbbüslər etdilər. Bir sözlə, ictimai, mədəni, ədəbi və pedaqoji həyatın, incəsənətin və s. dünyəviləşməsində, mütərəqqi məqsədlərə xidmət etməsində əvəzsiz işlər gördülər. Onu da əlavə edək ki, intibah özünü müxtəlif sahələrdə göstərdi: mədəniyyətdə, ədəbiyyatda, hüquqda, fəlsəfədə, mənəvi-əxlaqi düşüncədə, incəsənətin rəngarəng sahələrində (rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda, teatrda), pedaqoji fikirdə və s.

Həqiqətən də, “İntibah dövrünün humanizmi özünəməxsus spesifikliyi ilə seçilən və özünəqədərki siyasi-fəlsəfi hadisələrdən köklü surətdə fərqlənən, o dövrün düşünən beyinlərini məhz belə humanizm ətrafında fikir və iradə nümayiş etdirməyə cəlb edən hadisə idi” (6, s.51). Görkəmli alim N. İ. Konrad antik humanizmlə renessans humanizmini müqayisə edir, ikincinin fərqli və üstün cəhətlərini qabardaraq belə bir nəticəyə gəlir ki, antik dövrün humanizmi mifoloji, dini, siyasi və məhdud səciyyə daşıyırdı, köləliyə haqq qazandırır, köləliyi təbii və qanuni hal hesab edirdi. İntibah humanizmi isə daha geniş, daha demokratik, daha mütərəqqi, daha bəşəri və daha mükəmməl məzmununa malik idi. İntibah dahiləri insana daha kamil, fəal, qiymətli və ali varlıq kimi baxırdılar (5, s.112-113).

Hər şeydən əvvəl, humanistlər teosentirizmi (Allahı mərkəzdə və hər şeyin önündə görüb hər şeyi ondan asılı hesab etmək) antroposentrizmlə (insanı önə keçirib hər şeyin mərkəzində onu görmək) əvəz etdilər. İtaliya humanisti Manetti yazırdı: “İnsan varlıqda yaxşılardan yaxşıdır... Varlıqda ondan uca və yaxşı heç nə yoxdur...” (3, s.37). O, əlavə edirdi ki, Allah həyatda hər şeyi insan üçün hazırlamış, xəlf etmiş və onun xidmətinə vermişdir: “Dünya və onun bütün gözəllikləri, zövqü insan üçündür. Hətta mələklərin özü də insana xidmət üçün yaradılmışdır”. Manetti ruhanilərin, kilsə xadimlərinin insanı kiçiltməsinə, günahkar bəndələr, dəyərsiz məxluqlar kimi təqdim etməsinə qarşı çıxırdı. O, insan iradəsinin bütünlüklə Allahdan asılılığı, bir bəndə olaraq tamamilə ona tabe olduğu barədə teosentirizm tərəfdarlarının fikirlərini qəbul etmirdi.

İntibah mütəfəkkirləri insanın ağıl və zəkasına yüksək dəyər verirdilər. İnsanın istər cismani varlığı, yəni onun bədən və vücud gözəlliyi, istərsə də ağıl, zəka və düşüncəsi onları heyretləndirirdi. Onlar bəşər övladının yaradıcılıq qüdrətinə, əməyinə və əmək prosesindəki yaradıcılıq məharətinə, bacarığına, dəyişdirici gücünə heyranlıqla yanaşırdılar.

Renessans humanistləri “humanizm” anlayışının çətiri altında insana yalnız xeyirxah münasibət və yaşamağı nəzərdə tutmurdular. Onların anlayışa münasibətləri məna baxımından daha geniş və əhatəli idi. Daha doğrusu, bu istilah onların nəzərində bəşər övladının şəxsi, mənəvi, fiziki, əxlaqi, hüquqi, ictimai, dini, iqtisadi, maarif və təhsil azadlığından tutmuş onun ləyaqət və şəxsiyyətinə verilən yüksək dəyərə qədər müxtəlif anlayışları özündə ehtiva edirdi. Onlar belə hesab edirdilər ki, anadan doğularkən “təbii hüquqlar”a malik

olan insan övladının bu hüquqlarının böyük bir hissəsi sonradan ictimai gerçəklikdə müxtəlif səbəb və bəhanələrlə onun əlindən alınır. Bunun səbəbkarı, təqsirkarı isə kilsə xadimləri, ədalətsiz hökmdarlar, başçılar, feodallar, məmurlar, sahibkarlar, ixtiyar sahibləridir. Fərdin, yəni ayrı-ayrı cəmiyyət üzvlərinin “təbii hüquqları”nı qorumaqdan ötrü həmin maneələri aradan qaldırmaq lazımdır. Bu işdə kilsənin və feodalizm qanun-qaydalarının daha böyük təqsiri vardır. Bunlar fərdin şəxsiyyətinin, ləyaqətinin və təbii hüquqlarının qorunması yolunda ciddi əngəl və buxovdur. İntibah ideoloqları belə bir fikir irəli sürürdülər ki, insanın kamil və humanist şəxsiyyət kimi yetişməsindən ötrü o, tərbiyə olunmalıdır. Çünki “təbiətən kölə kimi böyüyənlər heç vaxt sona qədər xeyirxah ola bilməzlər” (2, s.12). Təbiətən və mənəvi cəhətdən kölə kimi böyüyənlər yalnız kölə əxlaqına və düşüncəsinə yiyələnmə bilirlər. Deməli, cəmiyyətdə humanist əxlaq və mənəviyyətin bərpası, qərarlaşması üçün insan azad böyüyüb, azad şəxsiyyət kimi də tərbiyə olunmalıdır.

Humanistlər insan həyatının taleyə, qədərə, alın yazısına bağlı olması barədə kilsə xadimlərinin diktələrini də rədd edir, insanın taleyinin onun özünə, cəmiyyətə və tərbiyəyə bağlı olduğunu söyləyirdilər. Məsələn, renessansın tanınmış ideoloqlarından olan Pyer-Paolo Vercerio özünün pedaqoji traktatlarında qeyd edirdi ki, insan həm ictimai mühitdə tərbiyə olunmalı, həm də özü-özünü tərbiyə etməlidir. O, Allahın və taleyin iradəsi ilə tərbiyə oluna bilməz. Tərbiyə üçünsə güc və şücaət lazımdır (3, s.74-76). Petrarka isə deyirdi: “Cəsurluğun şamını yandır... Bütün gücünlə zəhmətə qatlaş və yüksəklərə qalx”(3, s.14).

Humanistlər belə bir maraqlı fikir də söyləyirdilər ki, insanın başqalarına sevgisi onun özünün özünə sevgisindən başlamalıdır. Hər kəs özü bir fərd kimi özünü dərk etməli və sevməlidir ki, başqalarının kim olduğunu da anlasın və onları da sevsin. Lakin humanistlər insanın özünün özünə olan sevgisini eqoizmdən, fərdi təkəbbür sevgisindən fərqləndirir, bu cür naqis sevgini qəbul etməz. Onların barəsində danışdıqları sevgi, təbii ki, insani sevgi idi.

İntibah carçılarının humanizm barədə idealları bilik kəsb etmək zərurəti ilə müşayiət olunurdu. “İlahi komediya”nın müəllifi, renessansın ilk böyük dahisi A.Dante belə bir fikir söyləyirdi ki, bilik insanın həyatdakı cəhdləri içərisində ilk sırada durmalıdır. Bəşər övladı təbiəti etibarilə bilmək və bacarmaq üçün doğulmuşdur. Yalnız bilikli adam həqiqətləri anlayan və başqalarının fəaliyyətinə də hörmətlə yanaşar.

Ruhanilərə görə müdriklik yalnız Allaha və onun peyğəmbərlərinə məxsus ola bilərdi. Humanistlər isə əksinə, belə hesab edirdilər ki, yüksək elm, bilik, əqli intellekt, mənəvi-əxlaqi zənginlik kəsb etməklə, dərin zəkaya yiyələnməklə normal ağıla, düşüncəyə malik hər bir adəm övladı müdriklik səviyyəsinə gəlib çata bilər.

Renessans mütəfəkkirləri xeyirxahlığı humanizmin başlıca əlamətlərindən hesab edirdilər. Poco Braççollini (1380-1459) yazırdı: “Xeyirxahlıq o adamlarda olur ki, onlar bunu bir məşğələyə çevirməyi bacarırlar” (1, s.150). F.Petrarka isə qeyd edirdi ki, xeyirxahlıq insana qanad verir. O, hər kəs üçün ən gözəl rəhbərdir. İnsanın əmək və fəaliyyət prosesində ən yaxşı keyfiyyətdir (1, s.16).

Humanistlərin ictimai bərabərlik barədə baxışları da xüsusi maraq doğurur. Bu mənada onların mövqeyi kilsə ilə əsaslı ziddiyyət təşkil edirdi. Belə ki, kilsə xadimləri cəmiyyətdəki sinfi-silki, maddi, mülki və hüquqi fərqə haqq qazandıraraq ısrar edirdilər ki, bu fərqi Tanrı özü yaratmışdır. İnsanlar fərqli olaraq fərqli doğulub fərqli də qabiliyyətə, düşüncəyə, bacarığa, biliyə və s. malik olduqlarından maddi, hüquqi və digər cəhətlərə görə də bərabər ola bilməzlər. Onların arasındakı çeşidli fərqləri, ictimai bərabərsizliyi cəmiyyət üzvlərinə diktə edən Tanrı özüdür. Bu, taleyin Allah tərəfindən müəyyənləşdirilmiş qismətidir. Humanistlər isə kilsənin bu doktrinasının əleyhinə çıxır, əksinə, Allah-taalanın bütün insanları bərabər yaratdığını ısrar edirdilər. Bu barədə onların ideoloji tezi belə idi: “Bütün insanlar təbiətən bərabər doğulurlar və təbii hüquqlara malikdirlər”. Allah tərəfindən “təbii hüquqlarla” doğulan cəmiyyət üzvlərinin haqq və hüquqları, mal və mülkləri sonradan feodallar, ixtiyar sahibləri, ruhanilər və s. tərəfindən alınır. Beləliklə, onlar öz “təbii hüquqlarından məhrum olurlar. İtaliya intibahının tanınmış nümayəndələrindən olan Kolyuçço Salyutati (1333-1406) yazırdı: “Əgər tərbiyə və demokratik mühit olsa, plebeylər və qullar patrislərdən və çarlardan daha ədalətli olurlar” (2, s.149). Göründüyü kimi, humanistlər insanın əsl şəxsiyyət kimi yetişməsinə mühit və tərbiyəyə bağlayırlar.

İntibah nəzəriyyəçilərinin insanların təbii bərabərliyi və ictimai demokratiya ideyaları mahiyyət etibarilə antiaristokrat, antifeodal səciyyə daşıyırdı. Onlar feodalizm cəmiyyətində və ümumiyyətlə, ictimai həyatda imtiyazların atadan oğula, nəsil-dən-nəslə ötürülməsinin əleyhinə çıxır və bildirirdilər ki, cəmiyyətdə hər kəs öz şəxsi ağılına, bacarığına, qabiliyyətinə görə yaşamalır. Ata-babanın şərəfinin, vəzifəsinin, imtiyazının kölgəsinə sığınub başqasını əzmək, istismar etmək yolverilməzdir. Bu sinifli cəmiyyətin çox böyük qüsuru, eybəcərliyidir.

Humanistlər insanın xoşbəxtliyində, faydalı cəmiyyət üzvü və layiqli şəxsiyyət kimi yetişməsində əməyə böyük dəyər verirdilər. P.Vercerio izah edirdi ki: “Əməkdən uzaq düşmək, zəriflik insanın ruhunu və cismini zəifləşdirir. Zəhmət isə, əksinə, onu möhkəm və dözümlü edir” (3, s.98-99). Onun fikrincə, insan “ağlı və əli ilə” şərəf tapır.

İntibah nəzəriyyəçilərinə görə, bütün insanlar “vahid ilahi mənşəyə” malikdirlər. Ona görə də onlar hamısı bərabər və xoşbəxt yaşamaladırlar. Hüquqi və siyasi fikirdə intibahın görkəmli nəzəriyyəçilərindən sayılan Nikkolo Makiavelli (1469-1527) öz məsləkdaşı, həmvətəni olan İtaliya humanisti Poco

Braççolini ilə dialoqunda Roma filosofu Senakanın belə bir fikrinə tərəfdar çıxırdı: “Əgər varlığın mənşəyinə nəzər salsaq, görürük ki, hər şeyin ilki Allaha bağlıdır” (2 , s.45). İnsanların hüququnun əlindən alınması isə sonrakı dövrdə dini doqmalarla, quldar və feodal rəzalətləri ilə əlaqədardır. Xristian coğrafiyasında bu rəzalətlərin böyük günahkarları sırasında xristian doqmatikləri və ideoloqları başda gəlir. Çünki onlar dini, ilahi həqiqətləri kütləyə tamamilə yanlış, öz mənafeələrinə, həmçinin hakimiyyətin mənafeyinə uyğun bir şəkildə çatdırırlar. Ona görə də “kilsə ataları” hakimiyyət işlərinə qarışmamalı, din dövlətdən ayrılmalı, ictimai, siyasi və hüquqi idarəetmədə ruhanilər dövlətin işlərinə qarışmamalıdır. Cəmiyyət yalnız bu yolla kilsənin buxovundan azad olub ictimai humanizmi bərqərar edə bilər. F.Petrarka söyləyirdi ki, kilsə bəşər övladının “təbii hüquqları”nı onun əlindən almaqla əslində Tanrının nəzərdə tutduğu ictimai və ilahi harmoniyanı pozur. Petrarka kilsənin yaratdığı köləliyi nəzərdə tutaraq yazırdı: “Mən soruşuram: İnsan üçün başqa nə qalıb? O, azad nəfəs ala bilmir, düşünə bilmir, rahat yaşaya bilmir, istədiyi kimi fikirləşə bilmir, istədiyini əldə etməkdə acizdir” (2, s.50). Yazıçı, diplomat, siyasi xadim, tarixçi və filosof olan böyük humanist Fran-çesko Oviççardininin kilsəyə qarşı qəzəbi daha sərt və ötkəm idi. Onun qəzəbi bu şəkildə ifadə olunurdu: “Kilsə bizim iflasımızın səbəbidir. Məhz kilsə bizim ölkəni dağınıq halda saxlamış və indi də saxlamaqdadır” (2, s.170).

Onu da xüsusi olaraq xatırlatmaq lazım gəlir ki, humanistlər din xadimlərinə, kilsə ideoloqlarının mühafizəkar fikirlərinə və doqmalarına qarşı mənfə münasibət bəsləyib onu tənqid etsələr də, dinin özünə son dərəcə ehtiyatla yanaşır, xristianlığın özünü tənqid etməkdən çəkinir, ruhaniləri dinin sağlam etiqadına, qanun-qaydalarına, təlqinlərinə əməl etməməkdə günahlandırırıdılar.

İntibah carçıları humanizm barədə öz ideallarını və mülahizələrini söyləyərkən antik dövrə, antik müəlliflərə tez-tez müraciət edir, həmin dövrə və həmin müəlliflərə xüsusi rəğbətlə yanaşırdılar. Onlar Sokrat, Platon, Aristotel, Siseron, Epikür, Seneka, Pliny, Vergili, Plavt və s. kimi yunan və Roma mütəfəkkirlərinin fikirlərindən kifayət qədər səmərəli şəkildə bəhrələnir, hətta onları ideallaşıdırırdılar.

Avropada və ümumiyyətlə, bəşər tarixində humanist pedaqogikanın təşəkkülü və ilkin inkişaf dövrü də intibah əsrlərinə təsadüf edir. Biz onun ilk və əsaslı konturlarını renessans mütəfəkkirlərinin bir çoxunun, xüsusilə də İtaliya humanisti Petro Paolo Verçerionun əsrlərində görürük. Humanist tərbiyyəyə xüsusi diqqət yetirən intibah ideoloqları bu işdə ədəbiyyat və fəlsəfəyə daha çox önəm verir, tərbiyədə bunların rolunu önə çəkirlər. Ağılın, mənəviyyətin, cismin və əxlaqın tərbiyə olunmasını humanist tərbiyədə vacib şərt sayırlar. Bunun üçün onlar bəşəriyyətin barbarlıq dövründən başlamış bütün ictimai-tarixi inkişafı, qədim və antik dövrü, orta əsrləri yaxşı şəkildə öyrənməyi və tarixin təcrübəsindən nəticə çıxarmağı məsləhət görürlər. Təbiətin, insanın daxili

istəklərinin, etik-estetik maraqlarının, məntiqin öyrənilməsini də bu yolda vacib elementlərdən hesab edirlər. Bədii ədəbiyyatla yanaşı, incəsənətin müxtəlif növlərini (məsələn, musiqi və teatır) də tərbiyədə gərəkli vasitələrdən sayırlar.

Ümumiyyətlə, biz intibah müəlliflərinin yaradıcılığında humanist pedaqogikanın maraqlı mənzərəsini görürük. Humanist dünyagörüşü nədir? Fərdin həyat və fəaliyyətinə nə ilə və necə qiymət vermək olar? Sərvətə (varlı olmağa) və yoxsulluğa münasibət necədir və bunun humanizmlə əlaqəsi varmı? İnsanı humanist şəxsiyyət kimi yetişdirməyin cəmiyyət və dövlət üçün əhəmiyyəti nədir? Əməyin humanist tərbiyə ilə əlaqəsi nədən ibarətdir? Bu tipli suallara biz intibah tərbiyəçilərinin əsərlərində maraqlı və özünəməxsus cavablar tapırıq. Həmin cavablar, əsasən, mütərəqqi məzmun daşıyıb bu gün də öz dəyərini itirməmişdir. İntibah dövrü pedaqoq-nəzəriyyəçilərinin tanınmış tədqiqatçısı S.M.Stam renessans mütəfəkkirlərinin humanist mövzulu əsərlərinin rus dilinə tərcüməsindən ibarət ikicildlik “İntibah epoxasında İtaliya humanizmi” adlı kitaba yazdığı geniş həcmli ön sözdə onların əməyini və gördükləri işləri bu cür dəyərləndirir: “Onlar humanist tərbiyə sisteminin aşağıdakı yeni prinsip və metodlarını müəyyənləşdirdilər: gəncliyin tərbiyə və təhsilinə fərdi yanaşmaq; tərbiyədə yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almaq; tərbiyədə əqli qabiliyyəti, fiziki bacarığı və ruhi vəziyyəti, həmçinin şəxsiyyətin gizli xassələrini nəzərə almaq; həm ruhu, həm də cismi tərbiyə etmək; hər b sənətinin əhəmiyyətini anlatmaq; cəsurluq tərbiyə etmək; müəllimləri, kitabları düzgün seçmək; tərbiyədə şəxsi nümunə göstərmək; təhsil zamanı vaxtdan səmərəli istifadə etmək” (2, s.70). Humanistlər pedaqoji tərbiyədə, təhsildə dinə və ehkamçılığa da fərqli münasibət bəsləyirlər. Bu barədə biz yuxarıda məlumat verdik.

Avropada intibah dövründə pedaqoji fikrin inkişafında xüsusi xidmətləri olan bir sıra mütəfəkkir şəxsiyyətlər vardır. Bunlardan İtaliyada V.Feltreni, P.Vercerionu, İspaniyada X.L.Vivesi, Fransada F.Rable və M.Monteni, Niderlandda Rotterdamlı Erazmı, İngiltərədə R.Aşam və T.Moru, Almaniyada İ.Reyxlini və b. göstərmək olar. Onlar orta əsrlərin sxolastik təhsil sisteminə qarşı çıxır, məktəblərdə dünyəvi elmlərin tədrisini cəmiyyətin inkişafı yolunda vacib şərtlərdən sayır, tədris ocaqlarındakı fiziki cəzaya etirazlarını bildirirdilər. Humanist pedaqoqlar qadınların təhsil almasına tərəfdar çıxdılar. T.Mor qətiyyətlə bildirirdi ki, cəmiyyətdə qadınlar da kişilər kimi təhsil hüququna malik olmalıdır. İntibah pedaqoqlarının mütərəqqi ideyalarını sonrakı əsrlərdə İngiltərədə Con Lokk, Cexiyada Yan Amos Komenski, Fransada Jan Jak Russo, İsveçrədə İohann Henrix Pestalotsi və b. mütəfəkkirlər davam və inkişaf etdirmişlər.

ƏDƏBİYYAT

1. ASE:10 cildə, VIII c., Bakı: ASE nəşriyyatı, 1987, 573 s.
2. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: в 2-х частях, Ч.1, Саратов: Саратов. Унив., 1984, 240 с.
3. Итальянский гуманизм эпохи Возрождения: в 2-х частях, Ч.2. Саратов: Саратов. Унив., 1984, 190 с.
4. *Komenski Y.A.* Böyük didaktika. Bakı: Elm və təhsil, 2012, 388 s.
5. *Конрад Н.И.* Литература эпохи Возрождения. М.: Наука, 1967, 524 с.
6. *Quliyev A.İ.* İntibah dövrü və siyasi-hüquqi fikrin inkişafı. Bakı: Nurlan, 2008, 550 s.
7. *Rüstəmov F.* Pedaqogika tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2010, 752 s.
8. *Трофимова З.П.* Гуманизм, религия, свободомыслие. М.: Изд. Мос. Гос. Унив., 1992, 128 с.

UOT 37:070

P.H.Rzayeva

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
rzayeva_1984@bk.ru*

XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ PEDAQOJİ FİKRİN İNKİŞAFINDA MƏTBUATIN ROLU

Açar sözlər: mətbuat, nəşr, jurnal, tərbiyə, elm, təhsil, “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb”

XX əsrin əvvəllərində ictimai-pedaqoji hərəkət nəticəsində Azərbaycanda genişlənən maarifçilik işi, yeni məktəb və təhsilin inkişafı uğrunda qızğın mübarizə bir sıra pedaqoji nəşrlərin işıq üzü görməsini də zamanın tələbinə çevirdi. Bu dövrdə çap olunan “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları uşaqlar və gənclər üçün ilk mətbuat nümunələri olmuşdur. XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənməkdə olan maarifçilik hərəkətində mərhələ təşkil etmiş, ictimai və pedaqoji fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır.

П.Г.Рзаева

РОЛЬ ПРЕССЫ В РАЗВИТИИ ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ МЫСЛИ В НАЧАЛЕ XX ВЕКА

Ключевые слова: пресса, издание, журнал, воспитание, наука, образование, «Дабистан», «Рахбар», «Мактаб»

Расширение процесса просвещения в результате социально-педагогического движения в Азербайджане в начале двадцатого века, а также энергичная борьба за развитие новых школ и образования превратил в требование времени также публикацию ряда педагогических изданий. Журналы «Дебистан», «Рехбер» и «Мектеб» стали первыми образцами прессы для детей и молодежи. В начале двадцатого века он стал этапом в развитии образовательного движения в Азербайджане и сыграл важную роль в развитии общественной и педагогической мысли.

P.H.Rzayeva

THE ROLE OF PRESS IN THE DEVELOPMENT OF PEDAGOGICAL THOUGHT IN THE EARLY 20th CENTURY

Keywords: press, publication, journal, upbringing, science, education, “Debistan”, “Rehber”, “Mekteb”

The expansion of the educational process as a result of the socio-pedagogical movement in Azerbaijan at the beginning of the twentieth century, as well as the vigorous struggle for the development of new schools and education, turned the

publication of a number of pedagogical publications into a demand of the time. Magazines "Debistan", "Rehber" and "Mekteb" became the first samples of the press for children and youth. At the beginning of the twentieth century, it became a stage in the development of the educational movement in Azerbaijan and played an important role in the development of social and pedagogical thought.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatı və inqilabi mübarizənin yüksəlişi xalq təhsili əməkçilərinin özünüdərk oyanışında mühüm rol oynadı. Azərbaycan ziyalıları millətin taleyi ilə bağlı məsələlərə görə güclü həyəcan hissi keçirir, hüquqi məhdudiyətlərin ləğvi məsələlərini getdikcə daha inadla ortaya qoyur, təhsildə islahatların keçirilməsini tələb edirdilər. "Azərbaycan xalqının özünüdərkinin formalaşması prosesində o illərin publisistikası böyük rol oynayırdı. Çoxsaylı məqalələrin və informasiya məlumatlarının müəllifləri öz yazılarında təkcə siyasi hadisələri işıqlandırmaqla kifayətlənmirdilər. Onlar bu hadisələrin hər birini Azərbaycan əhalisinə sübutludəlilli şərhlərlə izah edir, bununla da milli özünüdərk inkişafı işində mühüm vəzifəni – xalqın siyasi mədəniyyətinin yüksəldilməsi, xalqda baş verən hadisələrlə bağlılıq hissənin, millətin taleyi üçün məsuliyyət daşımağa qadirlik hissənin oyadılması vəzifəsini yerinə yetirirdi" [1, s.148].

Azərbaycanın görkəmli nümayəndələri H.Zərdabi, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, N.Nərimanov, Ə.Ağayev, M.S.Ordubadi, Ü.Hacıbəyov, F.Köçərli, M.Ə.Rəsulzadə, S.M.Qənizadə və b. xalqı mədəni sərvətdən kənarda saxlayan, xalqın ən azacıq milli mənlik şüurunun təzahürlərini hər vasitə ilə boğmağa çalışan, ana dilini sıxışdıran çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı xalqı mübarizəyə çağırırdılar. Onlar xalq kütlələrini maarifləndirib inkişaf etdirmək üçün köhnə təhsil sisteminə qarşı inadla mübarizə aparır – ana dilində məktəblərin yaradılması, Rus-Azərbaycan məktəblər şəbəkəsinin genişləndirilməsi, müəllim kadrlarının hazırlanması, yeni tədris planı və proqramların tərtib olunması, təzə tərtib olunan proqramlara uyğun dərsliklərin tərtib edilməsi, ərəb əlifbasının islahı, tədrisin ana dilində aparılması, qiraətxana və kitabxanaların təşkili, qızların təhsilə cəlb olunması, ana dilində qəzet və jurnalların çap olunmasına çalışırdılar.

Azərbaycan ictimai xadimləri və ziyalıları xalqı cəhalətdən qurtarmaq, mütərəqqi ideyalarla tərbiyələndirmək yolunda mətbuatın işinə xüsusi əhəmiyyət verirdilər. "Onlar ədəbiyyat və incəsənətə, mətbuata xalqın ictimai yaralarını müalicə edən qüdrətli vasitə kimi baxırdılar" [3, s.299]. Bu səbəbdən onlar ana dilində qəzet və jurnal nəşri, senzura əngəllərinin yumşaldılması məsələləri ilə bağlı istəklərini çar hakimiyyəti orqanlarına çatdırmışdılar. Lakin çar Rusiyasının müsəlmanlara, məxsusi olaraq Azərbaycan türklərinə qarşı apardığı müstəmləkəçilik, ruslaşdırma siyasətinin nəticəsi olaraq hər dəfə rədd cavabı verirdi.

Azərbaycanda milli mətbuat yaratmaqla xalqın maariflənməsinə çalışan ziyalılardan biri də Nəriman Nərimanov olmuşdur. O, 1896-cı ilin mart ayında müəllim dostu S.M.Qənizadə ilə birlikdə "Sovqat" adında uşaq jurnalı nəşr etmək üçün çalışır. Azərbaycan məktəbləri üçün nəzərdə tutulan "Sovqat" ayda bir dəfə, şəkilli çıxmalı idi. Lakin N.Nərimanov "Sovqat"ın nəşrinə icazə ala bilmir.

1905-1907-ci illərdə baş verən inqilabı çıxışlar Çar hökumətini xalqın bəzi tələblərinə güzəştə getməyə məcbur etdi. 1905-ci il 17 oktyabr Manifesti adlı sənəddə hökumət xalqa vicdan, mətbuat və söz azadlığı vədləri verir.

N.Nərimanov xalqın maarifləndirilməsində mətbuatın roluna xüsusi əhəmiyyət verərək qeyd edir: "Əgər bir mühazirəni ən çox 500-600 nəfər dinləyirsə, qəzeti minlərlə adam oxuyur, əgər bir müəllim 30-40 şagirdi öyrədirsə, qəzet bütün xalq kütləsini öyrədir" [3, s.300].

XX əsrin əvvəllərində ictimai-pedaqoji hərəkət nəticəsində Azərbaycanda genişlənən maarifçilik işi, yeni məktəb və təhsilin inkişafı uğrunda qızgın mübarizə bir sıra pedaqoji nəşrlərin işıq üzü görməsini də zamanın tələbinə çevirdi. Əhalinin maariflənməsi üçün mətbu orqanların zəruriliyini diqqətə alan böyük ziyalılar məhdud imkanlarla da olsa, yeni qəzet və jurnalların nəşrinə çalışırdılar. Bu məqalədə də XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda işıq üzü görən və pedaqoji fikrin inkişafında mühüm rol oynayan mətbuat nümunələrindən bəhs olunur.

Hələ 1900-cü ildə Bakı müəllimlərindən Əlisgəndər Cəfərzadə (1875-1941) "Dəbistan" adlı bir jurnal nəşr etmək niyyətində idi. Jurnalın nəşrinə icazə almaq üçün Əlisgəndər Cəfərzadə böyük səy göstərmişdi. O, həmin niyyətinə yalnız 1906-cı ildə nail oldu. 1906-cı il aprelin 16-da Əlisgəndər Cəfərzadə və Məhəmmədhasən Əfəndizadənin redaktorluğu ilə jurnalın birinci nömrəsi çapdan çıxdı.

"Dəbistan" jurnalının 1906-cı ildə 18, 1907-ci ildə 8, 1908-ci ildə 1 nömrəsi çıxmışdır. "Dəbistan" jurnalının nəşri zamanı Ə.Cəfərzadə qarşısına "türk milləti-nəcibəmizin balalarına bir xidmət göstərmək", onların "əql, zəhin, əxlaq-həsənə və hissiyyatlarını oyandırmaq" inkişaf etdirməklə "zəhmətkeş, xadimi-din, millətpərəst və vətənpərəst cavanlar" yetirmək vəzifəsi qoyaraq dövrünün görkəmli ziyalılarını ətrafına toplamış, həm uşaqların təlim-təربiyəsinə dair bədii əsərlər – şeirlər, hekayələr, atalar sözləri, məsəllər, lətifələr, həm görkəmli şəxsiyyətlər, yazıçılar haqqında, elm və texnika aləmində baş verən ən son yeniliklər, coğrafiya, fizika, heyvanat aləmi, həm də klassik ədəbi irsin öyrənilməsinə kömək edən məqalələr, rus və dünya ədəbiyyatından tərcümələr dərc etdirmişdir. Jurnalın nəşrini təbrik etmək məqsədi ilə N.Nərimanov "İrşad" qəzetində yazırdı: "Gözünüz aydın olsun, türk balaları, bu günədək şikayət edirdiniz, nə oxuyaq, qiraət üçün kitabımız yoxdur. Şimdi Leyli-Məcnundan və qeyri vahimə gətirən nitqlərdən canınız qurtardı. Oxuyunuz şimdi "Dəbistan" jurnalını, məlumat axtaran, ana dilini sevən balalar. Oxuyunuz haman jurnalın

“Valideynlərə məxsus vərəqə”sini, balalarını sevən atalar, analar. Bəli, dünən aprelin 16-da “Dəbistan” jurnalının əvvəlinci nömrəsi çapdan çıxdı. Çox bir gözəl jurnal. Görünür mühərrir əfəndilərimiz lazım olan səyi ediblər. Şimdi atalarımızın borcudur, jurnalı uşaqları üçün yazdırsınlar. Təbrik edirik cavan qardaşımız “Dəbistan”ı . Uşaqlarımıza böyük xidmət göstərməyini gözləyirik” [8, s.102].

“Dəbistan” jurnalının birinci nömrəsinin baş məqaləsində qeyd olunurdu ki, jurnalın əsas məqsədi uşaqları maarifləndirmək, onlarda biliyə maraq oyatmaq, elmin müxtəlif sahələri, o cümlədən Azərbaycan və dünya ədəbiyyatı nümunələri ilə tanış etmək, uşaqların yaş səviyyəsinə uyğun olan gülməli və ibrətamiz hekayələr və şeirlər çap etdirmək, onlara gözəl hisslər aşılamaqdır. “Dəbistan”ın ətrafına bir çox ziyalı adamlar və məktəb müəllimləri toplanmışdır. H.Zərdabi, S.M.Qənizadə, S.S.Axundov, A.Səhhət, M.Hadi kimi görkəmli şəxslərin “Dəbistan”dakı çıxışları jurnalın pedaqoji əhəmiyyətini xeyli artırmışdır. “Dəbistan”ın daimi başlıqları var idi. Bunlardan biri “Tarixi təbiidən” adlanırdı. Həmin bölmədə uşaqların yaş xüsusiyyətlərinə, dünyagörüşünə uyğun olaraq təbii-elmi mövzularda məqalələr verilirdi. Bu məqalələrin böyük bir qismi H.Zərdabinin qələminin məhsuludur.

“Maarifdən və elmdən məhrum olan xalq işıqdan məhrumdur” [3, s.193], deyən Həsən bəy Zərdabi xalqın savadlanması, tərəqqisi və səadəti uğrunda mübarizəyə kiçik yaşlı uşaqların təlim və tərbiyəsindən başlamaq lazım gəldiyini deyirdi. Pedaqogikanı və metodikanı yaxşı bilən H.Zərdabi təbiətə dair mövzuları çox aydın və rəvan bir dildə oxuculara çatdırırdı.

Məsələn “Qarınca” məqaləsində H.Zərdabi təkcə qarışqaların bioloji xüsusiyyətlərini, onların həyat şəraiti haqqında danışmaqla kifayətlənmir. Mövzudan istifadə edib uşaqlarda zəhmətə həvəs oyadan, cəmiyyətlə, insanların yaşayış tərzilə əlaqədar olan fikirlər söyləyirdi. Bu sözlərə diqqət yetirək: “Nə qədər elmi cəmiyyət var isə, ağıllı hesab olunan insanın cəmiyyəti artıq naqisdir. Biz müsəlmanlarıq, ac qurd kimi bir-birimizi yemək qəsdində olub, “el və cəmiyyət üçün ağlayan gözdən olar” məsələmizin təqiri ilə dolanırıq. Amma insandan çox alçaq və kəmtər olan heyvanlardan, adını həşərat qoyduğumuz qarıncadan cəmiyyət nə tövr olmağını öyrənməyimiz vacibdir” [8, s.103].

H.Zərdabi qarışqaları nümunə göstərərək uşaqlara bərabər əmək bölgüsü, birgə zəhmət çəkmək, tənbellər, müftəxorlara qarşı kəskin mübarizə aşılayırdı. H.Zərdabi heyvanlara aid müxtəlif məqalələrdə heyvanlar aləminin uşaqlar üçün qaranlıq olan cəhətlərini parlaq şəkildə işıqlandırır, mövhumu fikirləri rədd edir, onları elmi dillə şərh edirdi.

Jurnalın hər ay 8 səhifədən ibarət əlavəsi çap olunurdu. Əlavələrin bir hissəsi “Valideynlərə məxsus vərəqə” adlı altında çıxırdı. Burada uşaqların tərbiyə olunması haqqında valideynlərə tövsiyələr verilirdi. Əlavələrin bəzilərində müəllimlərə kömək məqsədi ilə dərslərin metodik təşkili üçün bölgülər,

dərs cədvəlinin tərtib olunma qaydaları göstərilmişdir. Əməkdar müəllim Nazim Nəsrəddinov “Azərbaycan uşaq mətbuatının “Dəbistan”dan başlanan daşlı-kəsəkli yolu” adlı məqaləsində 1906-cı ilin avqust ayında müəllimlərə məsləhət məqsədi ilə çap olunmuş “Türk dilinin məramnaməsi” başlıqlı dərs bölgüsünü vermiş və valideyn-məktəb münasibətlərinin əlaqələndirməsi baxımından bu əlavələrin əhəmiyyətini qeyd etmişdir.

Üzərində bir əsrdən çox müddətin keçməsinə baxmayaraq bu metodik tövsiyələrdən müəllimlər bu gün də istifadə edə bilirlər.

Jurnalda Azərbaycan yazıçılarının vətənə, xalqa məhəbbət, maarifpərvərlik, vətənpərvərlik ruhunda şeir və hekayələri də çap olunurdu. Hər bir çap olunan şeir və hekayələrdə tərbiyəvi mövzunun olması, uşaqlara təsir imkanları nəzərə alınır. Məsələn, A.Səhhətin “Fəryadi-intibah yaxud amali-vətənpərvərənə”, “Firdövsül-ətfal yaxud çocuqlar baxçası”, “Ana və oğul”, “İt və kölgəsi” şeirləri təbiyəvi mövzudadır, gənclər elmə, təhsilə dəvət olunur. M.Ə.Sabirin “Məktəb şərqi” şeirində məktəbin gözəlliklərindən danışılır, uşaqlar oxumağa həvəsləndirilir. A.Şaiqin “Ananın oğluna layla deməsi”, şeirində də elm və təhsilin gözəlliklərində söz açılır. Məhəmməd Hadinin “Məktəb-Darüledəb”, “Təsviri-lövhəyi-maarif”, “Ricayi-vətən”, “Sevgili şagirdlərimizə ərməğan”, “Təqdir qılınız əhli vətən işbu məqalı”, “Bədayei-təbiət”, “Arzuyi-dil” şeirlərində də məktəb, təhsil, elmin faydalarından bəhs olunur, uşaqlar elm və təhsilə həvəsləndirilir.

Maddi problemlər üzündən, oxucuların az olması səbəbi ilə redaktor jurnalın nəşrini böyük əziyyətlərlə ərsəyə gətirirdi. Azərbaycan ziyalıları xalqın savadlanması, maariflənməsi, təhsilin inkişaf etdirilməsi uğrunda jurnalın əhəmiyyətini nəzərə alaraq digər mətbuat orqanlarında çıxışlar edir, ürək ağrısı ilə xalqı cəhalət yuxusundan oyanıb, övladlarının mənafeyi naminə jurnalı almağa çağırırdılar.

Redaktorun nəşri davam etdirmək üçün ciddi cəhdlərinə baxmayaraq 1908-ci ildə jurnalın nəşri maddi problemlər üzündən dayandırıldı. Son nömrə 1908-ci il mart ayının 10-da Azərbaycan ziyalılarının maddi vəsaitləri hesabına nəşr edildi. Bu son nömrə başdan-başa 1907-ci il noyabrın 28-də Bakıda vəfat etmiş görkəmli təbiətşünas alim, “Dəbistan”ın fəal müxbiri Həsən bəy Zərdabinin xatirəsinə həsr edilmişdir.

Ə.Cəfərov jurnalın son sayında oxucularına müraciət edərək təəssüf hissi ilə qeyd edirdi ki, “Qafqazda dörd milyondan çox müsəlman olduğu halda, müsəlman uşaqlarına məxsus olan bircə jurnalın abunəçiləri 200-dən artıq deyil... Bütün müsəlman aləmi dərin yuxudadır, çox da baha olmayan qəzeti almağa qadir deyildir və mən məcburiyyət qarşısında yəm ki, öz həmvətənlərimin yuxudan oyanmasını gözləyim. Mən dərin təəssüflə öz istəkli balamın – “Dəbistan”ın həyatını bağlayıram. Tərəqqiyə gedən yolu dəstəkləmək asandır, ancaq onu yenidən bərqərar etmək çətindir”.

Ana dilində dərsliklərin, uşaqlar üçün mütaliə kitablarının, pedaqoji ədəbiyyatın olmadığı bir dövrdə “Dəbistan” jurnalının nəşri böyük əhəmiyyət kəsb etmişdir. “Dəbistan” jurnalının davamçısı “Rəhbər” jurnalı olmuşdur. “Rəhbər” jurnalının ilk nömrəsi 1906-cı il sentyabrın 24-də çap olunmuşdur. Redaktoru ömrünü elmi-pedaqoji fəaliyyətə həsr etmiş, mütərəqqi fikirli müəllim Mahmud bəy Mahmudbəyov (1863-1923) idi.

Elm və maarifin inkişafına xüsusi əhəmiyyət verən “Rəhbər” jurnalı ilk nömrəsində “İfadeyi-məram” sərlövhəli redaksiya məqaləsində o dövrün ictimai şəraiti, mədəni səviyyəsi barədə yazırdı: “Yaşadığımız əsr bir əsrdir ki, müntəzəm məktəbi, milli ədəbiyyatı, müəyyən məsləkdə ictimai məişəti və hər cür iqtisadi mücadiləyə hazırlığı olmayan millət məişət mücadiləsində gec-tez məhv olasıdır. Bir vaxt var idi ki, qüvvəli bir millət müsəlləh olub qol gücü ilə o biri zəif milləti özünə qul edirdi. Lakin indi bir millətin o birisinə ağa olması qol gücü ilə deyil, məktəb, ədəbiyyat, elm, ictimaiyyət və bunlar kimi mənəvi qüvvələr ilədir” [8, s.106].

Sonra jurnal öz məqsəd və məramını açıqlamaq məqsədi ilə yazırdı ki, məqsədimiz məktəbimizin inkişafı, millətimizin məişət meydanında, elm və maarif yolunda irəli getməsinə, milli ədəbiyyatdan xəbərdar olmasına əlimizdən gələn qədər yardım etməkdir. Jurnalın redaktoru Mahmudbəy Mahmudbəyov “Bizə nə lazımdır?” məqaləsində yazırdı: “Bu axırkı iki ildə Rusiyada zühur edən cümbüşün və hürriyyət yolunda tökülən qanların bərəkətindən biz də bir qədər asudə nəfəs aldığımızı. Anladığımız ki, gərək birləşək, gərək birlikdə ehtiyaclarımızın düzəlməsinə çalışsaq, özümüzə gələcək səadət üçün yol arayaq” [5, s.22]. Məqalədə məktəblərin yenidən qurulması, dindən ayrılması, ibtidai təhsilin məcburi və pulsuz olması və istiqamətdə işlərin aparılması üçün ümumilikdə, ictimailikdə çalışmağın lazım gəldiyini də qeyd edir.

«Rəhbər» jurnalının qarşısına qoyduğu məqsədlərdən biri yeni üsullu məktəblərin stabil inkişafına nail olmaq idisə, digər bir məqsədi mütərəqqi tərbiyə və təlim üsulunun xalq arasında intişar tapmasından ibarət olmuşdur. Jurnalın fəaliyyəti azmüddətli olsa da, bu vaxt ərzində müəyyən məqsədlərə çata bilmiş, müasir pedaqogika elminin məqsəd və vəzifələrindən, təlim-tərbiyə problemlərindən bəhs edən materiallara geniş yer vermişdir” [4, s.48].

“Rəhbər”də Firidun bəy Köçərli “Ədəbiyyatımıza dair” başlığı altında Azərbaycan klassiklərinin həyat və yaradıcılığı haqqında məqalələr dərc etdirmişdir. Bunlara misal olaraq, “Seyid Əbdülqasım Nəbati”, “Molla Vəli Vidadi, Molla Pənah Vaqif və Qasımbəy Zakir haqqında”, “Molla Vəli Vidadi və onun tərcümeyi-halı” məqalələrini göstərmək olar.

S.M.Qənizadənin “Körpə uşaqların tərbiyəsi” məqaləsi jurnalda çap olunan ən maraqlı yazılardan biridir. Məqalə jurnalın dörd nömrəsində silsilə şəklində çap olunmuşdur. Maddi səbəblərdən jurnalın nəşri dayandırıldığı üçün

məqalənin nəşri də yarımçıq qalmışdır. “Bu məqaləni cəsarətlə sadə, anlaşılıqlı dildə yazılmış elmi-pedaqoji əsər adlandırmaq olar” [7, s.99].

S.M.Qənizadə pedaqoji tərbiyənin rolunu sadə dildə anlatmaq üçün qeyd edirdi ki, qiymətli bir əşya naşı ustanın əlində xarab olarsa, o qədər qorxusu yoxdur, lakin naşı müəllimin qeyri-düzgün tərbiyəsi nəticəsində uşağın ruhu, varlığı sarsılırsa, cəmiyyətə böyük ziyan dəyər.

Jurnalda M.Ə.Sabirin “Şahnamə”dən etdiyi tərcümələr, “Şimdi fürsət var ikən bir iş gör istiqbal üçün” şeiri, A.Səhhətin “Dəvət”, “Hidayi-millət yaxud amali-vətənpərvəranə”, “Naley-i-təhir yaxud millətə kitab” şeirləri çap olunmuşdur. Jurnalın cəmi 5 nömrəsi: 1906-cı ildə 4, 1907-ci ildə 1 nömrəsi çap olunur. “Rəhbər”in nəşri maddi vəsaitin yoxluğu üzündən dayandırılır. Jurnalda çap olunan yazıların elmi-publisistik məzmunlu olmasına əsasən “Rəhbər”i pedaqoji jurnal adlandırmaq olar.

“Dəbistan” və “Rəhbər” kimi uşaq jurnallarından sonra “Məktəb”in nəşri maarif və mətbuat tariximizdə görkəmli hadisə idi” [2, s.3]. Jurnalın ilk nömrəsi 1911-ci il noyabrın 29-da çap olundu.

“Məktəb”in redaktorları o zamanın görkəmli pedaqoqları olan Qafur Rəşad Mirzəzadə və Əbdülrəhman Əfəndizadə idi. “Məktəb” dünyaya belə bir şüarla gəlmişdi: “Yemək vücudun qidası olduğu kimi, elm və hünər də ruhun qidasıdır. Elm əqlin çırağıdır” [2, s.3].

Ayda iki dəfə çap olunan jurnalın mündəricəsini aşağıdakı şöbə və rubrikalar təşkil edirdi. “Baş məqalələr; Balaca hekayələr (“Qorxulu nağıllar”, “Gülməli hekayələr”). Şeirlər; Təmsillər; Məlumatı-fəniyyə; Lətifələr; Tərcümeyi-hallar; Böyük sözləri; Əzbər parçalar; Tarixi-təbii, Coğrafiyaya dair məlumat; Hifzi - səhiyyə; Məktəb şagirdlərinə tövsiyə; Lüğəti məktəb, Elanlar; Poçta qutusu, Məsələlər, Rəsmlər” [2, s.6].

Jurnalın ilk nömrəsində jurnal öz məqsədini açıqlayaraq yazır. “Bizim “Məktəb”i nəşr etməkdə məqsədimiz məktəb şagirdlərinin irəliləmələrinə acizənə bir xidmətdir. “Məktəb”i oxuyacaq şagirdlərin biliyi geniş bir dairə olarsa, o vaxt biz də məqsədimizə yetişmiş olarıq” [8, s.108].

Öz dövrünün tərbiyə sisteminə yaxından bələd olan N.Nərimanov Həştərxanda sürgündə olarkən (1909-1913) “Məktəb” jurnalına göndərdiyi “Əziz balalar” adlı silsilə məqalələrində uşaqlara ata-analarının keçdiyi əzab-əziyyətli, daşlı-kəsəkli yolları xatırladır, bunlardan ibrət götürməyi və xoşbəxt olmaq üçün oxuyub təhsil almağın vacib olduğunu qeyd edirdi: “...Əziz balalar! Biz gedən yol qayət qaranlıq, daşlı, torpaqlı, iti tikanlarla səpilmiş olarkən sizin həyatınızın yolu işıq, təmiz, yumşaq görünür... Üsuli-cədid məktəblərimiz günbəgün artmaqda, milli qəzetlərimiz tərəqqidə bulunarkən, sizin öhdənizə qalan bircə oxumaq, elm, təhsil etmək deyilmi? Bizim qüvvəmizin yarısı müharibələrdə sərf olundu. Sizin qüvvəniz isə bütün təhsili-elmə sərf olunacaqdır” [5, s.26]

“N.Nərimanov, Ü.Hacıbəyov, A.Səhhət, A.Şaiq, Q.Rəşad, S.S.Axundov, M.Qarayev, C.Cəbrayılbəyli, X.Kələntərli, Ş.Əfəndizadə kimi görkəmli yazıçı, publisist və müəllimlər jurnalda iştirak edir. M.F.Axundov, H.Zərdabi, S.Ə.Şirvani, M.Ə.Sabir kimi böyük şəxsiyyətlərin irsindən istifadə olunurdu” [2, s.3] Məktəb jurnalında “Fənni hekayələr” başlığı altında elmi-kütləvi məqalələr çap olunurdu. Bu məqalələrdə havanın həyat üçün əhəmiyyətindən, gecə və gündüzün əmələ gəlmə səbəblərindən, yerin cazibə qüvvəsindən, yanar dağlardan, zəlzələ və isti suların, insan tənəffüsü, qan dövrünü və başqa təbiət hadisələrindən bəhs edilmişdir.

“Fənni hekayələr”də dini, mövhumı təsir bağışlayan hadisələrin düzgün izahı elmi-nöqtəyi nəzərdən maraqlı əhvalatlar şəklində uşaqlara çatdırılırdı. İnsana çox qərribə görünən təbiətin dəhşətli, qorxunc hadisələri, uzaq və əlçatmaz görünən sirlərin maddi səbəbləri maraqlı və sadə dildə izah olunurdu.

Təbiət hadisələri ilə yanaşı, uşaqlara heyvanlar aləminin müxtəlif rəngarəng hadisələrindən bəhs edən hekayələr jurnalın “Tarixi-təbii” bölməsində çap olunurdu. Belə hekayələr uşaqların diqqətini cəlb etmək yolu ilə onlara təsir etmək, təbiətdə olan qərribə və ibrətli hadisələrdən məlumat vermək məqsədi daşıyırdı. Bu məqalələrin əksəriyyəti təbiətşünas alim və jurnalist, zəngin ədəbi-publisistik irs qoyan H.Zərdabinin qələminin məhsuludur.

Təbabət və sağlamlıq mövzusunda olan yazılar da “Məktəb” jurnalının ardıcıl məşğul olduğu və elmi-bədii publisistik yolla şərh etdiyi sahə idi.

N.Nərimanovun kiçik yaşlı uşaqların sağlamlığı, səhiyyəsi haqqında məqalələri “Təbib” imzası ilə “Hifzi səhiyyə” başlığı altında çap olunurdu.

S.S.Axundov “Qorxulu nağıllar”ını (“Əhməd və Mələykə”, “Abbas və Zeynəb”, “Nurəddin”, “Qaraca qız”, “Əşrəf”) “Məktəb” jurnalı üçün yazmışdır. Xalq nağılları üslubunda yazılan bu hekayələr real həyatda baş verən hadisələri əks etdirdiyi üçün nəinki uşaqlar, hətta böyükələr tərəfindən də maraqla oxunurdu.

“Gülməli nağıllar” bölməsində şifahi xalq ədəbiyyatından bacarıqla istifadə edən müəlliflər uşaqların yaş səviyyəsinə və mənəviyyatına uyğun kiçik nəsr əsərləri yazır və yumora geniş yer verirdilər. “Məktəb” jurnalında uşaqların baş vermiş nöqsanlı, eyibli hadisələrə tənqidi yanaşib düzgün nəticə çıxarması, həyat haqqında dərinləndirən düşüncəsi üçün təmsillər də dərc olunurdu.

XX əsr mətbuatında qadın azadlığı məsələsi ciddi bir problem kimi qarşıda dururdu. Qadın hüququnun müdafiəsi, qızların təhsili “Məktəb”də ardıcıl işıqlandırılmışdır. Jurnal öz ətrafında xeyli qadın yazar toplamış, bu haqda dövrü mətbuatda müraciətlər çap etdirmişdir.

Jurnalın qadın mövzusunda bədii və publisistik yazılarının əsas ideyası mənəvi mənəvi onları təhsil, tərbiyəsi, və ictimai həyata cəlb olunması ilə əlaqədar olmuşdur. Rəşid bəy Əfəndizadə “Qızlara nəsihət” şeirində qızların təhsilə cəlb olunmasının zəruriliyindən danışır. Müəllifin “Ana kimir?” şeirində ananın ailədəki mövqeyi, uşaqların tərbiyə olunmasına ananın əməyindən bəhs

olunur. “Bütün faktlar aydın şəkildə sübut edir ki, “Məktəb” bəşər tarixinin yaratdığı ən qabaqcıl mədəniyyətə arxalanmışdır” [2, s.21].

“Dəbistan” və “Rəhbər” jurnallarına nisbətən elmi-pedaqoji, ədəbi-bədii səpkili “Məktəb” jurnalı daha uzun müddət çap olunmuş, mündəricəsi daha zəngin olmuşdur. “Məktəb” ilk nömrələrindən başlayaraq uşaq və yeniyetmələrin təhsilə cəlb olunmasında, dünyagörüşünün, müsbət mənəvi keyfiyyətlərin formalaşmasında böyük rol oynamış, adı kimi fəaliyyəti də bir məktəb rolu oynamışdır.

Professor Alxan Bayramoğlu “Azərbaycan müəllimi” qəzetində çap etdirdiyi “Dəbistan”, “Məktəb”, “Rəhbər” – pedaqoji jurnalistikamız” sərlövhəli məqaləsində bu jurnalların pedaqoji mahiyyətini vurğulamaq məqsədi ilə yazırdı: “Belə ki, əgər «Əkinçi» və onun məktəbi ümumən millətin hər cəhətdən maariflənməsi qayğısına qalır və bu məqsədlə ən müxtəlif xarakterli, məzmun və səpkili yazılardan, cəmiyyətdə, düşüncə və davranışlarda olan eybəcərliklərin, qüsurlar və çatışmazlıqların tənqidi və danlaqlardan istifadə edirdisə, uşaq-pedaqoji jurnalistika məktəbinin oxucu auditoriyası konkret olaraq cəmiyyətin əsasən kiçik və ortayaşlı nümayəndələridir. Bu mətbu orqanların dərc etdiyi materiallar isə, ancaq didaktik xarakterli, pedaqoji mahiyyətli və metodiki səpgilidir. Bu hal onların xüsusi sahəyə aid olmalarından irəli gəlməklə, orijinallıqlarını, özgünlüklərini təmin edirdi”.

Beləliklə, deyə bilərik ki, haqqında danışdığımız pedaqoji səciyyəli “Dəbistan”, “Rəhbər”, “Məktəb” jurnalları uşaqlar və gənclər üçün ilk mətbuat nümunələri olmaqla, XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda genişlənməkdə olan maarifçilik hərəkatında mərhələ təşkil etmiş, ictimai və pedaqoji fikrin inkişafında mühüm rol oynamışdır. Bu nəşrləri əhatə etdiyi pedaqoji və metodiki məsələlərin, uşaq və yeniyetmələrin təlim-tərbiyəsi, pedaqoji fikrin inkişafı, yeni məktəb, yeni proqramların hazırlanmasında elm, mədəniyyət mövzuları baxımından dövrün “pedaqoji fikir abidələri” adlandırmaq olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan tarixi: 7 cildə, V c., Bakı: Elm, 2008, 584 s.
2. Eminov O. Elm və mədəniyyət cərçisi. Bakı: Bilik, 1973, 23 s.
3. Əhmədov H.M. Azərbaycanda məktəb və pedaqoji fikrin inkişaf tarixi. Bakı: Elm və təhsil, 2014, 432 s.
4. Əsgərli F.F. Azərbaycan uşaq ədəbiyyatının mərhələli inkişafı. Bakı: ADPU-nun nəşriyyatı, 2009, 435 s.
5. Əzizov Ə. Uşaqların sevimliləri. Bakı: Gənclik, 1978. 220 s.
6. Sadıqova S.M. "Dəbistan" uşaq jurnalının dili: F.e.n. ... diss. Bakı, 1998, 185 s.
7. Şahverdiyev A. B. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: Təhsil, 2006, 252 s.
8. Zeynalov N.H. Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: ADU, 1973, 183 s.

UOT 37

Q.N.Nəsirova
Bakı Dövlət Universiteti
ganga_51@mail.ru

TƏLƏBƏLƏRDƏ MİLLİ-MƏNƏVİ DƏYƏRLƏRİMİZƏ HÖRMƏT HİSSİNİN AŞILANMASI VƏ TOLERANTLIQ

Açar sözlər: qloballaşma, multikulturalizm, tolerantlıq, dəyərlər

Gənclərimizin başqa dinlərə qarşı dözümlülük ruhunda tərbiyə edilməsinin vacib məsələ olduğunu nəzərə alaraq, tələbələrdə tolerantlıq mədəniyyətinin hələ uşaq yaşlarından tərbiyə edilməsi, onlarda digər xalqların mədəniyyətlərinə hörmət formalaşdırmaq mühüm məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə ən yaxşı vasitə təhsil və təbliğatdır. Milli-mənəvi, o cümlədən dini dəyərlər haqqında məlumat gənclərə olduğu kimi çatdırılmalıdır.

Г.Н.Насирова

ПРИВИТИЕ СТУДЕНТАМ ЧУВСТВА УВАЖЕНИЯ К НАЦИОНАЛЬНО- МОРАЛЬНЫМ ЦЕННОСТЯМ И ТОЛЕРАНТНОСТЬ

Ключевые слова: глобализация, мультикультурализм, толерантность, ценности

Принимая во внимание тот факт, что наша молодежь воспитана в духе терпимости по отношению к религиям, воспитание толерантности у молодых людей остается одной из важных проблем, и формирование в них культуры общения. Для этой цели лучшим инструментом является образование и пропаганда. Работа по защите национально-нравственных ценностей среди молодежи должна быть шире, а чувства патриотизма и гражданственности должны быть усилены. Национально-нравственные, в том числе религиозные ценности, должны быть доставлены людям такими, какие они есть.

G.N.Nasirova

TO IMPROVE RESPECT FOR STUDENTS OF RESPECT FOR NATIONAL- MORAL VALUES AND TOLERANCE

Keywords: globalization, multiculturalism, tolerance, values

Taking into account the fact that our young people are brought up in the spirit of tolerance towards other religions, raising tolerance among young people remains one of the important problems, and the formation of a culture of communication in them. For this purpose, the best tool is education and propaganda. Work on the protection of

national and moral values among young people should be broader, and feelings of patriotism and citizenship should be strengthened. National moral values, including religious values, should be delivered to people as they are.

Azərbaycan Respublikası çoxmillətli bir dövlətdir. Azərbaycanda müsəlmanlarla yanaşı, başqa dinlərə mənsub olan vətəndaşlar da yaşayır. Azərbaycan müstəqil, demokratiya prinsiplərinə mənsub olan bir dövlət kimi öz ərazisində yaşayan bütün xalqlara, bütün millətlərə dinindən, dilindən, irqindən, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq azadlıq, hürrüyyət imkanları verir. Əsrlər boyu bütün mədəniyyətlər, dinlər və etnik qrupların nümayəndələri Azərbaycanda sülh və ləyaqət şəraitində bir ailə kimi yaşamışlar.

Öz dininə hörmət başqa dinə hörmətdən başlayır. Gənclərimizin başqa dinlərə qarşı dözümlülük ruhunda tərbiyə edilməsinin vacib məsələ olduğunu nəzərə alaraq, gənclərdə tolerantlıq mədəniyyətinin hələ uşaq yaşlarından tərbiyə edilməsi, onlarda ünsiyyət mədəniyyətinin formalaşdırılması mühüm məsələlərdən biridir. Bunun üçün isə ən yaxşı vasitə təhsil və təbliğatdır.

Keçid dövrünün “çətinliklərini” yaşayan bəzi müasir gənclərə rast gəlmək olur ki, onlar ətraf mühitin təsirinə daha tez məruz qalır, zəif xarakter göstərərək öz yaşdıları içərisində “nüfuz” qazanmış, əslində şöhrətpərəst, lovğa, özündənrazı həmyaşdılarından laqeydlik, egoizm, təcavüzkarlıq kimi mənfi keyfiyyətlər götürürlər. Belə gənclər öz sağlam həyat tərzlərinə də yanlış münasibət bəsləyir, onların arasında daha çox spirtli içkilərə və narkotikə meyillilik artır ki, bu hal istər cəmiyyətdə, istərsə də valideynlərdə xüsusi narahatlıq yaradır. Belə olan halda, ali təhsil ocaqları bu “xəstəliklərin” yayılmasının qarşısını alan əsas nümunə mərkəzi olaraq qalır [1, s.57].

Xalqımızın çoxəsrlik ənənələrinə, tarixi keçmişinə və doğma vətən torpağına məhəbbət müəllimlər tərəfindən tələbələrə sevə-sevə öyrədilir. Tələbələrdə Vətənə sədaqət, başqa dindən və dildən olan insanlara qarşı tolerantlıq, yüksək vətəndaşlıq hissinin formalaşdırılması, Vətənin şərəfini, azadlığını və müstəqilliyini müdafiə etməyə daim hazır olmaqla, bu borcun yerinə yetirilməsini onlara dərk etdirmək müəllimlərin ən müqəddəs borcudur.

Ali təhsil ocaqlarında keçirilən auditoriyadankənar tədbirlər yalnız o zaman qənaətbəxş hesab edilə bilər ki, o, gənc nəsildə nəcib əxlaqi sifətlərin formalaşmasına kömək göstərsin, təlim-tərbiyə nöqtəyi-nəzərindən məzmunlu olsun, təhsilin qarşısında duran təlimedici, tərbiyəedici və inkişafetdirici funksiyalar arasında əlaqə yaratmaq mahiyyəti daşsın. Yəni universitetlərdə il ərzində keçirilən mədəni tədbirlərin sayı deyil, onların tələbələrin intizamına, davranış və rəftarına, şüuruna, tərbiyəlilik səviyyəsinə göstərdiyi müsbət dəyişikliklərə diqqət yetirilməlidir. Buna nail olmaq üçün isə keçirilən tədbirlərin planlı olması, müxtəlif iş formalarına və metodlarına davamlı müraciət etməklə, onlarda vətənpərvərlik, yoldaşlıq və dostluq, özünə və başqalarına, yaşlılara

hörmət, düzlük, şəxsi və milli ləyaqət hissələrinin inkişaf etdirilməsinin qayğısına qalmaq, qayğıkeşlik, cəsurluq, sadəlik, təvazökarlıq, xeyirxahlıq, tolerantlıq və s. kimi mənəvi keyfiyyətlər formalaşdırmaq lazımdır.

Tələbələrin auditoriyadan kənar asudə vaxtlarında keçirilən bir sıra tədbirlər – söhbət, müzakirə, disput, görüş, gecələr onların tərbiyəlilik səviyyəsinin yüksəldilməsində çox əhəmiyyətli rol oynayır. Əsas meyar kimi kəmiyyət yox, keyfiyyət göstəricilərinin yüksək olması önəmlidir.

Disputların keçirilməsi tələbələrin dünyagörüşünün inkişafına kömək etməklə yanaşı, həm də onlarda prinsiplilik tərbiyə edir, sərbəst mühakimə yürütmək qabiliyyətini, problemə müdaxilə edərək öz baxışlarını müdafiə etmək mədəniyyətini formalaşdırır. Disputda iştirak etmək tələbədən başqasını dinləmək bacarığı, yoldaşının fikrinə hörmət və etik davranış normalarına riayət etmə qabiliyyətləri tələb edir ki, bu, özü də onların mənəvi aləminin formalaşması və zənginləşməsi deməkdir.

Disputun demokratik ruhda keçirilməsi tələbələrə öz fikrini çəkinmədən söyləməyə, həyatda, cəmiyyətdə, evdə gördükləri neqativ hallara qarşı öz münasibətlərini tam açıqlamağa real imkan yaradır.

Professor Y.Talıbov yazır: “Disputu keçirərkən yaxşı faktlardan, nümunələrdən istifadə etmək lazımdır. Çünki yaxşı faktlar, nümunələr tələbələri özünə cəlb edir, onları həmin nümunələr əsasında fəaliyyət göstərməyə yönəldir, yaxşı faktları görənlər və dinləyənlər necə hərəkət etməyi öyrənirlər” [5, s.97].

Disputlar tələbələrin daxili aləmi, mənəvi zənginliklərini aşkara çıxarmağa şərait yaratmaq baxımından cəlbedici və maraqlı doğuran tədbirlərdəndir. Disputlar tələbələrdə mənəvi keyfiyyətlərin, nəcib əxlaqi sifətlərin, tolerantlıq və ləyaqətli düşüncə mədəniyyətinin formalaşmasına kömək edir.

Tələbələrdə tolerantlıq və ləyaqətli düşüncə mədəniyyətinin formalaşmasına təsir edən tədbirlərdən biri də müzakirələrdir. Tələbələrin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsində mühüm rol oynayan kitab və bədii əsərlərin müzakirəsi bu baxımdan çox önəmlidir. Bədii əsərlərin müzakirəsinin keçirilməsi tələbələrin dünyagörüşünə iki istiqamətdə təsir göstərir. Bir tərəfdən, onların həyata baxışını, başqalarına müsbət münasibətini formalaşdırır, digər tərəfdən, onları özünütərbiyə etmək sirlərinə yiyələndirir. Bədii əsərlərin müzakirəsi həm də tələbələrin yaradıcı təfəkkürünü zənginləşdirir, təxəyyülünü inkişaf etdirir [2, s.203].

“Ən yaxşı oxucu mənəm”, “Gənc yazarlar”, “Yalnız mütləq etmirəm, həm də mütləqə cəlb edirəm” mövzusunda keçirilən müxtəlif tədbirlər vasitəsilə tələbələrin həm mütləq vərdişləri möhkəmlənir, həm də mənəvi aləmləri zənginləşir.

Mütaliyəyə olan marağı daha da artırmağa və oxucu auditoriyasını genişləndirməyə xidmət edən bu cür tədbirlərin həm də şəxsiyyətin tərbiyə edilməsində, kamilləşməsində, dünyagörüşünün formalaşmasında rolu böyükdür. Qarşıya qoyulan məqsəddən asılı olaraq bədii əsərlərin müzakirələri bu və ya digər mövzuya həsr oluna bilər. Bədii əsərlərin müzakirə edilməsi gənclərdə vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, vicdan, ədalət, şəxsi ləyaqət hissi, anaya, Vətənə, xalqa təmənnasız xidmət etmək borcu kimi insani keyfiyyətlər də aşılayır. Bunun üçün tələbələrə tam müstəqillik verilməli, müxtəlif tərbiyəvi mövzulara həsr olunmuş əsərlər tələbələrin seçimi əsasında müzakirə olunmalıdır. Tələbələrdə multikultural və tolerantlıq kimi bəşəri dəyərlərin formalaşmasında belə tədbirlərin yeri əvəzsizdir.

Tələbələrdə milli-mənəvi dəyərlərə hörmət və tolerantlıq mədəniyyətinin yüksəldilməsində söhbətlərin də böyük əhəmiyyəti vardır. “Nəzakətli olmaqla gözəl münasibətlər formalaşdırmaq olar”, “Etik qaydalara əməl edək”, ”Əsil insani keyfiyyətlər nə cür olmalıdır”, ”Siz öz Konstitusiya hüquqlarınızı bilirsinizmi?”, “Dostu necə qazanmaq olar?” və s. mövzularda olan söhbətlər, fənn müəllimləri, kitabxana işçiləri, tələbə təşkilatı rəhbərinin iştirakı ilə kitabxanada və ya akt zalında keçirilə bilər. Bu tədbirin keçirilməsi üçün söhbətlərə hazırlıq işləri görülür, qarşıya çıxma biləcək, tələbələrə maraqlı olan sualların verilməsi, müdriklərin mövzuya dair qiymətli fikirləri, həyatdan, bədii ədəbiyyatdan nümunələr toplanılır. Hərtərəfli hazırlıq söhbəti daha maraqlı edir və tələbələr onu böyük maraqla dinləyir və sözügedən mövzu haqqında suallar verərək özləri bilavasitə bu söhbətlərin iştirakçıları olurlar. Əlbəttə, əxlaqi məsələlərin aydınlaşdırılmasına həsr olunmuş belə canlı söhbətlər tələbələrin tərbiyəsinə müsbət təsir göstərir və onlar yaxşını pisdən ayırmağa başlayırlar. Eyni zamanda bu söhbətlər gənclərin mənəvi şüur və düşüncəsinin, mənəvi hisslərinin, mənəvi davranış tərzinin və son nəticədə, mənəvi əqidəsinin formalaşdırılması məqsədi daşıyır.

Söhbətlər tələbələrdə öz vəzifə borclarına yaradıcı münasibət inkişaf etdirir, təşəbbüskarlığı tərbiyə edir və onların məntiqi düşüncələrinin dərinləşməsinə kömək edir. Belə söhbət zamanı tələbələr düşünür, mübahisə edir və öz baxışlarını müdafiə edə bilərlər ki, bu da onlara sərbəstlik, fəallıq, kollektivdə doğmalaşmaq kimi həyat təcrübəsi qazanmaqda geniş imkanlar açır. Tələbələrin milli-mənəvi dəyərlərə hörmət səviyyəsinin yüksəldilməsi vasitəsi keçirilən tədbirlərin məqsədi, onların Vətənə, torpağa, tarixi keçmişimizə, azadlıq və istiqlaliyyətimiz uğrunda yorulmadan mübarizə aparmış xalq qəhrəmanlarımıza, sərkərdələrimizə, böyük xadimlərimizə, mədəniyyətimizə, müstəqilliyimizə, dilimizə, dövlət rəmzlərimizə, xalqımıza hörmət və rəğbət hissləri formalaşdırmaq məqsədi daşıyır.

Gənclər arasında milli-mənəvi dəyərlərin qorunması istiqamətində işlər daha geniş şəkildə görülməli, onlarda vətənpərvərlik və vətəndaşlıq hissləri

gücləndirilməlidir. Milli-mənəvi, o cümlədən dini dəyərlər insanlara olduğu kimi çatdırılmalıdır. Regionlarda fəaliyyət göstərən mədəniyyət mərkəzləri, dini icmalarla birgə multikulturalizm, vətənpərvərlik və digər milli-mənəvi dəyərlərimiz haqqında daha geniş şəkildə maarifləndirmə və təbliğat işləri aparılmalıdır [4, s.123].

Müntəzəm olaraq bu səpkidə dəyirmi masalar, təlimlər keçirilməlidir ki, bu ruhda tərbiyə olunan gənclərimiz gələcəkdə milli-mənəvi dəyərlərimizi, Azərbaycanın multikulturalizm modelini qlobal aləmdə layiqincə təbliğ edə bilsinlər.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əhadova S.* Müasir dünyada mədəniyyətlərarası münasibətlər: Monoqrafiya. Bakı: Elm, 2014, 347 s.
2. Heydər Əliyev siyasəti: Tolerantlıq: çıxışlar, nitqlər, görüşlər, təbriklər. Bakı: Elm və təhsil, 2015, 502 s.
3. *Hüseynov Y.* Azərbaycanda dini tolerantlıq mədəniyyəti: tarix və müasirlik. Bakı: Təknur, 2012, 175 s.
4. *Niftiyev A.* Azərbaycanda birgəyaşayış və multikulturalizm. Bakı: [s. n.], 2015, 407 s.
5. *Talıbov Y.* Disputların təşkili və keçirilməsi // Azərbaycan məktəbi jurnalı, 1970, №2, s.65-72

Sənətşünaslıq, memarlıq

UOT 78

C.F.Cəfərova

*Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti
m.aliyeva60@gmail.com*

MUSİQİYÖNÜMLÜ ALİ MƏKTƏBLƏRDƏ KONSERTMEYSTERİN PEŞƏ FƏALİYYƏTİNİN XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Açar sözlər: pianoçu, müşayiət, konsertmeyster, transpozisiya, üzdən oxuma

Konsertmeysterin ustalığı ansambl texnikasına yiyələnməni, vokal sənətinin əsaslarına və müxtəlif alətlərdə ifa xüsusiyyətlərinə dair biliklərin olmasını, həmçinin əla eşitmə qabiliyyətini, müxtəlif partituraların üzdən oxunuşu və transpozisiyasına dair xüsusi vərdişləri, fortepianoda improvizə aranjimanına dair vərdişlərə malik olmanı nəzərdə tutur.

Дж.Ф.Джафарова

ОСОБЕННОСТИ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ КОНЦЕРТМЕЙСТЕРА В ВЫСШИХ МУЗЫКАЛЬНЫХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Ключевые слова: пианист, аккомпанемент, концертмейстер, транспозиция, читка с листа

Мастерство концертмейстера предполагает владение ансамблевой техникой, знания основ певческого искусства, особенностей игры на различных инструментах, также отличного музыкального слуха, специальных навыков по чтению и транспонированию различных партитур, по импровизационной аранжировке на фортепиано.

J.F.Jafarova

FEATURES OF THE CONCERTMASTER'S PROFESSIONAL ACTIVITY IN HIGHER MUSICAL EDUCATIONAL INSTITUTIONS

Keywords: pianist, accompaniment, concertmaster, transposition, sight reading

Accompanist's mastery assumes mastery of ensemble technique, knowledge of the basics of singing, features of playing various instruments, also excellent musical

hearing, special musical skills in reading and transposing various scores, and improvisational piano arrangements.

Pianoçunun ən geniş yayılmış fəaliyyət sahələrindən biri “konsertmeyster” kvalifikasiyasıdır. Konsertmeyster peşəsi ümumi musiqi vərdiş və bacarıqlarına, intonasiya təfəkkürü qabiliyyətinə, inkişaf etmiş harmonik eşitmə qabiliyyətinə, ritm və forma hissiyatına, əsəri tamlıqla dərk etmə, hər bir bəstəkarla və ya dövrə məxsus əsərlərin üslub və janr xüsusiyyətlərini dərk etmə qabiliyyətinə malik olmanı nəzərdə tutur.

Konsertmeyster sənətinə heç də hər pianoçu yiyələnə bilmir. O, yüksək musiqi ustalığı, bədii mədəniyyət və xüsusi bir istedad tələb edir. Demək olar ki, bütün görkəmli bəstəkarlar öz yaradıcılıq fəaliyyətlərində müşayiət ilə məşğul olmuşlar. Belə ki, burada Şubert Fogel ilə, Musorqski Leonova ilə, Raxmaninov Şalyapin ilə, Metner Şvartskopf ilə yada düşürlər. Görkəmli ingilis pianoçusu C.Mur müşayiətçi şəklinə D.Fisher, E.Şvartskopf, Y.Minuxin kimi böyük sənətkarlarla çıxış etmişdir. Eləcə də böyük sovet pianoçuları İqumnov, Holdenveyzer, Neyqauz, Rixter, Hinzburq və b. vaxtaşırı konsert estradasında müşayiətçi kimi çıxış etməyi faydalı hesab edirdilər.

Ali təhsil məktəbində pianoçu-konsertmeysterin geniş fəaliyyəti layiqli yerini tutur. Müəllim ilə birgə tələbələri gözəllik dünyasına daxil etmək, ona dirijorluq və ya vokal vərdişlərini əldə etməyə kömək etmək – bundan ən nəcib iş nə ola bilər ki? Bəs yaxşı konsertmeyster olmaq üçün pianoçu hansı keyfiyyətlərə malik olmalıdır?

Ən başlıcası, o, alətə yaxşı sahib olmalıdır – həm texniki, həm də musiqili cəhətdən. Pis pianoçu heç vaxt yaxşı konsertmeyster ola bilməz, eyni zamanda hər yaxşı pianoçu da müşayiətdə böyük nəticələri əldə edə bilməz, əgər ansamblda işləməyin qanunauyğunluqlarını mənimsəməsə və özündə tərəf müqabilinə qarşı həssaslığı, solo və müşayiət arasında qarşılıqlı əlaqə hissini inkişaf etdirməsə. Konsertmeyster fəaliyyəti həm pianoçu ustalığına yiyələnməni, həm də bir çox digər bacarıqları nəzərdə tutur:

- partituranı “təşkil etmək”;
- “şaquqlu qurmaq”;
- solo partiyanın fərdi gözəlliyini aşkarlamaq;
- musiqi parçasının canlı nəbzləşməsini təmin etmək;
- dirijorluq torunu vermək və s.

Yaxşı konsertmeyster ümumi musiqi istedadına, əla eşitmə qabiliyyətinə, təxəyyülə, artistizmə malik olmalı, əsərin obraz mahiyyətini və formasını əhatə etməyi, müəllifin niyyətlərini ifasında ilhamla açıqlamağı bacarmalıdır. Konsertmeyster üç və daha çox sətirli partituranı əhatə edərək musiqi mətnini tez mənimsəməyi bacarmalıdır; özü də burada vacib məqamların az əhəmiyyətliyədən fərqləndirmə bacarığı mühüm rol oynayır.

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetin “Musiqi və onun tədrisi metodikası” kafedrasında konsertmeysterin işinin spesifikasiyası bundadır ki, o, müxtəlif ixtisasdan olan müəllimlərlə əməkdaşlıq etməli olur (vokal, dirijorluq, xor sinfi, əlavə alət və s.), yəni bu mənada o, bir növ “universal” olmalıdır. Buna görə də öz peşə fəaliyyətini həyata keçirmək üçün müxtəlif bilik və bacarıqlar zəruridir:

- istənilən mürəkkəblikdə fortepiano partiyasını üzdən oxumaq;
- notlarda təcəssüm olunan səslərin mənasını və onların bütövdə rolunu dərk etmək;
- müşayiəti ifa edərək, solistin partiyasını aydın şəkildə görmək və təsvir etmək; solistin traktovkasını (yozumunu) özünəməxsus fərdiliyini qabaqcadan hiss edərək, onun ən parlaq şəkildə ifadəsinə bütün vasitələrlə kömək etmək;
- ansamblıda ifa vərdişlərinə malik olmaq;
- kvarta hüdudlarında orta çətinlikdə olan mətni yerindəcə transpozisiya etmək (bu bacarıq vokalçılar və nəfəs alətləri ilə iş zamanı vacibdir);
- orkeströvka qaydalarını bilmək;
- simfonik orkestr və xalq çalğı alətlərinin ifa xüsusiyyətlərini və açarlarını bilmək (forteplano və alətlərin səslənməsində müxtəlif ştrixlərin və tembrlərin düzgün uyğunluğunu təmin etmək üçün bu vacibdir);
- tembr sluxuna malik olmaq;
- hər bir dövrün və üslubun alətləşdirmə tələblərinə uyğun müxtəlif bəstəkarların klavirlərini (konsert, opera, kantata və s.) ifa etmək;
- klavirlərdə forteplano fakturasında narahat epizodları bəstəkarın niyyətlərini pozmadan tərtib etmək;
- dördsəsləli xor partituralarını üzdən oxumaq, yarım ton və bir ton yuxarı və aşağı transpozisiya etmək;
- əsas dirijorluq jestlərini və priyomlarını bilmək;
- vokalın əsaslarını bilmək: səsin quruluşu, nəfəs, artikulyasiya, nüanslaşma;
- xüsusilə həssas olmaq ki, solistə lazımı vaxta tez sözləri xatırlatmaq; lazım olan yerlərdə tempi, xarakteri, əhval-ruhiyyəni kompensasiya etmək, lazım olan yerdə isə – açıq-aşkar bildirmədən (altdan-altdan) yavaş-yavaş melodiyanı ifa etmək;
- vokalçılar ilə uğurla işləmək üçün Azərbaycan dilindən əlavə italyan, rus, alman, fransız və ingilis dillərinin fonetikasının əsaslarını, yəni əsas tələffüz qaydalarını, ilk növbədə sözlərin şəkilçiləri və nitq intonasiyasının frazalaşması xüsusiyyətlərini bilmək;
- istənilən melodiya dərhal müşayiət qurmaq bacarığı, improvizasiya vərdişləri;
- musiqi mədəniyyətinin, təsviri incəsənətin və ədəbiyyatın tarixini bilmək – əsərlərin üslubunu və obrazlarını düzgün əks etdirmək üçün.

Konsertmeyster fəaliyyətinin ən vacib məsələlərindən biri də xor və solist ilə müşayiət işinin mənimsənilməsidir ki, bu proses zamanı ümumi və musiqi qabiliyyətləri, ən başlıcası isə həm solist, həm də kollektiv ilə mürəkkəb sayılan ünsiyyət bacarığı formalaşır. Xor əsərinin ideya məzmununu həyata keçirmək üçün konsertmeyster öncədən böyük çoxşaxəli iş görməlidir: əsərin emosional məğzini açıqlamalı, onun ifası zamanı yarana biləcək çətinlikləri müəyyən etməli, ifaçı planını qurmalı və həmçinin xor və solist üçün öyrənilən əsərin materialı əsasında təmrinlər və vokal məşğələlər tərtib etməlidir.

Konsertmeyster müxtəlif üslublu musiqini hiss etmək üçün böyük musiqi repertuarını toplamalıdır. Hər hansı bir bəstəkarın üslubuna daxiləndən yiyələnmək üçün həmin bəstəkarın çoxsaylı əsərlərini bir-birinin ardınca ifa etmək lazımdır. Yaxşı konsertmeyster yeni, az tanınan musiqiyə, onu konsertlərdə və ya yazılarda dinləmək və notla ifa etmək üçün maraq göstərir. Konsertmeyster heç bir vəchlə praktiki olaraq müxtəlif janrlarda olan musiqi ilə təmasda olmaqdan qaçınmamalı, öz təcrübəsini genişləndirməyə və ifaçılığın bütün növlərinin xüsusiyyətlərini anlamağa çalışmalıdır. Hətta sonralar müşayiət fəaliyyətinin konkret dar bir sahəsi müəyyənləşdirilsə də istənilən təcrübə boş getməyəcəkdir. Çünki hər bir sahədə müəyyən dərəcədə digər janrların elementlərinə rast gəlinəcəkdir.

Konsertmeysterin ifasının spesifikasiyası həm də bundadır ki, o, solist olmamaqda, yəni ikinci plan ifaçı olmaqda bir məna görməli və bunu sevə-sevə etməlidir. Pianoçu-solistə özünün yaradıcı fərdiliyinin aşkarlanması üçün tam olaraq azadlıq verilmişdir. Konsertmeyster isə öz hisslərini, öz baxışlarını solistin ifaçılıq üslubuna tabe etməlidir. Lakin bundan da çətini, amma zəruri olanı odur ki, bu zaman öz fərdi simasını qoruyub saxlamaq lazım olur. Konsertmeyster fəaliyyətinin bütün çoxşaxəliliyinə baxmayaraq, ilk növbədə yaradıcı aspektlər vacibdir. Yaradıcılıq – yaratma, yeniliyi kəşf etmə kimi maddi və mənəvi zənginliyin mənbəsidir, hələ aşkar olmayanların fəal axtarışıdır ki, onun vasitəsilə bizim idrakımız dərinləşir, insanda ətraf ələmi və özünü yeni tərəfdən qavramaq imkanı yaranır.

Konsertmeyster həmçinin bir sıra psixoloji müsbət keyfiyyətlərə də malik olmalıdır:

1) Konsertmeyster diqqəti – bu xüsusi bir diqqət növüdür. O, çoxşaxəlidir: onu təkə öz iki əlləri arasında paylaşdırmaq kifayət etmir, buna həm də işin əsas qəhrəmanı solist də daxildir. Hər bir anda barmaqların hərəkətlərini, pedalın istifadəsini, eşitmə vasitəsilə balansın qorunub saxlanılmasını (ansamblıda ifanın özülünü, əsasını), solistin səsaparıcılığını, ansamblıda bədii niyyətin vahidliyini nəzarət etmək vacibdir. Diqqətin bu cür gərginliyi fiziki və mənəvi gücün böyük bir xərcənməsini tələb edir;

2) Mobillik, reaksiyanın tezliyi və fəallığı. Əgər solist konsertdə və ya imtahanda musiqi mətnində çaşdısa (tələbələrdə belə şeylər hərdən olur),

konsertmeyster çalmağı kəsmədən vaxtında solistin ifasını “tutmağı” və ifanı sonadək normal vəziyyətdə çatdırmağı bacarmalıdır. Təcrübəli konsertmeyster həmişə solistin nəzarətdə saxlaya bilmədiyi həyəcan və əsəb gərginliyini çıxışdan qabaq yumşalda bilər. Bunun üçün ən yaxşı vasitə – musiqinin özüdür: müşayiətin xüsusilə ifadəli səslənməsi, ifanın yüksək tonusu. Yaradıcılıq ilhamı tərəf müqabilinə də ötürülür və onda özünə inamı, psixoloji və əzələ azadlığını artırmağa yardım edir.

3) İradə, dözümlülük və soyuqqanlılıq – bu keyfiyyətlər də konsertmeyster və müşayiətçiyə vacibdir. Səhnədə hər hansı bir çatışmazlıqların ortaya çıxması zamanı o, bilməlidir ki, əsla nə ifanı dayandırmaq, nə də səhvləri düzəltmək, eləcə də öz mənfi hisslərini mimika və ya jestlə bildirmək olmaz.

Beləliklə, konsertmeysterin işi özündə həm tamamən yaradıcı (bədi), həm də pedaqoji fəaliyyətləri ehtiva edir. Musiqili-yaradıcı aspektlər istənilən ixtisas siniflərində tələblər ilə işdə özünü büruzə verir. Fəaliyyətin pedaqoji tərəfi isə ən çox vokal və qismən də simli alətlər sinfinin tələbələri ilə iş zamanı aşkar şəkildə özünü büruzə verir. Konsertmeysterin ustalığı ansambl texnikasına yiyələnməni, vokal sənətinin əsaslarına və müxtəlif alətlərdə ifa xüsusiyyətlərinə dair biliklərin olmasını, həmçinin əla eşitmə qabiliyyətini, müxtəlif partituraların üzdən oxunuşu və transpozisiyasına dair xüsusi vərdişləri, fortepianoda improvizə aranjimanına dair vərdişlərə malik olmanı nəzərdə tutur.

Konsertmeyster öz ixtisasına qarşı xüsusi bir sonsuz, təmənnəsiz sevgi hissləri bəsləməlidir, çünki (nadir hallarda istisna olmaqla) bu sənət gözəçarpan zahiri uğuru gətirmir: al çalğılarını, gül dəstələrini, şərəf və ad-sanı. O, hər zaman “kölgədə” qalır, onun işi bütün kollektivin ümumi zəhməti içərisində gözə görünür. Konsertmeyster peşəsi – bu bir fədakarlıqdır, onun zəhməti öz məğzinə görə bir növ pedaqoqun zəhmətinə bənzəyir.

ƏDƏBİYYAT

1. *Dadaşeva M.R.* Musiqi müəlliminin hazırlığının metodikası: Dərs vəsaiti. Bakı, 2010, 255 s.
2. О работе концертмейстера / сост. Смирнов. М.: Музыка, 1974, 159 с.
3. *Шендерович Е.М.* Об искусстве аккомпанемента // С.М., 1969, № 4, с.84-88
4. *Кубанцева Е.И.* Концертмейстерство – музыкально-творческая деятельность // Музыка в школе, 2001, № 4, с.54-55
5. *Люблинский А.П.* Теория и практика аккомпанемента: Методологические основы. Л., 1972, 81 с.

UOT 786;789

M.M.Mansurov
Azərbaycan Milli Konservatoriyası
turanmansurova@gmail.com

AZƏRBAYCAN MUĞAM SƏNƏTİNDƏ TARZƏN AĞASƏLİM ABDULLAYEV ZİRVƏSİ

Açar sözlər: Azərbaycan, muğam, tar, Ağasəlim Abdullayev

Məqalə müasir dövrümüzdə muğam ifaçılığы qarşısında duran aktual problemlərə həsr olunmuşdur. Məqalədə ustad tarzən Ağasəlim Abdullayevin yaradıcılığы tədqiq edilmişdir. Onun ifaçılıq texnikası, pedaqoji fəaliyyəti geniş araşdırılmışdır. Həmçinin tarzənin ifasında nota yazılmış “Rast”, “Çahargah” və “Şur” rəngləri təhlil edilmişdir.

M.M.Мансуров

ВЕРШИНА АГАСАЛИМА АБДУЛЛАЕВА В АЗЕРБАЙДЖАНСКОМ МУГАМСКОМ ИСКУССТВЕ

Ключевые слова: Азербайджан, мугам, тар, Агасалим Абдуллаев

Статья посвящена актуальным проблемам, стоящим перед исполнением мугама в современный период. В статье рассматривается творчество мастера-тариста Агасалима Абдуллаева. Его техника исполнения и педагогическая деятельность широко изучены. А также проанализируется мугамы «Раст», «Чаргях» и «Шур», написанные в исполнении тариста.

M.M.Mansurov

THE SUMMIT OF AGASALIM ABDULLAYEV IN THE AZERBAIJANI MUHAM ART

Keywords: Azerbaijan, mugham, tar, Agasalim Abdullayev

The article is devoted to actual problems facing the performance of mugham in the modern period. The article discusses the work of master tariffist Agasalim Abdullaev. His performing techniques and teaching activities have been extensively studied. It also analyzes the mugams “Rast”, “Chargakh” and “Shur”, written in the performance of the tarista.

Azərbaycanın zəngin musiqi irsini – şifahi ənənəli professional musiqi nümunələri olan muğamları və aşığı havalarını tədqiqatçılara nümayiş etdirən sənətkarlar arasında instrumental ifaçılar və xanəndələr fəal iştirak etmişlər. Həmin sənətkarlar muğam ifaçılıq sənətini, musiqi folklorunu dərinləndirən bildikləri üçün bu sahədə illər hesabına topladığı nadir musiqi nümunələrini ifa edib lentə yazdırmaqla milli musiqi mədəniyyətimizin inkişafında əvəzsiz xidmətlər göstərmişlər. Azərbaycan muğamlarının nota yazılması təşəbbüsü dəhi bəstəkarımız Üzeyir Hacıbəyli tərəfindən çox dəyərləndirilmişdir. Bu haqda o yazmışdı: «Muğamların yazılması sahəsində uğurlu təcrübə professional musiqidə Azərbaycan musiqi folklorundan istifadə edilməsi yolunda geniş perspektivlər açır» (3, s.178).

Ağasəlim Abdullayev Azərbaycan musiqi ifaçılığı sənətində özünün orijinal üslubu ilə parlaq səhifələr yazmış görkəmli tarzənlərdən biridir. O, bənzərsiz muğam və not ifaçılığı ilə tar ifaçılığının qədim ənənələrini qoruyub saxlaya bilən sənətkarlardandır. Onun sənətinin ən önəmli cəhəti muğamların təbiətində olan dərin, möhtəşəm fikri, fəlsəfi mənanı, estetik dəyərləri açma bilmək qüdrətidir. Ustad tarzənin ömrünün yarım əsrə yaxın müddətini tar ifaçılıq sənətinə, müəllimlik və təşkilatçılıq fəaliyyətinə həsr etsə də, folklor musiqi nümunələrini toplamaq sahəsində xidmətləri də böyükdür. Belə ki, onun təqdim etdiyi “Azərbaycan muğamlarının dərəcə və rəngləri” adlı dərs vəsaiti maraqlı doğurur. Bu məcmüədə 3 dərəcə və 17 rəng vardır. Azərbaycan muğamlarının ümumi formasını təhlil etdikdə, onların müxtəlif istinad pərdələrinə əsaslanan, lakin axırda yenidən öz tonallığına qayıdan bir çox şöbə və guşələrdən təşkil olunduğunu görə bilərik. Lakin muğam bütünlüklə xanəndənin ifasından ibarət deyildir. Bu formanın tərkibinə aşağıda adları çəkilən digər musiqi komponentləri də daxildir. 1. Rəng 2. Dərəcə 3. Diringi 4. Təsnif. Bu musiqi nümunələri öz həcminə, xarakterinə, məzmununa, ritminə və tempinə görə müxtəlif olurlar.

Hər hansı bir muğamın tam şəkildə, yəni öz kompozisiya quruluşunun tərkibinə daxil olan bütün şöbə və guşələrin, eləcə də rəng və təsniflərin əvvəldən axıradək ardıcıl ifa edilməsi – dəstgah adlanır. Muğam dəstgahları “dərəcə”lə başlanır. Dərəcə – instrumental şəkildə ifa olunan iri həcmli rəng növüdür. Muğam şöbələrinin bütün istinad pərdələrini özündə əks etdirən dərəcə yalnız bir dəfə, dəstgahın başlanğıcında giriş (müqəddimə) musiqi əsəri kimi səslənir. Əsasən, asta tempdə, lirik əhval-ruhiyyədə ifa olunan dərəcənin musiqisini dinləyən hər kəs ilk andan həmin muğam dəstgahının nədən danışacağını, onun ümumi xarakteri və hansı emosional təsirə malik olması haqqında məlumatlanmış olur. Hər bir dərəcə ifa olunduğu muğam dəstgahının adını daşıyır. Məsələn, “Rast dərəcə”, “Bayatı-Şiraz dərəcə”, “Şur dərəcə” “Çahargah dərəcə” və s. Rəng – muğamın kompozisiya quruluşuna daxil olan şöbə və guşələri arasında, yalnız instrumental şəkildə ifa

edilən kiçik həcmli musiqi əsəridir. Onun əsas mahiyyəti iki şöbəni bir-birinə bağlamaqdan ibarətdir. Rəngin musiqisi elə yaradılmışdır ki, burada hər iki şöbənin melodik xüsusiyyətləri nəzərə alınmış, eləcə də müxtəlif pərdələrə istinad olunmuş bu şöbələrin musiqisinin bir-birinə rəvan keçidi təmin edilmişdir. Rəngin ifa olunması, həm də xanəndənin dincəlməsinə şərait yaradır. Rəng özündən əvvəl ifa edilən şöbənin adı ilə də adlandırılır. Məsələn, “Vilayəti rəngi”, “Müxalif rəngi”, “Şikəsteyi-fars rəngi”, “Bayatı-İsfahan rəngi” və s.

Ağasəlim Abdullayevin ali və orta ixtisas musiqi məktəbləri üçün “Azərbaycan muğamlarının dəraməd və rəngləri” adlı dərs vəsaiti 2013-cü ildə işıq üzü görmüşdür. Buradakı dəraməd və rənglərin hamısı Baba Salahov adına “Araz” xalq çalğı alətləri ansamblının ifasında lentə alınmış və telegörüntüləri çəkilmişdir. Onların hamısı Respublika Televiziya və Radiosunun Qızıl fondunda saxlanılır. Ağasəlim Abdullayevin nota saldığı “Azərbaycan muğamlarının dəraməd və rəngləri” məcmüəsindəki “Rast”, “Çahargah” və “Şur” rənglərinin təhlilinə nəzər salaq.

Rast rəngi. Azərbaycan xalqının ən qədim muğamlarından biri "Rast" muğamıdır. "Rast"ın etimoloji mənə çalarları barədə fikir yürüdənlərin demək olar ki, böyük əksəriyyəti bu sözün ərəb və ya fars mənşəli olduğunu sübut etməyə cəhd göstərmişlər. Əslində bu sözün başqa dillərdə mənə çalarlarını axtarmağa ehtiyac yoxdur. Çünki "Rast" sözü ən qədim Azərbaycan sözü olmaqla öz forma və mənasını qorumağı bacaran, assimilyasiyaya uğramayan, arxaikləşməyən və bütün zamanlar üçün ümumişlək olaraq qalmış bir sözdür. Əgər muğamlarımızın yaranışı eramızdan əvvəlki tarixə aid edilirsə, deməli, "Rast" sözünü də eramızdan əvvəl mövcud olmuş və zamanımıza qədər gəlib çatmış sözlər sırasına daxil etmək daha düzgün olardı.

Doğrudan da "Rast" muğamı ona görə muğamların anası hesab olunur ki, bütün muğamlar ondan törəmişdir. Ən qədim tarixə malik olan "Rast" muğamı Azərbaycanın bir çox regionlarında müxtəlif formada ifa olunmuşdur. Yazılı mənbələrdə XIX-XX əsrlərin muğam arenalarında "Rast" muğamının ən azı 8-10, bəzən 16-18, bəzən də 19-22, hətta 30 şöbə və guşədən ibarət ifa olması göstərilir. Görkəmli musiqi mədəniyyəti xadimi, muğam tədqiqatçısı, professor Ramiz Zöhrabov XIX əsrdə üç regionda ifa olunan "Rast" muğamının variantlarını təsnif edərkən Bakı-Abşeron muğam məclislərində oxunan "Rast"ın 15 (Maye Rast, Novruzı-Rəvəndə, Rast, Üşşaq, Hüseyni, Vilayəti, Xocəstə, Xavərən, Əraq, Pəncigah, Rak, Əmiri, Məsihi, Rast), Şuşa-Qarabağ məclislərində oxunan "Rast"ın 18 (Rast, Pəncgah, Vilayəti, Mənsuriyyə, Zəmin-Xarə, Rak-Hindi, Azərbaycan, Əraq, Bayatı-Türk, Bayat-Qacar, Mavərənnəhr, Balu-Kəbutər, Şahnaz, Əşiran, Zəngi-şütor, Kərkuri, Rast), Şamaxı-Şirvan məclislərində oxunan "Rast"ın isə 21 şöbə və guşədən (Rast, Üşşaq, Mücrü, Hüseyni, Vilayəti, Siyahi-Ləşkər, Məsihi, Dəhri, Xocəstə,

Şikəsteyi-fars, Rak-Hindi, Rak-Xosrovani, Şaqianamə, Əraq, Təsnif-Qərai, Məsnəvi, Zəngi-şötor, Nəğməyi-Hindi, Mənəvi, Kabili, Rast) ibarət olmasını göstərir (34, s.23). Ağasəlim Abdullayevin “Azərbaycan muğamlarının dəraməd və rəngləri” məcmuəsində 4 nömrəli rəng “Rast” rəngidir. Mi mayəli Rast rəngi reprizsiz sadə 2 hissəli formadadır. Quruluş formula belədir:

$$\begin{array}{ccc} A & + & B \\ a + b & & c + d \\ 8x. + 6x. & & 12x. + 8x. \end{array}$$

I hissə A 2 cümlədən ibarətdir. İxtisarlaşmış perioddur. Belə ki, 1-ci cümlə 8, 2-ci cümlə isə 6 xanəni əhatə edir. 8 xanəlik birinci cümlə a - 2 ibarəni özündə birləşdirir: 4x.+4x. Hər ibarə 2 motivə, hər motiv isə submotivlərə bölünür. Mayənin alt kvartasında başlanan melodiya kvarta sıçrayışı ilə yuxarıya doğru hərəkət edərək dalğavari hərəkətlə mayədə bitir. 2-ci ibarə isə sanki 1-ciyə cavab verərək mayədə başlanır və mayə ətrafında gəzişərək mayədə də tamamlanır.

Ritmik baxımdan 4/4 ölçüdə, Moderato tempindədir. Əsasən 8-lik və 16-lıqlarla verilən melodiya punktir ritm də özünü göstərir.

Melodik baxımdan isə qalxan hərəkət üstünlük təşkil edir. Təkrarlardan, ornamentlərdən, sekvensiyalardan istifadə edilib. Diapazonu k₆ intervalındadır, yəni birinci oktavanın si səsindən ikinci oktavanın sol səsinə qədər.

Nüm. 1

Rast rəngi

♩ Moderato

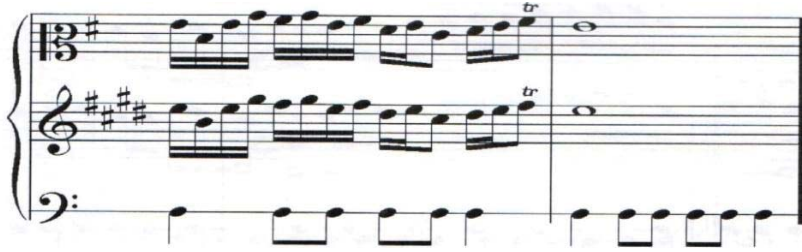
The musical score for 'Rast rəngi' is presented in two systems. The first system begins with a treble clef, a key signature of one sharp (F#), and a 4/4 time signature. The tempo is marked 'Moderato'. The score starts with a forte (f) dynamic. The melody in the right hand consists of eighth and sixteenth notes, while the left hand provides a steady accompaniment of quarter notes. The second system continues the melody and accompaniment, ending with a fermata over the final note.

2-ci b cümləsi 6 xanəni özündə birləşdirən, hər biri 3 xanədən ibarət 2 ibarəyə bölünür. Mayənin üst aparıcı tonu ilə başlanıb əsasən predyomlarla aşağıya doğru enən hərəkət verilərək sualverici ibarə mayənin üst aparıcı tonunda bitir. 2-ci cavabverici ibarə isə mayə ilə başlanır və 1-ci ibarədə olduğu kimi eyni melodik hərəkətlə aşağıya doğru enərək mayədə tamamlanır.

Nüm.2

II – B hissəsi də 2 qeyri-bərabər xanəli cümlələrə bölünür: 12x.+ 8x. Yəni bu da ixtisarlaşmış period formasında yazılmışdır. Birinci c cümləsi mayənin üst kvartasında başlayaraq “Hüseyni” şöbəsinə keçid edir. Hər biri 4

xanəyə bölünən 3 ibarədən ibarətdir. Melodik baxımdan enən-qalxan-enən hərəkətlidir. Birinci və ikinci ibarələr oxşar melodiyalar üzərində qurulub. Hərəkət istiqamətləri də eynidir. Üçüncü ibarədə isə qalxan və hərəkətli sekvensiyalarla verilən melodiya mayənin kvintasında tamamlanaraq “Vilayəti” şöbəsinə gəlib çıxır.

Nüm.3

The image displays a musical score for a piano piece, labeled 'Nüm.3'. It consists of four systems of music, each with three staves. The top two staves of each system form a grand staff (treble and bass clefs), and the bottom staff is a separate bass line. The music is written in 3/8 time and D major. The first system shows a melodic line in the treble clef with trills and a bass line in the bass clef. The second system continues the melodic line with trills and a bass line. The third system features a more complex melodic line with trills and a bass line. The fourth system concludes the piece with a final melodic line and a bass line.

II hissənin 2-ci cümləsi – d eynilə təkrar olunan 2 ibarədən ibarətdir (4x.+4x.). Mayənin alt aparıcı tonunun oktavası ilə başlayaraq enən-qalxan-enən hərəkətlə sekvensiyalarla dalğavari melodiya mayədə tamamlanır.

Nüm.4

Sonra yenidən rəng əvvəldən axıra qədər rəng təkrar olunur. Yalnız sonda ən axırıncı xanədə “dəmdə” ritmik dəyişiklik özünü göstərir.

“Rast” rəngində müşayiətdə basda əvvəldən axıra qədər basso-ostinato – bas dəminin saxlanması verilir. Müşayiətin ritmi II hissənin 1-ci cümləsinin sonuna qədər dəyişilməz qalsa da , sonradan ritm ritm dəyişikliyi başlayır və son

bir xanəyə qədər davam edir . Yalnız sonuncu xanədə yenə də ritm dəyişilərək

olur.

Rəng boyu melizmatik işarələrdən yalnız trellərdən istifadə olunub.

Çahargah rəngi. “Çahargah” sıra sayımı ilə 4-cü muğamdır. Çahargah sözü iki məfhumdan ibarətdir. Farsca “çahar” – “dörd”, “gah” – “məqam, yer” deməkdir.

Mir Möhsün Nəvvab özünün “Vüzuh-ül-ərqam” əsərində göstərir ki, Çahargah məqamı göy gurultusu ilə əlaqədar yaradılmışdır. Çahargahın mayə pərdəsi birinci oktavanın “do” səmindən ibarətdir. Bu muğam müxtəlif muğam ifaçılarından nota salınmışdır: Nəriman Məmmədov instrumental şəkildə tarzən Əhməd Bakıxanovun ifasından (1962), vokal-instrumental şəkildə xanəndə Yaqub Məmmədov və muğam üçlüyünün ifasından (1970), Arif

Əsədullayev instrumental şəkildə tarzən Elxan Mirzəfərovun ifasından (2005) nota yazmışdır. Bütün bu not yazıları "Azərbaycan xalq musiqisinin antologiyasına" daxil edilmişdir (1).

Üzeyir Hacıbəyli hər bir muğamın bədii-ruhi təsir cəhətdən xarakterizə edərkən Çahargahın həyəcan və ehtiras hissi oyatdığını bildirir. O, Çahargah muğamının öz əsərlərində necə istifadə etməsini bu cür şərh edir: "Musiqi boyaları ilə xalqın məzlum vəziyyətini, yaxud istismarçı siniflərin qəddarlığını ifadə etmək lazım olduqda mən "Çahargah" muğamını işlədirəm" (2, s.9).

Ağasəlim Abdullayevin nota saldığı İya mayəli "Çahargah" rəngi reprizsiz sadə 2 hissəli formada yazılmışdır. Quruluş formulu belədir:

$$\begin{array}{ccc} A & + & B \\ a + b & & c + d \end{array}$$

I hissə A - 2 cümləni özündə birləşdirir: a+b. 8 xanəlik birinci cümlə a – 2 təkrar ibarədən, hər ibarə 2 motivdən ibarətdir. Mayənin alt mediantası ilə başlanan melodiya yuxarı və aşağı tersiya sıçrayışları ilə verilərək yuxarı doğru hərəkət edir və mayədə tamamlanır.

Nüm. 5

Çahargah rəngi

Allegro

İkinci cümlə 12 xanəni əhatə edərək genişlənmiş perioddu yaradır. Burada melodiya mayənin üst kvartasında başlayıb dalğavari hərəkətlə, sekvensiyalarla, punktir ritmlə verilərək mayədə tamamlanır.

Nüm.6

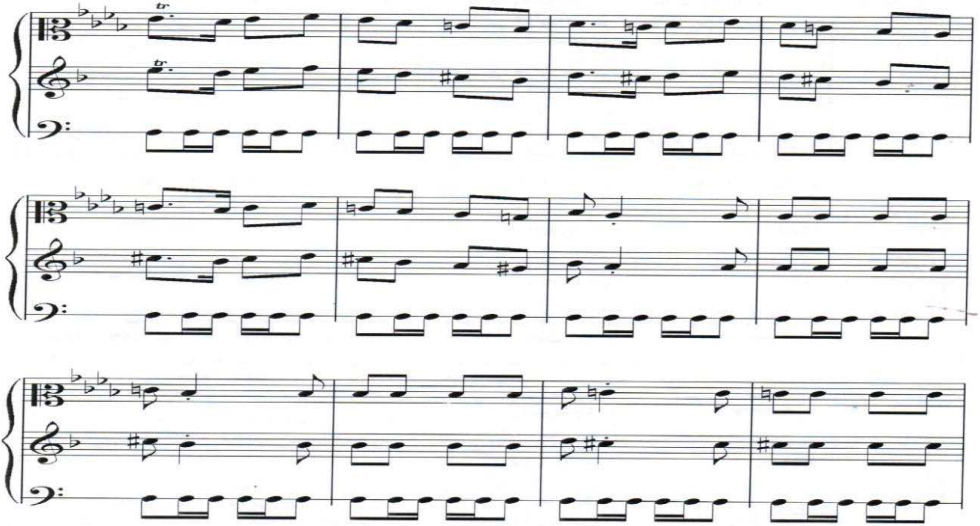
II hissə B-də genişlənmiş periodu özündə əks etdirən 2 cümləyə bölünür: c+d. “c” cümləsi 12 xanədən ibarətdir. 6 xanəlik 2 ibarəyə bölünür. Əvvəlki hissənin elementlərinin özündə ehtiva edən “c” cümləsində ritmik baxımdan punktir ritm saxlanılsa da daha çox 16-larla hərəkətə üstünlük verilir. Mayə kvintasının üst aparıcı tonu ilə başlayan melodiya ornamentlərlə verilən sekvensiya motivləri aşağıya doğru hərəkət edərək mayənin üst mediantasında bitir. Burada “Müxalif” şöbəsinə toxunulur.

Nüm.7

Növbəti “d” cümləsi 28 xanədən ibarətdir. Rəngdə ən böyük həcmli cümlədir. Bu genişlənmə motiv təkrarların, sekvensiyaların çox olması ilə əlaqədardır. Mayənin üst kvintası ilə başlanan melodiya əvvəldən axıra qədər

punktir ritmi saxlayır və nəhayət eyni melodiyanın dəfələrlə təkrarlanması ilə mayadə tamamlanır. Burada isə “Manəndi-müxalif” şöbəsinə keçid özünü göstərir.

Nüm. 8

Ümumilikdə rəng ritmik baxımdan 2/4 ölçüdə, ”Allegro” tempindədir. Punktir ritm əvvəldən axıradək öz liderliyini qoruyub saxlaya bilər. Melodik baxımdan “Çahargah”a xas olan mübarizlik, qəhrəmanlıq əhval-ruhiyyəsi əsəri daha da rəngarəng edir. Melizmatik işarələrdən – trellərdən istifadə olunmuşdur. Diapazonu isə nona intervalı həcmindədir (fa^{#1}-sol²).

Şur rəngi. “Şur” adlı muğama nə ərəb, nə türk, nə də Orta Asiya şifahi-professional musiqisində təsadüf edilmir. Bu ada həmçinin orta əsrlər cədvəllərində də rast gəlinir. “Şur” təkcə İran və Azərbaycanda şifahi-professional musiqisinin bir dəstgahıdır. Azərbaycanda əsas muğam dəstgahlarından ikincisi olan “Şur” ən sanballı, irihəcmli dəstgahdır.

Tədqiqatçıların fikrincə, “Şur” muğamının özülünü orta əsrlərdə 12 klassik muğamdan biri olan “Nəva” muğamı təşkil edir. Doğrudan da “Nəva”nın səs sırası “Şur” məqamının səs sırasına çox uyğundur. “Rast” və “Çahargah” muğamları kimi bu muğamın da həcmi böyükdür. Şöbələrinin sayı çoxdur. “Şur” dəstgahı tərkibinə daxil olan hissələrdən “Mayeyi-Şur”, “Şur-Şahnaz”, “Bayatı-Qacar”, “Şikəsteyi-Fars”, “Simayi-Şəms”, “Hicaz”, “Sarənc” şöbələri daha dərin məzmunə və bitkin quruluşa, formaya malikdirlər.

“Azərbaycan muğamlarının dərəməd və rəngləri” məcmuəsində 2 “Şur” rəngi var. Birinci 2 hissədən ibarət Mi mayəli “Şur” rənginin quruluş formulu belədir:

$$\begin{array}{ccc} A & + & B \\ a + b + a & & c + a_1 \end{array}$$

Sxemdən də görüldüyü kimi, I hissə A özündə 3 cümləni birləşdirir. 1-ci “a” cümləsi 8 xanədən ibarətdir. 2 təkrar quruluşlu hər biri 4 xanədən ibarət 2 ibarəyə bölünür. Melodik baxımdan eyni olan ibarələrin fərqi yalnız 2-ci ibarənin oktava aşağı səslənməsindədir. Mayənin üst tersiyası ilə başlayan melodiya enən-qalxan-enən hərəkətlə verilərək mayədə tamamlanır.

Nüm. 9

Şur rəngi

Moderato

İkinci “b” cümləsi də 8 xanədən ibarətdir. Melodiya mayənin üst kvintasında başlayaraq üst mediantada bitir.

Nüm.10

Ardınca yenidən “a” cümləsi olduğu kimi səslənir. Beləliklə, I hissədə sadə 3 hissəli forma yaranır.

II hissə “B” 2 cümləyə bölünür: c+a₁. Birinci cümlə “c” – mayənin üst kvintasında başlayaraq “Şur-şahnaz” şöbəsinə keçid edir. Təkrarlarla başlayan melodiya kvarta sıçrayışı ilə yuxarı qalxaraq tədrici hərəkətlə mayənin mediantasına düşür.

Nüm.11

8 xanəlik “c” cümləsindən sonra yenidən I hissənin a cümləsinin elementlərini özündə əks etdirən – həm melodik, həm də ritmik baxımdan variantla ikinci a₁ cümləsi gəlir. 8 xanəlik bu cümlə mayənin tersiyası ilə başlayıb, mayədə tamamlanır.

Ümumilikdə rəng ritmik baxımdan $\frac{3}{4}$ ölçülü, Moderato tempindədir. “Şur” məqamına xas şən əhval-ruhiyyədə verilən əsərdə punktir ritimli 8-lik və 16-lıqlarla hərəkət üstünlük təşkil edir. Melodik baxımdan enən-qalxan-enən

hərəkət, motiv sekvensiyaları, təkrarlar, predyomlar da özünü göstərir. Əsər boyu heç bir melizmatik işarələrdən istifadə olunmamışdır.

Diapazonu 1-ci oktavanın mi səsindən 3-cü oktavanın do səsinə qədərdir. Basda isə əvvəldən axıra qədər verilən dəm – eyni ritmlə saxlanılır.

Beləliklə, ümumiləşdirərək qeyd etmək istərdik ki, Ağasəlim Abdullayevin yaradıcılığı zəngin və əhatəlidir. Onun repertuarının əsasını milli musiqimizin tacı olan muğamlarımız, rəng və təsniflərimiz, eləcə də klassik bəstəkarlarımızın ölməz sayılan əsərləri təşkil edir. O, ifa etdiyi muğamın ümumbəşəri mahiyyətini aşır, dinləyicidə muğam haqqında gerçək fəlsəfi təsəvvür yaradır. Daim axtarışda olan tarzən istər muğamlarımıza, istər bəstəkar əsərlərinə müraciət edərkən onun daxili ruhunu duyur və üzə çıxardığı cizgiləri, ifa manerası, mimikası, hərəkətləri və səhnə davranışı vasitəsilə dinləyiciyə çatdırmağa çalışır və buna nail olur. Onun çalğısında müəllimləri Əmrulla Məmmədbəyli, Ağasəleh Abasəliyev, Kamil Əhmədov, Səid Rüstəmov, Hacı Məmmədov sənətindən gələn əks-sədalər vardır.

Bu gün tar sənətindən, ifaçılıq metodlarından bəhs edərkən, Ağasəlim Abdullayevin adının xüsusi qeyd olunması ilə biz bu böyük sənətkar haqqında hələ çox elmi tədqiqatların aparılmasının zəruri olduğunu anlayırıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan xalq musiqisi antologiyası: 10 cildə, VII c., B., 2007, 236 s.
2. *Hacıbəyov Ü.Ə.* Azərbaycan xalq musiqisinin əsasları. Bakı, 2010, 176 s.
3. *Hacıbəyov Ü.Ə.* Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1985, 653 s.

NOTOQRAFIYA

1. *Abdullayev A.S.* Azərbaycan muğamlarının dəraməd və rəngləri: Ali və orta ixtisas musiqi məktəbləri üçün dərs vəsaiti. B.; MBM, 2013, 71 s.

УДК 792

Э.Р.Вагабова

*Институт истории им. А.А.Бакиханова НАН Азербайджана
esmira.vahabova@mail.ru*

К ВОПРОСУ О ВОСПИТАТЕЛЬНОМ ЗНАЧЕНИИ ТЕАТРА (КОНЕЦ XIX-НАЧАЛО XX ВВ.)

Ключевые слова: театр, полемика, композитор, музыка и народ, драматурги, драматические произведения, репертуар

В статье коротко показано становление театрального искусства в Северном Азербайджане в условиях колониальной политики царской России. Автор освещает роль азербайджанских писателей и драматургов в развитии сценического искусства, значение репертуара в приобщении населения к театру и воспитательное значение театра.

Развернувшаяся полемика на страницах газеты «Каспий» позволяет в предлагаемой статье выявить, каков был культурный уровень населения, каково влияние и значение таких видов театрального искусства как опера, оперетта и драма на развитие эстетического вкуса зрителей, а также отношение к театру в настоящее время.

E.R.Vahabova

TEATRIN TƏRBİYƏVİ ƏHƏMİYYƏTLİ MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (XIX ƏSRİN SONU - XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

Açar sözlər: teatr, polemika, bəstəkar, musiqi və xalq, dramaturqlar, dram əsərləri, repertuar

Məqalədə çar Rusiyasının müstəmləkə siyasəti şəraitində Şimali Azərbaycanda teatr sənətinin formalaşması qısaca işıqlandırılır. Müəllif Azərbaycan yazıçı və dramaturqlarının səhnə sənətinin inkişafındakı rolunu, əhalinin teatra cəlbində repertuarın və teatrın tərbiyəvi əhəmiyyətini işıqlandırır.

Məqalədə “Kaspi” qəzetinin səhifələrində əhalinin mədəni səviyyəsinə dair dərc edilən mübahisələr təhlil edilir, opera, operetta və dram kimi teatr sənətinin növlərinin tamaşaçıların estetik zövqünün inkişafına, habelə teatra həmin dövrün münasibətinin təsiri və əhəmiyyəti müəyyənləşdirilir.

E.R.Vagabova

**ON THE ISSUE OF THE EDUCATIONAL VALUE OF THE THEATER
(END OF XIX-BEGINNING OF XX CENTURIES)**

Keywords: *theatre, controversy, the composer, the music and the people, playwrights, dramatic works, the repertoire*

The article briefly shows the state of formation of Theatre Arts in Northern Azerbaijan under colonial policy of tsarist Russia. The author highlights the role of Azerbaijani writers and playwrights for the development of the performing arts, the value of the repertoire in introducing people to the theater and educational value of the theater.

Polemics in the newspaper "Caspian" in the present paper allows to identify what was the cultural level of the population, what is the impact and importance of these types of theatrical art as opera, operetta and drama on the development of aesthetic taste of the audience, as well as the ratio of the theater at the moment.

Становление азербайджанского театра в конце XIX – начале XX вв. в целом проходило в условиях колониальной политики царской России и сильного русификаторского давления, когда после заключения Туркменчайского договора (1828 г.) северо-азербайджанские ханства вошли в социокультурное пространство Российской империи. Значение театра как сцены, на которой встречались различные культуры, было сведено российскими властями к его роли в популяризации русской музыки, языка и культуры. Этому азербайджанские любители театра противопоставляли свое самобытное национальное содержание. Основа для возникновения азербайджанского театра европейского типа была создана в 1850-е годы появлением комедий М.Ф.Ахундова на азербайджанском языке, но впервые поставленных на русском языке в Петербурге (1851 г.) и Тифлисе (с 1852 г.). «Театр, писал М.Ф.Ахундов, может стать существенным фактором культурной жизни, если он будет создан в каждом городе, что никогда нельзя назвать один театр национальным театром. Национальная театральная культура образуется из целой системы театров» [9, с.312].

В отечественной историографии относительно даты зарождения и становления азербайджанского театра европейского типа существует определенная точка зрения. Первое упоминание о существовании театра в Шуше мы встречаем в 1848 году на страницах газеты «Кавказ» в бытность уездного начальника князя К.Д.Тархан-Моуравова: «Прекрасные декорации, со вкусом отделанные ложи, роли, отчетливо исполняемые благородными любителями драматического искусства, очень привлекают зрителей» [10, с.170].

Также на страницах газеты «Кавказ» мы встречаем упоминание и о театре в Шемахе. Впервые в азербайджанской историографии о нем упомянул в своей статье азербайджанский музыкальный теоретик К.Касимов [10, с.170; 13, с.442-444]. По сообщению газеты «Кавказ», в 1857 году в Шемахинском благородном собрании была сооружена наспех сцена с целью проведения 6 декабря представлений с благотворительной целью в пользу учебного заведения Св.Нины [11, с.265]. «Ажиотаж был такой, что афиши переходили из рук в руки, с разных концов города торопились люди, стремясь приобрести билеты. Жизнь в Шемахе оживилась настолько, что полиция суежилась изо всех сил во избежание какого-либо беспорядка. Хорошая игра любителей-артистов привлекла публику, и в течение пяти спектаклей не оставалось ни одного свободного места» [11, с.265]. Автор статьи о Шемахинском театре не упомянул название пьесы, по которой был поставлен спектакль, но зато отметил, что «некоторые лица, видевшие прежде в Петербурге и Москве данную у нас пьесу, смотрели ее и в Шемахе с искренним удовольствием» [11, с.265]. Возможно, что речь шла как раз о пьесах М.Ф.Ахундова, которые несли, несомненно, и воспитательную функцию.

Определенную роль в создании местных театров играли выпускники азербайджанского отделения Горийской семинарии. Понимая огромное воспитательное значение театра на народные массы, представители азербайджанской интеллигенции начали создавать театральные труппы, организовывать спектакли во многих городах Северного Азербайджана – Лянкярани, Шуше, Нухе (Шеки), Иревани, Баку, Губе, Нахчывани, Елисаветполе. Многие из них участвовали в спектаклях как актеры [2, с.4; 26, с.6; 27, с.13].

Руководителям театра постоянно приходилось заниматься и его пропагандой. Так, до начала спектакля со вступительным словом о роли театра и воспитании широких масс выступал кто-либо из участников или организаторов представления [7, л.14-16; 19, с.3]. Спектакли всегда шли в поддержку либо бедных учащихся, либо в пользу школы, училищ, читальни [3, с.3; 4, с.3; 12].

Известно и весьма логично, что назначение театральной сцены – вскрывать все негативные стороны общества и помочь людям в их жизненной ситуации. Из этого следует, что сцена может и должна играть роль «зеркала», в котором отражается вся наша действительность.

Для развития театрального искусства и постановки театральных представлений необходим был богатый художественный материал, способный обогатить и расширить кругозор зрителя. Не случайно еще в 1897 году Н.Нариманов в своей статье «Татарский театр» призывал «тщательно выбирать пьесы для репертуара, серьезно относиться

исполнителям к своим ролям» [15, с.2], а «неудачный выбор пьес, неверное их освещение, неправильная передача того или иного художественного образа... негативно сказывалось на восприятии театра самим зрителем [17, с.2]. И чтобы интерес к своему театру возрос, «Каспий» призывал к «необходимости увеличить и разнообразить репертуар пьес... новыми комедиями, драмами, трагедиями, операми и опереттами» [18, с.4]. Расширение репертуара проходило за счет переводов классической драматургии русских и зарубежных писателей [2, с.6; 19, с.3] поскольку повтор старых пьес совершенно отбивал желание у публики посещать театр.

Значительную роль в воспитании эстетических вкусов среди населения играла азербайджанская народная музыка. Благодаря успешной деятельности азербайджанского драматического театра, который сумел пробудить в массах значительный интерес к театральной культуре, были созданы предпосылки для основания азербайджанского оперного театра.

Развитие культуры азербайджанского народа во второй половине XIX - начала XX вв. сдерживалось проводимой колониальной политикой царской России. Появление русско-азербайджанских школ в 80-х годах XIX века и охват населения общеобразовательным процессом, дальнейшее развитие театрального и музыкального искусства в новых исторических условиях способствовали повышению культурного уровня народа, что, конечно, не могло не вызвать глубокого удовлетворения и восхищения.

Представители демократической интеллигенции придавали большое значение воспитательному и общественно-эстетическому значению театра. Говоря о значении театра и его воспитательной роли, «Каспий» отмечал, что пьесы М.Ф.Ахундова необходимы, поскольку способствуют «вытеснению таких грубых зрелищ, как борьба силачей, петушьи бои» [14, с.3], что спектакли по произведениям, А.Ахвердиева, Н.Везирова, Уз.Гаджибекова, М.С.Гаджинского, С.Ганизаде, Г.Б.Махмудбекова, Р.Меликова, Г.Минасозова, Н.Нариманова и других драматургов способствовали развитию театра, как носителя культурных начал [16, с.2] и проводились с благотворительной целью на нужды просвещения [8, л.2].

В 1914 году наблюдался кризис в театральном деле, причину которого некоторые критики видели в уменьшении сборов с драматических спектаклей, вызванного, как они считали, появлением оперы. Но основная причина касалась снижения уровня драматических спектаклей, что отражалось на посещаемости их зрителями. В этой связи на страницах периодической печати неоднократно появлялись статьи, авторы которых, несмотря на достигнутые успехи в театральном деле, выступали против несерьезного, безответственного отношения к театру, против тех, кто превращал его в средство развлечения и источник легкой

наживы» [23, с.6]. Так, автор заметки «Одно назидание», опубликованной в газете «Иршад», призывал «серьезно относиться к театру, поднимать его авторитет в глазах публики. Пока наша публика значение театра понимает не совсем верно, надо быть осторожным в организации спектаклей с тем, чтобы народ не отвернулся от театра, а понял бы его идейное значение» [24, с.6]. Между тем, в театральных секциях как «Ниджат», так и в «Сафа», серьезные пьесы вытеснялись из репертуара, поощрялись постановки водевилей, пустых развлекательных комедий, мелодрам и оперетт, как наиболее прибыльных. В этой связи со страниц местной периодической печати известный театральный деятель Г.Араблинский говорил о подъеме уровня сценического мастерства, призывая отдавать все силы служению театра. Этому во многом способствовала и театральная критика, за необходимость которой единогласно высказывались лучшие представители театральной среды, артистические силы [1].

На страницах газеты «Каспий» развернулась весьма интересная полемика о воспитательном значении сцены между композитором Уз.Гаджибековым и молодым публицистом А.Мамедовым-Ахлиевым [21; 22, с.6; 23, с.6; 24, с.6; 26]. Каждый из них стремился на страницах периодической печати выразить свое видение касательно воспитательного значения сцены на умы и настроения людей. И надо отдать должное молодому публицисту, вступившему на страницах печати в эту полемику с уже известным композитором, даже если в некоторых случаях его взгляды были ошибочны.

Так, по мнению А.Мамедова-Ахлиева, развитие театрального искусства началось с опер и оперетт, которые он называл «второсортными продуктами сценического искусства, претендующего на воспитательное значение сцены» [22, с.6]. Называя оперетту «сладким блюдом», которым нельзя накормить голодного человека», он призывал к созданию «солидного драматического театра, способствующего духовному перевоспитанию и развитию миропонимания, соответственно духу времени» [22, с.6].

В ответ на эти высказывания, Уз.Гаджибеков указывал, что «...отрицание воспитательного значения музыкально-драматических произведений, каковыми являются опера, оперетта, драма с музыкой... создает в общественном сознании однобокое представление о театре и театральном искусстве, отрицательное отношение к музыке вообще..., задерживается развитие национальной музыки и попутно ставится преграда естественному стремлению к музыкальному образованию...» [23, с.6]. Далее Уз. Гаджибеков отмечал, что он «далек от мысли подозревать наших публицистов в умышленном создании тормоза на пути развития

нашей национальной музыки, начинающего с попытки сочинять музыкально-драматические произведения» [24, с.6]. Все разговоры «о вреде музыкальных произведений и о том, что эти произведения, как фактор воспитания по сравнению с драмой, имеют третьестепенное значение», объяснял несерьезным отношением к музыкальному искусству [24, с.6].

В качестве контраргумента Уз.Гаджибеков спрашивал: «чем уступали в воспитательном отношении оперы «Отелло», «Фауст», «Борис Годунов»? Ответы на эти вопросы должны дать реальные представления о пользе и вреде того или другого рода сценического искусства. Если мы проследим историю развития театра, то, как правило, у всех народов это развитие подчиняется одному закону: сначала развивается трагедия, потом драма, а мелодрама и другие виды сценического искусства являются уже признаками определенной ступени как умственного, так и эстетического развития» [24, с.6].

В своем ответе Уз.Гаджибекову А.Мамедов-Ахлиев, предлагал «говорить с мусульманами на простом общедоступном языке, а не на языке поэзии и музыки, так как они находятся еще на первой ступени своего общего развития» [24, с.6]. И далее, что «средний мусульманин может вынести какую-нибудь пользу только с драм, поскольку все происходящее на сцене сильно действует на психику, и нужно иметь каменное сердце, чтобы не почувствовать и не вывести морали из драмы» [24, с.6]. По словам А. Мамедова-Ахлиева, им был проведен небольшой опрос среди населения о цели посещения театра и получены весьма разные ответы, а именно: «одни идут в театр, потому, что любят А.Агдамского, другие – что обожают комизм М. Алиева, третьи – смеяться и развлекаться» [24, с.6].

Вырисовывалась следующая картина: когда шла серьезная драма, то в театре зрителей было меньше, чем актеров, а когда оперетта – то публика переполняла театр. Поэтому, понимая потребности и вкусы зрителя, руководство театров вынуждено было учитывать этот фактор, отступая от своей программы. Поэтому доминировали оперы и оперетты над драматическими произведениями. Можно допустить, что публика шла в театр ради развлечения, чтобы забыться хотя бы на время от всех тягот обыденной и тяжелой жизни. Существует даже известное изречение, что масса охотнее идет слушать рассказ, чем проповедь.

Когда в октябре 1917 года образовался «Союз мусульманских артистов», целью которого было развитие в народе художественного и эстетического вкуса [21, с.6], А.Мамедов-Ахлиев в своей приветственной статье указал на необходимость создания драматического театра по образцу Московского Художественного театра. И здесь, на наш взгляд,

нельзя не отрицать того, что как воспитательный фактор, драма всегда будет идти впереди остальных произведений театрального искусства как по своей художественной глубине, так и по психологическому воздействию. Молодой публицист, отмечая роль театра в проникновении просвещения в массы, предлагал местным артистам «готовить и воспитывать свой народ на драматических произведениях, на литературных произведениях для сценического искусства, а не на опереттах» [21, с.6] и, отвечая Уз.Гаджибекову, отмечал, что «он не прав, когда обвинял его в игнорировании музыки» [26, с.6].

Как известно, азербайджанский народ очень музыкален, и музыка, как один из видов искусства, всегда была присуща азербайджанскому народу, о чем писали все, посетившие Северный Азербайджан русские и европейские путешественники. Уз.Гаджибеков говорил о том, что «стремление к музыкальному образованию... обнаруживается у нас, мусульман, только в XX в. от Р.Х» [24, с.6]. Вероятно, говоря об этом, Уз.Гаджибеков имел, скорее всего, в виду становление и развитие европейского классического музыкального образования, а Мамедов-Ахлиев, возможно, его просто не понял, а потому и парировал тем, что «музыкальное искусство было у нас в VIII веке и даже раньше, а не начинается в XX в.» [24, с.6]. Но под влиянием разных причин, пишет А. Мамедов-Ахлиев, «она (музыка – Э.В.) заглохла и теперь вновь возрождается» [24, с.6]. Для ее правильного развития необходимо создать благоприятные условия, создать школу музыки и «пригласить в качестве преподавателей хороших таристов и кяманчистов» [26, с.6], а «не предлагать массе музыку в «музыкально-драматических произведениях» гомеопатическими дозами» [26, с.6]. Для того, чтобы успешно разбираться в сложных вещах, необходимо уметь разбираться в простых. А сравнение, как говорят французы, не есть доказательство. Конечно, молодой публицист заблуждался и ошибался, так как в 1895 году в Баку было образовано Бакинское отделение Императорского Русского Музыкального общества и открыта в 1901 году первая музыкальная школа, занимавшиеся музыкальным образованием молодого поколения [5]. Были также и свои знаменитые таристы и кяманчисты, выступавшие на устраиваемых восточных концертах.

Полагая, что население еще не было способно к восприятию с пользой сложных музыкально-драматических произведений, А.Мамедов-Ахлиев предлагал развивать у народных масс интерес к чисто литературным художественным произведениям и призывал к тому, чтобы всегда интересы народа были превыше всего [26, с.6].

Именно о народе и думал Уз.Гаджибеков, создавая свою оперу «Лейли и Меджнун». Уз.Гаджибеков понимал, что в массе своей простой

народ совершенно не знаком с европейской профессиональной музыкой, а хорошо знакомый и увлекательный сюжет доступными музыкальными средствами будет раскрыт. Поэтому в качестве музыкального материала им были выбраны классические азербайджанские мугамы, переложенные на поэму М.Физули. По словам самого композитора, его задачей было «лишь подобрать к словам поэмы Физули эту разнообразную, богатую по форме и содержанию музыку и разработать драматическую канву действия» [6, с.39]. Именно, благодаря такому подходу композитора при написании своей знаменитой оперы «Лейли и Меджнун», она имела колоссальный успех не только у азербайджанского народа, но и во всем мире.

Полемика между публицистом и композитором относительно воспитательного значения сцены шла довольно долго. И надо дать должное молодому публицисту, вступившему на страницах печати в эту полемику с уже известным композитором, даже если в некоторых случаях его взгляды были ошибочны. Ясно одно, что театр, как вид искусства, воспитывает эстетические чувства и вкусы. В каждом сценическом произведении, кроме элемента морали, присутствует (или должен присутствовать) элемент художественный, в музыкальном произведении этот элемент художественности выражается в музыке, а в драматических произведениях – в поэзии и литературе. Следовательно, для публики необходимы все виды сценического искусства – и оперы, и оперетты, и драмы.

Известный азербайджанский писатель-просветитель, драматург, театральный деятель С.М.Ганизаде считал, что на искусство возложена такая же функция в отношении взрослого населения, какую выполняет школа относительно подрастающего поколения. Он писал: «Воспитательное значение театра больше преподаваемых уроков в школе. Театр есть лечебница, где наглядно демонстрируется средство от нравственных недугов» [7, с.298].

Сегодня деятельность театров регулируется Законом о театре и театральной деятельности, подписанным Президентом Азербайджанской Республики Ильхамом Алиевым в 2006 году, Распоряжением Президента Азербайджанской Республики «О развитии азербайджанского театрального искусства» (2007) и Распоряжением Президента Азербайджанской Республики об утверждении «Государственной программы «Азербайджанский театр в 2009-2019 годах». И задача истинных деятелей культуры и искусства заключается в том, чтобы своим искусством воспитывать эстетический и художественный вкус у зрителя, который бы им верил и, веруя, стремился посещать театр вновь и вновь.

ЛИТЕРАТУРА

1. *Ağayeva N.* Azərbaycan teatr tənqidi və teatrşünaslığının inkişaf problemləri. (1872-1960) Bakı: Elm, 1997, 356 s.
2. *Алиева А.А.* Азербайджанский театр за 100 лет. Баку: Азерб. Гос. изд-во, 1974, 111 с.
3. Хроника / газ. «Бакинские известия», 1904, 18 марта, № 66, с.3
4. Хроника / газ. «Бакинские известия», 1904, 27 марта, № 73, с.3
5. *Вагабова Э.Р.* Из истории развития образования в Северном Азербайджане (II пол. XIX-нач. XX вв.). Баку: Сада, 2015, 440 с.
6. *Гаджибеков Уз.* О музыкальном искусстве Азербайджана. Баку: Азернешр, 1966, 150 с.
7. *Ганизаде С.М.* Избранные произведения. Баку: Азернешр, 1965 (на азерб. языке), 327 с.
8. ГИА АР (Государственный исторический архив Азербайджанской Республики): Ф. 45, оп. 1, д. 35
9. ГИА АР: Ф. 421, оп. 1, д. 9
10. *Джафаров Дж.* Произведения в 2-х т. Баку: Азернешр, 1968, Т. 1
11. Из Шуши / газ. «Кавказ», 1848, 25 окт., № 43, с.170
12. Шемахинский театр / газ. «Каспий», 1858, 6 июля, № 52, с.265
13. Кавказское слово, 1906, 7 янв., № 5
14. *Касимов К.* К истории азербайджанского театра / Доклады АН. Азерб. ССР, Т. XI, 1947, №6
15. Местная летопись / газ. «Каспий», 1890, № 50, 8 марта, с.3
16. Местная летопись / газ. «Каспий», 1897, 22 марта, № 65 с.2
17. Местная летопись / газ. «Каспий», 1900, 22 сент., № 203, с.2
18. Театральные наброски / газ. «Каспий», 1903, 19 нояб., № 249, с.2
19. Театр и зрелища / газ. «Каспий», 1904, 6 янв., № 4, с.4
20. Театр и музыка / газ. «Каспий», 1906, 8 нояб., № 240, с.3
21. Театр и музыка / газ. «Каспий», 1917, 25 окт., № 239, с.3
22. *А.Мамедов-Ахлиев.* Воспитательное значение сцены / газ. «Каспий», 1917, 27 окт., № 241, с.6
23. *Уз.Гаджибеков.* О воспитательном значении сцены / газ. «Каспий», 1917, 28 окт., № 242, с.6
24. *А.Мамедов-Ахлиев.* Ответ Уз.Гаджибекову / газ. «Каспий», 1917, 2 (15) нояб., № 246, с.6
25. *Уз.Гаджибеков.* Вместо ответа / газ. «Каспий», 1917, 23 нояб., № 256, с.6
26. *Уз.Гаджибеков.* О воспитательном значении оперы и драмы. Вместо ответа / газ. «Каспий», 1917, 28 нояб., № 260, с.6
27. *Rəhimli İ.* Üç əsrin yüz otuz il (Akademik Milli Dram Teatrı bu gün). Bakı: Qarp-poligraf korporasiyası, 2003, 264 s.
28. *Сарабский А.Г.* Возникновение и развитие азербайджанского музыкального театра. Баку: Изд. АН Азерб. ССР, 1968, 273 с.

YAZI QAYDALARI

- “Pedaqoji Universitetin Xəbərləri” dövrü elmi jurnalının “Humanitar, ictimai və pedaqoji-psixoloji elmlər” seriyası əvvəllər nəşr olunmamış elmi məqalələri qəbul edir.
- Məqalələr **Azərbaycan, ingilis, türk və rus** dillərində jurnalın elektron ünvanına – **n.q.aslanova@gmail.com** göndərilir.
- Məqalələr **Microsoft Word** proqramında Times New Roman şrifti ilə 12 pt. ölçüdə 1,0 intervalla yazılmalıdır. Səhifə ölçüləri: sağdan və soldan 2,0 sm, yuxarıdan 2,5 sm, aşağıdan 2,2 sm olmalıdır.
- **Başlıq** ortada qara və böyük hərflərlə yazılmalıdır.
- Məqalənin quruluşu aşağıdakı bölümlərdən ibarət olmalıdır: müəllifin adı, ata adı və soyadı, iş yeri, elmi dərəcəsi və elmi adı, üç dildə açar sözlər və xülasə (100-150 sözdən ibarət, 11 pt. ilə) ədəbiyyat siyahısı. Hər üç dildə yazılmış xülasələr bir-birinin eyni olmalı və məqalənin məzmununa uyğun olmalıdır.
- Məqalələrdə verilən **şəkil, rəsm, qrafik və cədvəllər** düzgün, aydın və mətn içərisində olmalı, onlara aid olan yazılar altında yazılmalıdır.
- **İstinadlar** mətn içərisində kvadrat mötərizədə göstərilməklə məqalənin sonunda əlifba ardıcılığı ilə nömrələnməlidir. Məsələn: [1, s. 8].
- Ədəbiyyat siyahısında verilən hər bir istinad haqqında məlumat tam və dəqiq olmalıdır. İstinad olunan mənbənin bibliografik təsviri onun növündən (monografiya, dərslik, elmi məqalə və s.) asılı olaraq verilməlidir. Simpozium, konfrans materiallarına və ya tezislərinə istinad edilərkən məqalə və ya tezis adı göstəriməlidir.
- Məqalələrin həcmi: 5-12 səhifə.
- Məqalələr mütəxəssis rəyi (məxfi olaraq) əsasında jurnalın redaksiya heyətinin qərarı ilə çap olunur. Redaksiya düzəlişlər etmək üçün məqaləni müəllifə qaytara bilər.
- Məqalədə gedən hər hansı bir elmi yenilik, tezis və s. üçün müəllif şəxsən məsuliyyət daşıyır.
- Jurnalda dərc olunmayan məqalələr geri qaytarılmır.

WRITING RULES

- “Humanitarian, social and pedagogical-psychological sciences” series of the periodic scientific journal “Transactions of Pedagogical University” accepts previously unpublished scientific articles.
- The articles can be sent in **Azerbaijani, English, Turkish and Russian** languages to the journal’s electron address – **n.q.aslanova@gmail.com**
- Articles should be written in **Microsoft Word** writing program Times New Roman alphabet in the font size 12 punto with interval between line in the range of 1.0 characters. Page sizes: from the right and left 2.0 sm, from above 2.5 sm and the bottom 2.2 sm.
- **The title** should be written in black and capital letters in the middle.
- The structure of the article should be consist of the following format: author's first name/patronymic/last name, position, scientific degree and title, a summary and the key words in three languages (100-150 words, 11 punto) and the list of literature. Summaries written in three languages should be equal to each other and match the content of the article.
- **The drawings, pictures, graphics and tables** in the articles should be correct, clear and given in the text and writings that belong to them should be written underneath.
- References indicating in square brackets should be numbered in alphabetical order and given at the end of the article. For example: [1, 8]
- Information about any reference given on the list of literature must be complete and accurate. The bibliographic description of the source reference should be based on its kind (monographs, textbooks, scientific papers, etc.). The name of the article or thesis must be shown when referring to the symposium, conference materials or to the theses.
- The volume of the articles: 5-12 pages.
- Articles are published on the basis expert review (in confidence) by the decision of the Editorial Board of the journal. Editorial Board may return the article to the author to make corrections.
- Unpublished articles are not returned.

Nəşriyyatın direktoru: Hüseyn Hacıyev
Texniki redaktor: Mustafa Şəfiyev
Korrektor: Sevinc Mamoyeva

Çapa imzalanmışdır: 04.10.2019.
Kağız formatı 70×100^{1/8}, 18,5 ç.v.
Sifariş 328. Sayı 200.

ADPU-nun mətbəəsi
Bakı, Ü.Hacıbəyli, 68